

Magyar igei konstrukciók Használatalapú függőségi vizsgálatok

Szerkesztők:

Laczkó Krisztina, Tátrai Szilárd
és Tolcsvai Nagy Gábor

DiAGram Könyvek 8.

**Magyar igei konstrukciók
Használatalapú függőségi vizsgálatok**

Sorozatszerkesztők:

Laczkó Krisztina, Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor

DiAGram Könyvek 8.

Magyar igei
konstrukciók
Használatalapú
függőségi vizsgálatok

Szerkesztők: Laczkó Krisztina, Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor

A kötet lektorai: Csontos Nóra, Dér Csilla, Horváth Péter, Ivaskó Lívია, Kugler Nóra, Kuna Ágnes, Laczkó Krisztina, Ladányi Mária, Modrián-Horváth Bernadett, Palágyi László, Sass Bálint, Simon Gábor, Tátrai Szilárd, Tolcsvai Nagy Gábor, H. Varga Márta

A kötet és valamennyi tanulmány az NKFIH 129040, *A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás* keretében készült. A szerzők és a szerkesztők köszönetet mondanak az NKFIH-nak a pályázati támogatásért és az Eötvös Kiadónak gondos munkájáért.

© Szerzők, 2024

© Szerkesztők, 2024

ISBN 978-963-489-729-3

ISBN 978-963-489-730-9 (pdf)

ISSN 2732-2815

ELTE | BTK

ELTE | EÖTVÖS
KIADÓ
Az ELTE hivatalos könyvkiadója

eltebook.hu

Felelős kiadó: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi
Kar dékánja

Projektvezető: Csanádi-Egresi Nóra

Műszaki szerkesztő: Farkas Milán

Tördelőszerkesztő, borítótervező: Balogh Katalin

Nyomdai kivitelezés: Multiszolg Bt.

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	5
----------------------	---

TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Bevezető. Az igei konstrukciók DiAGram-kutatása.....	7
--	---

I. Az igei szerkezetek használatalapú vizsgálata 29

SIMON GÁBOR: Konstrukció és/vagy mintázat: az azonosítás kérdései egy használatalapú, korpuszvezérelt nyelvreírásban.....	31
--	----

TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Az episztemikus bizonyosság és közvetlen észlelés funkciója a magyar folyamatos aspektusban.....	63
--	----

IMRÉNYI ANDRÁS: Az alárendelő szintagmáktól a függőségi viszonyokig.....	83
---	----

HORVÁTH PÉTER: Kvantitatív megfigyelések a magyar esetformák lexikai, mondatbeli és szövegbeli viselkedéséről.....	99
---	----

II. Az igei konstrukciók változatai..... 133

HRENEK ÉVA: Funkcióigés szerkezetek komponensei közötti szemantikai kölcsönhatások.....	135
--	-----

PALÁGYI LÁSZLÓ: <i>Helyesír, szinkrontolmácsol és tömegkommunikál</i> – Névszói összetétel alapú igék a magyarban.....	179
---	-----

POMÁZI BENCE – KUGLER NÓRA: Egy periférikusnak tartott névutós konstrukció (<i>mellé(je)-/utánav</i> N.DAT) és alternatívái a téri- összetartozási viszonyok kifejezésében.....	217
--	-----

KUGLER NÓRA – SZABÓ DORINA SZABINA: A függőségi viszony azonosítását befolyásoló szórendi jelenségek kísérletes vizsgálatának elméleti megalapozása.....	255
--	-----

MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT: Vázlat a magyar passzív jelentésű konstrukciók vizsgálatához a használatalapú nyelvtan szemszögéből.....	283
KRIZSAI FRUZSINA: Metaforikus nyelvi kifejezések aktuális kísérletes kutatási irányjai, különös tekintettel a kísérleti ingeranyag változatosságára. Összefoglaló tanulmány.....	323

III. Az igei konstrukciók diszkurzív közege..... 343

CSONTOS NÓRA: Perspektivizáció és perspektívátság a mondas újrakonstruálásában. A <i>mond</i> , az <i>említ</i> és a <i>hangsúlyoz</i> igékkel alkotott idéző konstrukciók elemző vizsgálata.....	345
DOMONKOSI ÁGNES: A tetszikelő szerkezetek formai és funkcionális sajátosságai	377
LACZKÓ KRISZTINA: A <i>most</i> + múlt időben lehorgonyzott igei konstrukciók vizsgálata.....	405
DÉR CSILLA ILONA: A NEM TUDOM (ÉN) formai és funkcionális variabilitásáról a mai magyarban	431
CSONTOS NÓRA – KUNA ÁGNES: Tudati folyamatok a konfliktus átéléses elbeszélésében	453

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Bevezető
Az igei konstrukciók DiAGram-kutatása

Kivonat

A magyar véges igealak mondatbeli szerepe kiemelkedő, hiszen a teljes („ragozott”) igealak önálló mondatként funkcionálhat kellően gazdag kontextusban. A magyar véges igealak típusait a magyar anyanyelvűek alak és jelentés együttes sémáiban ismerik és alkalmazzák. Az alak-jelentés párok e jellegzetes típusait a beszélők a nyelvi konstruálásban a lehorgonyzott igealakokban fejezik ki. A típusnak (sémának) és a megvalósulásnak (a tényleges nyelvi kifejezésnek) ezt a viszonyát a nyelvi konstrukció kategóriájával közelítjük meg a leírásban. A véges igealak vizsgálatának tágabb elméleti kerete a funkcionális szemlélet, amely szerint a nyelv leírásában elmélet és empiria egyensúlyára és összhangjára kell törekedni, a nyelvre egyaránt jellemzőek egyetemes és nyelvspecifikus tulajdonságok, a jelentés egyenrangú az alakkal, és meghatározó a nyelvi kifejezések gyakori közege, valamint a mindenkori beszélő nézőpontja. A nyelvet tudásként a kognitív nyelvészet értelmében az egyéni és társas megismerés eredményének tekintjük, rendszer és használat emergens, használatalapú együtteseként. Az igei konstrukciókat e nyelvi tudás sematikus egységeiként tartjuk számon. A jelen kötetben a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely kutatói a nagy változatosságú magyar igei szerkezetek egyik első konstrukciós vizsgálatának eredményeit mutatják be.

Kulcsszók: DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely, funkcionális nyelvészet, igei konstrukció, kognitív nyelvészet, konstrukció, konstrukciós nyelvtan, magyar nyelv

1. A vizsgálat általános környezete

Az itt olvasható kötet tanulmányai a magyar nyelv igei konstrukcióira összpontosító vizsgálatok eredményeit mutatják be. Ezeket a vizsgálatokat a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely kutatói végezték (és végzik) *A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás* (NKFI 129040) keretében az elmúlt hat év során. Ennek a kutatásnak a középpontjában a magyar nyelv igei konstrukciói állnak karakteres elméleti és módszertani keretben: a konstrukciók használatalapú és ezzel együtt rendszerszintű variabilitásának vizsgálata a cél (lásd lejjebb részletesen). Ez a vizsgálat az ezredforduló utáni nyelvtudomány funkcionális főirányába illeszkedik, annak kognitív és konstrukciós elméleti kereteit és módszertanát a magyar nyelv specifikus jellemzőihez igazítva, azzal bővítve.

A nyelvtani hagyomány (közelebbről az európai nyelvtani hagyomány) kezdetektől az ige mondatbeli központi szerepét hangsúlyozza: a mondat meghatározó összetevői (például az alany és a grammatikai tárgy) az ige bővítményei, az ige határozza meg e bővítmények grammatikai, alaki jellegét. Az újgrammatikus iskola, a Saussure-féle strukturalizmus, az amerikai deskriptív nyelvészet ebben az elvben mind egyetértettek. Az autonóm szintaxis elvét hirdető generatív nyelvelmélet ugyan részben más elvekből indul ki, de a mondatot logikai kijelentésnek tekintve szintén az igével kifejezett predikátum meghatározó szerepét állítja. Az itt említett (és további) nyelvelméletek még abban is közösek, hogy a mondat, a mondatbeli ige leírását alaki szempontból végzik, a formai tényezők mellett a szemantikai és pragmatikai összetevőket nem vagy csak másodlagosan mutatják be.

Az összefoglalóan funkcionálisnak nevezhető nyelvleírások, például Wilhelm von Humboldt nevezetes írása a nyelvek különbözőségéről (Humboldt 1985) vagy a Prágai Nyelvészeti Kör, majd az 1950-es évektől megjelenő nem formális nyelvleírások nyelv- és mondatértelmezése a nyelvet nem választják le annak fő funkciójáról. A nyelv itt alapvetően értelmes tartalmak megformálása és mások számára hozzáférhetővé tétele, megosztása, közös megértő műveletekben.

A kognitív grammatikai elméletek és a konstrukciós nyelvtan kortárs változatai a nyelvi szerkezetek, így az igés struktúrák leírásában meghatározó elvként tételezik és alkalmazzák a következőket (vö. Langacker 1987, 2008; Goldberg 1995, 2006; Bybee 2001, 2007, 2010; Croft 2001):

- a konvencionális grammatikai szerkezetek sematikus konstrukciókba rendeződnek;

- a konstrukció forma és jelentés holisztikus szimbolikus kapcsolatán alapuló nyelvi szerkezet;
- a nyelvi szerkezetek használat alapú struktúrák, amelyek a formai mellett szemantikai és pragmatikai információkat is tartalmaznak.

A fentiek szoros elméleti és módszertani részeként a kognitív, használat alapú konstrukciós nyelvéírások a nyelvi szerkezetek nyelvspecifikus jellegét állítják (a formális elméletek univerzalista szemléletével szemben), továbbá a grammatikai kategóriák és szabályszerűségek konstrukcióspecifikus voltát.

A kognitív grammatika elvei (vö. Langacker 1987, 2008; Lakoff 1987; Geeraerts–Cuyckens eds. 2007; Tolcsvai Nagy 2013) és a kognitív keretű konstrukciós nyelvtanok (Croft 2001; Goldberg 2006) a nyelv nyelvtudományi vizsgálatának korábban nem ismert összetettségű megközelítését célozzák és eredményezik. Ennek a tudományos folyamatnak az egyik legfontosabb összetevője a beszélő ember tanult nyelvi tudásának figyelembevétele a leírásban, másik lényegi mozzanata a nyelvspecifikus változatosság rendszerszintű bevonása a leírásba.

Az alábbiakban elsőként a funkcionális, kognitív és konstrukciós nyelvtanok fő jellemzőit foglalom össze, a DiAGram-kutatások elméleti és módszertani közegeként. A következő részben a DiAGram kutatási munkálatának kiinduló kérdéseit sorolom fel, ezt követően a kutatócsoport résztvevőinek kutatási eredményeit mutatom be, amelyek a kutatási kérdésekre adott válaszokként a jelen kötet tanulmányaiban is megfogalmazódnak.

2. Funkcionális, kognitív és konstrukciós nyelvtan

A hétköznapi cselekvések éppúgy közösségi közegben történnek, mint a művészeti vagy tudományos tevékenységek. Minden cselekedetnek és döntésnek van előzménye, közvetlen vagy tágabb keretű: vannak ismereteink a korábbiakról, és elképzeljük vagy megtervezzük a jövőt, akár a néhány percen belülit, akár a hónapokkal, évekkel később bekövetkezőt. A tervezett megismerés, a tudományos kutatás is kulturális közegben valósul meg, történeti folyamatként. Ezért érdemes arra a szűkebb megismerő diszkurzusra tekinteni, amelyben a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely működik, hogy a kutatási kérdéseket és a rájuk adott válaszokat el lehessen helyezni.

A grammatikakutatás az 1950-es évektől plurálissá vált, vagyis több, egymástól jelentős mértékben eltérő nyelvmagyarázatot dolgoztak ki kutatók,

majd az 1980-as évektől gyökeresen átalakult. A nyelvtudomány az ezredfordulón számos jelentős és hatásos elméletet és módszertant mutat fel a kutatásokban (vö. például Narrog–Heine eds. 2011; Moravcsik–Kertész–Rákosi eds. 2019 áttekintéseit). Az addig leginkább uralkodó, az autonóm szintaxis elvét hirdető formális nyelvtanok mellé és fokozatosan helyettük megjelentek az összetett funkcionális szemléletű grammatikák, valójában már a Prágai Nyelvész kör, valamint a brit funkcionális kutatások nyomán (összefoglalóan lásd Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008). A nyelvtudomány e fő iránya több meghatározó elmélettel és módszertannal bővült a funkcionális kezdemények után. Ennek sorába tartozik a kognitív grammatika, annak használatalapú kidolgozása, majd a konstrukciós nyelvtanok megjelenése.

2.1. A tág értelemben vett funkcionális nyelvészet a meghatározó tudományfilozófiai (metatudományos) kérdésekre a következő válaszokat adja:

- a nyelv leírásában nem az elmélet a meghatározó, hanem elmélet és empiria egyensúlyára és összhangjára kell törekedni;
- az empirikus adatok „ellentmondásait” nem lehet eltüntetni az eszményítő elmélettel;
- az adatok a tényleges nyelvhasználatból kell, hogy származzanak, nem lehetnek laboradatok.

A formális nyelvelméletek megjósolhatóságának elvével és a grammatikailag jólformált mondat szerkezetek szabályalapú létrehozásával szemben az antropológiai jellegű funkcionális nyelvelméletek

- a posteriori tesznek elméleti kijelentéseket, az adatok ismeretében (mindig újra visszacsatolva);
- az adatokat az előfeltevések alapján kívánják leírni és magyarázni (és nem a priori tételeket akarnak igazolni);
- egy nyelv nyelvtanában egyaránt feltételeznek egyetemes, valamint nyelv- és kultúraspecifikus összetevőket.

A funkcionális nyelvészet általános elméleti tételei a következők:

- a nyelvi rendszer kisebb és összetett elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából kell bemutatni, hiszen a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét;
- a nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben kell leírni, nem önmagukban;

- a jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel), sőt egyes magyarázatokban a jelentés elsődleges, a jelentésszerkezetből erednek a morfológiai és szintaktikai szerkezetek.

2.2. A kognitív nyelvészet a nyelvi tudást a világról való tudás részeként értelmezi, az emberi megismerés biokulturális adaptív műveleteinek eredményeként. A generatív nyelvészet az 1950-es években a nyelvet tudásként tételezte. Ez a mentalista fordulat a nyelvi tudás magyarázatának követelményével járt. A kognitív nyelvészet a Chomsky-féle mentalizmus (a genetikailag beprogramozott nyelvi kompetencia; Chomsky 1965) helyébe a biológiailag (is) meghatározott megismerőképességek és a képességek alapján történő kulturális tanulás összjátékát helyezi. Magyarázatában a nyelv tanult tudás, amelyet a beszélő az emberi megismerés lehetőségeinek és képességeinek alapján hoz létre és alakít. Az emberi megismerés során a bejövő ismeretek feldolgozása, rögzítése az absztrakció, sematizáció és kategorizáció műveleteivel eredményezi a tudást (vö. Tomasello 2000, 2003).

A kognitív nyelvészet több konvergáló, az alapelvekben egyező elmélet párhuzamos működésével hozott és hoz nagyságrendileg új eredményeket a nyelv leírásában, tehát nem egyetlen deduktív metaelmélet, amelyből minden részlet levezethető lenne (az alpművekre lásd Langacker 1987, 1991; Lakoff 1987; Lakoff–Johnson 1980).

A nyelvi tudás kognitív nyelvészeti összetevőit az alábbiakban lehet összegezni.

A kognitív megközelítés szerint a nyelv a világ társas megismerésén alapuló tudás. A nyelv mint tudás ezért nem autonóm jelenség, szoros összefüggésben áll a világról való tudással: a világról való tudás a megismerési módok, az elméműködés lehetőségei szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban. Ezek a fogalmi struktúrák analóg módon szervezik a nyelvi kifejezéseket.

A humánperspektíva antropológiája felől nézve az élő, tevékeny ember képességei révén alkalmazkodó lény, nem algoritmusokkal működő gép. Minden emberi tevékenység összefügg a megismerés műveleteivel. Az ember nem számítógépként tevékenykedik: a külső ingerekre és a belső késztetésekre nem mindig azonos módon válaszol, a pszichológiai motiváció eltérő döntéseket és cselekvéseket is eredményezhet az általánoshoz és a gyakorinhoz képest. A nyelv az ember biokulturális adaptációs képességének, a környezetre adott válaszának az eredménye, és annyiban struktúra, amennyiben az funkcióiban nyilvánul meg. Ezért hangsúlyozandó a nyelv interakciós,

interszjektív és közösségi meghatározottsága (vö. Givón 2001, 2002; Halliday–Mattheissen 2004; Tomasello 2000, 2003; Sinha 2007, 2009).

A világról, és így a nyelvről való tudásra a következők jellemzők:

- hálózatokban rendeződik el;
- párhuzamosan megosztott műveletekkel hozható létre vagy hívható elő a hosszú távú emlékezetből (főképp az alacsonyabb szintű fogalmi szerkezetekben);
- nyitott, bővíthető, alakítható, nem zárt és merev.

A nyelvi szerkezetek azokat a fogalmi/szemantikai szerkezeteket teszik mások számára hozzáférhetővé, amelyek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait fogalmi konstruálások (elméleti feldolgozó műveletek) révén képezik le. Ugyanazt a dolgot vagy elemi jelenetet többféleképpen meg lehet fogalmilag és szemantikailag konstruálni különböző kiindulópontokból (lásd Langacker 1987: 110–113).

A nyelv rendszerjellegét elsősorban sémáknak és a sémák megvalósulásainak rendszere adja. A séma nyelvi kifejezések elvont szerkezete, fonológiai, szemantikai és morfoszintaktikai szempontból egyaránt. A sémák mintaként szolgálnak a legkülönbözőbb nyelvi szinteken, és prototipikus sematizált kontextust hívnak elő: különböző egyedi nyelvi kifejezéseket ezek alapján, ezek megvalósulásaként lehet létrehozni. A sémák az egyéni begyakorlottság és a közösségi konvencionáltság révén érvényesülnek, fokozati skála szerint, a nagyon erős, szabályjellegű mintától a gyenge, alternatívaként működő mintáig (lásd Bybee 2007, 2010).

A nyelvi tudás a rendszer és a használat ismeretének együttes tudása; a rendszerbe be vannak építve a használat fő műveletei és körülményei. Ez a felismerés vezetett el a kognitív nyelvészeti kutatásokban a használatalapú nyelvtudomány alapelveit Kemmer–Barlow (2000) a következőkben foglalja össze:

- Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között. A szerkezetek sémák, amelyek a megvalósulásokat kategorizálják.
- A gyakoriságnak nagy szerepe van: a gyakoriság az egyén szempontjából begyakorlottság, amely az egyéni nyelvi tudás mértéke; a gyakoriság a közösség szempontjából konvencionáltság, amely a nyelvi kifejezések, nyelvi szerkezetek közösség általi elfogadottságának mértékét adja meg.
- A produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek.
- A tapasztalat és a tanulás alapvető a nyelvelsajátításban.

- A nyelvi reprezentációk inkább emergensek, mint rögzített egységek.
- A nyelv elméletében és leírásában használati adatokra kell támaszkodni.

A nyelvi szinteződés, a grammatika összetevői (a formális nyelvészetben moduljai) leírásában kiemelt helyet kap igen régóta a mondat kategóriája. Ebben a kérdésben a kognitív nyelvészet egyértelműen foglal állást: a szintaxis nem autonóm, a morfológia, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot, mert létrehozási és megértési módjuk hasonló vagy azonos elveken történik (vö. Langacker 2008: 18–26). A nyelvi tudás, az ezzel a tudással végrehajtott elméleti műveletek nem egymástól független és fölülről irányított modulokból állnak (például fonológiából, szintaxisból és szemantikából), hanem megismerésmódjukban analóg vagy hasonló, egymással kapcsolatban álló tartományokban elvégzett párhuzamos műveletekből. Ebben az értelemben a szintaxis is valamely konceptuális tartalom szimbolizációja, mert az ide tartozó nyelvi egységek éppúgy szimbolikus szerkezetek, mint a morfológiába vagy a lexikonba tartozók. Az összetett nyelvi szerkezet belső részeinek feldolgozási igénye nélküli nyelvi egység begyakorlottsága és konvencionáltsága fokozat kérdése. Ez az álláspont határozottan szemben áll a generatív nyelvészet autonóm szintaxisának elvével, amely moduláris keretben a mondat formai szerkezetét függetlennek tekinti minden más (fonológiai, szemantikai és pragmatikai) tényezőtől.

2.3. A konstrukciós nyelvtanok alaptétele szerint a konstrukciók forma-jelentés párok, ezek a konstrukciók alkotják az emberi nyelvi képesség alapvető egységeit, a szintaktikai leírás minden szintjén, a morfémtől az elvont mondatmintáig.

A konstrukciós nyelvtanok közös elvei a következők (Goldberg 2013; Hoffmann 2017: 310):

- a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot;
- a grammatikai szerkezetek taxonomikus hálózati szerveződéssel és szerkezeti öröklődéssel rendeződnek;
- a felszíni szerkezeti orientáció a jellemző;
- az általános, nyelvközi (cross-linguistic) variabilitás a meghatározó, valamint az általánosítás több foka.

A kognitív nyelvészet a nyelvi szerkezetek formális leírását nem kiinduló feladatnak tekinti, a formalizálást a kutatások egy későbbi, kiterjedt empirikus eredményekre épülő lépésének tartja (vö. Langacker 1987: 42–45;

Geeraerts–Cuyckens eds. 2017). A konstrukciós nyelvtanok egy nagyobb csoportja ellenben fontosnak tekinti a formalizálást, viszont a használatalapú, tehát kognitív keretű konstrukciós grammatikák továbbra is óvatosak ezzel. A konstrukciós nyelvtanok köre a kognitív nyelvészeti kutatásokkal párhuzamosan, részben azokkal átfedésben körvonalazódott (Goldberg 1995, 2006; Croft 2001; Hoffmann 2017).

Több karakteres változata jött létre a nyelvi szerkezeteket konstrukcióként értelmező nyelvleírásoknak (vö. Hoffmann 2017: 321–327).

Két formális konstrukciós nyelvten a teljes öröklődést állítja, amelynek keretében ugyanazon mechanizmusok azonosíthatók minden grammatikai mintában. Az egyik irányzat a Berkeley Construction Grammar (BCG, vö. Fillmore 1985; Fillmore–Kay–O’Connor 1988), a másik a Sign-Based Construction Grammar (SBCG, vö. Boas–Sag eds. 2012). Ezek a konstrukciós nyelvtenok nem jósolják meg a konstrukciók tényleges mentális elemzését vagy létrehozását.

Három formális konstrukciós nyelvten nyíltan modellálja a mentális nyelvi feldolgozást és produkciót. A Parallel Architecture model (PA, vö. Jackendoff 2013) szerint a fonológia, a szintaxis és a szemantika független generatív komponens a beszélő mentális grammatikájában. A Fluid Construction Grammar (FCG, vö. Steels 2013) a mesterséges intelligencia és a nyelvi fejlődés kutatása keretében kialakított számítógépes formalista eljárás, pszichológiai érvényesség nélkül. Az Embodied Construction Grammar (ECG, vö. Bergen–Chang 2005) kognitív és idegi műveletek számítógépes modellálása, az emberi viselkedésre összpontosítva, kognitív nyelvészeti kutatásokra alapozva. Mindhárom elmélet használatalapú.

A Cognitive Construction Grammar (CCG, vö. Lakoff 1987; Goldberg 1995, 2006; Boas 2013a) és a Radical Construction Grammar (RCG, vö. Croft 2001, 2013) használatalapú leírás, nem modellálja közvetlenül a mentális nyelvi feldolgozást és produkciót, mindkettő kerüli a formalizálást. Mindkettő hangsúlyozza a grammatikai kategóriák és szerepek konstrukcióspecifikus jellegét, és elsősorban a Langacker-féle kognitív grammatikára alapoz. A kognitív konstrukciós nyelvten (CCG) alapvetően nyelvspecifikus általánosításokat tételez, míg a radikális konstrukciós nyelvten (RCG) hangsúlyosan tipológiai keretben dolgozik. Mindkét grammatika korpuszalapú.

A használatalapú konstrukciós grammatikák leírásában a konstrukciós öröklődés révén létrejövő konstrukciók taxonimikus hálózatokként tárolódnak a nyelvi tudásban, a nyelvi tudás konstrukciók rendszerének a tudása.

A konstrukciók rendszerében több szint különül el, prototípusatásokkal. Az alapszintű egységek (például a Verb-Class Specific Ditransitive konstrukciók) az általánosabb fölérendelt (Ditransitive konstrukciók) és a specifikusabb alárendelt (REFUSE.Verb-Specific Ditransitive konstrukciók) között vannak. Az alárendelt konstrukciók öröklik a fölérendelt konstrukciók összes tulajdonságát, de egy specifikusabb konstrukció fölülrírhatja az öröklött tulajdonságokat – például sematikus ditranzítív konstrukciók mindegyik alárendelt konstrukciója örökli a birtoklás továbbítását, de a REFUSE.Verb-Class ezt felülírja (vö. Hoffmann 2017: 313). Ennek megfelelően a nyelvleírásban az adekvát modell a hálózat.

A DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely a magyar véges igék kutatásában az itt összefoglalt elméleti és módszertani lehetőségeket feldolgozta, és a magyar nyelv sajátosságaihoz igazítva alkalmazta. Az egyes vizsgálatokban a szóba jöhető funkcionális, kognitív és konstrukciós leírási módokat a kutatók használatalapú függőségi keretben alkalmazásba vették, egyrészt a legmegfelelőbb eljárások kidolgozása érdekében, másrészt az eltérő, de rokon elméletek és módszertanok összetartó (hasonló kimeneteket hozó) eredményeinek egymást erősítő kidolgozása érdekében. Az alábbiakban ennek a koherensen változatos kutatásnak a legfontosabb eddigi fejleményeiről olvasható összefoglalás.

3. A DiAGram igei konstrukciókutatásának fő jellemzői

A kutatás fő célja a magyar nyelv igei konstrukciótípusainak a vizsgálata, (i) a prototípushoz viszonyított sémák hálózatában, (ii) a megvalósulások mondatbeli és kontextuális változatainak a rendszerében. A jelen kutatás elsőként dolgozza ki azt a leírási módot, amelyben az igei szerkezeteknek a szemantikai és a kontextuális motíváltsága is kidolgozást kap, és a szerkezet részletező leírása is megtörténik, méghozzá együttes működésük összhangjában.

Az elfogadott kutatási terv szövege szerint „A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás (NKFI 129040)” kutatás célja (hosszabban idézve):

[A]z igei konstrukciók több szempontú, részletező leírásával kidolgozza a használatalapú konstrukciós nyelvtan magyarrá való alkalmazását. Az elméleti hátteret a kognitív nyelvészet és a függőségi grammatika feltevései adják. A kognitív (konstrukciós nyelvtani) és a függőségi nyelvtani (valenciaelméleti) kutatások

harmonizálása kurrens téma nemzetközi viszonylatban is (vö. Langacker 2005, 2009, 2016; Jacobs 2008; Osborne–Gross 2012; Welke 2009; Willems–Coene 2006). A használatalapúság módszertani érvényesítését a korpusznyelvészet adatforrásainak és módszereinek felhasználása biztosítja.

A használatalapú konstrukciós nyelvtan az egyik legdinamikusabban fejlődő grammatikaelméleti megközelítés, amely a nyelvet rendszer és használat egységében értelmezi [...]. A nyelv a használatból emergáló dinamikus struktúra, tanult forma-jelentés párok (szimbolikus szerkezetek), konstrukciók hálózata (vö. Diessel 2015). E keretben a szimbolikusság konvencionális kapcsolatot, de nem teljes önkényességet jelent; a kutatás hangsúlyozza az összetett jelek diagrammatikus ikonicitását (Langendonck 2007). A mondatszerkezeti mintázatok, mint például az angol ditranzitív konstrukció, éppúgy tanult forma-jelentés párok, mint az elemi jelek (morfémák, tőszavak), csak éppen nagyobb terjedelműek (több elem kapcsolatára vonatkoznak) és sematikusabbak, elvontabbak (bizonyos helyeik különféle lexikális elemekkel kitölthetők). Az alkalmazott elmélet tehát lexikon és szintaxis között kontinuumot feltételez (Langacker 1987: 54).

A kutatás középpontjában a magyar nyelv igei konstrukciói állnak, a tervezett a konstrukciók használatalapú és ezzel együtt rendszerszintű variabilitásának vizsgálatát célozza. A konstrukció eltérő összetettségű formai és funkcionális (jelentésbeli) tulajdonságokat egyesítő nyelvi szerkezeti séma. A kiinduló konstrukció az ige mint (i) függő szemantikai szerkezetű lexikai elem, amely főnévi kidolgozásokat vonz esetjelölő grammatikai elemekkel; és mint (ii) véges alakú (finite) lehorgonyzó (a folyamatot a beszélő nézőpontja szerint az aktuális beszédhelyzethez viszonyító) nyelvi elem, olyan szintaktikai séma, amely függőségi hálózatok típus szerinti (sematikus) változataiban valósul meg mondatként vagy mondatban.

A kutatás alapfeltevése a következő:

1) a konstrukció a rendszer és a használat viszonyában séma és megvalósulás kettőssége. A konstrukció mint séma (például ige + tárgy vagy főnév + esetrag) a beszélő nyelvi tevékenységében a mindenkori környezethez (a mondathoz és a kontextushoz) igazítva valósul meg;

2) a konstrukciók rendszere öröklődésen alapuló hálózatot alkot, amelyben egyrészt a sémaalapú kategorizáció, másrészt a prototípuselvű megvalósulás a meghatározó. A konstrukció sémaként, típusként változataiban a grammatika alaprendszerét adja. A konstrukció valószínűségi alapú variabilitással valósul meg.

A kutatás általános kerete az alábbi kiinduló fő elméleti és módszertani tételekben lett megállapítva:

- Elméleti keretét tekintve funkcionális, használatalapú kognitív nyelvészeti kutatás.
- A konstrukciók forma és jelentés szimbolikus kapcsolatán alapuló nyelvi szerkezetek, hálózatos belső elrendezéssel és kapcsolatokkal.
- A használatalapúság: a vizsgált konstrukciók mint forma-jelentés párok általánosított és használati variabilitás szerinti leírása a cél (a prototípustól való távolság, típus- és példánygyakoriság vagy a konstrukció komponenseinek szintaktikai és szemantikai közelsége vagy távolsága szerint).
- A korpuszalapúság: az élőnyelvi adatok adják a meghatározó adatforrást.
- A kutatás tágabb keretét további általános tézisek határozták meg, amelyek a magyar mondat szerkezet innovatív leírását alapozzák meg részleteiben és egészében is.
- Az ígék séma szerinti jelentése és a mondat szerkezeti konstrukciók jelentése között kétirányú összefüggés van. Az igei jelentések mondat szerkezeti konstrukciók jelentéseivé sematizálódnak, ugyanakkor a mondat szerkezeti konstrukciók újabb ígéket vonzanak magukhoz, így visszahatnak az igei lexémák poliszém jelentésszerkezetére.
- A kognitív nyelvészet és a korpusz nyelvészet eredményeinek összehangolásában a disztribúciós hipotézis szerint a jelentések közötti hasonlóság mértéke a disztribúciók (előfordulási kontextusok) közötti hasonlóság mértékével korrelál (Gries 2017: 592).
- A mondat szerkezeti viszonyok a szemantikai és a formai oldalon is többdimenziós rendszert alkotnak (Halliday 2014; Langacker 2016; Imrényi 2017a). Ebből következik az egymásbaágyazottság hálózatelméleti fogalmának alkalmazhatósága: ami az egyik dimenzióban elemi egység, az egy másikban több elem kapcsolatrendszere lehet (vö. Imrényi 2017b). Továbbá a hálózat átrendeződését motiválhatja a dimenziók közötti párhuzamosságok kialakulása (például a szórendi és a függőségi viszonyok között) mint optimalizációs folyamat.
- A függőségi nyelvtan értelmében vett láncként (*catena*, vö. Osborne–Gross 2012) történő lánçalapú megközelítésben a konstrukciók részlegesen átfedhetik egymást, illetve szórendi szempontból nem kell folyamatosaknak lenniük, ideértve a konstrukciók kollokációs és kollokációs változatosságát.
- Az alaki (szintaktikai) viszonyok, kategóriák konceptuális szemantikai meghatározottsága (vö. Langacker 1987, 2008) a konstrukciófüggő

és nyelvfüggő sajátosságokkal együtt érvényesül (lásd Croft 2001; Haspelmath 2010; Imrényi 2017a). Egyúttal a konceptuális szemantikai jelenségeknek (mint amilyen az ige poliszémiaja vagy a metaforikus jelentés) is lehetséges a konstrukcióalapú leírása.

- Az elemi mondat és az összetett mondat szerkezetformái kontinuumot alkotnak, variabilitásuk nem kezelhető kisszámú diszkrét kategóriával. Ugyanakkor szemantikai oldalon ugyanazokon a (társas) kognitív műveleteken alapulnak (vö. például a *baseline* : *elaboration* viszonyt; Langacker 2016) a fokozati eltérést mutató szerkezetek kialakulásában és szerveződésében. A kontextualizáló viszonyok (vö. Imrényi 2017a) az elemi mondaton belül és tagmondatok között, sőt a diskurzus magasabb szintjein is érvényesülnek (vö. Gumperz 1982; Tátrai 2011: 67).

A kutatásnak nem volt célja és nem eredménye a magyar igei konstrukciók „teljes” hálózatának, az igei konstruktikonnak a taxonomikus leírása. A kutatás a magyar igék séma és megvalósulás viszonyában széles hálózatán belül végzett szerteágazó, de a fent összefoglalt elméleti és módszertani keretnek szabatosan megfelelő és koherens vizsgálatokat. Ezeknek az elemzéseknek a révén felderíthetővé váltak a magyar igei konstrukciók konstrukciógrammatikai vizsgálatának nyitott elméleti és módszertani kérdései, az ezekre adható válaszok körvonalazása, valamint lehetővé vált a magyar igei konstrukciók használatalapú kutatásának részletes ontológiai és korpusznyelvészeti megalapozása és e kutatás folytatása.

A magyar igei konstrukciók további kutatása szempontjából lényeges szempontokat adnak a konstrukciókkal kapcsolatos, az empirikus vizsgálatok során eddig felmerült kérdések (amelyeknek egy részét megfogalmazza Goldberg vagy Croft saját elméletükben vagy Hoffmann 2017 áttekintésében, és Langacker is számos helyen ad válaszokat). Ilyen kérdéskör többek között:

- a *baseline* és *elaboration* viszonya a konstrukció keretében, az eltérés;
- a séma-megvalósulás dinamikus használati jellege, a használat közbeni kontextushoz igazítás, az alakulás vagy séma szerinti zártság viszonya, a konstrukcionalizálódás;
- a konstruktikon zárt taxonomikus vagy nyitott jellege;
- a konstrukciók szinteződésének megléte és indokoltsága;
- az alak szerinti konstrukció típusok szétválasztása (lehet-e a [lexikális] ige konstrukciói mellett az igeidő és az aspektus konstrukcióit elkülöníteni, külön konstrukció-e az ige bővítménye);

- a konstrukción belüli poliszémia;
- a konstrukció metaforizálódása.

Ezekre a kérdésekre, amelyeknek általános jellegük mellett erős a nyelvspecifikus kötöttsége, további kiterjedt empirikus kutatásokkal lehet választ adni.

4. Az igei konstrukciók kutatási részterületei

A kutatás résztvevői az egyéni vállalásoknak megfelelően az igei konstrukciók kutatási terv szerinti leírásában az alábbi vizsgálatokat végezték.

Csontos Nóra egyik kutatási témája a *mond* igével alkotott megnyilatkozások elemzése. Vizsgálja a *mond* diskurzusjelölő szerepét (*mondom, mondván* stb.), a *mond*-dal alkotott idézéseket, a konstrukciók és az idézési módok viszonyát, valamint a mondás és a közlés elhatárolását. Másik kutatási témája az újrakonstruálás: egy nyelvileg megkonstruált esemény feldolgozása, idézetként történő megalkotása, valamint hozzáférhetővé tétele. A kutatási kérdések közé tartozik az idéző adaptív tevékenysége, a diskurzusköziség és a perspektivizáció itteni szerepe, a korpuszvezérelt vizsgálat módszertana, elsősorban írott nyelvi diskurzusokban.

Dér Csilla a mentális igék konstrukcióit vizsgálta, főképp az episztemikus funkciójú kontextualizáló viszonyra fókuszálva. Emellett az igei szerkezeteknek a diskurzus szerveződésével összefüggő funkcióit írta le, a főbb konstrukciók és kollokációk, a jelentés- és funkcióbővülések ([inter]szubjektívizálódás), pragmatikalizációs folyamatok: az igei kategória elhagyása, a metapragmatikai tudatosság jelzései, valamint a korpuszalapú elemzések, kérdőívezés, spontánbeszéd-elemzés kérdéseit vizsgálva, a *vélem, vélekedek, vélekedem, nem tudom (én) ~ nemtom* és *aszongya ~ hogy aszongya* konstrukciói példáin.

Domonkosi Ágnes az igének a diskurzus személyviszonyaival összefüggő konstrukcióit vizsgálta, az egyes diskurzustípusokhoz kapcsolódó alternatív konstruálási módokra összpontosítva. Kutatásában többek között a tegező-nemtegező társas viszonyok kettősségével foglalkozott, kimutatva, hogy a diskurzus társas viszonyainak kiépítésében, illetve alakításában az igei konstrukciók tartják fenn a társas attitűd jelöltségét. Domonkosi Ágnes a kérdéskört a *tetszik* + segédige pragmatikalizációjának a vizsgálatában dolgozta ki.

Horváth Péter kutatási témája az igei konstrukciók szótáralapú reprezentációja, azon belül az adott nyelv összes konstrukciójának alak és jelentés szerinti szótárszerű bemutatása, az ehhez szükséges eljárások kidolgozása. A szótári bemutatáshoz tartozik a konstrukciók közötti absztrakció és kiterjesztési viszonyok reprezentálása. Horváth Péter XML-sémát dolgozott ki az igei konstrukciók szótári ábrázolására, igei szerkezetek vonzatalapú klaszterezésével. A magyar igei konstrukciók körében kvantitatív megfigyeléseket végzett a magyar esetformák lexikai, mondatbeli és szövegbeli viselkedéséről.

Hrenek Éva három fő kutatási témában végzett vizsgálatokat. Az *igei poliszémia és igei szinonímia a magyarban* témakörben a poliszém igei jelentésrendszerek leírásának újabb kidolgozását végezte el, kvalitatív, korpuszadatokra épülő, jelentésmozzanatokat tételező megközelítésben, általános és specifikus mozzanatokot vizsgálva a jelentésviszonyok leírásában, a jelentésváltozat-jelentés-jelentéstípus fogalomhármass bevezetésével, a tulajdonképpeni jelentés fogalmának újraértelmezésével. Második kutatási témájában a szinonímiát a funkcióiágés szerkezetek körében vizsgálta, a szinonimakörök szerveződésére összpontosítva, a *feledésbe* V 'elfelejtődik', a *homályba* V 'elhomályosul' és a *sötétségbe* V 'elsötétedik' szerkezetekben. Harmadikként az igei szinonímia szemantikai és szintaktikai vonatkozásait kutatta, az igei poliszémia és szinonímia összefüggéseire fókuszálva, szerves nyelvelméleti kiindulópontból (komponenses jelentéselemzés), építve a funkcionális kognitív nyelvészetre is.

Imrényi András az általa kidolgozott 3 dimenziós mondatmodell specifikusan magyar és egyúttal általános nyelvészeti továbbfejlesztését végezte el. Ennek egyik eredménye az Osiris Nyelvtan elemi mondatról szóló fejezetének frissített átírása és a nyelvtan angol változatába illesztése, valamint a *Cognitive Dependency Grammar: the case of Hungarian* című könyvkézirat.

Krizsai Fruzsina a létezés nyelvi konstruálása halottbúcsúztató versekben és az értelmezős szerkezet beszélt nyelvi vizsgálata körében végzett kutatásokat.

Kugler Nóra kutatásai négy témakört érintettek. A konstrukciós elemzések körében az ÁLLAPOTVÁLTOZTATÁS folyamatípusának konstrukcióit vizsgálta korpuszon, olyan elemi mondatokban, amelyekben a folyamat eredményeként létesülő új állapotot factivusi (-VÁ) ragos melléknév vagy főnév (illetve főnévi értékű kifejezés) jeleníti meg ('valaki valamilyennél/valamivé tesz valamit'). Az igei és igenévi szerkezetek összevetése, konstrukciós elemzései témakörében a „kontrollciklus” (-modell) alkalmazásával a folyamat feldolgozásának a hasonlósága és különbsége, illetve a szereplők

ontológiája és kidolgozottsága vagy kidolgozatlansága a fő kérdés, a konstruálás hatókörének, részletezettségének a szempontjára figyelemmel (közösen Simon Gáborral és részben Palágyi Lászlóval). A mondatfajták körében a beszédcselekvés-típusok és mondatfajták viszonya áll vizsgálata középpontjában, a prototípuselv alkalmazásával, a beszédcselekvések sémáinak érvényesítésével. A konstrukciók mondatszerkezeti és szeriális viszonyait illetően azt vizsgálta, milyen hatással van a szórend a függőségi viszonyok azonosítására. Több konstrukció elemzésével bemutatja, hogy a bővítmény nem egyforma eséllyel „kötődik át” ige előtti és utáni helyzetben, az átkötődésnek szemantikai feltételei vannak, a keretes szerkezetben a kezdet jelzi a várható folytatást, valamint a háromdimenziós mondatmodell D2 és a D3 műveleti hatással lehetnek a függőségi viszonyok értelmezésére is.

Kuna Ágnes kutatási témája az igei konstrukciók diskurzustípushoz való viszonyának leírása. Ennek feltárását valós és tervezett orvos-beteg konzultációkban és interjúkban végezte el saját korpuszon, MAXQDA szoftverrel, elsődlegesen kvalitatív szempontok szerint. A cél az orvos-beteg kommunikáció diskurzustípusokon belüli működésének, illetve konfliktusainak a leírása volt. A kidolgozott témák a következők: az igei konstrukciók szerepe, típusai az orvos és beteg közötti kapcsolatépítésben, az igei konstrukciók és a reflektáltság, valamint a közlés konstruálása a konfliktusnarratívákban.

Laczkó Krisztina kutatásainak egyik fő iránya a mediális igékre összpontosított, a végpontszerepű, illetve a kezdeményező figurák fokozat szerint különbségére. A kérdést a *leng*, a *rezeg* és a *forog* intranzitív mediális igék (MNSZ2, 500-as minta) esettanulmányában mutatta be. Az igék szemantikai mintázatát az adatok alapján, a típus- és példánygyakoriság függvényében elemezte az elsődleges figurák szemantikája alapján. Másik kutatási témájában a temporális referenciakeret alkalmazásával az egy elemi mondaton belül összekapcsolódó múlt időben lehorgonyozódó igék és a *most* deiktikus elem reprezentálódási módjait mutatta be a mondatbeli jelenet időszervezetében. Vizsgálta továbbá a szám-személy lehorgonyozást illetően az ige inherens morfológiai jellemzőit az igei konstrukciókban: a többes szám első személy attitűdjelölő használatát, a személyjelölési mintázatokat a kortárs dalszövegekben, valamint a politikai perszonalizációt: az egyes és a többes szám első személy funkcióit éwertékelő beszédekben.

Modrián-Horváth Bernadett kutatása az alapbeállítástól eltérő figuraviszonyok kifejezésére irányult: az igei konstrukciókban a trajektor-landmark reversalre összpontosított a passzív jelentésű igék körében. Ennek keretében az ide tartozó igei konstrukciók diskurzustípusok közötti különbségének

korpuszalapú vizsgálatát végezte el, elemezte az ágens kidolgozottsági fokát ezekben a konstrukciókban, és vizsgálatát kontrasztív kutatásra is kiterjesztette. A passzív szerkezetet a fokális résztvevők „megcserélése” (trajector-landmark reversal) műveletében azonosította. A passzív jelentésű konstrukciók korpuszalapú feltérképezését egy kisméretű tudományos korpuszban, kézi vizsgálattal végezte el. Kutatása kiterjedt a passzív konstrukciók hálózati modellálására, a szemantikai érintkezések és a családi hasonlóság felderítésére, a produktivitás mérésére a *V-va/-ve van* konstrukció igenemjelentéseinek vizsgálati keretében. Kutatási témája továbbá a keretes és beférkőző szerkezetek elemzése.

Palágyi László kutatásainak középpontjában több egymással összefüggő téma áll. Az egyik a folyamatos melléknévi igenévi konstrukció a *futó* példáján. A másik a konstrukciós séma és ige (asszociatív és szemantikai) használatalapú, dinamikus viszonya. Részletesen vizsgálja a morfológiai konstrukciók jellemzőit, kitérve a morfológiai metakonstrukciók, a többszörös morfológiai motiváltság és az igeképzés (funkciók és formák) kérdéseire. Fontos vizsgálati eredményei a konstrukcióegyesítés, a generikus ágensű konstrukciók és a névszói összetétel alapú ígék körében születtek.

Simon Gábor kutatásainak egyik fókuszában a konstrukció fogalmának meghatározhatósága, az egyes konstrukcióértelmezések összehasonlítása, valamint a konstrukció adatvezérelt elemzésének a lehetőségei álltak. Ezzel összefüggésben elméleti és módszertani tekintetben is fontos a konstrukciók korpuszbeli azonosításnak és korpuszból történő kivonásának a kérdése, vagyis a lekérdezéstől az általánosításig tartó kutatási folyamat. Emellett vizsgálatokat végzett a *csodáлом [azt], hogy*, illetve a *csodálkozom [azon], hogy* kifejezések MNSZ2-beli előfordulásai, illetve az *-ó/-ő* képzős igenévi alakok jelentésének körében Kugler Nórával és Palágyi Lászlóval, kvantitatív és kvalitatív eljárások kidolgozásával, Langacker kontrollciklusmodellje alapján, szemantikai integrációs keretben. Metaforakutatása egy korpuszalapú metaforaazonosító eljárás kidolgozásában ért el eredményeket.

Tátrai Szilárd a kontextualizáció konstrukciós kérdésével foglalkozott. Ennek része az interszjektív figyelemirányítás, a relevánsnak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósítása, a nyelvi konstrukciók alkalmazásának metapragmatikai tudatossága, a referenciális jelenet feldolgozása. Tátrai Szilárd az általa részletesen kidolgozott triadikus modellben mutatja be a kontextualizáció működését, a kontextusfüggő kiindulópontok (interszjektív kiindulópontok: tér-, időbeli helyzet, szociokulturális szituáltság, tudati beállítódás) kifejtő alkalmazásával.

A kontextualizáló konstrukciók két alaptípusát különíti el, a deiktikus és a reflexív kontextualizáló szerkezetet.

Tolcsvai Nagy Gábor kutatásának egyik középponti kérdése az idő tapasztalata az igében, a szekvenciális és összegző feldolgozás dichotómiája, valamint a tőige és a hozzá kapcsolt elemek szemantikai viszonya a kognitív grammatika keretében. A Barsalou-féle szimulációs imaginatív elmeműködés modelljének bevonásával kimutatja, hogy a magyar igekötők és igenevek temporalitásában a dinamikusság meghatározóbb, mint a szekvenciális vagy összegző letapogatás szerinti leírás. Vizsgálja az igék határoltóságát: a deiktikus igeidő lehorgonyzó jellege és az ige (mondat) aspektuális tartalma közötti viszonyt. Kutatásának másik témája a trajektor-landmark megoszlás szemantikai igitípusonként, a szemantikai szerepek és az aktív-passzív perspektiválás összefüggésében, illetve a szórend egyes eseteivel összefüggésben, az OKOZOTT MOZGÁS, MENTÁLIS FOLYAMAT, KOMMUNIKÁCIÓS FOLYAMAT, ÉRZELEM, ÉRZÉKELÉS igék körében. Kutatási témája továbbá az eseményidők szövegbeli kontinuitása, különös tekintettel az igék szemantikai tartalmára, deiktikus igeidejükre és aspektuális tartalmukra, ezek egymáshoz kapcsolódására, az igék tágabb forogatókönyveivel és a figurákat kidolgozó bővítőművelekkel, kontextualizáló elemekkel együtt.

A jelen kötet a kutatás résztvevőinek fontos vizsgálati eredményeit mutatja be a tanulmányokban. A tanulmányokat három csoportba rendeztük a könyvben: 1) Az igei szerkezetek használatalapú vizsgálata, 2) Az igei konstrukciók változatai, 3) Az igei konstrukciók diszkurzív közege.

Rendezőelvként alkalmaztuk egyrészt az igés szerkezetekre fókuszálás mértékét: az első csoportban általános érvényű tanulmányok olvashatók, a másodikban egyes igei konstrukciók variabilitásáról van szó, a harmadikban igei konstrukciók szélesebb diszkurzív környezetét vizsgálják a szerzők. A másik fő szerkesztési szempontként az általánosítás mértékét érvényesítettük: az első rész tanulmányai a magyar igei konstrukciók általánosabb, bár szabatosan körülhatárolt kérdéseiről szólnak, a második részben egyes igitípusokhoz köthető konstrukciók állnak a hatókörben szűkebb vizsgálat középpontjában, a harmadikban a konstruálás tágabb kontextualizáló diszkurzív műveletei adják a leírás keretét.

Irodalom

- Bergen, Benjamin – Chang, Nancy C. 2005. Embodied construction grammar in simulation-based language understanding. In: Östman, Jan-Ola – Fried, Mirjam (eds.): *Construction grammars: cognitive and cross-language dimensions*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 147–190. <https://doi.org/10.1075/cal.3.08ber>
- Boas, Hans C. – Sag, Ivan A. (eds.) 2012. *Sign-based construction grammar*. Stanford, California: CSLI Publications.
- Bybee, Joan L. 1985. *Morphology. A study of the relation between meaning and form*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.9>
- Bybee, Joan 2001. *Phonology and Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612886>
- Bybee, Joan 2007. *Frequency of Use and the Organization of Language*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195301571.001.0001>
- Bybee, Joan 2010. *Language, usage and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511750526>
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: MIT Press. <https://doi.org/10.21236/AD0616323>
- Croft, William 2001. *Radical constructional grammar*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198299554.001.0001>
- Croft, William 2013. Radical Construction Grammar. In: Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds.): *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press. 211–232. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195396683.013.0012>
- Diessel, Holger 2015. Usage-based construction grammar. In: Dąbrowska, Ewa – Divjak, Dagmar (eds.): *Handbook of Cognitive Linguistics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 295–321. <https://doi.org/10.1515/9783110292022-015>
- Fillmore, Charles J. 1985. Frames and the semantics of understanding. *Quaderni di Semantica* 6(2): 222–254.
- Fillmore, Charles J. – Kay, Paul – O'Connor, Mary Catherine 1988. *Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: the case of let alone*. *Language* 64: 501–538. <https://doi.org/10.2307/414531>
- Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.) 2007. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.

- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction*. Volume I. Revised edition. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.syn2>
- Givón, Talmy 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.113>
- Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A Construction Grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goldberg, Adele 2006. *Constructions at work: the nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199268511.001.0001>
- Goldberg, Adele 2013. Constructionist approaches. In: Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds.): *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press. 15–31. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195396683.013.0002>
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511611834>
- Halliday, Michael A. K. 2014. *Halliday's introduction to functional grammar*. Fourth edition. Revised by Christian Matthiessen. London: Arnold. <https://doi.org/10.4324/9780203783771>
- Halliday, Michael A. K. – Matthiessen, Christian 2004. *An introduction to functional grammar*. Third Edition. London: Arnold.
- Haspelmath, Martin 2010. Framework-free grammatical theory. In: Heine, Bernd – Narrog, Heiko (eds.): *The Oxford Handbook of Grammatical Analysis*. Oxford: Oxford University Press. 341–365. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199544004.013.0014>
- Heine, Bernd – Narrog, Heiko (eds.) 2010. *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199544004.001.0001>
- Hoffmann, Thomas 2017. Construction Grammars. In: Dancigier, Barbara (ed.): *The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press. 310–329. <https://doi.org/10.1017/9781316339732.020>
- Humboldt, Wilhelm von 1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: *Wilhelm von Humboldt válogatott írásai*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 69–115.
- Imrényi András 2017a. Form-meaning correspondences in multiple dimensions: The structure of Hungarian finite clauses. *Cognitive Linguistics* 28(2): 287–319. <https://doi.org/10.1515/cog-2016-0082>

- Imrényi András 2017b. Egymásbaágyazottság a magyar mondat hálózatos szerkezetében. A láncoktól a buborékokig. *Magyar Nyelvőr* 141(2): 239–249.
- Jackendoff, Ray. 2013. Constructions in the parallel architecture. In: Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds.): *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press. 70–92. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195396683.013.0005>
- Jacobs, Joachim 2009. Valenzbindung oder Konstruktionsbindung? Eine Grundfrage der Grammatiktheorie. *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 37(3): 490–513. <https://doi.org/10.1515/ZGL.2009.033>
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. Stanford, California: CSLI Publications. vii–xxviii.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 17–58.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, London: The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226471013.001.0001>
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Langacker, Ronald W. 2016. Toward an integrated view of structure, processing, and discourse. In: Drożdż, Grzegorz (ed.): *Studies in Lexicogrammar: Theory and applications*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 23–54. <https://doi.org/10.1075/hcp.54.02lan>
- Langendonck, Willy van 2007. Iconicity. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 394–418.
- Moravcsik, Edith – Kertész, András – Rákosi, Csilla (eds.) 2019. *Current Approaches to Syntax. A Comparative Handbook*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

- Osborne, Timothy – Gross, Thomas 2012. Constructions are catenae: construction grammar meets dependency grammar. *Cognitive Linguistics* 23(1): 165–216. <https://doi.org/10.1515/cog-2012-0006>
- Östman, Jan-Ola – Fried, Mirjam (eds.) 2004. *Construction grammars: Cognitive grounding and theoretical extensions*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cal.3>
- Sinha, Chris 2007. Cognitive linguistics, psychology and cognitive science. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 1266–1294.
- Sinha, Chris 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 289–310.
- Steels, Luc 2013. Fluid construction grammar. In: Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds.): *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press. 152–167. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195396683.013.0009>
- Tátrai, Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2000. First steps toward a usage-based theory of language acquisition. *Cognitive Linguistics* 11(1/2): 61–82. <https://doi.org/10.1515/cogl.2001.012>
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a Language. A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Welke, Klaus. 2009. Valenztheorie und Konstruktionsgrammatik. *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 37: 81–124. <https://doi.org/10.1515/ZGL.2009.005>
- Willems, Klaas – Coene, Ann 2006. Satzmuster und die Konstruktionalität der Verbbedeutung. Überlegungen zum Verhältnis von Konstruktionsgrammatik und Valenztheorie. *Sprachwissenschaft* 31(3): 237–272.

Introduction. The DiAGram investigations of verbal constructions

The role of the Hungarian finite verb form in sentences is outstanding, since the complete („conjugated”) verb form can function as an independent clause in a sufficiently rich context. The types of the Hungarian finite verb form are known and used by Hungarian native speakers in the schematic pairings of form and meaning. Speakers express these characteristic types of form-meaning pairs in grounded verb forms in linguistic constructions. We approach this relationship between type (schema) and instantiation (the actual linguistic expression) via the category of linguistic construction in the description. The broader theoretical framework to investigate the finite verb form is the functional approach, according to which a harmony between theory and empiry is needed, language is characterized by both universal and language-specific properties, meaning is equal to form, and the usual context of linguistic expressions is decisive, as well as the momentary speaker's point of view. Based on cognitive linguistics, we consider language as learned knowledge, i.e. the result of individual and social cognition, as an emergent, use-based combination of system and use. We consider verb constructions as schematic units of this linguistic knowledge. In this volume, the researchers of the DiAGram Functional Linguistics Centre present the results of one of the first construction studies of the highly varied Hungarian verb structures.

Keywords: cognitive grammar, construction, construction grammar, DiAGram Research Centre for Functional Linguistics, functional grammar, Hungarian language, verbal construction

Tolcsvai Nagy Gábor

<https://orcid.org/0000-0002-1780-3710>

Éötvös Loránd Tudományegyetem, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
nagy.gabor@btk.elte.hu

I.

**Az igei szerkezetek
használatalapú vizsgálata**

SIMON GÁBOR

Konstrukció és/vagy mintázat: az azonosítás kérdései egy használatalapú, korpuszvezérelt nyelvreírásban*

Kivonat

A konstrukciós nyelvreírások egységesen forma-jelentés párokként értelmezik a leírás alapegységét. Komoly elméleti és módszertani dilemmát okoz azonban a konstrukciók adatalapú azonosítása és elkülönítése a különböző használatalapú konstrukciós nyelvtanokban. A jelen tanulmány e dilemma áttekintését nyújtja, az igék köré szerveződő argumentumszerkezet-konstrukciókra fókuszálva és előtérbe állítva a kollokáció mint adattípus magyarázó erejét és jelentőségét a konstrukciós nyelvtani elemzésekben. Arra a kérdésre keresem a választ, miként építhető egy adatvezérelt konstrukciós nyelvreírás a korpuszokból kinyerhető kollokációs adatokra. A tanulmány hangsúlyozottan metatudományos érdeklődésű: a felmerülő kérdéseket nem a magyar igei konstrukciók empirikus vizsgálatán keresztül kívánom megválaszolni, hanem a konstrukciós nyelvtanok elméleti javaslatainak összevetésével. A legfontosabb eredmény annak a felismerése, hogy a konstrukció fogalmának kiterjedt, ám reflektálatlan használata a túláltalánosítás veszélyét hordozza, amely egyrészt fokozza az elemzői intuíció tényeresését, másrészt nehezíti a precíz empirikus megalapozást. Javaslatomban a konstrukcióként való értelmezés maga is az empirikus elemzés lehetséges eredménye kell, hogy legyen, mégpedig mintázatok alapos feltérképezésére alapozva.

---

* A tanulmány Simon (2023) bővített, magyar nyelvű változata. Ezúton köszönöm a szöveghez fűzött értékes lektori észrevételeket, amelyek segítettek a gondolatmenet egyértelműbbé és érthetőbbé tételét. A tanulmány az NKFIH 129040, *A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás* keretében készült.

Kulcsszók: konstrukció, használatalapúság, argumentumszerkezet, kollokáció, mintázat

1. Problémafelvetés, avagy a szintaktikai kutya esete a konstrukciós farokkal

Legáltalánosabban fogalmazva, egy nyelv grammatikai konstrukciói olyan forma-jelentés párok, amelyek legalább részben önkényesek (Croft 2001: 18), azaz formájának vagy funkciójának valamely aspektusa nem jósolható meg egyértelműen a komponenseiből vagy más létező konstrukcióból (Goldberg 2006: 5). E meghatározásra építve a konstrukciós nyelvtani megközelítések a nyelvről való tudást különböző összetettségű konstrukciók hálózataként modellálják. Goldberg (Goldberg 2019: 36) úgy fogalmaz, hogy

[a] konstrukciók egymáshoz kapcsolódó tudás hálózatát alkotják a több-dimenziós konceptuális térben [...]. Ezen a módon a nyelvről való tudásunk egy konstruktív formát, amely magában foglal szavakat, részben kitöltött szavakat (morfémákat) és a szónál nagyobb reprezentációkat, mindezt egy komplex, dinamikus hálózatban reprezentálva [...].¹

Croft (2001) rendszerében a konstrukciók olyan szintaktikai reprezentációk, amelyek szemantikai és fonológiai információt is tartalmaznak, így a szótól kezdve a legáltalánosabb szintaktikai és szemantikai szabályosságokig minden felfogható konstrukciónak, sőt a szavak belső szerkezete is konstrukcióként értelmeződik ebben a megközelítésben.

Könnyű belátni, hogy ez a nyelvmodell, éppen tágasságából eredően, problematikussá válhat az empirikus kutatások tervezése és kivitelezése során. Ha ugyanis mindenféle nyelvi egység konstrukcióként értelmezhető, felvetődik, hogy például a *beadja a kulcsot* szerkezet tárgyesetben álló nominális vajon önálló, a saját jogán elemezhető konstrukció, vagy csak a konstrukció egészében, annak komponenseként írható le. Ha az előbbi fogadjuk el, milyen viszonyban áll a *beadja a könyvet (a könyvtárba)* vagy a *beadja a derekát* szerkezetek tárgyával? A *beadta a kulcsot* szerkezet vajon a fenti kiinduló példa egyik megvalósulása csupán, vagy önálló konstrukció, tekintve, hogy

¹ A tanulmányban az eredeti angol szövegeket saját fordításomban adom meg.

az MNSZ2 (v2.0.5, Oravecz–Váradi–Sass 2014)² adatai alapján a múlt idejű, E/3. alakú ige gyakoribb (63 előfordulás, 44,25%-os gyakoriság), mint a jelen idejű megfelelője (53, 30,46%)? És mennyiben különíthető el a konstrukciók szintjén a *beadta a kulcsot szerkezetet a ráfordította a kulcsot szerkezet-től*, ha a két igealak kollokálódási erőssége nem különbözik számottevően? (Az előbbi esetben 7,756, az utóbbi esetben 7,477 logDice-értékkel [Rychlý 2008] jellemezhető.)

Ezt a dilemmát szemléletesen összegzi William Croft (2001: 17): „A konstrukciós farok elkezdte csóválni a szintaktikai kutyát: a szavaktól a legáltalánosabb szintaktikai és szemantikai szabályokig minden reprezentálható konstrukcióként.” Amint a korpuszban szeretnénk konstrukciókat azonosítani, ez a tágasság megbosszulja magát. A „mi a konstrukció?” kérdésre ugyanis olyan általános felelet adható csupán, amelynek alapján a fenti megfigyelésekre nem tudunk megnyugtató válaszokat javasolni. Nagyon egyszerűen fogalmazva, amikor a konstrukció elméleti fogalmát szembesítjük az adatokkal, nem kerülhetjük meg, hogy a „konstrukciós megközelítések családjának” (Goldberg 2006: 3) alapfogalmát alaposan reflektálttá ne tegyük.

Hogy ez utóbbira miért is van nagy szüksége a mindenkori konstrukciós nyelvészeti kutatásoknak, hadd illusztráljam egy példával. Egy későbbi munkájában Goldberg (2019: 39) a következőképpen fogalmaz.

A terepmunkások úgy döntenek el, hogy egy új nyelv mely egységeit kellene „főneveknek” nevezni, hogy azonosítják a konkrét objektumokra referáló szavakat, majd meghatározzák, mely más szavak osztoznak ezekkel átfedő disztribúcióban. Ezzel analóg az eljárás az igék esetében: a terepmunkások úgy azonosítják az „igének” nevezendő szavakat, hogy azonosítják a cselekvésekre referáló szavakat; majd minden, hasonló disztribúción osztozó szót igének tekintenek.³

² A tanulmány során minden korpuszadat forrása a Magyar Nemzeti Szövegtár, amely az alábbi URL-címen érhető el: <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/index.html> (utolsó elérés: 2023. 10. 20.)

³ Arra is felfigyelhetünk a részlet kapcsán, hogy Goldberg érvelése látens módon az amerikai deskriptivista nyelvleírás hagyományában kontextualizálja a konstrukciós nyelvtanokat. Ez az örökség eltérő mértékben érvényesül az egyes konstrukciós irányzatoknál. A kognitív konstrukciós nyelvtan például pszichológiailag plauzibilis modellt javasol a konstrukciós hálózatra, a radikálisabb korpuszvezérelt mintázatnyelvtan azonban antimentalizmusában is örököse a bloomfieldi vállalkozásnak (lásd Hunston 2014: 115), miként a fluid konstrukciós nyelvtan sem tárgyalja a pszichológiai validitás kérdéskörét (Steels 2011: 3). A konstrukciós nyelvleírás deskriptív gyökereire lásd még Steels 2011: 8.

Vigyük tovább ezt az érvelést a konstrukciókra: eszerint annak eldöntéséhez, mi lesz egy nyelvben konstrukció, először azonosítanunk kell azokat az egységeket, amelyek ugyanazt fejezik ki, majd meg kell figyelniük, milyen a disztribúciójuk, és milyen más szerkezetek tartozhatnak még az adott kategóriába. Szűkítve a feladatot, tekintsük az igék köré szerveződő argumentumszerkezeteket. Ezek valamilyen időbeli folyamatot fejeznek ki egy vagy több résztvevő közreműködésével, ez lenne tehát az azonosításuk kiindulópontja. Tegyük fel ezen a ponton ismét a kérdést: a *beadja a kulcsot* és a *beadja a könyvet* szerkezetek a jelentésük alapján egyazon konstrukció példányaiként azonosíthatók? A problémát nyilván többek között az okozza, hogy előzetesen meghatároztunk valamiféle jelentést, anélkül, hogy megfigyeltük volna magukat az adatokat, így kutatóként döntésünk is csak elméleti lehet, amely aztán vagy működik az adatok széles körén (a túlgeneralizálás és a magyarázó erő csökkenése mellett), vagy szükségképpen szűkíti a konstrukciós elemzés hatókörét.⁴ De ha továbblépünk a disztribúció vizsgálata felé, akkor sem leszünk könnyebb helyzetben: vajon mi számít „hasonló disztribúciónak”? Az igealak morfológiai kidolgozottsága? A szórend? Esetleg további potenciális argumentumok megléte vagy hiánya? Másként fogalmazva: milyen részletesen kell leírniuk egy feltételezett konstrukció variabilitását ahhoz, hogy a konstrukció szintjén tudjunk következtetéseket levonni az adatokból?

Ezek a kérdések megint csak nem válaszolhatók meg a konstrukciós nyelvtan saját perspektívájából, az ugyanis olyan használatalapú szemléletmódot feltételez, amelyben a különböző szintű általánosítások együtt és egymás mellett képezik a nyelvről való tudás részét. Goldberg (2006: 64) például abban látja a használatalapúság lényegét, hogy az egyszerre veszi figyelembe a nyelvi kifejezések aktuális használatának tényeit (gyakoriságok, egyedi minták) és a teljesen általános generálhatóság (voltaképpen sémaszintű tudásra épülő kompozicionalitás) eseteit. Vagyis a példányalapú reprezentáció mellett a generikusabb konstrukciók ismerete is feltételezhető, a konstrukción hálózata pedig éppen ezért többszintű. Croft (2001: 25) válasza a következő:

⁴ Természetesen nem a kutatói intuíció teljes kiiktatása a cél, ám egy adatvezérelt megközelítés értelemszerűen olyan induktív megismerésmódra törekszik, amelyben (i) az intuíció szerepe minimális, (ii) a leírás folyamata a lehető leginkább transzparens.

Bármely konstrukció egyedi, idioszinkratikus morfológiai, szintaktikai, lexikális, szemantikai, pragmatikai vagy diskurzusbeli funkcionális jellemzőkkel független csomópontként reprezentálható a konstrukciós hálózatban, hogy megragadhatjuk a beszélők tudását a nyelvről, vagyis bármely sajátossága egy konstrukciónak elegendő ahhoz, hogy azt a konstrukciót független csomópontként reprezentálhatjuk.

Nincs tehát semmilyen megkülönböztető jellemző, amelyet megfigyelve egyértelművé válna a konstrukciók megkülönböztetése: bármilyen szerkezet bármilyen aspektusa alapján minősíthető konstrukciónak.⁵

Az így értelmezett használatalapú nyelvmodell (lásd Butler–González-García 2014: 5–6) értelemszerűen redundáns, mert a grammatikai információ egyszerre tárolódik a nyelv hálózatának különböző szintjein (lásd Croft 2001: 27–28). Joan Bybee (2013) teljes mértékben el is utasítja a nyelvten mint rögzült reprezentációkészlet értelmezését: mivel a nyelvhasználatunkat a tapasztalat formálja még felnőttkorunkban is, nem várható el (és nem is kivitelezhető) a nyelvi konstruktumok (szegmensek, szótagok, morfémák, szavak vagy konstrukciók) szigorú meghatározása, miként arra sem számíthatunk, hogy e konstruktumok minden megvalósulása pontosan ugyanazt a viselkedést mutatja majd minden esetben.⁶

Ez a fajta fluiditás és flexibilitás minden bizonnyal felszabadítóan hat az elméletalkotás számára, hiszen egyetlen fogalommal magyarázhatóvá válik a korábban merev taxonómiákba elkülönített jelenségek rendkívül széles köre. Ám az adatok elemzéséből kiindulva, korpuszvezérelt kutatást megbéníthatja, hiszen már a jelenség körülhatárolásában (azaz megfigyelhetővé

⁵ Innen egyfelől eljuthatunk a nyelvi jel radikális önkényességének saussure-i tételéig, másfelől azonban tekinthető a konstrukció a nyelvről való tudás olyan egységének is, amelynek éppen konstrukciójellege lesz emergens tulajdonsága: az konstrukció, amelyet a nyelvhasználók konstrukcióként értenek (tanulnak) meg. Ekkor a konstrukció fogalmát stabilizálja a használatból eredő konvencionális tudás, ám az azonosítás módszertani kérdésére ez az értelmezés sem ad választ.

⁶ Ezen a ponton tágabb elméleti dilemma előtt állunk, nevezetesen a használatalapú nyelvmodell tárgy tudományos és metatudományos koncepciójának összeegyeztethetősége előtt. Ha ugyanis a nyelv alulról felfelé (a használat tényeiből) alakul ki a beszélők számára, legautentikusabban ezt a folyamatot kellene modellálnia a nyelvésznek is, ám a tapasztalás eredeti közege és üteme nélkül (noha a közeg többé-kevésbé azért rekonstruálható). A kérdés tehát, hogy mennyire kell merevvé tenni a dinamikus és emergens nyelvsajátítás folyamatát, és miként lehet azt a leírásban érvényesíteni úgy, hogy az ne vezessen a leírás kategóriáinak teljes fluiditásához. Ezt a kérdést a konstrukciófogalomra vonatkoztatva igyekszem körüljárni ebben a dolgozatban.

tételében) sem ad egyértelmű fogódzókat a kutató számára. Mekkora terjedelmű (és milyen összetettségű) legyen a szerkezet, amelynek az előfordulását elemezni fogjuk? Mekkora mintát vegyünk belőle? Milyen kvantifikálható adatok lesznek relevánsak a jelenség sokféleségének a feltérképezésében? Azt állítom, hogy mivel ezekre a kérdésekre nincs általános érvényű válasz a konstrukciós nyelvelírásban, a kutató az intuíciójára (és persze az erőforrásaira, lehetőségeire) hagyatkozik, vagy jól ismert módszereket (kollokációelemzés, kollostrukciós elemzés stb.) alkalmaz, amelyek azonban inkább alapul veszik elméleti háttérfeltevésként a nyelvi konstrukciók létét, és nem reflektálnak a körülhatárolhatóság kérdésére.

Tanulságos az, ahogyan Croft (2001: 28) szembesíti ezzel a dilemmával saját magát és az olvasóit: „A konstrukciós sémák általánosságának foka és a grammatikai információ elhelyezkedése a taxonomikus hálózatban empirikus kérdés, amelyet a gyakorisági mintázatok empirikus vizsgálatával és a sematikus konstrukciók elsáncolódásának és produktivitásának a pszicholingvisztikai kutatásával kell megválaszolni.” Látszólag tehát amellett érvel, hogy empirikus vizsgálatok fogják eldönteni, mi (és milyen szinten) számít konstrukciónak egy nyelvben. Valójában azonban ahhoz, hogy adatok halmozából kivonatoljunk a konstrukciógyanús eseteket, fel kell tételeznünk magát a vizsgálni kívánt konstrukciót. És bár a pszicholingvisztikai vizsgálatok kívül esnek e tanulmány horizontján, a kollokálódás mint jellemző korpuszbeli megfigyelési lehetőség mérése mindenképpen örökli ezt a dilemmát.

A kollokáció ugyanis alapvetően egy olyan gyakorisági mintázat, amely a csomópont és a kollokált együttes előfordulását jellemzi. Nincs azonban semmilyen eredendő, általánosságban feltételezhető motivációs kapcsolat a kollokáció két tagja között, amely ezt a mintázatot általánosan magyarázhatóvá tenné. A kollokációt technikailag a gyakori együttes előfordulás megfigyelésével lehet meghatározni (több különböző paraméter beállításával és/vagy változtatásával), az asszociálódás miértjére azonban az adatok önmagukban nem hordozzák a választ. Ezért a kollokálódás jelentősége a nyelvelméleti modellalkotás számára korántsem egyértelmű (Barnbrook–Mason–Krishnamurthy 2013: 172), az együttes előfordulás stabilizálódását előidéző folyamatokra a nyelvész elméleti javaslatot tehet (a jelentéskonstruálástól a statisztikai alapú tanuláson át a véletlenszerűségig). A tanulmány fókuszára vonatkoztatva mindezt, nem tudjuk, mennyiben tekinthetők a kollokációk önmagukban konstrukciónak, vagy mennyiben alkalmazhatók inkább a konstrukció leírásának egy paramétereként. Következésképpen a kollokációk sem tekinthetők olyan adatoknak, amelyekből a konstrukciók

automatikusan származtathatók, ezért minden célirányos korpuszbeli lekérdezéshez előzetesen meg kell határoznunk, milyen konstrukciót szeretnénk feltárni. Ez pedig körszerűvé teheti a tudományos megismerést. A jelen tanulmány elsődleges célja e körszerűség hermeneutikai körként való újraértelmezése, amelyben a megértésből következő alkalmazás egy új megértést kezdeményez.

Összegezve az itt felvetett elméleti és módszertani dilemmát, megállapíthatjuk, hogy a konstrukció fogalomértelmezése, valamint a konstrukciós nyelvtanok többszintű hálózati modellje kevésbé kedvez a módszeres, adatvezérelt vizsgálatoknak, mert a konstrukciókat előzetesen adottnak tekinti,⁷ amelyekhez a korpuszelemzés csak tényeket szolgáltat, és mert nincs általános válasza arra, mit tekintsünk potenciális konstrukciónak a nyelv adatai közül. Miként Thomas Herbst és munkatársai megállapítják: „miközben számos, használatalapúságban gondolkodó kognitív nyelvész kutató természetesen lelkesen elfogadta a korpusznyelvészeti módszert, még mindig igaz, hogy inkább érdekelték a generalizációk megtalálásában, mint a leíró részletesség és specifikusság azon szintjének elérésében, amely jellemző a hagyományosabb korpuszalapú megközelítésekre” (Herbst–Schmid–Faulhaber 2014: 4). A konstrukciós nyelvleírás és a korpusznyelvészet tehát olyan partnerekként is felfoghatók, akik jól megértik, mégsem értik igazán egymást. Ezért érdemes és szükséges tovább közelíteni egymáshoz az empirikus adatelemzés fogalmait és a konstrukciós modellek kategóriáit.

Ebben a tanulmányban ilyen közelítési kísérletre vállalkozom. A tanulmány határozottan metatudományos jellege miatt sem konkrét nyelvi szerkezetek elemzésére, sem a magyar és más nyelvek igei konstrukciói közötti tipológiai különbségek bemutatására nem vállalkozhatom (jóllehet az utóbbi bizonyosan hatással van az általános elméleti javaslatok fogalomalkotására és -értésére). Elsőként sorra veszem a konstrukció azonosításának elméletileg problematikus aspektusait (2). Majd kitérek a korpuszbeli adattípusok alkalmazásának lehetőségeire és korlátaira (3). Ezt követően részletezem azokat a javaslatokat, amelyek kollokációs mintázatokra építik a konstrukciók feltérképezését (4). A tanulmányt a legfontosabb következtetések összefoglalása zárja (5).

⁷ Ez legfeljebb a korpuszalapúság feltételeinek felel meg, lásd Tognini-Bonelli 2001; Biber 2010; Simon 2020.

2. Hogyan azonosíthatunk igei konstrukciókat?

Mindenekelőtt azokat a szempontokat veszem sorra a konstrukciós nyelvtani szakirodalomból, amelyek a potenciális konstrukciók körülhatárolását segítik. Igazodva a kötet tematikájához, a tanulmányban nem minden lehetséges konstrukcióról, csupán az igék köré szerveződő argumentumszerkezet-konstrukciókról (*argument structure construction*, a továbbiakban ASC) lesz szó.⁸ Ugyanakkor a tanulságok vélhetően kiterjeszthetők nem igei konstrukciók feltárására is.

2.1. Analógia kontra produktivitás

A konstrukció fogalma szűkebben és tágabban is értelmezhető, mégpedig több szempontból is. Ezek egyike a **produktivitás**: a szűkebb értelmezésben csak azok a szerkezetek tekinthetők konstrukcióknak, amelyek felhasználásával tetszőleges új kifejezés létrehozható. Paul Kay (2013: 32–33) megfogalmazásában

számos mintázat, amely megjelenik a nyelvi adatokban, nem minősül a nyelvtan részének (azaz grammatikai konstrukciónak), mert [...] ezek a mintázatok sem nem szükségesek, sem nem elégségesek bármely nyelvi kifejezőkészlet létrehozásához vagy megértéséhez: minden kifejezés, amely ilyen mintázatot példáz, önmagában megtanulandó és felidézendő.

Kay tehát (Fillmore alapján) különbséget tesz tulajdonképpeni konstrukció (*construction proper*) és új kifejezések megalkotásának mintázatai (*patterns of coining*) között azon az alapon, hogy amíg az utóbbi analogikus folyamatok kiindulópontja lehet, addig nem produktív módja a nyelvhasználatnak. A nem produktív, nem konstrukciós mintázatra példaként az *A as NP* (*black as coal, dry as a bone* stb.) szerkezetet mutatja be (Kay 2013: 37–39), ahol *A* valamilyen melléknévvel jelölt tulajdonság, az *NP* komponens pedig egy, a tulajdonságot intenzíven felmutató entitást nevez meg, és 'nagyon *A*' (például 'nagyon fekete', 'nagyon száraz' stb.) értelmezést kezdeményez.

⁸ Goldberg (2006: 86) kategóriatanulási kísérletek eredményei alapján arra következtet, hogy a jellemzően egy (vagy legfeljebb néhány) igével megvalósuló konstrukciók könnyebben elsajátíthatók, mint a nagy igei variabilitást mutató szerkezetek. Ez is motiválja azt a döntést, hogy a tanulmány nem általában a konstrukciók azonosításának a kérdéseit veti fel, hanem az igei konstrukciók vizsgálati lehetőségeire összpontosít.

E mintázat korpuszbeli előfordulásai között számos olyan példányt talál, amely nem értelmezhető a konstrukció sémája alapján (például *easy as pie*), és arra is felhívja a figyelmet, hogy nem lehet a konstrukció sémája alapján szabadon kombinálni kifejezéseket. Továbbá sok korpuszadat hapaxnak minősíthető. Vagyis

jöllehet nagyon nagy számú kollokáció épül az *A as NP* mintázatra, ez a mintázat nem produktív. Az ilyen formájú kifejezések nem hozhatók létre új kifejezéseként az angol nyelvtan meglévő erőforrásainak az alkalmazásával. Az *A as NP* mintázat a 'nagyon *A*' jelentéssel láthatóan termékeny forrása az analógiának új angol kollokációk feltalálására, de nem az angol nyelvtan konstrukciója (Kay 2013: 39).

Mindez arra enged következtetni, hogy sem a gyakoriság, sem a megvalósulások sokfélesége nem egyértelmű indikátora a konstrukcionálódásnak, a kollokációk pedig nem tekinthetők automatikusan a konstrukciós elemzés kiinduló adatainak. Azt persze Kay is elismeri, hogy a produktivitás és az analógia illetően megkülönböztetése⁹ a konstrukciók terén elsősorban a generatív megközelítésre jellemző. A használatalapú elméletek nem vonnak éles határt e két jelenség közé, és amennyiben a produktivitást skalárisan értelmezzük, lehetségesnek tűnik a konstrukciók felé mutató rugalmas általánosítás. Ezen a ponton idézhető ismét Bybee (2013) álláspontja a dinamikus és flexibilis nyelvi rendszerről vagy akár a mintázatok áramlásának koncepciója (*pattern flow*, Hunston 2014: 103), amely a diskurzusban kialakuló szerkezeteket egymásba épülő, egymásra képeződő mintázatok együttese alkotja. Az egymásba ágyazódás és a dinamikus újrafelhasználás során az analógia és a produktivitás határai elmosódnak. Hasonló megközelítés jellemző az úgynevezett fluid konstrukciós nyelvtanra (Steels 2011), amely a konvenciók létrehozásának és megtörésének egymásba érő folyamataként értelmezi a nyelvhasználatot, a konstrukciókat pedig „folyton mozgásban lévő” reprezentációknak tekinti.

A produktivitási tengely egyik végpontján tehát az igei konstrukciók me-rev elkülönítése jellemző az igeek egyéb kollokációs mintázataitól, ez azonban egyúttal a szótár és a nyelvtan téves dichotómiáját termeli újra. A másik végpontot a konstrukciók teljes egymásba érése jellemzi, amely végső soron az

⁹ Amely voltaképpen a rule-list fallacy (lásd Langacker 1987: 29) specifikus esete. Köszönöm a tanulmány lektorának, hogy erre felhívta a figyelmem.

egy konstrukciók körülhatárolhatóságát is kérdéssé teszi. Célszerű tehát egy köztes pozíciót elfoglalni ezen a tengelyen, számolva egyfelől a konstrukciók viszonylagos rögzültségével (és így újraalkothatóságukkal), másfelől a stabilitás viszonylagosságával (vagyis a rugalmas újraalkothatósággal). Ezen a ponton tisztán empirikus kérdéssé¹⁰ válik a konstrukciók azonosíthatósága: melyek lesznek azok a korpusznyelvészeti (vagy más vizsgálati keretben pszicholingvisztikai) adattípusok, amelyek segítségével a konstrukció léte igazolható, és hogyan határolható körül a konstrukció ezen adattípusok segítségével?

2.2. Általánosítás kontra egyediség

A konstrukciófogalom szűkebb és tágabb értelmezése a **generikusság-specifikusság tengelyén** is megfigyelhető. Az előbbi ez esetben azt jelenti, hogy a konstrukciókat individuális szerkezeteknek (vagy legalábbis e szerkezetek klaszterének) tekintjük, az utóbbi pedig azt, hogy konstrukciókat szerkezet-csoportokból emergáló mintáknak (klaszterek klasztereinek, lásd Goldberg 2019: 28, 1. lábjegyzet). Másként fogalmazva, egy konstrukció lehet nagyon specifikus vagy nagyon általános sablona a nyelvhasználatnak.

A vizsgált konstrukciós nyelvtanok közül a kognitív konstrukciós nyelvtan és a fluid konstrukciós nyelvtan egyértelműen hibrid tudásként tekint a nyelvre mint konstrukciók tárházára, amelyben a magas szintű generalizációk és a konkrét példányok együtt és egyszerre léteznek, és amely e két végpont között számos további lehetőséget foglal magába. Goldberg (2006: 13, 23) a konstruktikon hálózatában széles hatókörű általánosításokat és alsóbb szintű szabályosságokat (*subregularities*) egyaránt tételez, az ASC-*ket* pedig felszíni formális és szemantikai/pragmatikai generalizációkként vezeti be. Megfogalmazásában (Goldberg 2006: 45) a konstrukciós nyelvtan „kivezető utat kínál” a hasonlóságokra és a különbségekre összpontosítás dilemmájából („lumper/splitter dilemma”), hiszen tágabb generalizációkat és korlátozottabb mintázatokat egyaránt megenged. És miközben a példány-alapú kategorizáció mellett érvel, hangsúlyozza, hogy mindez nem jelenti az absztrakció teljes hiányát, hiszen a példány minden esetben szelektíven kódolódik az elmében, bizonyos fokú absztrakcióval (Goldberg 2006: 46).

¹⁰ Tisztán empirikus kérdés alatt olyan kutatási kérdést értek a tanulmányban, amelynek a megválaszolásához a nyelvhasználat adatainak módszeres és több szempontú elemzése vezet el előzetes elméleti/fogalmi konstrukciók tételezése nélkül.

Luc Steels (2011: 6) pedig „konstrukciós kontinuumról” beszél, amely a „nagyon absztrakt grammatikai konstrukciók” (példaként a jelző – jelzett szó konstrukciót említi) és az úgynevezett „elemalapú konstrukciók” (lexikális elemek és rögzült szintaktikai mintázatok) között húzódik.

Croft radikális konstrukciós nyelvtanában – miként arra korábban már rámutattam – a generalizáció szintje empirikus kérdés: korpusz- és pszicholingvisztikai mérésektől várható annak megállapítása, hogy a konstrukciós sémák mennyire általánosak, és mely szerkezetek tekinthetők a konstrukciós hálózat független csomópontjainak (Croft 2001: 28).

Vannak ugyanakkor olyan megközelítések is, amelyek specifikusabb szerkezetekben látják a leírás fő egységeit. Susan Hunston mintázatnyelvtana például konkrét igék köré szerveződő mintázatok azonosítására vállalkozik, sőt nem is az igetövet, hanem az egyes igealakokat helyezi a középpontba, amellet érvelve, hogy egyazon igető eltérő alakjai különböző argumentummintázatokkal fordulnak elő (Hunston 2014: 113–114).¹¹ Thomas Herbst (2014) pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy elemspecifikus konstrukciókkal mindenképpen számolnunk kell, ha azt akarjuk megragadni, hogyan használják a beszélők egy nyelv igéit. Ezek a formációk nem azonosak az absztraktabb argumentumszerkezetekkel, amelyek több ige viselkedésének megfigyeléséből előálló általánosabb sémák, és amelyek éppen ezért túl erős generalizációk, ugyanis egyes igék elemspecifikus megkötésekkel használhatók csak, azaz nem problémamentes az ige beillesztése egy konstrukcióba ezekben az esetekben, a realizálódó szerkezet pedig nem fedi teljes mértékben az aktivált ASC-t. Herbst a specifikusabb szerkezetekre az *alkonstrukció* vagy *allostrukció* terminust vezeti be. A különböző absztraktsági szintek átfogó jellemzésére pedig a *konstruktéma* terminust ajánlja, amely egy konceptuális mintázat (voltaképpen egy szcenárió általánosított résztvevőkkel, mint OKOZOTT, RÁHATOTT, OK stb.) és az azt megvalósító összes specifikus konstrukció konstellációja.

Anélkül, hogy ez utóbbi taxonómiát itt most tovább részletezném, megállapítható, hogy míg a nyelvről modellt alkotó konstrukciós nyelvészek inkább a magasabb szintű generalizációk megragadásában érdekeltek (fenntartva a teret a konkrét mintázatoknak, mégis a háttérbe tolva azokat némiképp),

¹¹ Hunston itt egyébként Sinclair megfigyeléseire hivatkozik, amelyek szerint kiegyenlítetlen a lemma különböző alakjainak részesülése egy mintázatból. Érdekes módon a specifikuság ezen szintjének érvényesítése Hunston szerint hasonlóná teszi egymáshoz a kognitív, a konstrukciós és a mintázatnyelvtant (jöllehet Goldberg igék, nem pedig igealakok gyakoriságának hatását vizsgálja a konstrukciók elsajátításában).

addig a korpusznyelvészeti eszközöket alkalmazó elemzők az egyedi elemekhez kapcsolódó mintázatokot hangsúlyozzák, és azokból próbálnak eljutni magasabb szintű, de a túláltalánosítás veszélyét elkerülő szerkezetekig. Ennek ismét az a tanulsága, hogy a konstrukció fogalma nem alkalmazható reflektálatlanul, az pedig empirikus kérdés, hogy az általánosítás mely szintjét jelöljük ki a vizsgált konstrukció leírása során.

2.3. *Lexikalizmus kontra konstrukcionizmus*

A konstrukció meghatározásának harmadik elméleti és módszertani aspektusa **lexikalista-konstrukcionista tengelynek** nevezhető: arra a kérdésre vonatkozik, vajon a konstrukciót az igéből kiindulva kell leírni, vagy az igétől függetlenül, önmagában érvényesülő konstrukciós viselkedést kell megfigyelhetővé tenni. Egy adatvezérelt vizsgálatban ugyanis korántsem mindegy, hogy az igék kijelölésével indítjuk a korpuszbeli lekérdezéseket (például hasonló jelentésű igék környezetét vesszük szemügyre), vagy a konstrukciós keret elemeire szabjuk a keresést, és a konstrukció felől vizsgáljuk, milyen igék jelennek meg abban. Az elméletalkotás felől pedig úgy fogalmazható újra a kérdés, hogy az ige élvez prioritást a konstrukciós nyelvéírásban a maga jelentésével, vagy a konstrukciók az igétől független, annak jelentését akár felül is író egységei a nyelvtudásnak.

Miközben a kognitív konstrukciós nyelvtan (Goldberg 2006) különbséget tesz az igei jelentés és annak résztvevői szerepei, valamint az ASC argumentumszerepei között, hangsúlyozza azok fuzionálhatóságát, mégpedig a szemantikai koherencia elve¹² és a megfelelés elve¹³ alapján. Mégis, a konstrukciós tudás kialakulása szempontjából inkább igecentrikusság jellemzi. Egyrészt bizonyos igespecifikus mintázatokról (például <actor> *put* <thing> <location>) példányalapú tudással rendelkezünk a Goldberg által áttekintett pszicholingvisztikai kísérletek eredményei alapján. Másrészt amellet érvel, hogy az egyes igék használati gyakoriságáról szerzett tapasztalatok felnőttkorban is meghatározzák a nyelvhasználatot (tehát nem az ige és nem is a konstrukció jelentése lesz meghatározó önmagában; Goldberg 2006: 56–57). A fő érvet azonban az a megfigyelés kínálja, hogy egyes igék

¹² A szemantikai koherencia elve azt biztosítja, hogy az ige résztvevői szerepe és a konstrukció argumentumszerepe szemantikailag kompatibilis legyen (Goldberg 2006: 40).

¹³ A megfelelés elve azt állítja, hogy az ige profilált résztvevői szerepeinek kódolódniuk kell profilált argumentumszerepekké a konstrukcióban (Goldberg 2006: 40).

dominálnak a konstrukciók létrejötte során: ezek az „úttörő” igék nagyon gyakoriak a nyelvelsajátítás korai időszakában, és kellően általános jelentésűek (ilyenek az angolban a *go*, *put*, *give*, *make* igék) ahhoz, hogy segítsék a konstrukciós reprezentációk rögzülését (Goldberg 2006: 78–89). Az igei lexikon bővülésével aztán az új igék beépülnek a már kialakult konstrukciókba a használat során, vélhetően tehát a mentális lexikon és a konstrukciós tárház gazdagodása egymást feltételező és segítő folyamat a lexikogrammatika kontinuumában. Azt a feltevést fogalmazza meg, hogy „bizonyos igék magas gyakorisága bizonyos konstrukciókban tudatosítás nélkül segíti korreláció létesülését egy bizonyos ige konstrukcióbeli jelentése és maga a konstrukció között, lehetővé téve a jelentés és forma közötti asszociációkat” (Goldberg 2006: 79). A gyakoriság és a sorrend játszik tehát kulcsszerepet, amennyiben prototipikus igepéldányok gyakori és korai használata segíti a konstrukciós mintázat jelentésének az elsajátítását, és a konstrukció előfordulásai jellemzően néhány vezérigye köré szerveződnek, még ha potenciálisan sokkal szélesebb körű is az adott konstrukció használata (Goldberg 2006: 88).¹⁴ Később (Goldberg 2019: 73) úgy fogalmaz, hogy egy formai mintázat és az azzal asszociálódó kontextuális üzenet együtt hagy nyomot a memóriában, majd az újabb tapasztalatok ezekhez a nyomokhoz kapcsolódnak, és az így emergáló forma-jelentés klaszterek lesznek a konstrukciók, amelyek tehát konkrét igék konkrét használati jellemzőinek absztrakciói.

Ezt a goldbergi modellt veszi alapul Herbst (2014) is, aki a valenciaelméletet integrálja a konstrukciós nyelvtanba. A valenciát a lexikális egység (ez esetben az ige) egy tulajdonságaként értelmezi, amellyel az egy vagy több függőségi helyet nyit meg, azokat pedig vonzatok realizálják. A valenciához a jelentés dimenziójában egy résztvevői szerep kapcsolódik, amely a nyitott függőségi hely szemantikai jellemzője, a vonzat szemantikai funkciója. Ebben az egyértelműen lexikalista megközelítésben tehát a konstrukciós viselkedés kiindulópontja a valenciához, a résztvevői szerepek már absztraktabb kategóriák, a nyelv variabilitása pedig abban érhető tetten, hogy egyes résztvevői szerepmintázatok milyen valenciámintázatokkal állnak együtt (ezek lesznek a korábban említett konstruktémák), illetve hogy

¹⁴ Goldberg is megállapítja (2006: 89–90), hogy a magas példánygyakoriság egyfajta horgonyként vagy alapként működik a konstrukciós tudás kialakulásában, de nem fogadja el Bybee azon állítását, hogy ez egyben idiomatikussá is teszi az adott szerkezetet, ugyanis az ASC Goldberg megközelítésében mindig részlegesen elemezhető marad az argumentumszerepek mentén.

az általános valenciakonstrukciók (vagyis az ASC-k) milyen konkrét szerkezetekkel (allostrukciókkal) realizálódnak.

A hunstoni mintázatnyelvtan ugyanakkor teljes mértékben elutasítja a lexikalista megközelítést: habár ebben a keretben egy szó kezdeményezheti egy mintázat aktiválását, és egy mintázat is „átveheti az elsőbbséget” a szótól (Hunston 2014: 103–104), Hunston sokkal erőteljesebben kapcsolódik a sinclairi alapelvhez, miszerint „a szavaknak nincs kontextuson kívüli jelentésük” (Hunston 2014: 104). Ezért elveti az igecentrikus perspektívát, a szavaknak a mintázaton belül inkább jelentésbesoroló (*meaning classifier*) szerepet tulajdonít, amelyek voltaképpen a hasonló mintázatok szemantikai megkülönböztetésében játszanak szerepet. A mintázat centrális eleme (*core word*) tehát magával a mintázattal együtt tekinthető jelentésbeli és használati egységnek. „[A] megközelítés a jelentést a szó-mintázat kombinációban lokalizálja, amelyre más, analóg szó-mintázat kombinációk is kifejtik a hatásukat” (Hunston 2014: 112).

Az igecentrikusság összefüggésbe hozható tehát a specifikusság kérdésével, ám míg az utóbbi arra irányul, milyen absztrakciós szinten reprezentálódik a grammatikai információ, addig az előbbi a konstrukció jelentésének domináns tényezőjére vonatkozik. A konstrukciós megközelítésekben közös, hogy e jelentést az ige és az azt körülvevő szerkezet együtteséből eredeztetik, mégis eltérnek abban, mekkora jelentőséget tulajdonítanak magának az igei komponensnek. Megfigyelhető az is, hogy a specifikusság és a lexikalizmus tengelye nem esik teljesen egybe: az alsóbb szintű mintázatokra összpontosító mintázatnyelvtan például nem fogadja el az igecentrikus megközelítésmódot.

2.4. Részösszegzés

Ebben a szakaszban arra próbáltam rámutatni, hogy miközben a konstrukciós nyelvtanok körében konszenzus uralkodik a konstrukció meghatározásáról (a komponenseiből nem megjósolható, emergens forma-jelentés párok a nyelvről való tudásban), az ördög a részletekben lakozik, hiszen több szempontból is eltérő válaszokat adnak ezek a nyelvtanok arra a kérdésre, hogyan azonosíthatók a konstrukciók a nyelvhasználatban. Noha a felvázolt tengelyek óhatatlanul a dichotomikus rendszerezés irányába terelik a konstrukciós nyelvtanokról való gondolkodást, érdemes hangsúlyozni, hogy e megközelítések a legtöbb esetben a két szélső tartomány (produktív-analóg képzés, egyedi példányok – általános mintázatok, igecentrikus-konstrukciócentrikus

leírás) közötti köztes (vagy másként mindkét szélső tartományt elfogadó inkluzív) álláspontot képviselnek. Éppen ezért e tengelyek célja nem az egyes irányzatok szembeállítás, sokkal inkább annak bemutatása, hányfélelekpén lehet az igei konstrukciókról gondolkodni, és milyen teoretikus döntésekkel kell szembesülnie a kutatónak, ha egy általa választott (potenciális) konstrukció vizsgálatát szeretné megkezdeni.

3. Hogyan segítheti a korpuszelemzés konstrukciók azonosítását?

A konstrukciófogalomra irányuló elméleti áttekintést követően a továbbiakban a korpusznyelvészeti elemzés azon adattípusait szeretném sorra venni, amelyek evidenciaként hasznosíthatók a konstrukciók azonosításában. Ez tehát egyfajta módszertani látélet, amely az egyszerű, könnyen generálható adatoktól a bonyolultabb, statisztikai elemzést igénylő típusokig ível, természetesen továbbra is csak áttekintő jelleggel.

Miként Stefan Gries (2013) megállapítja, a korai, introspektív módszereket alkalmazó konstrukciós nyelvtani elemzésekhez képest jelentős elmozdulás a korpusznyelvészeti eszközök bevonása a konstrukciók leírásába. Talán a legegyszerűbb adat, ha nincs adat, a korpuszbeli előfordulás hiánya ugyanis egy intuíción alapuló, hipotetikus konstrukció elleni érv. Az előfordulás hiányától mint szélsőséges esettől elindulva a korpusz voltaképpen kétféle adatot szolgáltat: gyakoriságot és disztribúciót. A konstrukciós elemzések során ugyanakkor nemcsak az a kérdés, mivel és hogyan mérjük, tesszük megfigyelhetővé ezeket a jelenségeket, hanem az is, miként értelmezzük azokat.

Az **abszolút gyakoriság**, vagyis egy egység összes előfordulásának száma a korpuszban akkor informatív, ha egy szerkezet centrális, alapvető változatait szeretnénk megfigyelni. Például azt, hogy az egyes igéknél melyek a leggyakoribb ige + argumentum kombinációk, vagy mely argumentumok realizálódnak a leggyakrabban egy-egy ige mellett. A mérés módszertani korlátai is ebből erednek: az abszolút gyakoriság számítása felételezi a mérni kívánt egység előzetes meghatározását, hiszen annak tudjuk a gyakoriságát számolni, amit előzetesen azonosítottunk. (Lásd ehhez a kollokációval mint adatforrással kapcsolatos általános dilemmát az első szakaszban.) Ez tehát egyrészt a lexikalista megközelítéseknek kedvez, amennyiben kiválasztott igék előfordulásait teszi feltárhatóvá. Ennek azonban igen nagy a humán-erőforrásigénye (ugyanis a kiválasztott igék minden szomszédos pozíciójában mérni kell az argumentumok előfordulását), és csupán a kiválasztott igékhez

kapcsolódóan vezethet el potenciális konstrukciókhoz. Másrészt, ha a konstrukció feltérképezésére akarjuk használni, akkor szükséges a konstrukció előzetes (éppen ezért intuíción alapuló) meghatározása vagy legalábbis a prototipikus formáció körülhatárolása. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az abszolút gyakoriság mérése nem segíti a konstrukció azonosítását, de egy hipotetikus konstrukció megvalósulásait sorrendezhetővé teszi. Fontos további hozzáadéka az abszolút gyakoriság mérésének egy konstrukció saját változatosságának feltérképezése, például a goldbergi vezérigék („úttörő igék”) azonosíthatósága (Gries 2013).

A pusztán előfordulásnál nagyságrendekkel informatívabb az **együttes előfordulás** mértéke, azaz két (vagy több) kifejezés egymáshoz kapcsolódása a korpuszban. Az asszociálódás mérése több módon is elvégezhető (lásd Gries 2013). Az úgynevezett átmenet-valószínűség (*transitional probability*) arról ad számot a statisztika eszközeivel, mennyire valószínű az, hogy egy szót/kifejezést egy másik szó/kifejezés fog követni a korpuszban (mégpedig a korpusz szavainak mért egymásra következési arányai alapján). Ez a módszer, amely az úgynevezett n-gramok (egymás mellett előforduló szószekvenciák) azonosításának hátterében is áll, arra alkalmas, hogy kötött szórendi mintázatokat azonosítsunk vele. (A nem definiált belső komponenseket is tartalmazó szerkezeteket, vagyis a megszakított n-gramokat, például a keretképzést vagy a beágyazódó elemeket is felmutató többszavas kifejezéseket skipgramoknak nevezi a korpusznyelvészeti szakirodalom. Ezek – nagyobb fokú szerkezeti rugalmasságukból eredően – alkalmasabbak a kevésbé kötött frázisok, formulák meghatározására.)

Az együttesen előforduló kifejezések leginkább ismert kategóriája a **kollokáció**. Két szó kollokációnak tekinthető, ha a véletlennél nagyobb eséllyel fordulnak elő egymás társaságában.¹⁵ Amennyiben a szomszédságot szűken értelmezzük, az n-gramok voltaképpen kollokálódó szótöbbsesek. Ha azonban tágabban értjük a kontextust, azaz többszónyi ablakban gondolkodunk

¹⁵ Megjegyzendő, hogy ez a meghatározás a kollokáció legtágabb vagy minimális definíciója, amely a kollokációk azonosításában pusztán a statisztikailag szignifikáns asszociációra épít. Vagyis nem feltételez semmilyen grammatikai vagy szemantikai motivációs kapcsolatot a kollokálódó kifejezések között, de természetesen nem zárja ki, hogy ilyen kapcsolat utólag azonosítható. Firth kolligáció fogalma, illetve ahogyan azt Hoey adaptálja, éppen azokat a grammatikai preferenciákat mutatja, amelyek egy-egy szóval asszociálódnak (lásd Hunston 2001: 15), vagyis a kollokációk szerveződésének grammatikai aspektusát helyezi előtérbe. Kollokáció és kolligáció megkülönböztetése mutatja azt az igényt, hogy az adatokból emergáló mintázatok és a rendszer tételezéséből eredő értelmezések megkülönböztethetők legyenek egymástól.

(amelynek a közepében az általunk vizsgált kifejezés áll csomópontként, ezért is nevezik ezt a metódust ablakmódszernek; lásd Seretan 2011: 3), akkor minden olyan potenciális kollokáltat feltárhatunk, amely a csomóponttal egy bizonyos kontextuson belül jellemzően előfordul a korpuszban.

Könnyű belátni, hogy az egyszerű együttes előfordulási gyakoriság, azaz a két kifejezés abszolút együttes gyakorisága nem kínál megbízható adatokat, hiszen egy eleve gyakori szó nagyobb eséllyel kerül egy másik szó mellé. Az egyes szavak korpuszbeli gyakoriságával arányosított relatív együttes előfordulási gyakorisága már árnyaltabb képet mutat (Reményi 2010), és voltaképpen ez az alapja a kollokálódás mérésének is. Az együttes előfordulás erősségét ugyanis különféle asszociációs értékkel mérhetjük (lásd Evert 2009; illetve Levshina 2014: 234–235 összefoglaló táblázata). Anélkül, hogy részleteznénk a különböző számításmódokat, azt érdemes kiemelni, hogy az egyes értékek más-más aspektusát emelik ki az eredményként kapott szótöbbségeknek. A kölcsönös információs együtttható (MI) érték például a lexikálisan kötött kifejezésekre érzékeny (például a nevekre, frazeológiai egységekre, kötött idiómákra), és favorizálja (azaz magas értékkel jeleníti meg) a ritkán előforduló kifejezéseket, az úgynevezett hapaxokat. Ezért az MI-mérések a lexikográfia számára hasznosultak igazán. Más értékek (például a log likelihood, a χ^2 teszt vagy a t-érték) inkább a gyakori grammatikai mintázatokat teszik megfigyelhetővé (Evert 2009: 1230). Megkülönböztethetők az asszociációs mutatók az irányulás szerint is: amíg a ΔP érték egyirányú (tehát a csomópont asszociálja a kollokáltat vagy a kollokált a csomópontot), addig az értékek többsége kétirányú (azaz kölcsönös asszociálódást mutat a kollokáció tagjai között). Jóllehet a ΔP egyirányú, alkalmas a konstrukciós mérésekre (lásd Gries 2013), mert egyik változatában az ige felől mérhető vele az asszociálódás (ΔP , verb as cue, construction as response), másik változatában pedig a konstrukció felől vizsgálható az igei lexémák vonzása (ΔP , construction as a cue, collexeme as response, Levshina 2014: 234).

Ebből a vázlatos áttekintésből is látható talán, hogy a kollokálódás megfigyelése változatos ige + argumentum társulásokat eredményez. Ám hogy ezek valóban konstrukciók-e, az nem magától értetődő, ezért is szükséges részletesebb módszertani alapozás az ilyen típusú elemzésekhez. A kollokálódás ténye ugyanis elárulja, hogy egy ige szűkebb vagy tágabb szomszédságában mennyire jellemző más szavak előfordulása, de hogy mi az oka az ilyen szókombinácók létrejöttének, vagyis hogy valóban konstrukciós viselkedés áll-e a háttérben, az önmagában nem következik magából a kollokációból. Seretan (2011: 4) úgy fogalmaz, hogy még ha egy szópár valóban

jellemzően együtt fordul is elő egy bizonyos ablakon belül, akkor sem biztos, hogy valóban szintaktikailag kapcsolódó kifejezésekről van szó, nem pedig véletlenszerű egymás mellé kerülésről vagy pusztán zajról (például tagmondathatár vagy további kifejezések által elválasztott előfordulásokról). Ezért a kollokációk azonosítását szintaktikai elemzéssel párosítja javaslatában. Barnbrook és munkatársai (2013: 164) pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy a kollokálódó kifejezéseknél nincs megkötés a szófaji kategóriára, a kollokált szórendi pozíciójára, illetve általában véve a csomópont és a kollokált közötti viszonyra nézve. Ezért a kollokációk, bármilyen értékes adatforrásnak tűnnek is, nem integrálódtak igazán a nyelvelméleti modellekbe, és leginkább szűrőként funkcionálnak bizonyos lexikális választások leírásánál.

A kollokációs mérések legfőbb problémája tehát a konstrukciós nyelveírás számára, hogy a kollokációk maguk nem transzparensnek a konstrukciók felől tekintve. Emellett az igéből kiinduló kollokációs mérések fenntartják a lexikalista, igecentrikus előfeltevéseket, hiszen még kétirányú értékeknél is az igéből indul a lekérdezés, és a kapott adatok értelmezése is. A **kollostruktív elemzés** (lásd Gries 2013; Stefanowitsch 2013, 2020: 270–275) ellensúlyozhatja ezt az elméleti elfogultságot, ugyanis azt vizsgálja, hogy egy adott konstrukcióval mely igék asszociálódnak erősen, illetve melyek nem. Az előbbieket lesznek a konstrukció asszociált kolexémái, míg az utóbbiak a taszított kolexémák. Az egyszerű kolexémaelemzés a konstrukciós keret összes előfordulásában méri az egyes igei lemmák megjelenését, majd azt viszonyítja e lemmák általános korpuszbeli előfordulásához és a korpusz összes konstrukciójához. A Fisher–Yates egzakt teszt a várhatóság mérésének bevett eljárása, amely sorrendezhetővé teszi a korpusz igéit aszerint, mennyire asszociálódnak az adott konstrukcióval, vagy mennyire nem jellemző a konstrukcióban való előfordulásuk. (A kollostruktív elemzés kivitelezéséről és módszertani részleteiről lásd Levshina 2014: 232–233; a magyar nyelvre vonatkozóan Simon 2022.) Ahogyan azonban a kollokációs mérések az igét és az abból kiinduló társulásokat veszik alapul, úgy ennek ellenpontjaként a kollostruktív mérések a konstrukció létéből indulnak ki, így nem a konstrukciók azonosítására, kinyerésére, sokkal inkább a már feltételezett konstrukciók leírására alkalmasak.

Mindebből az következik, hogy amiként a konstrukciófogalom elméleti meghatározásából nem jutunk el a konstrukciók empirikus azonosításáig, úgy a korpusz nyújtotta adattípusokból sem jutunk el egyértelműen a konstrukciók kinyeréséig. Úgy is fogalmazhatunk, hogy nincs egy az egyben megfeleltethetőség egy korpuszbeli mintázat és a konstrukciófogalom

között. A korpuszelemzés számos adattal segítheti az igei konstrukciók leírását, feltárhatóvá teszi azok jellemző igei komponenseit (abszolút gyakoriság, kollostrukciós elemzés), meghatározhatóvá teszi a kötött és a kevésbé kötött szórendi változatokat (n-gramok), statisztikai mérésekkel csökkenti a konstrukció változatosságának felmérésére irányuló erőfeszítéseket, és egyben nagyságrendekkel növeli a feltérképezett variabilitást (kollokációelemzés). Ám arra a kérdésre, mi számít konstrukciónak a korpusz adatai közül, a kvantitatív elemzés nem ad választ. Ezért a konstrukciók korpuszvezérelt leírásához hidat kell építeni a konstrukciós nyelvtanok és a korpuszelemzés között, más szavakkal integrálni kell e két megközelítést. A következő szakaszban ilyen integrációs kísérletre mutatok példákat.

4. A kollokációalapú konstrukcióelemzés alternatív lehetőségei

Három olyan konstrukciós nyelvtani elméletet mutatok be az alábbiakban, amelyek kísérletet tesznek a konstrukció és a kollokáció fogalmának összekapcsolására: a radikális konstrukciós nyelvtannak, a valenciaalapú konstrukciós megközelítésnek és a mintázatnyelvtannak megfontolandó javaslatai vannak egy empirikus, adatvezérelt konstrukcióazonosítási vizsgálat számára. Noha ezek az elméletek más és más módon kezdeményezik a kollokációalapú konstrukcióelemzést, közös tanulság, hogy a kollokációs mintázatok feltérképezése a bemeneti lépése a magasabb absztrakciós fokú konstrukciók feltárásának.

4.1. Kollokációs dependenciák

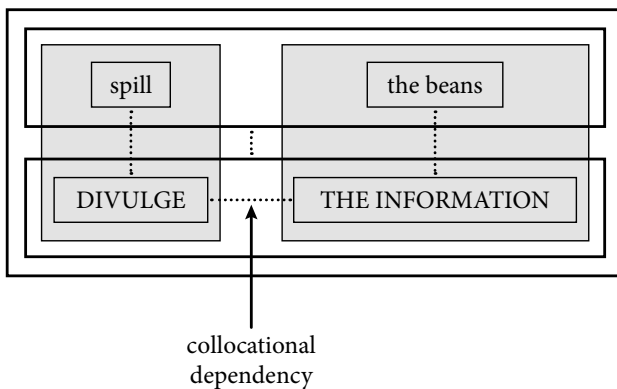
Croft (2001: 176–185) olyan elemzést mutat be (Nunberg, Sag és Wasow 1994-es javaslatát továbbgondolva), amelyben két típusú függőségi viszonyt számol: **kódolt és kollokációs dependenciákkal**. Az (1a-b) példák alapján ezek a viszonyok alapvetően szintaktikai jellegűek.¹⁶

¹⁶ Croft (2001) példája az angol *spill the beans* kifejezés. Mivel a magyarban nem találtam meg ennek a tükörfordítását, a *felnyitja a szemeket* szerkezet korpuszbéli előfordulásai-val szemléltetem az elemzést. A példák forrása az MNSz2, a *felnyit* igei lemmára irányuló kereséssel jutottam el a mondatokhoz. A példák után zárójelben a szó sorszámát biztosítja a visszakereshetőséget.

- (1a) Örökké hálás leszek ennek a lánynak, hogy felnyitotta a szemem. (#133643)
 (1b) Meg kellett várnom, amíg felnyitja a szemét. (#2801792)

Mindkét esetben egy alanyi és egy tárgyi argumentum kapcsolódik a *felnyit* igető megfelelő alakjához. Az (1b) példa visszaható használata azonban mutatja, hogy más jelentést reprezentál a szem felnyitásának folyamata, hiszen míg az első esetben a 'megláttatja az igazságot' interpretáció adható a kifejezésnek, addig a második esetben a 'kinyitja a szemét / látni kezd' jelentés alakítható ki. A példa tehát azt mutatja, hogy a kódolt és a kollokációs dependenciák (minden látszólagos egyezés mellett) nem esnek egybe.

Ehhez hasonló megfigyelések vezették el Croftot oda, hogy a kollokációs dependenciákat, amelyek az ige mellett konkrét kifejezéseket (például a *virágba* szerkezet a *borul* igető alakjai mellett) vagy kifejezések egy csoportját (például a *cseresznyefa/mandulafa/gyümölcsfa* stb. lemmák alakjai a *virágba borul* kifejezés mellett) írják elő, nem szintaktikai, hanem szemantikai viszonyok szimbolizációiként értelmezze. Az alábbi ábra összegzi ezt az értelmezést, az angol *spill the beans* idióma példáján.

1. ábra. Egy idiomatikus kollokáció konstrukciós reprezentációja a radikális konstrukciós nyelvtenban (Croft 2001: 183)

A kollokációs viszony tehát voltaképpen a szemantikai póluson kapcsol össze két fogalmat (például *felnyit* → *MEGLÁTTAT*, *szemeket* → *IGAZSÁG*), a korpuszban megfigyelhető társulás pedig ezeket a szemantikai megfeleléseket stabilizálja a nyelvhasználatban.

Mindezek alapján a kollokációs viszonyok eredendően szemantikai jellegűek, amelyek aztán eltérő mértékben reprezentálódnak szintaktikailag is átlátható módon. Ez alapján Croft egy kontinuumot tételez a tisztán szemantikai kollokációs viszonyoktól a szintaktikailag is kódolódó kollokációkon át azokig a társulásokig, amelyek semmilyen módon nem transzparenssek. A *kivirágzik* igealak mellett stabil kollokációk például az *ibolya* (8,944), a *körömvirág* (8,438), az *eper* (8,375), a *földieper* (7,588), a *parlagfű* (7,276), az *orchidea* (7,130), az *orgona* (7,077) vagy a *cseresznye* (6,915).¹⁷ Ezekből a kollokációkból következtethetünk arra a **szelekciós korlátozásra**, hogy a vizsgált igealak mellett a virágos növényekre utaló kifejezésekkel (elsősorban lágy szárú és csak másodsorban fás szárú növények megnevezéseivel) kombinálódik.¹⁸ Vagyis a kollokációk révén azonosítható szelekciós korlátozások a tisztán szemantikai kollokációs dependenciák, amelyek segítik a konstrukciók azonosítását. Hiszen a kollokációk között találjuk a következőket is: *műkinclapás* (9,255), *feketekereskedelem* (7,683), *kereskedelem* (6,737) vagy *korrupció* (6,520). Mivel ez utóbbiak megsértik a korábban megfigyelt kollokált körből eredő szelekciós korlátozásokat, értelem szerűen itt egy másik, figuratív jelentésű konstrukcióról van szó, amelyben az ige 'intenzitása növekedik, erőteljesen kibontakozik' jelentéssel rendelkezik. A szelekciós korlátozások tehát nem kódolódnak közvetlenül szintaktikailag, mégis segítik az igék köré szerveződő konstrukciók azonosítását, ráadásul kollokációs dependenciákként nem igecentrikus, hanem szókombinációkon alapuló elemzéseket tesznek lehetővé.

A tisztán szemantikai kollokációs dependenciákhoz képest elmozdulást jelentenek a szintaktikai transzparencia irányába a **tulajdonképpeni kollokációk**. Az imént felsorolt tulajdonképpeni kollokációk Croft (2001: 180) rendszerében mind alsóbb szintű konstrukcióként működnek, és általánosabb konstrukciók alá rendelhetők. A *kivirágzik + ibolya/eper/orgona/cseresznye* (stb.) kollokációk a [*kivirágzik* NÖVÉNYFŐNÉV] konstrukció esetei, míg a *kivirágzik + műkinclapás/kereskedelem/korrupció* a [*kivirágzik* FOLYAMATFŐNÉV] konstrukciói. Ez azért szerencsés javaslat, mert ebben

¹⁷ Az adatok az MNSZ2-ből származnak, zárójelben az asszociációs erősség adatai szerepelnek, logDice-értékkel mérve.

¹⁸ A szelekciós korlátozásokra Langacker (2008: 190) is utal a konstruálás egyik aspektusaként: a mellékevek például jelentésükből adódóan bizonyos főnevekkel integrálódnak jellemzően. Ugyanakkor hasonló jelenséget fed le a *szemantikai preferencia* kifejezés is (lásd McEnery–Hardie 2012: 135–142), amely azonban nem a világról való tudásból, hanem a használati mintázatokból eredezteti a tipikusnak mondható kombinációkat.

a megközelítésben anélkül is tudunk figuratív (például metaforikus vagy megszemélyesítő) konstrukciókról beszélni, hogy a figuratív jelentésnek testes jelölőt tulajdonítanánk a nyelv rendszerében.

A szélső esetei a kollokációs dependenciáknak az úgynevezett **idiomatikusan kombinálódó kifejezések** (Croft 2001: 181): ezekben a szintaktikai mintázat és a szemantikai mintázat megfeleltethető egymásnak, miként a *felnyitja a szemeket* esetében láttuk. Például a *borul* igető mellett a következő kollokáltak állnak a lista élén: *árokba* (10,574), *nyakába* (9,660), *lángba* (9,483), *virágba* (9,431). Míg az első két esetben az igető elsődleges jelentése érvényesül, hiszen hely(zet)változtatásra utalnak a szerkezetek, a második két kollokált nem rendelhető a [*borul* + CÉLPONT] általános (illetve a [HELY(ZET)VÁLTOZTATÁS] még általánosabb) konstrukciója alá. A *lángba* esetében a *borul* → KIALAKUL, *lángba* → TŰZESEMÉNY megfelelésekkel írható le a konstrukció, míg a *virágba* kapcsán a *borul* → kibontakozik, *virágba* → VIRÁGZÁS/VIRÁGOS ÁLLAPOT megfelelések azonosíthatók. Az idiomatikus kombinációk tehát nem csupán önálló konstrukciók, de nem is rendelhető magasabb szintű, általánosabb konstrukciós séma alá, vagyis nem egyszerűen az alsóbb szintű csomópontját alkotják a konstruktikon hálózatának, hanem önmagukban csomópontok.¹⁹

Croft nyelvtanában nem a kompozicionalitás megléte vagy hiánya lesz a döntő szempont, amellettt rével ugyanis, hogy – éppen a kollokációs dependenciákkal szimbolizált szemantikai viszonyoknak – valamilyen fokú transzparencia még az idiomatikus kombinációkat is jellemzi. (A nem kompozicionális idiomatikus frázisok, mint amilyen a *beadja a kulcsot* is, egyáltalán nem transzparenssek, ezért bár kollokációk, de nem szintaktikailag értelmezhető konstrukciók – leginkább a mentális lexikon önálló elemei.) A döntő paraméter a generikusság, tehát a magasabb szintű konstrukció alá sorolhatóság. E szempont mentén segítik a kollokációk a különböző absztraktságú konstrukciók körülhatárolását.

4.2. Valenciakonstrukciók

A korábbiakban ismerttettem már röviden Herbst (2014) valenciaelmélet-hez kapcsolódó konstrukciós elemzési javaslatát. Ezen a ponton célszerű

¹⁹ Mint látható, mindez korántsem független az ige polyszémijától, de annak megválaszolására, hogy a polyszém hálózat a kollokálódási tendenciák oka vagy következménye, ez a tanulmány nem vállalkozik.

alaposabban szemügyre venni, milyen alternatívát kínál ez a kiindulópont a konstrukciók azonosításához.

Herbst ugyan nem beszél kollokációkról, ám olyan formai mintázatokat tekint a konstrukciós elemzés kiindulópontjának, amelyek elemspecifikusak (tehát egy-egy ige köré szerveződnek az ASC-k esetében), szórendi kötöttséggel rendelkezhetnek (amely az n-gramok mentén térképezhető fel), és azon alapulnak, hogy az igék mint valenciahordozók argumentumpozíciókat (függőségi helyeket) nyithatnak meg a mondat létrehozása során. Ezek a kiinduló mintázatok a **valenciakonstrukciók**, amelyek az adott igét és minden lehetséges alakjának használatából eredő potenciális valenciákat tartalmazák. (Tehát nem csupán az alapbeállítású kijelentő mondat – mint labormondat – alapján írható le, hanem az igealakok korpuszbeli viselkedésének szisztematikus megfigyeléséből.) Herbst azt javasolja, hogy ne szintetizáljuk a különböző valenciamintázatokat opcionális konstrukciókkal (például implicit, de kifejehető tárgy az *olvas* igető alakjai mellett), hanem kezeljük a valencia realizálódásának eltérő eseteit külön valenciakonstrukciókként. Amellett, hogy az implicit argumentumok azonosításának problémájára elegendős megoldást kínál ezzel, arra is felhívja a figyelmet, hogy a kollostrukciós elemzések eredményei kompatibilisek ezzel a megközelítéssel, tovább erősítve a konstrukciós elemzés módszertani, empirikus alapjait.

A valenciakonstrukciókból mind a forma, mind a jelentés, mind a forma-jelentés pár dimenziójában generalizálhatunk. Az első esetben valenciamintázatokhoz jutunk, amelyek formális címkékkal (például NP, *to* INF az angol nyelvben) jellemzik a valenciahordozó melletti kontextust. A második esetben résztvevői mintázatokat kapunk, amelyek immár nem igespecifikusan, hanem általánosabban határozzák meg az igével jelölt esemény résztvevői szerepeit (például ágens, páciens, benrec, azaz beneficiens/recipients). Ugyanakkor a résztvevői mintázatok olyan fokú absztrakciók, amelyek több eltérő valenciamintázattal is realizálódhatnak, vagyis nem írják elő szigorúan az ige melletti argumentumok megjelenését. A forma-jelentés párok dimenziójában pedig általánosított valenciakonstrukciókhoz, tulajdonképpen ASC-khez jutunk el a konkrét valenciakonstrukciók megfigyeléséből.

Herbst is megtartja tehát a kétlépéses elemzést, amelyben először a specifikus valenciamintázatok feltérképezése történik a korpuszbeli előfordulások megfigyelésével, majd egy további lépésben határozhatók meg azok az általánosabb ASC-k, amelyeknek a konkrét valenciakonstrukciók allostrukciói. Arra ugyan nem ad általános választ, mi alapján rendelhetők a valenciakonstrukciók általánosított ASC-k alá, de irányadónak tekinti a résztvevői

mintázatot (vagyis a szemantikai motivációt): minden olyan valenciámin-tázat, amely ugyanazt a résztvevői mintázatot realizálja, egy konstrukció allostrukcióinak tekinthető. Így jutunk el a konstruktéma szintjére, amely egy adott résztvevői mintázat és minden azt megvalósító valenciakonstrukció együttese.

A valencián alapuló javaslat nem kapott egyelőre monografikus kifejtést, így az elemzés részletes alkalmazása további kérdésekhez vezethet el. Ígéretes kezdeményezés azonban az adatvezérelt konstrukciós vizsgálatok számára, mert alapvetően a megfigyelhető valenciakonstrukcióknak ad prioritást a leírásban. Ezt mutatja az is, hogy Herbst ugyan elfogadja a goldbergi szemantikai koherenciaelvet, ám azt kiegészíti az úgynevezett valenciarealizáció elvével: eszerint, ha egy ige valenciakonstrukciója fuzionál egy általános ASC-vel, és ennek során a résztvevői szerepek argumentumokként konstruálódnak meg, akkor az ASC formális megvalósulásának egybe kell esnie a valenciakonstrukció mintázatával. Mindez azt biztosítja, hogy a nyelvhasználó konstrukciós tudása ne csupán a magasabb rendű, általánosabb reprezentációkra terjedjen ki, hanem az elemspecifikus megkötések, tehát az alsóbb szintű mintázatok is érvényesüljenek abban. Összességében az argumentumszerkezetek és a valenciakonstrukciók leírását egymást kiegészítő lépéseknek tekinti: az argumentumszerkezetek empirikus valenciáalapú megközelítésének nevezi saját elméletét.

4.3. Mintázatok

Hunston (2014) javaslata ugyan nem tér ki a kollokációk kategóriájára, ám rokoníthatóvá teszi az előző megközelítésekkel az, hogy központi fogalmát, a **mintázatot**, amely egy magiszó (*core word*) köré szerveződő, ismétlődő és grammatikai eszközökkel (például dependenciaviszonyokkal) jellemezhető környezet, szigorúan korpuszvezérelt módon kell azonosítani. Semmilyen előzetes értelmezést vagy grammatikai elméletet nem tételezhetünk fel az elemzésben egészen addig, ameddig a mintázatot (és annak szemantikai csoportosulásait) nem azonosítottuk. „A mintázatok tehát a különböző szavak gyakori grammatikai környezete leírásának egy módját jelentik, és ezekre a leírásokra építve mintázat és jelentés együttes előfordulásának azonosítását. Szándékosan naiv jellegűek, amennyiben nem előfeltételezik a szó-mintázat kombinációk értelmezésének semmilyen konkrét módját” (Hunston 2014: 106).

A mintázatnyelvtan a Collins COBUILD English Dictionary szócikkeinek annotálási folyamatából nőtt ki, és így a Bank of English korpusz anyagának feldolgozására épül. Az egyes szavakhoz tartozó ismétlődő grammatikai környezetet a szófaj, a tagmondat típusa és a szerkezetben szereplő grammatikai elemek (például prepozíciók) mentén kódolták az annotátorok, ezekből állt elő az angol nyelv szóközpontú, ám a jelentést tekintve szó-társulás kombinációkban gondolkodó mintázatainak tárháza (lásd Hunston–Francis 2000). Mindez azért érdemel említést, mert a vállalkozás eredendően nem a kollokációkutatás keretei között bontakozott ki, és nem is a konstrukciós nyelvtan egyik ágaként nyert kidolgozást.

Maguk a mintázatok mégis egyesítik a kollokáció (ismétlődő együttes előfordulások) és a kolligáció (egy kifejezéshez tartozó jellemző grammatikai döntések) fogalmát, ugyanis tartalmaznak konkrét kollokáltakat és szófaji kategóriával jellemzett komponenseket is, amelyek sorrendje kötött. (Nem véletlen, hogy Hunston [2014: 99] mindkét Sinclairi fogalmat saját javaslata előzményének tekinti.) Ily módon az azonosított mintázatok további elemzése nyitott többféle szemantikai interpretációra, amelyek közül Hunston a valenciaelméletet és a keretszemantikát is kiemeli. Valóban, a mintázatok voltaképpen elemspecifikus valenciakonstrukciókként is felfoghatók, jóllehet a mintázatnyelvtan nem támaszkodik a valenciaelméletre mint grammatikaelméleti háttérre.

Hunston (2014: 112–115) azt is hangsúlyozza, hogy mintázatnyelvtana több szempontból is hasonló a konstrukciós nyelvtanhoz, ezen keresztül pedig a kognitív nyelvtannal is összehangolható. A hasonlóságok kiterjednek (i) a szintaxis és a lexikon dichotómiájának elutasítására, (ii) a forma és a funkció szoros kapcsolatának elfogadására, (iii) a jelentés konstrukciós/mintázatalapú felfogására (azaz a szócentrikus jelentésleírás elutasítására), (iv) a szóalak előnyben részesítésére a lemmával szemben (ami elemspecifikus mintázatoknak kedvez a magasabb szintű generalizációkkal szemben),²⁰ végül (v) a grammatikai szabályok mint absztrakt reprezentációk tagadására (ehelyett a szabályok inkább gyakran ismétlődő szerkezetek általánosításainak tekinthetők). Következésképpen a mintázatok elemzése nyelvelméleti szempontból is integrálható a kognitív konstrukciós megközelítésekbe.

Mindez azonban azt is egyértelművé teszi, hogy a mintázatok maguk nem konstrukciók. Bár nagy az átfedés a két kategória között, nem minden

²⁰ Miként korábban utaltam rá, a generalizáció szintjét tekintve azért felfedezhetők markánsabb eltérések is az irányzatok között.

konstrukció mintázat (például az általánosabb inverziós megoldások, amelyek nem konkrét kifejezésekhez, hanem kifejezések egy csoportjához, például a segédigékhez kapcsolódnak), a mintázatok pedig nem mentális reprezentációk, hanem a korpuszban megfigyelhető és azonosítható használati tendenciák. Mint utaltam rá korábban, Hunston egyértelműen elutasít minden mentalizáló modellalkotást, jóllehet nyitva hagyja a lehetőséget a mintázatok további értelmezésére. Nem véletlen, hogy nem tekinti a mintázatnyelvtant grammatikaelméletnek, sokkal inkább a nyelveírás egy módjának. „Másként fogalmazva, a mintázatnyelvtan nem egy befejezetlen konstrukciós nyelvtan, hanem a jelentés egységeire épített leírás egy része. A mintázatok azonosítása rendet alakít ki az adatok tömegében, de nem tesz javaslatot mentális konstruktumok készletére” (Hunston 2014: 115). A mintázatok tehát – miként a kollokációk vagy a valenciakonstrukciók – az előszobáját jelentik a konstrukciók leírásának, az azonosítás első lépéseként foghatók fel, minimalizálva ezzel a konstrukciós megközelítés introspektív jellegét, és maximalizálva a korpusz adatainak bevonását a tudományos kutatásba.

5. Összegzés

Ebben a metaelméleti-módszertani tanulmányban a konstrukciófogalom értelmezésére próbáltam reflektálni korpuszvezérelt kutatói kiindulópontból. A tanulmány fő kérdése az volt, hogyan azonosíthatók az (igei) konstrukciók egy korpuszelemzés során, mely szerkezetekről állíthatjuk, hogy (potenciális) konstrukciók. Ezzel szorosan összefügg az a kérdés, van-e olyan adattípusa a korpusznyelvészettnek, amely megfeleltethető a konstrukciós nyelvtan tágasan értelmezett konstrukciófogalmának.

A reflektálás során – a teljesség igénye nélkül – áttekintettem a konstrukciós nyelvtan két irányzatának (kognitív konstrukciós nyelvtan, radikális konstrukciós nyelvtan) és további, a konstrukciós nyelveírással szoros kapcsolatban hozható javaslatoknak a konstrukciófelfogását, nem elégedve meg a konstrukció általánossá vált meghatározásával, hanem azokat a pontokat keresve, ahol a korpuszvezéreltségnek, illetve adatcentrikusságnak tér nyílik. Miközben felismerhetővé váltak a konstrukciós nyelvtancsaládot meghatározó teoretikus dilemmák (amelyeket tengelyekként mutattam be), az is kiderült, hogy a kognitív szemléletű megközelítés a többszintű generalizálás és a konstruktikon hálózati modellje mellett sem ad egyértelmű

és operacionalizálható választ arra, mi számít konstrukciónak a nyelvhasználatban. A radikális konstrukciós nyelvten határozottabb lépéseket tesz a korpusznyelvészeti adattípusok integrálására a kollokációs dependenciákon keresztül, a valenciaalapú konstrukciós nyelvten és a mintázatnyelvten pedig még határozottabban adatalapú elemzéseket támogat. Nyilvánvalóvá vált azonban az is, hogy az adatcentrikusságnak is ára van: részben a lexikalista előfeltevések érvényesítése, részben pedig a magasabb szintű absztrakció, valamint akár bárminemű mentalizáló interpretáció kerülése vagy akár elutasítása.

Arra is kitértem e szükségképpen vázlatos szemlében, milyen korpusznyelvészeti adattípusok kínálóznak a konstrukciók leírására. Jóllehet több szofisztikált lekérdezési, elemzési lehetőség is a kutató rendelkezésére áll, nincs olyan adattípus, amely egy az egyben megfeleltethető lenne a konstrukció elméleti fogalmának. Így az adatokból kiinduló elemző előtt két lehetőség áll. Vagy korpuszalapú lesz az elemzés, amennyiben előfeltételezi valamilyen módon (leginkább természetesen az elemzői intuícóra hagyatkozva) a vizsgálni kívánt konstrukció létét, és az empirikus vizsgálatot e konstrukció jellemzésére alkalmazza (illetve szélsőséges esetben, empirikus evidenciák hiányában elveti a konstrukció léteire vonatkozó előfeltevést), miként erre már a problémafelvetés is utalt a kollokációk elemzése kapcsán. Vagy pedig módszeresen, többféle adattípust bevonva kezd neki a nyelvhasználat konstrukciógyanús mintázatainak megfigyeléséhez, és csak akkor beszél konstrukciókról, amikor azok körülhatárolásához kellő számú és megfelelő jellegű adatforrás áll a rendelkezésre.²¹ Vagyis egy olyan hermeneutikai kör kialakítása tűnik plauzibilis eljárásnak, amely azzal a nagyon gyenge elméleti előfeltevéssel él, hogy valószínűleg léteznek a vizsgált nyelvben (igei) konstrukciók, ám azokhoz magának az empirikus elemzésnek kell eljutnia, adatok értelemezésén és a kapott eredmények további alkalmazásán keresztül.

Amennyiben a próbálkozást sikeresnek ítéli meg az olvasó, vélhetően e két általánosabb következtetéssel is egyet fog érteni. Először is, nem lehet a konstrukció fogalmát reflektálatlanul vagy legjobb esetben valamiféle teoretikus konszenzusra hagyatkozva alkalmazni az empirikus kutatásokban. Részben mert minden alapvető hasonlóság és átfedés mellett is eltérően

²¹ Ezen a ponton ismét szükséges megjegyezni, hogy természetesen a pszicholingvisztikai vizsgálatok is hasonlóan fontos forrásai a konstrukciók azonosításának. A jelent tanulmány azonban csupán a korpuszelemzés áttekintésére vállalkozhatott.

értelmezik a konstrukciós tudás mibenlétét az egyes irányzatok. Részben pedig mert a korpuszvezéreltségnek éppen az a velejárója, hogy a kutató nem támaszkodik a vizsgálni kívánt jelenség előzetesen adott modelljére, hanem tisztán az adatok megfigyeléséből jut el a jelenség meghatározásáig és leírásáig. Mindez persze korántsem jelenti azt, hogy ne kellene tudnunk a nyelvi konstrukciók (és a konstrukciós nyelvtanok) sokféleségéről, sokarcúságáról, hiszen az adatok nem válnak beszédessé önmagukban, csak egy bizonyos perspektívából. (Éppen e perspektíva körültekintő rögzítését kívántam elősegíteni a konstrukciós útvesztő feltérképezésével.) Az azonban javasolható, hogy bármely vizsgálni kívánt szerkezet esetében az, hogy azt konstrukciónak minősítjük, ne a kiindulópontja, hanem a végpontja (de legalábbis a köztes eredménye) legyen egy elemzésnek.

Másodsor, a korpusz nem fogja „tálcán kínálni” a konstrukciókat, viszont kialakítható olyan eljárás, amellyel a korpusz nyers adataiból eljutunk a konstrukciókig. A kollokációk értelmezhetőek különböző mértékben szimbolizálódó dependenciaviszonyokként, valenciamintázatokként vagy ismétlődő és grammatikailag feldolgozható mintázatokként, szabatos elemzésük pedig elvezethet a generikusabb forma-jelentés párok meghatározásához. Bármelyik javaslatot fogadjuk is el (vagy akár saját elemzési módot alakítunk ki), a lényeg, hogy a korpusz mintázatba rendeződő igei szókombinációkat tartalmaz, így két lépésben célszerű gondolkodnunk: először e kombinációk feltárásával konstrukciókat azonosítunk, majd további módszerekkel (például kollostrukciós elemzéssel) elvégezhetjük az azonosított konstrukciók átfogó jellemzését. E két lépésnek nem kell szükségszerűen egymás után következnie, de az továbbra is fontos, hogy korpuszvezérelt konstrukciós elemzés során ne tételezzünk a priori konstrukciókat.

A konstrukciós nyelvléírás és a korpusznyelvészet tehát többféleképpen integrálható, és hogy melyik mód lesz célravezető, azt nagyobb léptékű vizsgálatok döntenek majd el. Adottnak semmiképpen nem tekinthető ez az integráció, ám megteremtése végső soron a konstruktikon szerveződésének jobb megértését eredményezi majd.

Irodalom

Barnbrook, Geoff – Mason, Oliver – Krishnamurthy, Ramesh 2013. *Collocation: Applications and Implications*. H. n.: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137297242>

- Biber, Douglas 2010. Corpus-Based and Corpus-Driven Analyses of Language Variation and Use. In: Heine, Bernd – Narrog, Heiko (eds.): *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*.² Oxford: Oxford University Press. 193–224.
- Butler, Christopher S. – González-García, Francisco 2014. *Exploring Functional-Cognitive Space*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/slcs.157>
- Bybee, Joan L. 2013. Usage-based Theory and Exemplar Representations of Constructions. In: Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds.): *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. New York: Oxford University Press. 49–69. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195396683.013.0004>
- Croft, William 2001. *Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198299554.001.0001>
- Evert, Stefan 2009. Corpora and collocations. In: Lüdeling, Anke – Kytö, Merja (eds.): *Corpus Linguistics. An International Handbook*. HSK. 29.2. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 1212–1248. <https://doi.org/10.1515/9783110213881.2.1212>
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199268511.001.0001>
- Goldberg, Adele E. 2019. *Explain Me This: Creativity, Competition, and the Partial Productivity of Construction*. Princeton, Oxford: Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvc772nn>
- Gries, Stefan H. 2013. Data in Construction Grammar. In: Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds.): *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. New York: Oxford University Press. 93–109. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195396683.013.0006>
- Herbst, Thomas 2014. The valency approach to argument structure constructions. In: Herbst, Thomas – Schmid, Hans-Jörg – Faulhaber, Susen (eds.): *Constructions Collocations Patterns*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 167–216. <https://doi.org/10.1515/9783110356854.167>
- Herbst, Thomas – Schmid, Hans-Jörg – Faulhaber, Susen 2014. From collocations and patterns to constructions – an introduction. In: Herbst, Thomas – Schmid, Hans-Jörg – Faulhaber, Susen (eds.): *Constructions Collocations Patterns*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 1–8. <https://doi.org/10.1515/9783110356854>

- Hunston, Susan 2001. Colligation, lexis, pattern, and text. In: Scott, Mike – Thompson, Geoff (eds.): *Patterns of Text. In honour of Michael Hoey*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 13–33. <https://doi.org/10.1075/z.107.03hun>
- Hunston, Susan 2014. Pattern grammar in context. In: Herbst, Thomas – Schmid, Hans-Jörg – Faulhaber, Susen (eds.): *Constructions Collocations Patterns*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 99–120. <https://doi.org/10.1515/9783110356854.99>
- Hunston, Susan – Francis, Gill 2000. *Pattern Grammar: A corpus-driven approach to the lexical grammar of English*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/scl.4>
- Kay, Paul 2013. The Limits of (Construction) Grammar. In: Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds.): *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. New York: Oxford University Press. 32–48. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195396683.013.0003>
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol 1. *Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Levshina, Natalia 2015. *How to do Linguistics with R. Data exploration and statistical analysis*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.195>
- McEnery, Tony – Hardie, Andrew 2012. *Corpus Linguistics. Method, Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511981395>
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Reményi Andrea Ágnes 2010. Kollokációk korpuszalapú vizsgálata. *Fordítástudomány* 12(2): 67–95.
- Rychlý, Pavel 2008. A Lexicographer-Friendly Association Score. In: Sojka, Petr – Horák, Aleš (eds.): *Proceedings of Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing, RASLAN 2008*. Brno: Masaryk University. 6–9.

- Seretan, Violeta 2011. *Syntax-Based Collocation Extraction*. Dordrecht: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-0134-2>
- Simon Gábor 2020. Metafora a korpuszban: módszertani lehetőségek. *Literatura* 46(3): 297–311.
- Simon Gábor 2022. *Ez elment vadászni* – a mutató névmási deixis funkcióinak és metaforizációjának korpuszvezérelt vizsgálata. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Tanulmányok a deixisről*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 71–98.
- Simon, Gábor 2023. Constructions, Collocations, and Patterns: Alternative Ways of Construction Identification in a Usage-Based, Corpus-Driven Theoretical Framework. In: Owen Rambow – François Lareau – Daniel Dakota – Kilian Evang – Sandra Kübler – Lori Levin – Loïc Grobol – Francis Tyers – Claire Bonial – Harish Tayyar Madabushi – Nathan Schneider – Amir Zeldes (eds.): *Proceedings of the First International Workshop on Construction Grammars and NLP (CxGs+NLP, GURT/SyntaxFest 2023)*. Georgetown (Washington D.C.): Association for Computational Linguistics, ACL Anthology, 12–20.
- Steels, Luc 2011. Introducing Fluid Construction Grammar. In: Steels, Luc (ed.): *Design Patterns in Fluid Construction Grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 3–30. <https://doi.org/10.1075/cal.11.03ste>
- Stefanowitsch, Anatol 2013. Collostructional Analysis. In: Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds.): *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. New York: Oxford University Press. 290–306. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195396683.013.0016>
- Tognini-Bonelli, Elena 2011. *Corpus Linguistics at Work*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Construction and/or pattern: the questions of identification in a usage-based and corpus-driven linguistic analysis

The basic unit of construction grammar is consensually defined as form–meaning pairing. However, serious theoretical and methodological dilemmas arise when one makes an attempt to identify constructions and differentiate between them in a data-driven way in the different frameworks of usage-based construction grammar. The present study outlines these

dilemmas focusing on argument structure constructions centred around verbs and foregrounding the explanatory power and significance of collocation as a data type in construction grammatical analysis. I try to answer the question of how a data-driven linguistic description can be built on collocational data extracted from corpora. The paper has a metatheoretical orientation insofar as I do not provide an answer to this question through an empirical analysis of Hungarian verb constructions but rather through contrasting and evaluating the theoretical proposals of the different versions of construction grammar. The most important finding of the study is that the pervasive but unreflected usage of the notion of construction in empirical research runs the risk of overgeneralization, which increases the role of intuition in the analysis on the one hand, and on the other, it makes it harder to build the analysis of constructions on a precise empirical basis. According to my proposal, labelling a structure as construction itself needs to be the result of an empirical analysis based on a careful investigation of patterns of usage.

Keywords: construction, usage-based linguistics, argument structure, collocation, pattern

Simon Gábor

<https://orcid.org/0000-0001-5233-6313>

Eötvös Loránd Tudományegyetem

simon.gabor@btk.elte.hu

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Az episztemikus bizonyosság és közvetlen észlelés funkciója a magyar folyamatos aspektusban*

Kivonat

A tanulmányban a magyar aspektusrendszer egy elemét tárgyalom használatalapú kognitív nyelvészeti keretben. A vizsgálat a magyar, jelen idejű, folyamatos aspektusú imperfektív mozgásigére összpontosít. A leírás elméleti kerete szerint a lexikális aspektus és a mondat deiktikus igeideje szoros összefüggésben áll. Ebben a kapcsolatban a (különböző változatú) episztemikus bizonyosság és a szemantikai közvetlenség megléte vagy különböző változatú hiánya meghatározó tényező. A jelen idejű, folyamatos aspektusú imperfektív mozgásige egyik változatának megvalósulásában a beszélői nézőpontban az episztemikus bizonyosság érvényesül (a beszélő közvetlenül, áttétel nélkül észleli a nyelvileg megkonstruált eseményt). Hasonlóképpen a szemantikai érthetőség egyrészt szintén a közvetlen tapasztalatból ered: a beszélő egyszerre észleli az eseményt, és konstruálja meg az ezt az észleletet kifejező mondatot, elemi formában, a világról való ismeretek aktivált részére alapozva.

A bevezetés után a magyar folyamatos aspektus korábbi leírásait tekintem át. Ezután az aspektus fő kognitív nyelvészeti magyarázatát, majd az angol jelen kognitív nyelvészeti keretű leírását foglalom össze. Az ötödik részben egy esettanulmányt mutatok be: a magyar jelen igeidő és a folyamatos aspektus kapcsolatát a *Jön a vonat* mondat *jön* igealakjának elemzésével.

---

* A tanulmány az NKFIH 129040, *A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstruktív nyelvészeti kutatás* keretében készült. Köszönöm a tanulmány első változatához a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely tagjai által fűzött megjegyzéseket, valamint a tanulmány lektorának fontos javaslatait.

Kulcsszók: aspektus, episztemikus bizonyosság, folyamatos, imperfektív, mozgásige, szemantikai közvetlenség

1. Bevezetés, a kérdés vázolása

Az aspektus az események belső temporalitásának nézőpont szerinti megkonstruálása (vö. Comrie 1976: 3). Az aspektus korábbi nyelvészeti leírásaiban az aspektus egyetemes összetevője az ige imperfektív (határolatlan) vagy perfektív (határolt) volta, a kifejezett esemény megszakítatlan és homogén vagy ellenkezőleg, részekre osztható szerkezete, továbbá az ige (az esemény) Vendler-féle négy típusa. Maga az idő viszont értelmezés nélkül marad. Az időbeli tényező azonban döntő szempont itt: a feldolgozó és megértett idő kettősségének, valamint a szekvenciális feldolgozásnak Langacker által kidolgozott rendszere, továbbá az episztemikus lehorgonyzás temporális tartalma együttesen korábban nem vizsgált összetevők jelentőségére mutat rá. A grammatikailag expliciten nem jelölt magyar jelen idejű folyamatos aspektus jellemzői összetettebb módon írhatók le.

A magyar igeidő, aspektus és modalitás összetett kérdéskörét számos tanulmányban és könyvfejezetben tárgyaltuk az elmúlt két évtizedben a magyar nyelv kognitív leírásának részeként. A kérdéskör egy tömör, komplex kidolgozása olvasható az Osiris Nyelvtanban a különböző fejezetekben (lásd például Tolcsvai Nagy 2017: 334–338, 441–446). Az eddig eredmények természetesen további kérdéseket nyitnak meg. Ezek közül az alábbiak feltétlenül választ kívánnak a további kutatásokban.

1) A magyarban alakilag, morfológiailag jelölve két igeidő van, a jelen és a múlt. Milyen funkcionális változatai vannak ennek a két igeidőnek: azaz milyen lehorgonyzó idővonatkozásokat fejezhet ki az alakilag kétféle igeidő?

2) A két igeidő változatai mennyiben szemantikaiak, mennyiben episztemikusak, mennyiben és hogyan kötődnek vagy nem kötődnek a lehorgonyzáshoz?

3) A magyarban az aspektus két tényezőből áll össze a tényleges közlésben: az ige lexikai aspektusából és a mondat aspektuális szerkezetéből. A kettő mintegy egymásra épül, Kiefer Ferencnél (vö. Kiefer 2006) vagy az Osiris Nyelvtanban, bár nyilván eltérő elméleti keretben. A kettő közötti kapcsolat csak alapszinten lett eddig leírva: például az igeidő befolyásolja az ige aspektuális tartalmát, részletezés nélkül. Hogyan írható le a magyar

aspektus komplex módon, a két tényező harmóniájában, ahogy az az anyanyelvi tudás részét alkotja?

4) Hogyan kapcsolódik össze a deiktikus jelen idő és az imperfektív és perfektív ige?

A jelen tanulmányban a folyamatos mondataspektusra összpontosítok, csak a jelen igeidőben, egy mozgásige példát elemezve. A folyamatosság magyar nyelvi konstruálási változatainak elemzésére az episztemikus bizonyosság és a szemantikai érthetőség tényezőit vonom be a.

A bevezető után a második részben a magyar folyamatos aspektus korábbi értelmezésit tekintem át. A harmadik pontban az angol jelen idő kognitív leírását vázolom az autentikus elméleti keret bemutatása érdekében; részben a kognitív nyelvészeti elemzés bemutatása, részben a kontrasztív példa érdekében (ennek indoklását lásd a 3. pontban). Ezután következik a magyar *jön* ige jelen idejű megvalósulásainak aspektus szerinti elemzése. Az elemzés azt mutatja be, hogy legalábbis a mozgásigék körében a teljes episztemikus bizonyosság és a szemantikai érthetőség deiktikus jelen idővel összekapcsolva folyamatos mondataspektust eredményez, miközben e tényezők más változatai nem folyamatos aspektusúak. Az aspektus ilyen komplex kognitív leírása a kérdéskör korábban nem vizsgált szempontjait érvényesíti, részletesebb képet adva a magyar aspektusról.

2. A magyar folyamatos aspektus korábbi leírásai

A magyar aspektusnak karakteres leírásait dolgozták ki. Közülük itt csak a folyamatos mondataspektusra vonatkozó részeket érdemes felidézni.

Wacha (1998, 2001) az aspektust mondattani jelenségnek tekinti, beleértve az intonációt és a hangsúlyt, ezt befolyásolja valamilyen mértékben az ige lexikális jelentése. Az idő, aspektus különbségei nem magyarázhatók meg az igeidő morfológiai kategóriájával a magyarban. Az aspektus két fő kategóriája a folyamatos és a nem folyamatos.

A folyamatos szemléletű szerkezeteket a cselekvések és az állapotok időstruktúrájának oszthatósága jellemzi (Vendler 1967; Kiefer 1983: 151, 2006: 97–141); ha a mondat időstruktúrája felosztható diszkrét egységekre, a mondat imperfektív. A cselekvés megszakadhat és folytatódhat, közben sok minden más történhet.

Folyamatos aspektusúnak minősítünk a továbbiakban valamely mondat-egységet vagy mondatot, illetve ezeknél elemibb, de ezek funkciójának betöltésére alkalmas egységet, nyelvi szerkesztményt, ha a benne foglalt, illetve általa kifejezett történésnek azonos formában való leírása a leírt esemény idejének résztartományaira is vonatkozhat; pontosabban: ha eseményidejének több, de legalább két pontjára/szakaszára külön-külön vonatkoztatva a mondat (a mondategység) változatlan formában érvényes; kijelentő mondatról szólva: egyaránt igaz vagy hamis (vö. Vendler 1957/1967: 106) (Wacha 2001: 49).

A cselekvés időstruktúrája kikövetkeztethetően az ige/mondat időszerkezetének és eseményszerkezetének az együttese. Például (1)-ben az *áll* ige imperfektív („mindegyik résztartományára egyaránt érvényes”), egyúttal múlt időben áll, tehát a teljes esemény a beszédidőnél korábban megtörtént.

(1) Péter a bolt előtt állt.

A folyamatos mondatok lehetnek

- terminatívak, telikusak, határosak (evolútívak),
- interminatívak, atelikusak, határ nélküliek.

A nem folyamatos mondatok eseményideje nem osztható diszkrét egységekre. Ezekre jellemző a befejezettség, perfektivitás; ide többnyire rezultatív igék, mondatok tartoznak.

Kiefer (2006: 32) az események kategóriáján belül imperfektív és perfektív típusokat különít el, az imperfektíven belül a korlátozott (progresszív) altípust. Az imperfektív aspektus kifejezheti az egyidejűséget, az esemény belső szerkezete felosztható, kompatibilis az *X-en át* időmódosítóval, gyakran az ige tőalakjával fejeződik ki. Imperfektívek azok a mondatok, amelyek tartós eseményeket írnak le anélkül, hogy más állapothoz vezetnének. (2)-ben a levél írását fejezi ki a mondat, annak befejező eredménye nélkül:

(2) Éva két órán át írt egy levelet.

Kiefer (2006) leírásában a progresszív aspektus az imperfektív aspektus speciális esete. Adott referencia-időpontban folyamatban lévő tevékenységeket jelöl, a referenciaidő explicit módon kifejezhető az *éppen* partikulával és időbeli alárendelt tagmondatokkal (ha a két esemény kapcsolata egyidejű).

Ha az összetett ige szemantikailag tranzparens (amikor az igekötő eredeti irány jelentésében jelenik meg a szerkezetben), az ige és a módosító fordított szörendje jelzi a progresszív jelentést:

- (3) Éva éppen ment fel a lépcsőn.

A progresszív kevésbé elfogadható, ha a mondat alanya élettelen.

Németh Boglárka (2012) az aspektus formális nyelvészeti leírásának egyik következetes példája. Mintegy ötven oldalon összefoglalja, kivonatolja a Vendlerrel kezdődő nemzetközi szakirodalmi vonal fontos munkáit. Ez az áttekintés – összhangban Németh saját leírásával – alapvetően a kompozicionális szintaxis és a formális szemantika keretében készült, miképp Németh Boglárka saját kifejtése is. Ennek megfelelően az aspektus rendszerét egyetemes kategóriák struktúrájaként tételezi, amelynek egyik alapja a Vendler-féle négy eseménytípus, a másik alapja az esemény határoltsága és osztható vagy nem osztható volta, továbbá az igék argumentumainak a szerepe. Németh (2012) megkülönbözteti a situációs aspektust (ide tartoznak az állapotok [–telikus, –dinamikus], a folyamatok [+telikus, +dinamikus] és az események [+telikus, +dinamikus]), továbbá a nézőponti kategóriákat (progresszív, egzisztenciális, habituális, kváziperfektum és rezultatívum, valamint a kezdő, bevégző és ismétlődő akcióminőség).

Németh (2012) röviden tárgyalja a folyamatos és az attól elkülönített progresszív aspektust, főképp Kiefer (2006) alapján. A folyamatos aspektus eseményszerkezete osztható, az esemény nem okoz állapotváltozást, egyidejűséget fejezhet ki. A progresszív aspektus egy adott referenciaidő időtartamával egyidejű eseményt jelöl, az ige + igekötő/igemódosító szórenddel, és gyakran az *éppen* diskurzusjelölővel.

A magyar aspektus vizsgálatokor röviden jelezni szükséges, hogy a leg-részletesebben vizsgált nyelvek aspektusrendszerei jelentős mértékben különböznek. A sláv nyelvek igeképzőkkel, az újlatin nyelvek flektáló morfológiával fejezik ki az imperfektív-perfektív megkülönböztetést (a francia például az igeidővel együtt), tehát grammatikai (grammatikalizálódott) szerkezetekkel. E nyelvek kutatása során vált fontossá az igével kifejezett esemény határolatlan vagy határolt jellege. Az angolban ez a szembenállás kevésbé érvényesül, inkább a lexikai szinten jelentkező durativitás, telikusság és pontualitás tűnt az angol aspektusrendszer leírhatósága kiindulópontjának, többek között Vendler igetípusai keretében (vö. Cienki–Irishkhanova eds. 2018: 34–49).

A fenti rövid áttekintés alapján látható, hogy a magyar aspektus elméletei a grammatikai és lexikai kiindulópontokat – bár eltérő mértékben – egyítve alkalmazzák. A két kiindulópont együttes nyelvbeli érvényesülését Kiefer (2006) állítja a leghatározottabban.

Az aspektus nemzetközi szakirodalmának egy jelentős részére jellemző, hogy egyetemes érvényűnek tekintett angol nyelvű példaanyaggal dolgozik, jóllehet csak a formális elméletek tekintik az aspektus kategóriáit univerzálisnak. A funkcionális, kognitív leírások számontartják a tipológiai különbségeket, például Comrie (1976); Givón (2001: 287–300); Cienki–Irishkhanova (eds. 2018).

Feltűnő, kivált a formális megközelítésekben, hogy a példák általában egyszerű múlt (simple past) idejű igealakok és mondatok, a többi igeidő, főképp a jelen háttérben marad. Ez az idealizáló leíró nézőpont szorosan összefügg az idő értelmezésének a hiányával. A formális leírások nem fejtik ki az időtartam temporális jellemzőit. Ebből következően a duratív és a pillanatnyi „eseményszerűségek” közötti különbség kétpólusú, nem skaláris, a pillanatnyi eseményt kifejező ige temporalitása (kimondatlanul) pontszerű, míg a duratív eseményt kifejező igék belső tagolhatósága az eseményszerkezeten alapul, nincsen a leírásban tényleges temporális vonatkozása.

Szintén a temporalitás kidolgozatlansága eredményezi, hogy az imperfektív vagy statikus események nem osztható jellege, a perfektív vagy dinamikus események osztható szerkezete az osztat tisztázatlan fogalmán alapul. Ezek az osztatok egymás után következő kis egységek a magyarázatokban, szeriális viszonyban, de nincsen megadva az időbeli szekvenciális természetük. Inkább implicit részei a kifejtésnek, a Vendler-féle sémák szerint. Sok szeriális egység van, ilyen a számsor, a névsor, az ábécé, ezek szeriális jellege azonban nem temporális.

A Vendler-féle állapotot, folyamatot, teljesítényt és eredményt kifejező igék és mondatok által kifejezett események egyaránt időbeli változással járnak. Mindegyik folyamattípus időben történik, időtartama van, ebben az értelemben az állapot időtartama is időváltozást tartalmaz. Ez a megértett idő (feldolgozó idő, Langacker 2008: 79), amely az eseményeket mint időtartamot időben egymásra következő pillanatnyi állapotok (most-pontok) szekvenciális feldolgozásaként teszi felfoghatóvá a beszélő és a hallgató számára. Az állapotot kifejező igék esetében a pillanatnyi állapotok szemantikai tartalmai azonosak lehetnek a többiével, de más időpillanat tartozik mindegyikhez, amelyek a mentális feldolgozásban időben egymást követik,

bár a tudatos emberi elme számára nem elkülönülve. Az észlelő és beszélő ember tud az állapot időbeli jellegéről, időtartam-kiterjedéséről.

Az aspektussal kapcsolatos formális szakirodalomnak még egy, idővel kapcsolatos jellegzeteségére érdemes utalni: a deiktikus igeidő és az aspektuális tartalom kölcsönhatása szintén igen kevés figyelmet kapott eddig. Nem sokat tudni arról, vajon az igeidő mennyiben alakítja a magyar mondat aspektuális tartalmát, különös tekintettel a nyelvspecifikus lehorgonyozó konstrukciókra.

Az fent röviden jellemzett progresszívértelmezések objektivizálva, külső nézőpontból közelítik meg az aspektus kérdését. A jelen tanulmányban a nem perfektív alaptípus folyamatos változatára összpontosítok, a funkcionális, kognitív elméletekre alapozva, a temporalitással kapcsolatos fentiekben jelzett kérdések egy részének a tárgyalásával.

3. Az aspektus a kognitív nyelvészetben

A jelen tanulmány az aspektust, azon belül a magyar folyamatos aspektust a kognitív nyelvészet keretében közelíti meg. Az aspektus kérdését Langacker (1999: 222–229) részletesen tárgyalja; későbbi munkái ezt a kifejtést alapjában nem változtatják meg.

Langacker kognitív grammatikájában az aspektus a profiláláson (a figyelem fókuszálásán) alapul. A perfektív ige úgy határolt, hogy a figyelem az ige által kifejezett időbeli folyamat belső szakaszára összpontosít, ez kerül a figyelem közvetlen hatókörén belülre. A perfektív ige a közvetlen hatókörén belül időben történő változást fejez ki. Az imperfektív ige ezzel szemben nem határolt (a kezdő vagy végpont nem profilálódik), valamint a folyamat homogénként konstruálódik meg, minden pillanatnyi állapot azonos jellegű.

Langacker értelmezi az aspektus és az igeidő kapcsolatát, mindkettőt a közvetlen hatókör figyelmi kerete által meghatározottnak tekintve. Leírásában az angol egyszerű jelen közvetlen hatóköre pontosan megegyezik a beszéd idejével. A progresszív az angol nyelvben csak perfektív igékből konstruálható az összegző természetű *-ing*gel; a progresszív imperfektívizálja a perfektív folyamatot, amelynek a *be* adja meg a temporális jellegét, az éppen folyó folyamatra homogén módon fókuszálva, *zooming-in* eljárással (Langacker 1999: 228).

A magyar kognitív aspektusvizsgálatok kezdeti eredményeként Takács Edit (2012) a magyar aspektusrendszerben az alapalakot az imperfektív,

folyamatos igében azonosítja, amely igekötő nélküli, és eleve az ige által kifejezett folyamat belső szakaszát emeli ki. Ehhez képest a magyar progresszív, „amely prototipikusan a cselekvőt egy cselekvés közben ábrázolja” (Takács 2012: 334), csak egy másik egyidejű esemény viszonyában funkcionál. A perfektív aspektus a telikusság, a durativitás, a személfaktivitás eredménye. Az ige közvetlen konceptuális hatókörén belül profilált folyamatrészt alapján megkülönböztetett imperfektív és perfektív igeaspektus kognitív leírására vö. Tolcsvai Nagy (2015).

Az Osiris Nyelvtan használatalapú elméleti kerete a lexikális és a mondataspektus együttes funkcióit mutatja be, a kontinuumelvnek megfelelően a lexikai, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai tényezőket együttesen kezelve. Ennek a folytatása a lenti 4. pont elemzése. Az Osiris Nyelvtan az alábbi aspektus szerinti alaptípusokat különbözteti meg mondatszinten (Tolcsvai Nagy 2017: 446):

- 1) nem perfektív (határolatlan) (4)
- 2) perfektív (határolt)
fennmaradó állapot nélkül (5)
fennmaradó állapottal (6)
- 3) habituális (7)

- (4) a. Gyuri szereti Mozart zenéjét.
b. Hőség volt.
- (5) a. Tízévente megszámlálják az ország lakosait.
b. Százmilliók nézték az olimpia megnyitóünnepségét.
- (6) a. A vezérigazgató tíz év után távozik a cég éléről.
b. Az utcában végre befejezték a közművek felújítását.
- (7) a. A horgászás a kedvenc időtöltése.
b. Kati gyakran olvasott történelmi regényeket.

4. Az angol jelen kognitív nyelvészeti keretben

A megelőző hét évtized nyelvelméleteit az angol nyelv példáján mutatták be a teoretikusok. A formális nyelvészeti irányzatokban (elsősorban a generatív grammatikában) az angol inkább valóban példaként jelent meg az univerzális grammatika egy megvalósulásaként. A funkcionális irányzatokban az angol a lehetséges nyelv- és kultúraspecifikus grammatikák egyike,

amely talán a tudomány leginkább használt nemzetközi nyelveként került és marad a leíró figyelem középpontjában, nem feltétlenül egyetemes érvényű példaként. Ezzel együtt az angol nyelv kognitív leírásai tűnnek a legkidolgozottabb kifejtéseknek. Az alábbi elemzés az angolra kidolgozott deiktikus időkategóriákat részben kiinduló fogalmi keretként, részben kontrasztív példaként hozza diszkurzív viszonyba a magyarral, nem egyszerű mintaként. A tipológiai különbségek miatt ez nem is lehetséges. Ugyanakkor az emberi megismerés temporális tényezői, például a befejezettség vagy folyamatoság mutatnak egyetemes jellemzőket. Az egyik fő kérdés itt az episztemikus egyetemesség és a nyelvspecifikus konstruálás közötti viszony felderítése.

Az angol nyelvnek a jelent kifejező két szerkezeti alakját (simple present tense, present continuous tense vagy progressive) Brisard (2002, 2005), illetve Langacker (1987, 1991, 2001, 2011, többek között) részletesen tárgyalja a Langacker-féle kognitív nyelvtan elméleti keretében. Az angol idő- és aspektusrendszer fontos pontokon különbözik a magyartól, bár főképp az alaki jelölők tekintetében: az igék lexikális aspektusa és a mondat idő- és aspektusszerkezete elkülönül, az angol összetett igealakok révén, amelyek az ígét meghaladó szerkezeti formában fejezik ki az időt és az aspektust. A magyarban ez ismeretes módon alapvetően a ragozott véges igealakokkal történik.

Másrészt az angol igék az imperfektív vagy perfektív jellegüket szemantikailag és bővítményeikkel mutatják. A magyarban a puszta ige általában imperfektív, míg az igekötős ige többnyire perfektív, legalábbis a fő tendencia szerint. Erre a kettőségre épülnek rá a bővítmények, illetve elsőként az igealak részeként az igeidő (az angol és a magyar aspektus összehasonlítására lásd Takács 2012). Megjegyzendő, hogy az igekötő nélküli puszta igék egyes típusai lehetnek éppen perfektívek; ez nem tárgya a jelen tanulmánynak.

Tehát a magyar igeidő és aspektus sajátosságainak részletes vizsgálatához az angol leírások támpontot adnak, de elsősorban elméletileg és módszer-tanilag.

Az angol jelen idő kognitív leírásából az alábbi szempontok fontolandók meg, elsősorban Brisard (2002) alapján, a jelenre mint nem nyelvi temporalításra vonatkoztatva (tehát a múlt és a jövő most nem kerül szóba).

Az igeidő és az aspektus szorosan összetartozik a perfektív/imperfektív és a folyamatos/egyszerű megoszlások viszonyában. Ebben a viszonyrendszerben az adott/nem adott és a közvetlen/nem közvetlen, továbbá a folyamat stabilitása vagy instabilitása fontos tényező.

Az egyik fő kérdés az alaphoz való viszony, túlmenve az episztemikus lehorgonyzás (grounding) műveletén. Az igeidők működésében szerepet

játszik a világismeret egy része, amely tényező az alapan. Az alap a világ valamely nem specifikált, általános modelljét is tartalmazza háttérként, az alap perspektívájában, és frissül (Brisard 2002: 267).

A perfektív igék lényegében kötelezően folyamatosak (continuous vagy progressive), határolt folyamatot fejeznek ki. A folyamatos ige nyomatékosan tartalmazza az időtartamot, a folyamat ideje (általában, és nem feltétlenül pontosan) egyezik a beszéidővel.

Az imperfektív igék egyszerű jelenben (simple present) vannak, időben állandóak, de lehetnek folyamatosak is. Minden komponens állapot teljes egészésként egyezik az alappal (például *tud, know*).

Az egyszerű jelenre jellemző (Brisard 2002, 2005, 2021):

- az egyszerű jelen a legközvetlenebb (most unmediated) utalásmód az alapra, az alaphoz képest jelöletlen, az alaphoz tartozó világról való tudás része;
- lehet közvetlenül adott, pillanatnyilag a jelenhez tartozó, ez a tudás nem továbbított, nem mediatisztált jellemzőjére utal, az egyszerű jelen jelentései háttérben vannak (Brisard 2002: 265–266), ekkor a jelen „nem szükség-szerűen kontingens, vagy nem kontextuális tényezőktől függ”;
- vagy lehet habituális és generikus (e kettő nem deiktikus), tehát lehet kontingensen a jelenhez tartozó, ha kontingens, a befejezetlenség ekkor inkább episztémikus, mint temporális határolás, azaz temporálisan nem vagy bizonytalanul határolt;
- stabilabb minőségeket profilál, tehát olyan folyamatokat fejez ki, amelyekben nagyfokú és gyors eseményszerkezeti változás nincsen.

Továbbá:

az egyszerű jelen jelölőjének hatóköre megegyezik a lehorgonyzott folyamat profiljával, amelyet úgy lehet érteni, mint amely egy helyzetet jelöl, amelynek episztémikus validitása nem megy túl a beszédhelyzeten. Ez azt képviseli, amit „példánynak” lehet nevezni. A másik szélső pontnál a hatókör megegyezik a valósággal, és ezért nincsen aktuális esemény, amelyre fókusz irányul. Az ebben a reprezentációban foglalt konstruálási fajta típusnak nevezhető (Brisard 2002: 278).¹

¹ Az angol szövegeket saját fordításomban adom meg.

Brisard hangsúlyozza, hogy nem pusztán temporális hatóköréről van szó, hanem a konstruálás egészéről. Az egyszerű jelen episztemikusan közvetlen jellegét, vagyis azt, hogy az egyszerű jelen az alapban is meglévő közvetlen tapasztalatra épül, Langacker (2011) is hangsúlyozza, egy részletezőbb, a valóság humánészlelésén belül a közvetlen (pillanatnyi) valóság és annak részeként valamely jelenség feldolgozását bemutató dinamikus modelljében.

A temporális és az episztemikus tehát szétválhat, illetve kettősen működik. A prototipikus egyszerű jelenben érvényesül episztemikus bizonyosság (epistemic certainty, az időbeli egybeesés), az, ami közvetlenül adott, és a közvetlen megértés (immediate apprehension), a világismeretek funkcionálásával együtt. Ugyanakkor nincs belső kapcsolat a profilált folyamat hossza és a beszédedő között (Langacker korai munkái szerint a jelen kritériuma az, hogy a profilált folyamat teljes megvalósulása pontosan megegyezik a beszéd idejével; 1991: 262–269). Emellett a present tense sokszor egyáltalán nem fejez ki jelent, így virtuális síkon, például a fiktív, mentális reprezentációk esetében.

Az angol folyamatos jelenre jellemző (Brisard 2021: 351):

- a folyamatos a folyamatot jellegzetesen a közvetlen észlelés tárgyává teszi a beszéd jelenében, viszonylagosan eltérbe kerül;
- a folyamatos jelen időtartama kontingens;
- a folyamatos jelen nem tartozik az alaphoz, morfológiailag jelölve van.

Az angol jelen idő fenti rövid kognitív keretű leírása több szempontból is hasznosítható. Egyrészt egy nyelv példáján hozzáférhető az aspektus és az igeidő autentikus dinamikus szemantikai elméleti és módszertani kerete (az idézett munkákban részletesen). Másrészt a magyar nyelvvel való kontraszt felszínre hozhatja a magyar nyelvspecifikus jellemzőket, amelyek vagy hasonlítanak az angolra, vagy eltérnek attól. Az angolra alkalmazott általános elmélet és módszertan hozzáigazítható és hozzáigazítandó a magyar aspektus fő jellemzőihez, az elemző vizsgálat menetében, majd eredményeként általánosítható a magyarra.

5. Esettanulmány: a magyar igeidő és aspektus kapcsolata egy példán

Az alábbiakban egyetlen példán, a *jön* ige néhány megvalósulásán mutatok be összefüggéseket az aspektus, episztemikus bizonyosság, a szemantikai

érthetőség és az igeidő kapcsolatában. A *jön* ige alapbeállításban imperfektív, határolatlan, vagyis a folyamat kezdő- és végpontja kívül esik a profilált jelentésen, a közvetlen hatókörön. A *jön* ige mozgást fejez ki, elsődleges jelentésében ember által saját akaratból, saját energiaforrásból, járó mozgással végrehajtott, deiktikus természetű, a referenciális központhoz közeledő helyváltoztató mozgást jelöl. A *jön* igével konstruált jelen idejű mondat szerkezetek jelentős változatosságot mutatnak, annak ellenére, hogy maga a jelen idejű igealak, például *E/3.*-ban formáját tekintve nem változik. Ezt a változatosságot a korábbi leírások egyrészt a jelen igeidő azonosításával írták le (a jelen idő a beszédidővel egyidejű cselekvést fejez ki), illetve az általános és habituális események jelzéseként tartották számon (Keszler szerk. 2000: 105). Sem az egyidejűség tartalma, sem az általános és habituális események alaki jelen ideje nem képezte további kérdések tárgyát.

A (4) mondatában a *jön* ige jelen idejű, imperfektív, a teljes mondat aspektusértéke folyamatos:

(4) Jön a vonat.²

Ez a mondat a közvetlen jelenben fordulhat elő, amikor a beszélő közvetlenül észleli, látja és hallja vonat közeledését valós eseményként (például a vasúti megálló peronján állva). A vonat mozog, közeledik, oda fog érni nagyon rövid idő alatt, és akkor a jelenet befejeződik, másik kezdődik (például a beszélő felszáll a vonatra, vagy leszáll az, akit várt). A mondat azt a világról való sematikus tudást, kontextust idézi fel alapbeállításként, amelyben a beszélő egy vasútállomáson áll, és várja a vonatot, és észlelését közli a társával. Ez a háttértudás a mondat térbeli és időbeli referenciakeretének része, amelyben a beszélő referenciapont, de nem passzívan, hanem a vonatra váró helyzetben, a vasútállomás térvizonyaiban és a vonat elvárt érkezési időpontjához igazított időviszonyban.

A beszélő a *jön* igealak igeidejét közvetlenül az alaphoz horgonyozza le. Ennek az alaphoz való közeledésében közvetlenül észlelt (látott, hallott)

² A *Jön a vonat* mondat metaforikusnak értelmezhető, ezért felmerülhet, hogy az itteni elemzésre alkalmatlan. Általános szempontból a metaforizáltság szintje különböző lehet, attól függően, hogy a forrástartomány aktiválása milyen mértékig szükséges a kifejezés megértéséhez. A *Jön a vonat* mondatban a *jön* ige tekinthető metaforikusnak, ám még ebben az esetben is nagyon gyenge ez a jelleg (emellett van benne metonimikus mozzanat is). Ezért a mondatot az itteni kérdések tekintetében autentikusnak tartom. A mondatban fizikai test közeledő fizikai mozgásáról van szó, a vonat saját erőforrás révén mozog (miként az ember), bár nem saját akaratból.

vonat. Az észlelés és a mondat kimondása egybeesik, pontosabban feltételezhető, hogy a mondat kimondása (a beszédidő) rövidebb, mint a vonat jövése, a közeledő és a beszélő helyéhez érkező vonat mozgásának időtartama. A vonat jövésének pillanatnyi (rövid ideig tartó) tudása a beszéd jelenéhez tartozik közvetlenül, áttétel nélkül. A mozgás kezdete és befejeződése kívül esik a mondatbeli jelenet profilján, a mondat nem tartalmazza a vonat elindulását és megállását, vagyis a mozgás kezdő- és végpontját térben és időben.

A (4)-ben a jelen idő egyrészt a jelenet közvetlenül adott jellegét, az episztemikus bizonyosságot jelzi, másrészt a felidézett tudás lokális funkcionálását. Az episztemikus bizonyosság a beszélő közvetlen észleléséből ered: áttétel nélkül látja és hallja a vonatot, közeledő vonatként, nincs szükség további ismeretforrásra, sem múltbéli esemény vagy korábról szerzett tudás felidezésére. Brisard (2002: 263) arra hívja fel a figyelmet, hogy az episztemikus bizonyosság által a jelenet valójában az alap része, tehát nem az alaptól elkülönülő és ahhoz viszonyított folyamat. A vonat közeledésének közvetlen észlelése az adott pillanatban a beszélő aktív tudásának a része, nem kell külön lehorgonyozni. A szemantikai érthetőség egyrészt szintén a közvetlen tapasztalatból ered: a beszélő egyszerre észleli a jövő vonatot, és konstruálja meg az ezt az észleletet kifejező mondatot, elemi formában, a világról való ismeretek aktivált részére alapozva. E konstruálás a jelen lévő hallgató számára hasonlóképpen érthető. Ehhez a közvetlen tapasztalathoz társul a világmismeret egy eleme, a vonatérkezés elvont sémája, az alap részeként.

Ugyanakkor ez a közvetlen tapasztalás nem profilálja jelentős mértékben a mozgás időtartamát, összefüggve a mondat folyamatos jellegével. Vagyis a *jön* igealak aspektuális összetevője a folyamat belső szakaszát profilálja megszakítatlan folyamatként, időtartama kontingens (nincs kezdő és végpontja). A folyamatos jelleg azt jelenti, hogy a konstrukció magára a folyamatra irányítja a figyelmet. A *jön* igealak az igeidő és az aspektus viszonyában adott, közvetlen eseményt jelöl, stabil eseményszerkezettel és temporalitással.

A jelen elemzésnek nem része az alaki változatok számbavétele. Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy a (4) példája elemi mondat. Ennél rövidebben más csak a pusztá véges igealakkal lehetne kifejezni ugyanezt a jelenetet: *Jön*. A (4) példájában az alaki szerkezet (ami természetesen jelentésszerkezet is) a lehető legnagyobb mértékben a beszélő és a hallgató pillanatnyi aktuális aktivált ismereteire bízva a megértéshez szükséges további tudást. A Brisard-féle javaslat, hogy az ilyen teljes mértékű episztemikus bizonyosság (ami definíció szerint egyidejű a beszéddel) az alap része, többek között éppen

a mondat elemi jellegéből következik. Abból, hogy a megértés (feldolgozás) is a lehető legközvetlenebb, minden további kontextuális tényező az adott elemi mondat hatókörén kívül marad. Csak a vonat, vonatérkezés fogalmának minimális, szintén az alap részeként funkcionáló sémája aktiválódik, az is a mondat feldolgozásának pillanatnyi idejéig.

A (4) mondat más beszédhelyzetekben is elhangozhat. Például (5)-ben a két beszélő előzetes aktuális tudása és pillanatnyi cselekvésük más lehorogonyzó és megértő folyamatokat eredményez:

(5) A: Hová mégy?

B: Jön a vonat. Nem késhetek, Zsuzsát várni kell az állomáson.

(5)-ben a *jön* igealak közeli jövőt jelöl, pontosabban nincs az episztemikus bizonyosság és szemantikai közvetlenség, a vonat közeledését a B beszélő nem észleli közvetlenül. Ekkor a kontextuális tényezők jelentősebb szerepet kapnak, az alap részeként felidézhető séma önmagában nem elegendő.

Az alábbi további példák a jelenet lehetséges kontextusának egyes elemeit nyíltan megjelenítik, ezért a folyamatoságnak a (4)-ben tapasztalható „tisztá” megvalósulása már nem olyan egyértelmű.

A mondatszintű folyamatos aspektus megismerő alapja tehát az episztemikus bizonyosság és a szemantikai közvetlenség, ehhez járul a megnevezett folyamat belső szakaszának profilálása. A folyamat belső szakasza valóban megszakítatlan, ahogy azt a korábbi leírások fő kritériumként megállapították, ezt azonban érdemes pontosítani: a folyamatos aspektusú esemény homogén és stabil a nyelvi megkonstruált jelenetben, nincs benne minőségi változás. A három tényező együtt érvényesül.

Más esetekben az időtartamra és az érkezés elvártságára nagyobb mértékű utalás történik:

(6) Már jön a vonat.

(7) Ott jön a vonat.

(8) Na, jön a vonat.

(9) Na végre, jön a vonat.

(6)-ban és (7)-ben az időre és térre utaló mondatkezdő deiktikus elemek kontextualizálók, szubjektívizációs tartalommal: a beszélőnek a vonat közeledéséhez való mentális viszonyát fejezik ki impliciten, de – itt nem részletez – eltérő módon. (8) és (9) diskurzusjelölői hasonló szerepet töltenek

be, még nagyobb fokú szubjektívizáltsággal, de nem deiktikusan. A (6)–(9) mondatkezdő elemei fölerősítik a *jön* véges igealakjával kifejezett folyamat folyamatos jellegét: a vonat mozgása megszakítatlan, homogén és stabil az észlelés és a beszéd ideje alatt.

A *jön* igével kifejezett mozgás közvetlensége (közvetlen észlelhetősége) és episztemikus bizonyossága a fenti példákhoz képest kevésbé érvényesül például az alábbi mondatokban:

- (10) A sorompó zárva van, mert jön a vonat.
- (11) A sorompó zárva van, mert már jön a vonat.
- (12) A sorompó zárva van, mert ott jön a vonat.
- (13) A sorompó zárva van, mert itt jön a vonat.
- (14) A sorompó zárva van, mert már ott jön a vonat.

A (10)–(14) mondatokban az első tagmondat jelen ideje a meghatározó a teljes szerkezetben, az E/3. jelen idejű létige közvetlenül tapasztalható stabil és határolatlan jelen időt jelöl, amihez képest a második tagmondatokban a *jön* ige jelen ideje (10)-ben kevésbé közvetlen és folyamatos jellege kevésbé fókuszálódik, (11)–(14)-ben a kontextualizáló elemek jelzik a közvetlen észlelést, így a stabil folyamatosságot és a temporális közvetlenséget. Még lazább a közvetlen kapcsolata az alappal, a közvetlen adottsága a *jön* igeének (15)-ben:

- (15) Most szóltak, hogy jön a vonat.

Amennyiben elfogadjuk az igekötő általános perfektiváló szerepét, akkor a *jön* ige igekötős változatai (például *bejön*, *kijön*, *megjön*) perfektív igeék.

- (16) Bejön a vonat.
- (17) Kijön a vonat.
- (18) Bejön a vonat az állomásra.
- (19) Kijön a vonat az alagútból.
- (20) A vonat bejön az állomásra.
- (21) A vonat kijön az alagútból.

(16) és (17) a perfektív, befejezett és jelen idejű párja lenne (4)-nek. Míg azonban (4) az észleléssel egyidejű folyamatot annak folyamatos jellegével jelöli jól érthető kontextusban, addig (16) és (17) mást jelent. A szemantikai különbség nem elsősorban a térbeli irányultság megnevezésében mutatkozik

meg, például (16)-ban abban, hogy a vonat mozgása térben és időben véget ér egy térbeli helyen. Hanem abban, hogy (16) és (17) a beszélői konstruálás perspektívátságát emeli ki, azt, hogy a jelenet valamilyen meghatározott nézőpontból történik. (16) és (17) vagy élő közvetítés (a beszélő az esemény közvetlen észleléséről tudósít az eseménnyel egy időben), vagy elvárt jövőbeli esemény (például: Bejön a vonat, és akkor...), esetleg generikus kifejezés (például: Minden nap bejön a vonat az állomásra). Hasonló a helyzet a többi fenti példában. Vagyis a jelen idő (16)–(18)-ban nem a közvetlen észlelés episztemikus jellegét és szemantikáját (az esemény történéseinek tudását) adja az alaphoz képest vagy az alap részeként, hanem a mozgáseseményt egy vagy több másik eseményhez kapcsolja, már leválva az egyedi esemény közvetlen jelenéről, jelölve a mozgásesemény megkonstruálásának és a mozgáseseménynek a viszonyát, nem csak temporális tartalommal.

(16)–(21)-nek erős a kontextuális korlátja, amelyhez valamilyen kifejtés szükséges, míg (4) vagy (6)–(9) az alaphoz való közvetlen kapcsolata miatt a kontextust közvetlenül implikálja. Ez tapasztalható (22)-ben, a nyíltan performatíváló *meg* igekötővel.

(22) Megjön a vonat.

(22)-ben a *meg* igekötő azt jelzi, hogy a mozgás véget ér, miközben az igealak jelen időben van. A kettő együtt kizárja egymást, ha a mondat a beszéd idejével (nagyjából) egyidejű eseményt fejezne ki, mint (4)-ben. De (22) nem ezt jelenti, hanem valamely, a jövőben bekövetkező vagy várt egyszeri eseményre, vagy rendszeres eseményre vonatkozik.

(16)–(21) esetében a fordított szórend lehetséges, folyamatosságot jelölve, de ebben az esetben a mozgás folyamata egy másik eseményhez képest van megkonstruálva, szintén nem egy időben a beszéddel (például jelen időben, de múltbeli eseményt elbeszélve), mint (23)-ban:

(23) És akkor jön be a vonat az állomásra, amikor egyszerre csak...

A *jön meg a vonat* szerkezet további részletesebb, korpuszos vizsgálatot igényel, különös tekintettel a kontextuális változatokra:

(24) Kettőkor jön a vonat.

(25) Kettőkor jön meg a vonat.

Az igekötő + *jön* ige jelen idejű alakjának episztemikusan közvetlen jelen vonatkozásának korlátait, lényegében nem lehetséges voltát mutatják az alábbi példák is. (26)–(27)-ben a kérdés és a válasz jelen ideje a beszédhelyzet közvetlen jelenére vonatkozik a *jön* ige imperfektív tartalmával, miközben (28)–(29)-ben az igekötő + *jön* konstrukció ezt kizárja, a közlés nem lesz megfelelő.

(26) Jössz ebédelni? – Jövök.

(27) Megyünk ebédelni. Jössz te is? – Jövök. ~ Megyek.

(28) Eljössz ebédelni? – ?Eljövök. – ?Elmegyek.

(29) Megyünk ebédelni. ?Eljössz te is? – *Eljövök.

A fenti példa azt mutatja, hogy egyetlen ige pusztán imperfektív igei megvalósulásai és ugyanazon ige csak térbeli irányulást jelölő igekötős, imperfektív megvalósulásai között alakilag azonos jelen idő esetén is jelentős különbségek vannak a jelen jelentésében, különös tekintettel az igeidő, az aspektus és a lehorgonyzás viszonyában.

6. Összegzés

A magyar véges igealak egyetlen morfológiai, de mondatértékű konstrukcióban tartalmazza a deiktikus episztemikus lehorgonyzást és az aspektuális tartalmat, a (4) esetében az episztemikus bizonyosságot és a szemantikai érthetőséget. Mindezt az összehasonlításul hozott angol nyelv segédigés összetett szerkezetekben valósítja meg, ahol a deiktikus lehorgonyzás és az aspektuális összetevő külön komponens által jelölődik. A *Jön a vonat* mondat *jön* igealakjának esettanulmánykénti elemzésével az mutatkozik meg, hogy az episztemikus bizonyosságnak és a szemantikai közvetlenségnek a megléte a beszélő és a hallgató által közvetlenül érthető (felfogható) a mondat jelentésszerkezete és a kontextus együttes ismeretében. Ez a tényező összekapcsolódik a mozgásige imperfektív jellegével és jelen idejű lehorgonyzásával, és együtt stabil (megszakítatlan), időtartamában kontingens (meghatározatlan kezdő- és végpontú), a folyamat belső szakaszára összpontosító folyamatkonstruálást eredményez. A magyar aspektus számos jellemzője továbbra is felderítésre vár, különös tekintettel az ontológiai ige típusok, a lexikai im/perfektivitás és a magyar igeidők további változataira.

Irodalom

- Binnick, Robert I. 2006. Aspect and Aspectuality. In: Aarts, Bas – McMahon, April (eds.): *The Handbook of English Linguistics*. Oxford: Blackwell. 244–268. <https://doi.org/10.1002/9780470753002.ch11>
- Brisard, Frank 2002. The English present. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 251–297. <https://doi.org/10.1515/9783110899801.251>
- Brisard, Frank 2005. Epistemic interactions of tense and aspect in the English verb: The paradigm of the present. In: Turewicz, Kamila (ed.): *Cognitive Linguistics: A User-Friendly Approach*. Szczecin: University of Szczecin Press. 65–82.
- Brisard, Frank 2021. Grounding. In: Wen, Xu – Taylor, John R. (eds.): *The Routledge handbook of cognitive linguistics*. New York: Routledge. 344–358. <https://doi.org/10.4324/9781351034708-23>
- Cienki, Alan – Irishkhanova, Olga K. (eds.) 2018. *Aspectuality across Languages*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Comrie, Bernard 1976. *Aspect. An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction*. Volume I. Revised edition. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.syn1>
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Németh Boglárka 2012. *Az aspektus a magyar nyelvben. Különös tekintettel a statikusságra*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2001. The English present tense. *English Language and Linguistics* 5: 251–272. <https://doi.org/10.1017/S1360674301000235>
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Langacker, Ronald W. 2011. The English present. In: Patard, Adeline – Brisard, Frank (ed.): *Cognitive approaches to Tense, Aspect, and Epistemic*

- Modality*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 45–86. <https://doi.org/10.1075/hcp.29.06lan>
- Takács Edit 2012. A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 136(3): 325–335.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. Igeidő, aspektus és episztemikus lehorgonyzás a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 227–250.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.
- Vendler, Zeno 1967. Verbs and Times. In: *Linguistics in Philosophy*. Ithaca – New York: Cornell University Press. 97–121.
- Wacha Balázs 1989. A folyamatos – nem-folyamatos szembenállásról. In: Telegdi Ferenc – Kiefer Ferenc (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 279–328.
- Wacha Balázs 2001. *Időbeliség és aspektus a magyarban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

The functions of epistemic certainty and direct perception in the Hungarian progressive aspect

In the paper I discuss an element of the Hungarian aspect system in a usage-based cognitive linguistic framework. The study focuses on Hungarian imperfective motion verbs in present tense, with progressive aspect. According to the theoretical framework, the lexical aspect and the deictic tense of the verb are closely related. In this relation, the presence or lack of epistemic certainty and semantic immediacy is a determining factor. In the instantiation of one version of the imperfective motion verb in present tense and progressive aspect, epistemic certainty prevails from the speaker's point of view (the speaker perceives the linguistically construed event directly, without mediation). Similarly, semantic comprehensibility also stems from direct experience: the speaker simultaneously perceives the event and construes the clause expressing this perception, in elementary form, based on the activated part of world knowledge. After the introduction, I review previous descriptions of the Hungarian progressive aspect. Next, I summarize the main cognitive linguistic description of aspect, followed by the cognitive linguistic description of the English present. In the fifth part, I present a case study:

the relationship between Hungarian present tense and progressive aspect by analyzing the verb form *jön* ‘come.pres.3SG’ in the clause *Jön a vonat* ‘the train is coming’.

Keywords: aspect, epistemic certainty, imperfective, motion verb, progressive, semantic immediacy

Tolcsvai Nagy Gábor

<https://orcid.org/0000-0002-1780-3310>

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
nagy.gabor@btk.elte.hu

IMRÉNYI ANDRÁS

Az alárendelő szintagmáktól a függőségi viszonyokig*

Kivonat

A tanulmány a függőségi viszonyok fogalmának prototípuselvű értelmezésére tesz javaslatot. A kutatás tágabb célja, hogy összhangba hozza a használatalapú konstrukciós nyelvtani leírást a láncalapú függőségi nyelvtannal, és kifejtsse e megközelítés viszonyát a magyar hagyományos leíró mondat-tanhoz. Ennek érdekében tisztázni szükséges, hogy a függőségi viszonyok kategóriája tágabban értelmezendő annál, amit a hagyományos nyelvtan alárendelő szintagmának nevez: ez utóbbi csak a kategória prototípusának felel meg. A hagyományos mondat-tan szerint a szintagmák fogalomjelölő lexémák és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolatából származó, a szónál alkalmibb nyelvi egységek. Ebből az az elvárás következik, hogy az alárendelő szintagmákban mindig érvényesül a rákérdezéspróba. Elméleti és nyelvtörténeti okok egy ennél tágabb megközelítést igényelnek, amely a szórendi rugalmasság szempontjának kiemelt jelentőséget tulajdonít. Ami a szemantikai oldalt illeti, a tanulmány rámutat, hogy a fogalomjelölés funkciója nem szükségképpen a hálózat egyes pontjaihoz kapcsolódik, hanem láncokhoz, azaz a hálózat összefüggő részgráfjaihoz.

Kulcsszók: alárendelő szintagma, rákérdezéspróba, függőségi viszony, lánc, idióma

---

* E helyütt köszönöm meg Kugler Nórának a tanulmány kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit. A jelen változat továbbra is fennálló hiányosságaiért kizárólag a szerzőt terheli felelősség. A cikkbeli javaslat kiindulópontként szolgál további kutatómunkához, a lektori véleményben jelzett szempontok szerint. A tanulmány az NKFIH 129040, *A magyar nyelvi konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás* keretében készült.

1. Bevezetés

Magyar hagyományos nyelvtanon azt az iskolát értem, amelynek legjelentősebb kanonikus művei a Tompa szerk. (1961–1962), Rácz szerk. (1968) és Keszler szerk. (2000) leíró nyelvtanok. Nemzetközi, általános nyelvészeti perspektívából nézve az iskola mondattani munkái a függőségi nyelvtan hagyományához sorolhatók (az összetevős szerkezeti elemzést alkalmazó irányzatokkal, például a generatív grammatikával szemben). Annak ellenére is, hogy a függőségi nyelvtannak részben ellentmondó módon a magyar hagyományos mondattanban sokáig egy logikai szemlélet is érvényesült az alany és az állítmány egyenrangúságának tézise révén – ezzel csak Keszler szerk. (2000) szakított, megtartva ugyanakkor magukat a logikai eredetű fogalmakat. Végül fontosnak látszik megjegyezni, hogy az iskolára fokozottan jellemző a pedagógiai nyelvészeti orientáció. A hagyományos mondatelemzés nagymértékben támaszkodik didaktikai szempontokra, és eredményeit főképp az iskolai nyelvtanok hasznosítják.

Alighanem éppen a didaktikai elkötelezettségből adódik, hogy az elemi mondatok elemzése során az állítmány megtalálását követően a hagyományos mondattan a rákérdezőpróbával végzi el a bővítmények azonosítását, típusokba sorolását. A közoktatásban használatos tankönyvekben explicit módon is megjelenik ez, amikor az alárendelő szintagmákat jelző összekötő vonalakon szerepelnek a bővítményekhez elvezető kérdések (vö. Thomán 2017: 55). Megkockáztatható a feltevés, hogy részint éppen a rákérdezőpróba minél teljesebb körű érvényesítésének igénye magyarázza a szintagmák hagyományos mondattani definícióját, miszerint azok fogalomjelölő lexémák és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolatából létrejövő, a szónál alkalmazható nyelvi egységek (Keszler 2000: 349). Az a követelmény ugyanis, hogy az alárendelő kapcsolatban álló szintagmatagok külön-külön is fogalomjelölő funkcióval rendelkezzenek, biztosítja a próba érvényesülését.

A nemzetközi, általános nyelvészeti nézőponthoz visszatérve ugyanakkor világosan látszik, hogy a függőségi nyelvtani szakirodalom jellemzően nem korlátozza a függőségi viszonyok (azaz az alárendelő jellegű, aszimmetrikus mondattani viszonyok) fogalmát azokra a szókapcsolatokra, amelyekben a rákérdezőpróba működik. Az egyik fő kritérium inkább csak az, hogy az egyik tag mondatbeli megjelenését a másik engedélyezi vagy megköveteli (vö. Nivre 2005: 4). Ezt jól mutatja az a tény, hogy a névelő és a főnév viszonyát is általában függőségi viszonyként fogják fel, a kérdés legtöbbször csak az, hogy a főnév vagy a névelő-e a fej (más néven alaptag) ebben a szerkezetben.

Osborne és Gross (2012) a főnevet, Hudson (1990: 268–270) a névelőt tekinti annak, emellett olyan álláspont is létezik, amely kölcsönös függést, interdependenciát feltételez (Eroms 2000). Ugyanakkor a hagyományos mondattan szintagmafelfogása közel áll Tesnière (2015/1966: 38–39) megközelítéséhez, amelyben a funkciószavak a fogalomjelölő szavak mondatrészéhez (*nucleus*) tartoznak az ágrajzon, és az igebővítmények az alaptag jelölte folyamat szereplőinek (*actants*) és körülményeinek (*circstants*) vannak megfeleltetve (2015/1966: 97).

A jelen tanulmány célja, hogy – főként a magyar kontextusra tekintettel – tisztázza: a függőségi viszonyok kategóriáját érdemes tágabban értelmezni annál, amit a magyar hagyományos mondattan alárendelő szintagmának elemez. A hagyományos mondattan a rákérdezéspróbából és a fent említett definícióból következően élesen megkülönbözteti a szintagmákat az állandósult szókapcsolatoktól és a viszonzyszós szerkezetektől. Ez a lépés didaktikai szempontból jár ugyan előnyökkel, de elméleti síkon, illetve más gyakorlati alkalmazások (például a számítógépes korpuszelemzés) területén nem tartható fenn. Egy rugalmasabb megközelítésre van szükség, többek között a szórendi elemzés érdekében, illetve azért, hogy a konstrukcionalizáció és grammatikalizáció eredményeként kialakuló szerkezetek ne essenek az elemzés leíró hatókörén kívül.

A cikk felépítése a következő. A 2. részben a rákérdezéspróbát úgy mutatom be, mint a hagyományos szintagmafogalom (valószínűsített) motiváló tényezőjét. A 3. részben az elemzéssel kapcsolatos problémákra hívom fel a figyelmet. A 4. rész Osborne–Gross (2012) alapján kitér arra, hogy a kognitív nyelvészeti mondatleírásokban nagy szerepet játszó konstrukciók (pontosabban azok egy jelentős köre) a függőségi nyelvten szempontjából láncokként (*catena*) elemezhetők. Az 5. rész a lánc kategóriáját felhasználva arra tesz javaslatot, hogy a fogalomjelölés funkcióját ne szükségképpen az egyes mondatrészekhez, hanem a szerkezet összefüggő részgráfjait képező láncokhoz kössük. Ennek pedig az is a velejárója, hogy a magyar hagyományos mondattan szerinti szintagmák a függőségi viszonyoknak csak a prototípusát képviselik. Végül a 6. rész összefoglalja a javaslatokat.

Végezetül megjegyzendő, hogy Langacker (2008) kognitív nyelvtenának keretében az alaptag-bővítmény viszonyok fogalmi alapja a profilmeghatározás: az alaptag határozza meg a két tag alkotta szerkezet profilját, azaz azt, hogy a kifejezés milyen típusú entitásra (például dologra vagy folyamatra) referál. A megközelítés a nyelvi szerkezetek számos típusára alkalmazható (így az összetett szavakra vagy a toldalékos alakokra is), túl a jelen

tanulmányban tárgyalt problematikán. Mint a fentiekben jeleztem, ez a cikk elsősorban a magyar hagyományos nyelvtannal folytat párbeszédet, és ebben elsődlegesen a függőségi nyelvtan újabb szakirodalmára támaszkodik. A javaslat pontosításához, elmélyítéséhez a későbbiekben jelentősen hozzájárulhat a kognitív nyelvtan szempontjainak a felhasználása.

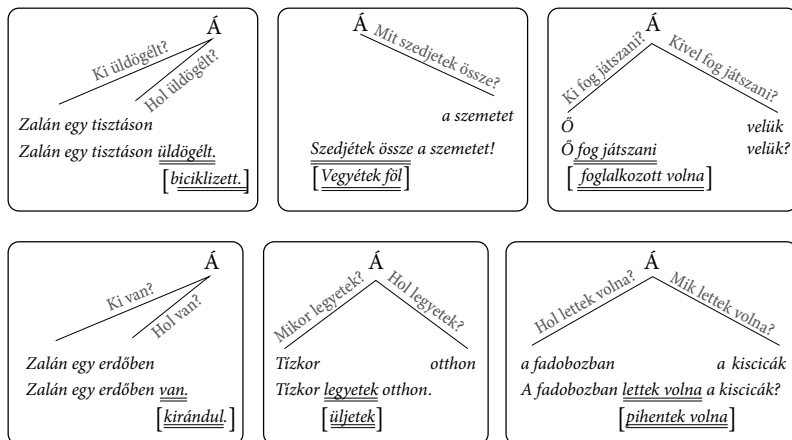
2. A rákérdezéspróba a magyar hagyományos mondattanban

A szintagmák definíciója

Egy szintaktikai iskola definíciói és mondatelemzési eljárásai között kétirányú összefüggés van. A definíciók megalapozzák a konkrét mondatok elemzését, de egy fordított hatással is számolni lehet: a mondatelemzés célszerűnek látszó technikájából kristályosodhat ki, hogy egyes fogalmakat miként érdemes definiálni. A két irány közül történetileg gyakran az utóbbi elsődleges: a definíció valójában nem megelőzi az elemzést, hanem már létező elemzési gyakorlatok konszolidálására szolgál.

Mint a bevezetésben említettem, a hagyományos mondattan a szintagmákat fogalomjelölő lexémák és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolatából létrejövő, a szónál alkalmibb nyelvi egységeknek tekinti (Keszler 2000: 349). Történeti szempontból joggal feltételezhető, hogy e definíció a rákérdezéspróbának mint egy igen régi – inspirációját tekintve akár az antik retorikára is visszavezethető, vö. Adamikné (2016: 177) – mondatelemzési technikának a konszolidálását, elméleti megalapozását célozza. A definíció ilyen értelemben nem kiindulópontja, hanem terméke a mondatelemzésnek.

Thomán Angéla 7. osztályos iskolai tankönyvében a rákérdezés módszere a (kezdeti) ágrajzokon is tükröződik. Az alárendelő szintagmákat jelölő összekötő vonalakon olyan kérdések jelennek meg, amelyek az alaptagot és egy kérdő névmást tartalmaznak, a bővítmény pedig minden esetben erre a kérdésre felel.

1. ábra. A rákérdezéspróba az iskolai nyelvtanban (Thomán 2017: 55)

Azt, hogy ebben a keretben mit elemzünk egyetlen csomópontnak az ág-rajzon – és ezzel összefüggésben: hogy mely szókapcsolatok képviselnek szintagmát –, láthatólag döntően befolyásolja a rákérdezéspróba. A névelőre nem lehet rákérdezni, ezért nem külön nódus. A szintagmatagként kezelt, kérdések által összekötött nyelvi egységeknek (elvileg) önálló fogalomjelölő funkcióval kell rendelkezniük, hiszen máskülönben a kérdések nem volnának értelmesek.

A *10-kor legyetek otthon!* példamondatot tekintve feltűnő, hogy a kérdések a *Mikor legyetek?* és a *Hol legyetek?* formát öltik, holott egy természetesebb dialógus részeként inkább *Mikor legyetek otthon?* formában hangozhatna el az első kérdés. Mindez nemcsak az összekötő vonal rövidségével, a helyhiánnyal magyarázható, hanem azzal is, hogy az elemzés hajlamos elfedni: a fogalomjelölés funkciója valójában nem mindig az egyes szintagmatagokhoz kapcsolódik. A *legyetek* igei alaptag és az *otthon* mint ennek bővítménye együtt fejezik ki az otthonlét folyamattípusának (állapottípusának) egy példányát, és ez az a folyamat, amelyet a mondattal a beszélő megfigyelt. A mondat révén nem a létezés, hanem az otthonlét állapotára irányul a figyelem; a *10-kor* ennek egy körülményét jelöli. Mindez továbbvezet a következő részhez, amelyben az elemzéssel kapcsolatban felvethető problémákat tárgyalom.

3. Az elemzés problémái

A hagyományos mondattan élesen elválasztja a szintagmákat egyrészt a morfológiai természetű (fogalomszót és viszonzszót tartalmazó) szószervezetektől, másrészt az állandósult szókapcsolatoktól (Keszler 2000: 349–350). Az ige és az elváló igekötő például morfológiai természetű szószervezetnek minősül, összhangban azzal, hogy nem minden igekötő felel meg a rákérdezéspróbának. A *Nem megyek ki*-ben szereplő igekötőre rá lehet kérdezni (– *Hová nem mész?* – *Ki*), de a *Nem olvasom el*-ben szereplőre nem (– **Hová nem olvasod?* – *El*). A *kútba esik* pedig szintagma akkor, amikor konkrét, elsődleges jelentésében fordul elő (– *Hová esett a labda?* – *Kútba*), de állandósult szókapcsolatként legfeljebb szintagma alakú, de nem szintagma értékű, amikor metaforikus értelme van (– **Hová esett a terv?* – *Kútba*) (vö. Keszler 2000: 350).

Az alábbiakban először példamondatpárok hagyományos elemzésén keresztül arra világítok rá, hogy a) a hagyományos irányzat olykor két mondatrész viszonyaként kezel olyan szókapcsolatokat is, amelyekben az egyik tagnak nincs önálló fogalomjelölő funkciója (*el voltak fáradva*), b) a rákérdezéspróbát nem érvényesíti teljesen következetesen, például egyes esetekben történeti szempontok játszhatnak közre a besorolásban (*el kell indulni, érdemes megfontolni*). Ezután c) arra teszek javaslatot, hogy a szórendnek fontos szerep jusson annak eldöntésében, mi számít a mondat szerkezet külön nódusának.

A felsorolásban a)-val jelölt problémát példázta már a *10-kor legyetek ott-hon!* mondat is, de további szemléltetés lehet az *A diákok fáradtak voltak* és *A diákok el voltak fáradva* mondat. Előbbiben a *fáradtak voltak*, utóbbiban viszont csak a *voltak* az állítmány, az *elfáradva* ennek állapotathározói bővítése. Mint ismert, a hagyományos mondattan egy létigei szóelőfordulást akkor elemez kopulának, azaz egy névszói-igei állítmány részének, amikor az állítmány alapalakjában, azaz kijelentő mód jelen idő egyes vagy többes szám harmadik személyben „eltűnik” (vö. *A diákok fáradtak*). Amikor *van/vannak* formában megjelenik, akkor önmagában alkotja a mondat főtagját (lásd *A diákok el vannak fáradva*; vö. Lengyel 2000: 401–402).

Az elemzés azért problematikus, mert az eltüntetés lehetősége vagy lehetetlensége nincs szoros összefüggésben azzal, hogy a létigének van-e vagy nincsen önálló fogalomjelölő szerepe. Az említett mondatpár mindkét tagjára igaz, hogy nem a létezés, hanem a fáradtság állapotát fejezik ki, továbbá mindkettőről elmondható, hogy a lexikai jelentést a melléknév, illetőleg

a határozói igenév hordozza, míg a létigének elsődlegesen a lehorgonyzásban (vö. Langacker 2008), azaz az ábrázolt állapotnak a beszédeseményhez képest történő elhelyezésében van szerepe. A mondatpár két tagja tehát jelentéstani, funkcionális szempontból hasonló elemzést kívánna meg, és ez következne a szintagmák fent idézett definíciójából is, amely alapján azt várnánk, hogy a létige akkor önálló mondatrész, amikor saját jogán fogalomjelölő szerepe van. Mivel önálló fogalomjelölő szereppel egyik példamondatban sem rendelkezik, a két mondat elemzése hasonló(bb) kellene, hogy legyen.

A példamondatok a formai szerveződésük szempontjából is hasonlóak: a melléknév és a határozói igenév egyaránt távolabb kerülhet az igétől (például: *Miért voltak tegnap ennyire fáradtak?, Miért lettek már megint ennyire elfáradva?*). Ez utóbbi jelenség azt támogatja, hogy mindkét szerkezet típus része egy hierarchikus viszony, azaz az úgynevezett összetett állítmány névszói része is külön mondatrész (vö. a tulajdonítmány fogalmát: Brassai 2011/1864: 238–239; Elekfi 2002: 14). Fontos tény, hogy a rákérdézéspróba mindkét esetben működik (– *Milyenek voltak? – Fáradtak; – Milyen állapotban voltak? – Elfáradva*), továbbá az „állítmányi” alárendelő összetett mondatok létezése is érvként hozható fel, hiszen a mondatrészkifejtő alárendelő tagmondatkapcsolatok minden más típusa utalószóval is jelölt, illetve jelölhető alaptag-bővítmény viszonyt feltételez.

Egy másik, fent b)-vel jelölt probléma, hogy a hagyományos mondattan olykor a rákérdézéspróba eredményétől eltekintve dönt egy-egy szintagma besorolásáról. Ilyen a *Jánosnak egy kicsit pihennie kell* szerkezet, amelyben a *pihennie a kell* alanya. Noha történeti szempontból az elemzés igazolható (a *kell* vonzatkerete történetileg valóban egy alanyt és egy részeshatározót tartalmaz, vö. *Jánosnak kell egy kis pihenés*), szinkrón szempontból a *pihennie* aligha válaszol a *Mi kell?* kérdésre. Ugyanígy az *Érdemes megfontolni a lehetőségeket* mondatban a *megfontolni* az *érdemes* alanya, pedig nemigen válaszol a *Mi érdemes?* kérdésre. Az elemzést valószínűleg a „jobb híján” szempont indokolja: amikor fogalomjelölő szavak állnak kapcsolatban, a rákérdézés módja mégsem kézenfekvő, akkor egyéb, történeti megfontolásoknak is szerep jut. Mindebből azonban az a tanulság származik, hogy a rákérdézéspróbát nemcsak a gyakorlatban, hanem elméleti síkon kinyilvánítva is rugalmasan kellene kezelni: történeti változások azt eredményezhetik, hogy a próba nem egészen működik úgy egy adott szerkezeten belül, mint korábban.

Végül harmadik problémaként említhető, hogy a szintagmáknak a *Magyar grammatika* szerinti elemzése nincs tekintettel a szórendre annak

eldöntésében, hogy mi számít a mondat szerkezet külön csomópontjának. *A Reggelizni általában 8 óra körül szoktam* mondatban a *reggelizni szoktam*, a *Világ bajnok ő már biztosan nem lesz* példában a *világ bajnok (nem) lesz* az állítmány. Az elemzés azért bírálható, mert a függőségi viszonyok és a szórend között számos jelenség alapján igen szoros összefüggés van:

- A függőségi viszonyok egyik lehetséges formai vonatkozása, hogy a bővítmény szórendi helyzete az alaptaghoz képest definiálható (vö. Nivré 2005: 4): például a magyarban a minőségjelzők közvetlenül megelőzik a jelzett szót.
- A bővítmény általában az alaptag környezetében helyezkedik el, pontosabban bizonyos távolságtípusok a nyelvekben ritkáknak számítanak vagy akár nem is lehetségesek, amit a függőségi nyelvtan a projektivitás elveként ismer el (vö. Osborne–Gross 2009).
- Az inverzió (fordított szórend) jelensége függőségi nyelvtani keretben úgy modellálható, hogy egy bővítmény a kanonikus helyzetéhez képest az alaptag másik oldalán fordul elő (vö. Osborne–Gross 2009: 64).
- Egy függőségi viszony morfológiai, például esztraggal való jelölése esetén gyakori a rugalmas szórendi viselkedés, a bővítmény és az alaptag (azonos tagmondaton belül) nagyobb távolságra is kerülhet egymástól. A morfológiai jelölés hiánya ezzel szemben kötöttebb szórenddel jár együtt.

Az említett jelenségek abba az irányba mutatnak, hogy érdemes a bővítmény fogalmát szoros összefüggésbe hozni a (meghatározott keretek közötti) szórendi rugalmassággal. Egyfelől azzal a tendenciával, hogy a bővítmény jellegzetesen az alaptag közelében helyezkedik el, másfelől azzal a lehetőséggel, hogy a kettő között nagyobb távolság is előfordulhat. E megközelítés nagymértékben harmonizál Brassai Sámuel azon javaslatával, hogy a mondat függőségi viszonyrendszere és benne a bővítmények (nála: határozók) funkciója, viselkedése A MONDAT NAPRENDSZER metafora segítségével érthető meg. Mint írja,

[A]bban a rendszerben, amit „mondat”-nak (*Satz, phrase*) neveznek, a nap – az uralkodó középpont – az ige. Ez vonzza a körülte keringő s forgó planétákat, melyeket a nyelvtanok *Subject, Atribut, Object, Umstandswort*, s ki tudja még hány különböző nevek alatt tárgyalnak, s a melyeket mindnyájokat én a »határozó« [’bővítmény’] rovatfogalom

alá húzok. [...] A határozók ismét holdakat vonzanak és vezetnek magok körül jelzők képében, melyek megint különböző alakokban jelennek meg; de azért, mint határozók határozói, syntactice mind egyneműek (Brassai 1873: 5–6).

A metafora értelmében az ige bővítmenyei a Nap körül keringő bolygók, a bővítmenyek bővítmenyei pedig a bolygók körül keringő holdak. A bővítmenyek alaptag körüli keringése Brassainál természetesen nem (a transzformációs generatív nyelvtanok értelmében vett) mozgásként, mozgatóként értelmezendő. Sokkal inkább arról van szó, hogy egy bővítmeny – különböző mondatokban megfigyelt – lehetséges szórendi helyzeteit képzeletünkben egy keringő mozgás pályájának pontjaiként egyesíthetjük. Az elliptikus mozgás képe pedig még azt is érzékelhetővé teszi, hogy a bővítmeny olykor közelebb, olykor távolabb esik az alaptagtól.

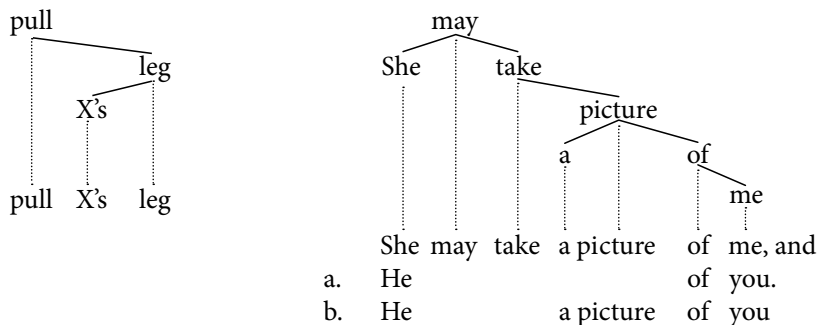
Ami számunkra most lényeges: Brassai nézeteiben a bővítmeny fogalmához, az alaptag-bővítmeny viszony értelmezéséhez szorosan hozzátartozik a szórendi viselkedés. A bővítmeny az alaptag körül „kering”, hol közelebb, hol távolabb esve tőle, miközben aszimmetrikus viszonyuk (ahogyan az égitestek közötti tömegvonzás) minden esetben fennáll. Mindebből már körvonalazódik a függőségi viszonyok egy rugalmasabb, a hagyományos mondatтанétól eltérő értelmezése – ám mielőtt erre rátérnénk, szükségesnek látszik a lánc (*catena*) fogalmával foglalkozni.

4. A konstrukciós nyelvtan és a függőségi nyelvtan találkozik: a lánc (*catena*) fogalma

„A konstrukciók láncok: a konstrukciós nyelvtan és a függőségi nyelvtan találkozik” című cikkükben Timothy Osborne és Thomas Gross rámutat, hogy a konstrukciós nyelvtan elméleti keretében azonosított számos konstrukció belső szerkezetét tekintve egy függőségi viszonyrendszer lánc (*catena*) (Osborne–Gross 2012; vö. Imrényi 2017a). A magyar hagyományos mondattan nézőpontjából a láncnak ez az általánosított értelmezése egyaránt lefedi a szintagmákat és az alárendelő jellegű szintagmacsoportokat (a szintagmabokrokat és szintagmaláncokat), vö. Keszler (2000: 361–362), Kugler (2017). Sőt az egyes mondatrészek, a szintagmatagok is láncok, mivel ezek is – triviálisan – összefüggő hálózatrészek.

A lánc kiterjesztett fogalma elméleti szempontból matematikai hátterű, az összefüggő (rész)gráfok fogalmán alapul. Több nyelv adatain alapuló empirikus igazolását főként a következő jelenségek adják (vö. Osborne–Gross 2012), amelyekhez érdemes a 2. ábrán szereplő ágrajzokat is megfigyelni:

- idiómák (állandósult szókapcsolatok),
- (tág értelemben vett) analitikus állítmányok, perifrasztikus igei szerkezetek,
- ellipszis,
- vonzatszerkezeti konstrukciók.

2. ábra. Érvék a lánc kiterjesztett fogalma mellett (Osborne–Gross 2012: 177, 184)

A fenti ábrák összesen három érvet szemléltetnek. A bal oldali ágrajz azt mutatja meg, hogy a *pull one's leg* 'ugrat valakit' idióma az angolban láncként viselkedik – és úgy tűnik, hogy ez az állandósult szókapcsolatokra általánosságban is igaz (vö. már O'Grady 1998). A jobb oldali ágrajz és a példamondatok pedig azt illusztrálják, hogy a mellérendelő tagmondatkapcsolat második tagjában mindig olyan módon következik be az ellipszis, hogy a kontextusból való hozzáférhetőség miatt elhagyott rész (*may take a picture*, illetve *may take*) láncot alkot. Végül a második ábra azt is megmutatja, hogy a modális segédige és a pusztá infinitívusz (mint perifrasztikus igei szerkezet) az angolban láncot képez.

A 2. ábrán bemutatott ágrajzok már azt a megközelítést képviselik, amelyik mellett ez a tanulmány is érvel: jól látható, hogy az Osborne és Gross által feltételezett függőségi viszonyok egy nagy részén a rákérdezéspróba nem működik. A következőkben az új elemzést mint egy megfontolásra érdemes,

koherens alternatívát kívánom megjeleníteni, amely kiküszöbölheti a jelenlegi gyakorlat 3. részben tárgyalt problémáit.

5. A láncok szerepe a fogalomjelölésben. A függőségi viszonyok prototípuselvű megközelítése

Amint a tanulmány 2. része felidézte, a hagyományos mondattan szerint a szintagmák fogalomjelölő lexémák és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolatából létrejövő, a szónál alkalmibb nyelvi egységek (Keszler 2000: 349). Egyfelől a 3. részben említett problémák, másfelől a 4. részben kifejtett elméleti lehetőségük tükrében az alábbi, egymással összefüggő tézisek elfogadását javaslom:

- T1: A fogalomjelölés alapegysége nem feltétlenül a hálózat egy-egy pontja (mint mondatrész), de minden esetben lánc.
- T2: Egy bővítmény szemantikai elvárásait az alaptagjával szemben akár az alaptag önmagában, akár az alaptag és a hozzá kapcsolódó más elemek összefüggő kombinációja, lánc kielégítheti (Imrényi 2017: 702).
- T3: A függőségi viszony olyan aszimmetrikus viszony, amelyben az egyik tag mondatbeli megjelenését a másik tag teszi lehetővé vagy követeli meg. A viszony jelölésében általában szerephez jut a morfológia (viszonyjelölő morfémák, egyeztetés) vagy a szórend és a prozódia.
- T4: A függőségi viszonyok feltételezhető prototípusában a két tagnak külön-külön fogalomjelölő funkciója van, és működik közöttük a rákérdezéspróba. Ez azonban csak a prototípusra érvényes, nem a kategória minden elemére.
- T5: A függőségi viszonnal összekapcsolt szerkezetek a konstrukcionálódás, lexikalizálódás útjára léphetnek (Traugott–Trousdale 2013), részleges egységstátuszt szerezhetnek (Langacker 2000), idiomatikus jelentésük lehet, egyik tagjuk grammatikalizálódhat. A két tag közötti szórendi rugalmasság azonban annak a döntő bizonyítéka, hogy továbbra is függőségi viszony áll fenn a tagok között.

Mivel a hálózat pontjai maguk is láncok (összefüggő részgráfok), a T1 magában foglalja annak fenntarthatóságát, hogy gyakran a mondatszerkezet elemi egységei, mondatrészei rendelkeznek önálló fogalomjelölő funkcióval.

Ugyanakkor a javaslat inkluzívabb, hiszen megengedi, hogy több elemi egységnek a függőségi viszonyok szempontjából összefüggő kombinációja is betölthesse ezt a szerepet.

Nézzük meg most a *kútba esik* példáján, hogy miként működhet a javasolt elemzés.

3. ábra. A kétféle *kútba esik* ábrázolása

A két ágrajz dölt betűs szedéssel jelöli azt az összefüggő hálózatrészt, amely kifejezi az ábrázolt lehorgonyzott folyamatot (vö. a magmondat terminusát: Imrényi 2017b: 703). Mint látható, az ábrázolt folyamat előhívása, azaz a fogalomjelölés mindkét esetben egy lánc típusú egység funkciója (T1). Noha az *a terv* bővítmény alaptagja az *esett* (vö. T3, T4, T5), nem pusztán az *esett*-et módosítja szemantikailag, hanem a *kútba esett* láncot (T2). A külön fogalomjelöléssel jellemezhető bővítmények függőségi viszonyát nagybetűs címke és a viszony szemantikai oldalának alsó indexben való feltüntetése jelöli. Az *a labda* és *a terv* egyaránt alany; részletezetten: az igei alaptag olyan alanyesetű bővítménye, amely a profilált folyamat jellegének (nem cselekvés, hanem történés, azon belül állapotváltozás mivoltának) megfelelően páciensszereppel társul. A külön fogalomjelölő funkcióval nem rendelkező – idiomatikus szerkezet részét alkotó – bővítmények alaptaghoz fűződő viszonyát kisbetűs, a viszony etimológiai természetére utaló címkével ellátott összekötő vonal jelöli.

A javasolt elemzés előnyei a hagyományos megközelítéssel szemben a következők:

1. A nyelvi szerkezetek jelentős részét képező állandósult szókapcsolatok, idiómák megjelennek a példamondatok között, és elvszerű elemzést kapnak az ágrajzokon.
2. A mondat szerkezet modellálása tekintettel van a szórendre: jelentőséget tulajdonít annak, hogy mely elemek elhelyezése rugalmas egymáshoz képest. Mint ismeretes, a szó(alak) tartományán belül az elemsorrend szinte teljesen kötött. A mondattan számára fontos viszonyokra ezzel

- szemben a szórendi rugalmasság jellemző (vö. a szintaktikai szó fogalmát is, lásd Ladányi 2017: 507).
3. A függőségi viszonyok kategóriája a prototípuselvnek megfelelően értelmeződik, összhangban a kategorizációval kapcsolatos kognitív pszichológiai és nyelvészeti eredményekkel (Taylor 1995). A függőségi nyelvtani szakirodalom döntő részének megfelelően az elemzés nem rendelődik teljesen alá a rákérdezésprobának mint jórészt didaktikailag motivált szempontnak, hanem a próba csak a prototípusra vonatkoztatva érvényesül.
  4. Az elemzés figyelembe veszi a szerkezetek történetiségét, a történeti változások fokozatosságát, a konstrukcionalizálódás (végső soron akár lexikalizálódás) lehetőségét, az idiomatikus, metaforikus jelentések kifejlődését. Mindezek a nyelvi szerkezetek létezésének természetes velejárói, amelyek nem utalják az érintett szerkezeteket a grammatikailag elemezhető szerkezetek körén kívülre. Egy függőségi viszony szorosabbá válása, esetleges deszemantizációja, a szerkezet egység státuszának kialakulása esetén is fenntartható a függőségi viszonnal való elemzés, ameddig a szórend szempontjából ez indokolt.

Az elméleti előnyök mellett célszerű kitérni a felvethető didaktikai hátrányokra is, hiszen a mondat hagyományos függőségi elemzésének ez a kitérített gyakorlati alkalmazási területe. Bár a rákérdezéspóba állandó szempontként való alkalmazásának elhagyása okozhat fennakadást, bizonytalanságot a tanításban, megítélésem szerint a szórendi érzékenység fejlesztése és Brassai Naprendszer-metaforájának következetes használata ehhez hasonló mértékű didaktikai előnyt jelent. És természetesen annak sincs akadálya, hogy a mondat jelentésével és szerkezetével való foglalkozás első szakaszában (tipikusan a 7. évfolyamon) a prototipikus függőségi viszonyok kerüljenek előtérbe, majd a diákok később találkozzanak ettől eltérő függőségi viszonyokat is tartalmazó példamondatokkal.

Ami a függőségi nyelvtan másik fő alkalmazási területét, a számítógépes nyelvészeti korpuszelemzést illeti, egyértelműnek látszik, hogy a szórend kiemelt jelentőségét nem lehet megkerülni. Nem lehet az ágrajz egyetlen pontjának tekinteni egy olyan kifejezést, amelynek két része akár igen messze is kerülhet egymástól a mondatban – vö. Simkó–Vincze (2016)-ot is, amely PRED címkével jelöli a kopula és a névszói állítmány közötti viszonyokat. (Egy ilyesfajta viszony feltüntetése természetesen nem zárja ki, hogy a kopula

és a névszó kapcsolata szoros szemantikai egységként legyen elismerve.) Az elemzés e terület számára tehát nem szolgál különösebb újdonsággal – legfeljebb azzal, hogy felhívja a figyelmet a lánc fogalmának jelentőségére, amely egyébként jól összhangba hozható Sass Bálint igei szerkezetekre vonatkozó megközelítésével (vö. Sass 2018).

6. Összefoglalás

A tanulmány elsősorban a jelenlegi magyar tudománytörténeti kontextusban, a fogalmi tisztázás igényével tárgyalta a függőségi viszonyok kategóriáját, és a nemzetközi szakirodalommal összhangban jóval tágabban értelmezte azt a hagyományos mondatlan alárendelő szintagmaként kezelt viszonytípusától. Rámutatott egy olyan elemzés lehetőségére, amelyben a fogalomjelölés funkciója nem szükségképpen a hálózat egyes pontjaihoz kapcsolódik: a fogalomjelölés alapegységei a hálózat különféle összefüggő részgráfjai, láncai (*catena*). Ebből a nézőpontból a függőségi viszonyok azonosításában nem a rákérdezőpróba érvényesülése a lényeges. Inkább csak az, hogy az egyik tag mondatbeli megjelenését a másik engedélyezi vagy követeli meg, továbbá megkerülhetetlennek látszik a szórendi rugalmasság figyelembevétele is. A rákérdezőpróba mindazonáltal érvényesíthető a függőségi viszonyok prototípusában, illetve legtöbbször a kategória más tagjainak nyelvtörténeti előzményében is.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna 2016. *A mondattani elv és a kisnyelvtanok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Brassai Sámuel 1873. *Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Brassai Sámuel 2011 [1864]. A magyar mondat. III. értekezés. In: *A magyar mondat*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 192–356.
- Elekfi László 2002. Magyar grammatika – és ami utána következhet. *Magyar Nyelv* 98: 11–33, 155–164.
- Eroms, Hans-Werner 2000. *Syntax der deutschen Sprache*. Berlin, New York: de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110808124>

- Imrényi András 2017a. Egymásbaágyazottság a magyar mondat hálózatos szerkezetében. A láncoktól a buborékokig. *Magyar Nyelvőr* 141(2): 239–249.
- Imrényi András 2017b. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák. In.: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 349–366.
- Keszler Borbála szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kugler Nóra 2017. A szó szerkezet-csoportok, illetve a viszonyhálózat („szó szerkezet-szövedék”) mintázatainak elkülönítése a magyar leíró nyelvészeti hagyományban. *Magyar Nyelvőr* 141(2): 234–239.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 503–660.
- Langacker, Ronald W. 2000. A dynamic usage-based model. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage based models of language*. Stanford, California: CSLI Publications. 1–64.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Lengyel Klára 2000. Az állítmány. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 394–404.
- Nivre, Joakim 2005. *Dependency grammar and dependency parsing*. Technical report, Vaxjo University. <https://doi.org/10.1007/1-4020-4889-0>
- O’Grady, William 1998. The syntax of idioms. *Natural Language and Linguistic Theory* 16: 279–312. <https://doi.org/10.1023/A:1005932710202>
- Osborne, Timothy – Thomas Gross 2009. Toward a practical Dependency Grammar theory of discontinuities. *SKY Journal of Linguistics* 22: 43–90.
- Osborne, Timothy – Gross, Thomas 2012. Constructions are catenae: construction grammar meets dependency grammar. *Cognitive Linguistics* 23(1): 165–216. <https://doi.org/10.1515/cog-2012-0006>
- Rácz Endre szerk. 1968. *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Sass Bálint 2018. Az igei szerkezetek algebrai struktúrája, avagy a duplakocika modell. *Argumentum* 14: 12–44.
- Simkó Katalin Ilona – Vincze Veronika 2016. Egyszer „van”, hol nem „van”. A létige kezelése függőségi nyelvtanokban. In: Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.): *XII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia* (Szeged, 2016. január 21–22.). 243–250.

- Taylor, John R. 1995. *Linguistic categorization*. Oxford: Oxford University Press.
- Tesnière, Lucien 2015 [1966]. *Elements of structural syntax*. Translated by Timothy Osborne and Sylvain Kahane. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.185>
- Thomán Angéla 2017. *Magyar nyelv 7*. Eszterházy Károly Egyetem OFI.
- Tompa József szerk. 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

From subordinating syntagms to dependency relations

Primarily in the context of Hungarian linguistics, the paper makes the case against treating the question test (the technique of identifying dependents by asking wh-questions involving their heads) as a *sine qua non* feature of subordinating, hierarchical relations (dependencies) in the sentence. While the technique is not without pedagogical advantages in Hungarian traditional grammar, which provides a background for syntactic analysis in L1 education, it should clearly be seen as applicable to only the prototype of dependency relations rather than the category as a whole. The paper sketches a more inclusive approach to dependencies based on the familiar criterion that heads license the appearance of dependents, also highlighting the importance of flexible linearization. Specifically, in line with Sámuel Brassai's metaphor of the sentence as a solar system, it is crucial to recognize all elements as dependents which behave as syntactic words in terms of word order. By insisting on the question test, Hungarian traditional grammar finds itself unable to handle idiomatic constructions. In this regard, it is important to acknowledge that basic units of meaning correspond to catenae (connected subgraphs), not necessarily to individual nodes in the tree.

Keywords: dependency, question test, word order, catena, idioms

Imrényi András

<https://orcid.org/0000-0001-6203-9304>

Eötvös Loránd Tudományegyetem

imrenyi.andras@btk.elte.hu

HORVÁTH PÉTER

Kvantitatív megfigyelések a magyar esetformák lexikai, mondatbeli és szövegbeli viselkedéséről*

Kivonat

A tanulmány az esetragokként megjelenő magyar esetformákat vizsgálja kvantitatív módon, korpusznyelvészeti eszközökkel. Bemutatja az esetformák előfordulási és együttes előfordulási jellemzőit, és megállapítja az esetviszonyok önállósági hierarchiáját. Emellett vizsgálja az esetformák lexikai diverzitását és lexikai hasonlóságát az esetragok által ellátott szavak gyakoriságai alapján. A tanulmány rámutat arra is, hogy az esetformák előfordulásának kvantitatív mérése a grammatikai vizsgálatok mellett szövegtani vizsgálatokban is hasznosítható. Az esetragok gyakoriságán alapuló klaszterelemzések segítségével bemutatja, hogy a regény, a vers és a dráma szövegtípusa az esetformáknak egy sajátos gyakorisági eloszlásával jellemezhető, amely az igei konstrukciók sajátos használatával függhet össze.

Kulcsszók: magyar esetformák, esetrag, igei konstrukció, korpuszvizsgálat, stilometria, szerzőazonosítás, hierarchikus agglomeratív klaszterezés, szövegtípus

---

* A tanulmány az NKFIH K 129040 számú, *A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás* című pályázat és a Digitális Örökség Nemzeti Laboratórium keretében készült.

1. Bevezetés

A tanulmány a magyar esetformákat vizsgálja kvantitatív módon, korpusz-nyelvészeti eszközökkel. A vizsgálat célja az, hogy az esetformák működésére, az egyes esetformák előfordulására és együttes előfordulására, valamint az egyes esetragokkal használt lemmák kvantitatív jellemzőire vonatkozóan új adatokkal, illetve az adatokból következő új meglátásokkal járuljon hozzá a magyar nyelv grammatikájára irányuló kutatásokhoz. A tanulmány emellett arra is rá kíván mutatni, hogy az esetformák előfordulásának mérésével nem csupán a grammatikai vizsgálatok eszköztára bővíthető, hanem szövegek jellemzőire, illetve szövegek egymáshoz való viszonyára vonatkozóan is új megállapításokhoz juthatunk. A 2. rész bemutatja a tanulmányban szereplő kvantitatív vizsgálatok elméleti és módszertani hátterét, a 3. rész pedig ismerteti a vizsgálatokhoz használt korpuszokat. A 4. rész az esetformák előfordulási és együttes előfordulási jellemzőit tárgyalja, többek között rámutatva arra, hogy az esetformák más esetformákkal való előfordulási mintázatát részben az esetviszonyok által lefedett absztraktabb jelentéskategóriákkal leírható önállósági hierarchia motiválja. Az 5. rész az egyes esetragokkal ellátott névszók lexikai diverzitására és lexikai hasonlóságára vonatkozó vizsgálatok eredményeit mutatja be. A 6. rész az esetformák kvantitatív vizsgálatának egy szövegtani irányba történő kiterjesztését ismerteti. Az ebben a részben szereplő vizsgálat hierarchikus agglomeratív klaszterelemzés segítségével mutat rá arra, hogy a vers, a regény és a dráma szöveg-típusa az esetformáknak egy sajátos gyakorisági eloszlásával jellemezhető.

2. A vizsgálatok elméleti háttere

Összhangban a magyar nyelvtanra vonatkozó leírások többségével, a tanulmányban megkülönböztetem az esetviszonyt és az esetformát (például Balogh 2000: 192–193; Kiefer 2003: 200; Ladányi 2017: 580–581). Az esetviszony szintaktikai és szemantikai viszony egy alaptag és egy bővítmény között, jellemzően a mondat igéje és névszói bővítményei között, az esetformák pedig azok a nyelvi eszközök, amelyek az esetviszonyokat jelölik. A magyarban az esetviszonyok jelölésére tipikusan az esetragok szolgálnak. Az esetviszonyok és az esetformák között nincsen közvetlen megfelelés, mivel egy esetviszonyt többféle esetforma is kifejezhet, illetve egy esetforma többféle esetviszony jelölésére is alkalmas lehet. Erre a magyarban jó példa a birtokviszonyra

vonatkozó genitívusz esetviszony, amelyet a nominatívusz és a datívusz esetforma is kifejezhet, miközben ezek az esetformák értelemszerűen a nominatívusz és a datívusz esetviszonyokat is jelölhetik. Ugyanakkor a kapott gyakorisági adatokat több esetben is csak az esetragok által prototipikusan kifejezett esetviszonyok alapján lehetett megmagyarázni, összhangban a funkcionális nyelvészeti irányzatoknak azzal az alapvető előfeltevésével, miszerint a formai mintázatokat funkcionális, illetve szemantikai jellemzők motiválják. Megemlítendő, hogy esetviszonyokat nem csupán esetragok, hanem névutós szerkezetek is kifejezhetnek. Ez a tanulmány csak az esetragokkal kifejeződő esetformákkal foglalkozik, az esetragok más esetformákkal való együttes előfordulásainak bizonyos vizsgálataiban ugyanakkor figyelembe veszi a névutós főnevekkel való előfordulásokat is.

Az alább bemutatandó vizsgálatok szorosan illeszkednek a magyar nyelv funkcionális, használatalapú leírását megcélzó kutatások közé, hiszen adatai nem introspekción alapulnak, hanem a nyelvhasználatból származnak (a funkcionális nyelvészetről lásd Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008). A tanulmány emellett illeszkedik a magyar nyelv igei konstrukcióit leíró kutatások sorába is, mivel a mondatokban a különböző esetragokkal megjelenő névszók többnyire olyan szereplőket és körülményeket jelenítenek meg, amelyek az ige jelentését dolgozzák ki. Az igék és az igék jelentését kidolgozó, esetraggal ellátott névszók különböző konvencionálisabb és kevésbé konvencionális konstrukciókat valósítanak meg. Bár az itt bemutatandó vizsgálatok magával az igével nem foglalkoznak, a kutatás feltevése szerint az esetformák előfordulásának és együttes előfordulásának a kvantitatív jellemzői sematikusabb igei konstrukciók működés módjának a megnyilvánulásai. Az esetformák kvantitatív jellemzői ebből következően egyben az igei konstrukciók magasabb absztraktsági szinten megragadható típusainak a jellemzői is (a konstrukciós nyelvtanról lásd Goldberg 1995, 2006; Croft–Cruse 2004: 257–290).

A tanulmány követi a funkcionális nyelvészeti irányzatokba sorolható Langacker-féle kognitív nyelvtannak azt az elképzelését, miszerint az ige bővítésményei által kifejezett szereplők és körülmények az igével kifejezett eseménytípusokban sematikus módon megjelennek, és a bővítésmények ezeket a sematikus jelentéseket dolgozzák ki (a kognitív nyelvtan igefelfogásáról lásd Langacker 2008: 183–255, 2009: 1–39; lásd még Tolcsvai Nagy 2017: 310–352). A különböző, esetraggal ellátott névszók tehát az ige jelentésében már eleve meglévő potencialitásokat tesznek nyelvileg kifejtetté, illetve a nyelvi kifejtés révén többnyire valamilyen módon specifikálják is ezeket a sematikus jelentéseket. Az igei konstrukciókban a különböző esetragokkal jelölt szereplő- és

körülménytípusok egy magasabb absztraktsági szinten leírhatók a tematikus szerepekkel (a tematikus szerepekről lásd Komlósy 1992: 358–363; Kiefer 2007: 213–219). A tematikus szerepek olyan fogalmi archetípusok, amelyek a mondatban szereplő ige vagy igei szerkezet által kifejezett események tipikus résztvevőivel azonosíthatók (Langacker 2008: 355–356).

A kognitív nyelvtan megközelítésében a prototipikus ige „energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több résztvevő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár” (Tolcsvai Nagy 2011: 57). Az igeik által kifejezett események egyes résztvevőinek tematikus szerepe szorosan összefügg azzal, hogy az adott résztvevő az energiaátviteli folyamat mely pontján található. Tipikus esetben az energia kiinduló forrása az ágens, végpontja pedig a páciens. Az ágens tehát többnyire egy olyan személy, „aki szándékosan kezdeményez és hajt végre egy cselekvést, általában valamilyen fizikai, más entitásokra ható cselekvést” (Langacker 2008: 356).¹ Ezzel szemben a páciens az energiaátviteli végpontja, azaz többnyire egy olyan tárgy, amely valamilyen belső állapotváltozáson megy keresztül (például *eltörök*). A leírt energiaátviteli folyamatot prototipikusan a tranzitív konstrukciók fejezik ki, amelyben az ige névszói vonzataiként megjelenik a cselekvő ágens és a cselekvést elszenvedő páciens. Az ágens tematikus szerepet prototipikusan a nominatívusz, a páciens tematikus szerepet pedig prototipikusan az akkuzatívusz esetforma fejezi ki.

Bizonyos igeiknek bizonyos, az igei jelentésszerkezetben sematikusan meglévő szereplői, körülményei szinte mindig kidolgozódnak, ezeket nevezi a hagyományos nyelvtan kötelező vonzatoknak, míg mások csak bizonyos kontextusok esetén kapnak nyelvi kifejtést. Ez utóbbiakat szokták a fakultatív vonzatok, illetve a szabad bővítmények csoportjába sorolni (például lásd Komlósy 1992). A magyar igeik funkcionális kognitív leírásai a bővítmények státuszát többnyire prototípusalapon közelítik meg, azaz feltételezik, hogy a kötelező és szabad bővítmények kategóriája nem alkot két élesen elkülöníthető kategóriát, hanem azok inkább egy kontinuum két végpontjának tekinthetők számos átmeneti esettel (Imrényi 2017: 695–696). Megjegyzendő, hogy nem funkcionális keretben is születtek olyan vizsgálatok, amelyek arra mutatnak rá, hogy bizonyos kontextuális körülmények esetén jóformán bármelyik igei vonzat elhagyható (Németh T. 2000, 2008).

¹ “An agent is an individual who willfully initiates and carries out an action, typically a physical action affecting other entities” (Langacker 2008: 356).

Ez a tanulmány a követett módszertanból következően nem foglalkozik a kötelező és nem kötelező bővítmények elkülönítésének a kérdésével. Az alábbi vizsgálatok az esetformák bizonyos kvantitatív jellemzőinek a feltárására irányulnak, anélkül, hogy figyelembe vennék, hogy egy adott igei szerkezetben az esetraggal ellátott névszó a kötelező és szabad bővítmény skáláján hol helyezhető el. Ennek figyelembevétele az adatok manuális átnevezését kívánná meg, amely az itt követett, nagy méretű, sok millió szavas korpuszt használó módszer esetében nem valósítható meg.

3. A használt korpuszok

A vizsgálat elsődleges korpusza a Sass Bálint (2015) által előállított, 28 millió tagmondat sekély szintaktikai elemzését tartalmazó adatbázis,² amely a Magyar igei szerkezetek szótárának (Sass et al. 2010) és a Mazsola keresőfelületének (Sass 2009) is az adatbázisát adja. Az adatbázis a Magyar Nemzeti Szövegtár első változatából lett létrehozva (Váradai 2002). Az egyszerű szövegfájlként letölthető adatbázisban minden tagmondat külön sorban szerepel, a tagmondatok után pedig meg van adva az ige lemmatizált alakja, valamint szerepelnek az igei bővítmények alaptagjainak a lemmatizált alakjai is az esetformájuk rövidítésével, ahogyan az az (1)-ben is látható. A korpuszban nemcsak az esetragokkal megvalósuló esetformák vannak feltüntetve, hanem az is jelölve van, ha egy bővítmény névutóval fordul elő. Mindez lehetővé teszi, hogy az adatbázisból az egyes esetformák előfordulására, illetve azok együttes előfordulására vonatkozóan kvantitatív adatokhoz jussunk.

- (1) Az amerikaiak egyértelműen támogatták a tervet, stem@@támogat ACC@@terv NOM@@amerikai

A korpusz tagmondatainál ACC@@NULL jelzés szerepel abban az esetben, ha az ige határozott ragozása, de az igének nincs a tagmondatban akkuzatívusi bővítménye, ahogyan az a (2)-ben is látható.

- (2) A házelnök a jövő hét keddi bizottsági elnöki ülésen kérni fogja, stem@@kér ACC@@NULL NOM@@hét SUP@@ülés

² <http://corpus.nytud.hu/isz/>

Ezekben az esetekben az ige határozott ragozása általában a *hogy* kötőszóval bevezetett alárendelő tagmondatra vonatkozik, vagyis nem a kontextusból kikövetkeztetendő implicit tárgyi argumentumokról van szó. Mivel az együttelőfordulási adatokat erőteljesen torzítaná, ha ezeket az eseteket úgy venném, mintha nem lenne tárgyi bővítménye az igének, azaz az egyéb esetformájú bővítmények tárgyi bővítmény nélkül állnának, az ACC@NULL jelzést hozzászámoltam az akkuzatívuszi esetformához.

Ez a tanulmány nem foglalkozik azzal a kérdéskörrel, hogy mely toldalékok tekinthetők valódi esetragnak. A vizsgálatok az összes olyan toldalékra kiterjednek, amelyek a Sass-féle korpuszban esetragként vannak annotálva. A táblázatokban az esetformákat rövidítve adom meg, a rövidítések meg-egyeznek a korpuszban szereplő rövidítésekkel. Az 1. táblázat mutatja be a használt rövidítéseket.

1. táblázat. A vizsgált esetformák és rövidítéseik

Rövidítés	Esetforma	Esetrag	Példa
ABL	ablatívusz	-tól, -től	háztól
ACC	akkuzatívusz	-t	házat
ADE	adesszívusz	-nál, -nél	háznál
ALL	allatívusz	-hoz, -hez, -höz	házhoz
CAU	finálisz-kauzálisz	-ért	házáért
DAT	datívusz	-nak, -nek	háznak
DEL	delatívusz	-ról, -ről	házról
ELA	elatívusz	-ból, -ből	házból
ESS	esszívusz	-ul, -ül	emberül
FAC	transzlatívusz-faktívusz	-vá, -vé	házzá
FOR	esszívusz-formálisz	-ként, -képp, -képpen	házként
ILL	illatívusz	-ba, -be	házba
INE	inesszívusz	-ban, -ben, -tt ⁴	házban
INS	instrumentálisz	-val, -vel	házzal

³ A korpuszban a *-tt* lokatívuszi esetrag (például *Pécssett*) is az inesszívusz kategóriájához tartozik.

Rövidítés	Esetforma	Esetrag	Példa
NOM	nominatívusz		ház
SOC	szociatívusz	-stul, -stül	házastul
SUB	szublatívusz	-ra, -re	házra
SUP	szuperesszívusz	-n, -on, -en, -ön	házon
TEM	temporálisz	-kor	órákor
TER	terminatívusz	-ig	házig

A 6. részben szereplő vizsgálatokhoz használtam még az ELTE Verskorpuszban⁴ szereplő bizonyos költők verseit (Horváth et al. 2022), valamint az ELTE Regénykorpusz⁵ és az ELTE Drámakorpusz⁶ bizonyos műveit (Szemes et al. 2022). Ezek a korpuszok többek között tartalmazzák a szavak automatikusan létrehozott szófaji és morfoszintaktikai annotációit, így az esetformák előfordulására vonatkozó információk is kinyerhetők belőlük. Az irodalmi korpuszok morfoszintaktikai annotációi az e-magyar programmal lettek létrehozva (Váradi et al. 2017; Novák et al. 2017; Indig et al. 2019), és a Universal Dependencies formalizmusát követik (Vincze et al. 2017). A három irodalmi korpuszsal kapcsolatos vizsgálatokban a főnevekre szűrve számítottam ki az esetformák gyakoriságát. Ez tehát azt jelenti, hogy a főnévi csoportok melléknévi jelzőinek a nominatívuszi esetformája nem került bele a vizsgálat anyagába. Ugyanakkor a főnévi csoportok nem alaptagként megjelenő főneveinek az esetformái, például a birtokos jelzők nominatívuszi vagy datívuszi esetragjai bekerültek a vizsgálatba. Ezek a vizsgálatok tehát különböznek a Sass-féle korpuszt használó vizsgálatoktól abban, hogy itt az igei bővítmények alaptagjai mellett további főnevek esetformái is a vizsgálat anyagát adták. Ennek oka az, hogy a használt korpuszok nem tartalmazzák a főnévi csoportok annotálását, ami miatt nem lehetett a főnévi csoportok alaptagjára szűrve elvégezni a vizsgálatokat.

Az esetformákra vonatkozó előfordulási adatok kinyeréséhez, valamint a kollokációvizsgálathoz, a klaszterezések elvégzéséhez és az egyéb számításokhoz saját kódot használtam, a kinyert adatok rendezését pedig táblázatkezelő programban végeztem el.

⁴ <https://github.com/ELTE-DH/poetry-corpus>

⁵ <https://github.com/ELTE-DH/regenykorpusz>

⁶ <https://github.com/ELTE-DH/drama-corpus>

4. Az esetformák előfordulási és együttes előfordulási jellemzői

Az esetformákra vonatkozó legegyszerűbb kvantitatív adat, amelyet a Sass-féle korpusz alapján kinyerhetünk, az esetformák gyakorisági listája. Ezt a 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat. Az esetformák gyakorisági listája

Eset-forma	Összes előfordulás	Relatív gyakoriság	Eset-forma	Összes előfordulás	Relatív gyakoriság
NOM	16724007	38,27%	ALL	571568	1,31%
ACC	10908900	24,96%	ABL	494922	1,13%
INE	3030171	6,93%	TEM	489101	1,12%
INS	2139300	4,90%	ADE	318894	0,73%
SUB	2097838	4,80%	TER	310130	0,71%
SUP	2024586	4,63%	FOR	205977	0,47%
DAT	1714663	3,92%	FAC	197079	0,45%
ILL	802894	1,84%	CAU	159620	0,37%
DEL	800642	1,83%	ESS	73425	0,17%
ELA	633013	1,45%	SOC	1786	0,00%

A 2. táblázatból látható, hogy a nominatívusz után a második leggyakoribb esetforma az akkuzatívusz. Az akkuzatívusz gyakorisága azzal magyarázható, hogy a fentebb leírt, az ige prototipikus jelentését kifejező tranzitív konstrukciók páciens szerepű vonzatait prototipikusan az akkuzatívusz esetforma jelöli. A nominatívuszi és akkuzatívuszi esetforma lefedi az összes esetforma előfordulásának több mint a 60%-át. A legkevésbé gyakori esetforma az eszívusz és a szociatívusz.

Az esetragok jellemzően az igék bővítményeiként szereplő névszóknak az igével való szintaktikai és szemantikai viszonyát szimbolizálják. Mivel a tagmondat igéje által kifejezett eseménytípusnak sok esetben több szemantikus szereplőjét vagy körülményét is kidolgozza a megnyilatkozó, egy tagmondatban gyakran több, különböző esetformában előforduló névszó is megjelenik. A 3. táblázat azt mutatja be, hogy az egyes esetformák milyen gyakorisággal jelennek meg a tagmondatban egyedül, egy másik esetformával, két másik esetformával, három másik esetformával, illetve háromnál

több másik esetformával. A táblázatot az egyes esetformák egyedül, további esetformák nélkül való előfordulásai alapján, csökkenő sorrendben rendeztem. Az együttes előfordulási adatok a névutós esetformákkal való előfordulást is figyelembe veszik.

3. táblázat. Az esetformák előfordulása 0, 1, 2, 3 vagy 3-nál több másik esetformával

Eset-forma	Egyedül	1 másik eset-formával	2 másik eset-formával	3 másik eset-formával	3-nál több másik eset-formával
NOM	34,08%	36,18%	20,59%	6,96%	2,19%
ACC	26,84%	38,31%	23,60%	8,46%	2,79%
DEL	15,77%	39,88%	27,38%	11,80%	5,17%
ILL	15,43%	36,86%	28,71%	13,05%	5,95%
ALL	15,11%	37,55%	28,47%	13,04%	5,83%
ABL	13,30%	34,08%	29,60%	15,04%	7,99%
SUB	13,24%	36,80%	30,50%	13,69%	5,77%
SOC	12,15%	34,15%	31,69%	14,84%	7,17%
CAU	12,12%	33,18%	30,26%	16,37%	8,07%
ELA	12,07%	38,37%	29,29%	13,79%	6,48%
INS	10,99%	33,72%	31,81%	16,27%	7,21%
TEM	10,67%	36,50%	31,91%	14,60%	6,32%
TER	9,73%	30,68%	32,00%	17,90%	9,69%
SUP	9,20%	33,03%	33,12%	17,11%	7,54%
INE	9,19%	35,59%	33,11%	15,72%	6,39%
FAC	9,14%	30,39%	36,15%	16,95%	7,38%
ADE	8,84%	35,17%	31,69%	16,29%	8,01%
DAT	8,35%	37,91%	32,89%	14,61%	6,24%
ESS	7,84%	30,57%	34,60%	18,26%	8,73%
FOR	6,44%	27,93%	35,46%	20,02%	10,16%

A 3. táblázatból látható, hogy a nominatívusz és az akkuzatívusz után a delatívusz és az illatívusz fordul elő a leggyakrabban a tagmondatban egyedül, más esetformák társasága nélkül. Az általános trend az, hogy egy esetformának az összes előfordulásához képest megállapított előfordulási aránya a vele együtt előforduló esetformák számának a növekedésével csökken (az egyedül való előfordulást nem számítva). Ennek a mintázatnak öt esetforma, a terminatívusz,⁷ a szuperesszívusz,⁸ a translatívusz-faktívusz,⁹ az esszívusz¹⁰ és az esszívusz-formális¹¹ nem felel meg. Ezek az esetformák nagyobb gyakorisággal fordulnak elő két másik esetformával, mint egy másik esetformával. A terminatívusz esetében csak kis, a szuperesszívusz esetében pedig minimális különbség van az egy és a két esetformával való előfordulás gyakorisága között. A másik három esetformánál viszont már jelentősebb a különbség. A két másik esetformával való előfordulás magasabb aránya a translatívusz-faktívusz esetében minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy az esetforma tipikusan a 'valamit/valakit valamivé/valakivé tesz/változtat' tárgyas konstrukcióban fordul elő. Az esszívusz-formális esetében az lehet a magyarázat, hogy ez jellemzően mód- és állapothatározóként jelenik meg, vagyis tipikusan olyan szabad határozók esetformája, amelyek nem az igék másodlagos sematikus figuráit dolgozzák ki – például a tranzitív igék páciensét vagy a mozgásigék célját –, hanem az ige által kifejezett eseményhez, cselekvéshez közvetlenül kevésbé kötődő körülményeket. Az esszívusz pedig – amellet, hogy úgyszintén megjelenik állapothatározóként, illetve más, az ige által kifejezett cselekvéstípushoz konvencionálisan nem kapcsolódó körülményként (például célhatározóként) – nagyon gyakran a 'tudomásul vesz valamit' tárgyas szerkezetben szerepel.

Megjegyzendő, hogy a mondatoknak általában mindig van alánya, akkor is, ha a mondatban nem szerepel nominatívusz. Ebben az esetben jellemzően az ige harmadik személyű igeragozása utal anaforaként egy korábbi

⁷ Például: *Állítólag hetekig bujkált a tanyán a madoccai gyilkos; A késések 40 perctől 3 óráig terjedtek.*

⁸ Például: *A nyilvántartás havi zárását a vámhatóság a helyszínen ellenőrzi; A nyomozó egy doboz cigarettát csúsztat át az asztallapon.*

⁹ Például: *Engem a kivételezettség cinikusává tett; az ideiglenes elnök pedig kinevezte Basart a hadsereg főparancsnokává.*

¹⁰ Például: *A győztes jutalmul megihatta a bort; a csoport pedig azt kapta feladatul; A férfi nem volt hajlandó tudomásul venni a barátnője döntését.*

¹¹ Például: *A család feje afféle törzsfőnökként vezette háznépének életét; a hír futótűzként körbejárja a világot.*

mondatban szereplő névszóra. Mivel de facto minden nem nominatívuszi esetformájú névszó olyan mondatokban fordul elő, amelynek van alánya, érdekesebb azt megvizsgálni, hogy az egyes esetformák milyen mértékben fordulnak elő nem nominatívuszi esetformákkal. A 4. táblázat azt mutatja be, hogy az egyes esetformák milyen arányban fordulnak elő a tagmondatban legalább egy másik, nem nominatívuszi esetformával. A táblázatban szereplő együttes előfordulási adatok a névutós esetformákkal való előfordulást is figyelembe veszik.

4. táblázat. Az esetformák előfordulásának gyakorisága más, nem nominatívuszi esetformákkal

Eset-forma	Legalább egy másik, nem nominatívuszi esetformával	Eset-forma	Legalább egy másik, nem nominatívuszi esetformával
ACC	51,84%	DAT	70,59%
DEL	59,19%	CAU	72,31%
ALL	60,92%	TEM	72,77%
SUB	65,76%	INS	73,17%
ELA	65,78%	TER	75,77%
ILL	66,21%	FAC	76,23%
ADE	68,01%	SOC	78,33%
INE	68,71%	ESS	81,91%
ABL	69,74%	FOR	83,49%
SUP	70,34%		

A 4. táblázatból láthatjuk, hogy az akkuzatívusz után a jellemzően (metaforikus) mozgásra vonatkozó konstrukciókban a mozgás kiindulópontját vagy célját kifejező latívuszi esetformák, a delatívusz, az allatívusz, a szublatívusz, az elatívusz és az illatívusz fordul elő a legkevesebbszer úgy, hogy rajta és az esetleges nominatívuszon kívül valamilyen további esetforma is megjelenik a tagmondatban. A sorban ezeket követik a jellemzően úgyszintén helyviszonyra utaló, de nem mozgást, hanem elhelyezkedést kifejező esetformák: az adesszívusz, az inesszívusz és a szuperesszívusz. A helyviszonyt kifejező esetformák után szerepel a datívusz és az instrumentálisz, amelyek jellemzően az igével kifejezett eseményben szerepet játszó, a nominatívusz és az

akkuzatívusz által jelölt ágens és páciens szerepű szereplőkhöz képest másodlagos szereplőre vonatkoznak. A lista alján a szociatívusz, az esszívusz és az esszívusz-formálisz szerepel, ezek tehát azok az esetformák, amelyek a legkevésbé fordulnak elő önállóan, illetve csak nominatívusszal. E három esetformáról egyaránt elmondható, hogy az igével kifejezett eseménynek nem valamely szereplőjére vagy körülményére, hanem jellemzően az esemény lefolyásának a módjára vonatkoznak.

A 4. táblázatban feltüntetett sorrend tekinthető egy önállósági sorrendnek. Minél nagyobb gyakorisággal jelenik meg egy esetforma más, nem nominatívuszi esetformák társaságában, annál inkább beszélhetünk önállótlan esetformáról, hiszen az adott esetragú névszóval szimbolizált szereplő vagy körülmény mondatbeli kidolgozása többnyire csak más esetragú névszóval vagy névszókkal szimbolizált szereplők vagy körülmények kidolgozásával együtt valósul meg. Minél nagyobb gyakorisággal jelenik meg egy esetforma egyedül vagy csak nominatívusz társaságában, annál inkább tekinthető az adott esetforma önállóknak, azaz az adott esetragú névszóval szimbolizált szereplő vagy körülmény megnyilatkozói kidolgozása annál kevésbé függvénye más esetragú névszókkal szimbolizált szereplők vagy körülmények kidolgozásának. A százaléokban megadott gyakorisági adatokból láthatjuk, hogy az esetformák önállóságuk tekintetében jelentős eltéréseket mutatnak.

Ha a fentebb említett esetformák által tipikusan kifejezett esetviszonyokat a jelentéseik alapján, a fentebbi magyarázatnak megfelelő sematikusabb kategóriákba soroljuk, akkor az esetviszonyok önállóságának az alábbi (3)-ban megadott hierarchiáját kapjuk.

(3)

- Elsődleges szereplő (NOM)
- Az eseményt elszenvedő másodlagos szereplő (ACC)
- Az esemény szereplőjének (metaforikus) mozgását kifejező körülmények (DEL, ALL, SUB, ELA, ILL)
- Az esemény szereplőjének (metaforikus) elhelyezkedését kifejező körülmények (ADE, INE, SUP)
- Az esemény harmadlagos szereplője (DAT, INS)
- Az esemény lefolyásának a módja (SOC, ESS, FOR)

A (3)-ban megadott hierarchiában minél hátrébb van egy jelentéskategória, az azt tipikusan kifejező esetforma is annál önállótlanabb, azaz annál inkább csak más esetformákkal együtt jelenik meg a tagmondatban.

Az esetformák önállóságának a problémaköre kapcsán érdemes azt a kérdést is feltenni, hogy melyek azok az esetformák, amelyek tipikusan egymás környezetében, ugyanazon tagmondatban, ugyanannak az igének a bővítményeként jelennek meg, míg más esetformákkal kevésbé szerepelnek együtt. Úgyszintén feltehető a kérdés, hogy melyek azok az esetformák, amelyek taszítják egymást, azaz tipikusan nem jelennek meg egymás környezetében, ugyanazon ige bővítményeként. Ennek vizsgálatához használhatók a kollokációs erősségének megadására szolgáló metrikák. Az együttes előfordulás egyik leggyakrabban használt mérőszáma a kölcsönös információ érték (MI-érték) (Church 1990; lásd még Evert 2009; Brezina 2018). A 0-nál nagyobb MI-érték azt jelzi, hogy a két nyelvi jelenség többször fordul elő egymás környezetében, mint az pusztán a véletlen alapján várható lenne. A 0-nál kisebb MI-érték pedig azt jelzi, hogy a két jelenség kevesebbszer fordul elő egymás környezetében, mint az a véletlen alapján várható lenne.¹² Az MI-érték számítása előnyben részesíti a kizárólagosságot, azaz azok a kollokációk kapnak magas pontszámot, amelynek tagjai más kollokációkban nem vagy nem nagy mértékben fordulnak elő. Az MI jellemzőjének köszönhetően az egymással erősen kollokálódó esetformák között a kevésbé sokatmondó, nominatívuszt vagy akkuzatívuszt tartalmazó kollokációk nem, illetve csak kis számban jelennek meg. Az MI-érték egy másik jellemzője, hogy előnyben részesíti az alacsony gyakoriságú kollokációkat (lásd Evert 2009: 1226; Gablasova et al. 2017: 163–164). Ezt ellensúlyozandó, a legnagyobb MI-pontszámot kapott esetformapárokat bemutató 5. táblázatban nem szerepeltetem az ezernél alacsonyabb gyakoriságú kollokációkat.

¹² Az MI-érték és sok más asszociációs metrika mögött is egy olyan matematikai modell van, amelynek alapja az, hogy a korpusz szavai vagy egyéb nyelvi jelenségei közötti asszociációs erőt az alapján számolják, hogy azok hányszor fordulnának elő egymás környezetében abban az esetben, ha a korpusz szavai, nyelvi jelenségei random módon, azaz teljesen véletlenszerűen követnék egymást. A kapott asszociációs érték nagysága részben attól függ, hogy a kollokációnak a korpuszban való tényleges előfordulási száma mennyivel haladja meg ezt a véletlenszerűségi elv alapján kiszámított várható értéket. Természetesen a nyelvnek az a megközelítése, hogy alapbeállításnak a szavak, nyelvi jelenségek random sorrendjét veszik, meglehetősen leegyszerűsítő.

5. táblázat. Egymással kollokálódó esetformák kölcsönös információértéke

Esetformapár	MI-érték	Előfordulás	Esetformapár	MI-érték	Előfordulás
ABL, TER	2,15	27984	ADE, TER	0,32	5062
FOR, ILL	0,53	9798	DAT, ESS	0,32	6433
FOR, INE	0,51	36513	ALL, ESS	0,28	2088
FOR, TER	0,42	3499	FAC, FOR	0,27	2007
CAU, ILL	0,39	6889	INE, TER	0,26	45954
ACC, ESS	0,39	42855	ILL, TEM	0,25	19172
ADE, INS	0,38	36251	ACC, FOR	0,24	108563
SUP, TER	0,36	32932	FAC, TEM	0,22	4612
FOR, SUP	0,36	21856	INE, SUP	0,21	290404
INE, INS	0,34	336007	ADE, FOR	0,20	3087

A legnagyobb MI-értéket az ablatívusz és a terminatívusz által alkotott esetformapár kapta, ami az időtartamot és egyéb mennyiségeket, illetve területet kijelölő konstrukció (valami tart valamettől valameddig) gyakori előfordulásával magyarázható. A második, harmadik és negyedik legnagyobb MI-értéket kapott esetformapár egyaránt az esszívusz-formálisz esetformát tartalmazza valamilyen hely- vagy időviszonyt kifejező esetformával. Ezek a kollokációk jelentős részben a sok esetben metaforikus mozgást kifejező 'valahova valakiként/valamiként mozog/kerül', a 'valameddig valakiként/valamiként létezik/csinál valamit', illetve a 'valahol valakiként/valamiként van' és a 'valahol valamit valamiként használ/bemutat/ismer stb.' konstrukciókkal magyarázhatók. A táblázat legnagyobb előfordulással szereplő esetformapárja az inesszívusz és az instrumentálisz által alkotott kollokáció. Ügyszintén kifejezetten nagy gyakorisággal szerepel az akkuzatívusz és az esszívusz-formálisz, valamint az inesszívusz és a szuperesszívusz által alkotott kollokáció.

A 6. táblázat a tíz legalacsonyabb MI-értékkel rendelkező esetformapárt mutatja be. Ezek tehát azok az esetforma-kombinációk, amelyek jellemzően nem fordulnak elő ugyanazon ige bővítményeiként.

6. táblázat. Egymással nem kollokálódó esetformák kölcsönös információértéke

Esetformapár	MI-érték	Előfordulás
ILL, SUB	-0,76	40885
DEL, ILL	-0,84	14730
ALL, ILL	-0,85	10439
ALL, FAC	-0,88	2509
ABL, DEL	-0,90	8688
ADE, SOC	-0,96	12
ALL, DEL	-1,16	8385
CAU, DEL	-1,23	2232
FAC, ILL	-1,49	2317
DEL, FAC	-1,52	2258

A 6. táblázat esetformapárjaiból ötnél mind a két esetforma tipikusan mozgási eseménynek a kiindulópontját vagy célját jelöli (ILL–SUB, DEL–ILL, ALL–ILL, ABL–DEL, ALL–DEL). De a CAU–DEL esetformapár is ide sorolható, mivel a finálisz-kauzális jellemzően a mozgási esemény célhelyszínére is utal metonimikusan. A hat esetformapárból háromban a két esetformapár egyaránt kiindulópontra (ABL–DEL) vagy célra (ILL–SUB, ALL–ILL) utal. Ezek érthető módon kevésbé fordulnak elő együtt, hiszen egy mozgási eseménynek egy kiindulópontja és egy célja van. Ugyanakkor a DEL–ILL és az ALL–DEL esetformapároknál egy kiindulópontra és egy célra vonatkozó esetforma szerepel. Ezek az esetformák minden bizonnyal azért nem jelennek meg együtt, mert helymeghatározás szempontjából nem komplementer esetformákról van szó: a DEL–ILL esetformapár esetében egy külviszonyt és egy belviszonyt kifejező esetforma, az ALL–DEL esetformapárnál pedig egy közelséget és egy külviszonyt kifejező esetforma kerül egymással viszonyba (az irányhármasságról lásd Ladányi 2017: 585–587).

5. Az esetformák lexikai diverzitása és lexikai hasonlósága

Az esetformák lexikai jellemzői kapcsán többek között vizsgálható, hogy az egyes esetragokkal megjelenő szavak mennyire diverzek. Az esetformákhoz kapcsolódó lexikai diverzitás mérésére azt a módszert választottam, hogy

kiszámítottam, hogy ha az adott esetraggal ellátott lemmákból ezret véletlenszerűen kiválasztanánk, akkor az ezer lemmából várhatóan hány lemma lenne különböző.¹³ Ezt a 7. táblázat mutatja be. A táblázatban az egyes esetformák a lexikai diverzitásuk csökkenő sorrendjében szerepelnek.

7. táblázat. Esetformák lexikai diverzitása az 1000 szavanként várható különböző lemmák száma alapján

Esetforma	Diverzitás	Esetforma	Diverzitás
NOM	885	ABL	652
INS	713	ILL	650
ALL	707	DEL	620
SUB	700	ADE	609
FOR	700	ACC	583
DAT	692	SUP	502
ELA	681	SOC	411
FAC	663	TER	308
CAU	661	ESS	225
INE	659	TEM	121

A 7. táblázatból látható, hogy az alkalmazott módszer szerint a lexikailag legdiverzebb esetforma a nominatívusz, második helyen pedig az instrumentálisz áll. A legkevésbé diverz esetforma az esszívusz és a temporálisz. Azt is láthatjuk, hogy a legdiverzebb és a legkevésbé diverz esetformák között kifejezetten nagy a különbség.

Felvethető a kérdés, hogy az esetformák lexikai diverzitása nem függ-e össze az esetformák önállótlanágának a mértékével. Megfogalmazható ugyanis az a hipotézis, hogy minél önállótlanabb egy esetforma, annál kisebb a lexikai diverzitása. A hipotézis igazolásához kiszámítottam az esetformákhoz tartozó két adatsor, az önállótlanág mértékének a mérésére használt, nem nominatívuszi esetformákkal való előfordulás arányai és a lexikai diverzitás mérésére használt, 1000 szavanként várható különböző lemmák száma közötti Pearson-féle korrelációs együtthatót. A korrelációs együttható $-0,35$, ami gyenge negatív korrelációra utal, vagyis az

¹³ Hangsúlyozandó tehát, hogy nem történt tényleges mintavétel, a 7. táblázatban szereplő számok a várható értéket bemutató elméleti értékek.

önállótlanág mértékének a növekedése és a lexikai diverzitás csökkenése között van összefüggés, de ez nem túl erős. Az összefüggés a két jelenség között minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy egy kevésbé önálló, jellemzően más bővítmények társaságában megjelenő esetforma lexikai diverzitását a többi bővítmeny valamelyest korlátozhatja.

Ugyancsak vizsgálható, hogy egy adott esetforma mennyire hasonlít a többi esetformához az egyes esetragokkal megjelenő lemmák gyakorisága alapján. A 8. táblázat első két oszlopa azt mutatja be, hogy az egyes esetformák az adott esetraggal megjelenő lemmák alapján milyen sorrendet mutatnak a nominatívuszhoz való hasonlóságuk alapján, a második két oszlop pedig ugyanezt mutatja be az akkuzatívusz viszonylatában. Az esetformák közötti távolság, illetve közelség meghatározása tehát az esetragokkal megjelenő lemmák gyakoriságainak a hasonlósága alapján történik. A módszer lényege az az elképzelés, hogy a kétdimenziós térben a két koordinátatengely értékei mentén felvehető pontok közötti távolságszámítási eljárások kiterjeszthetők bármilyen n darab értékkel leírható adatpontok közötti távolság kiszámítására, amelynek során az n darab érték egy n -dimenziós térben jelöli ki az adatpontok helyét. Jelen esetben az egyes esetragokkal előforduló 491 547 különböző lemma lehetséges előfordulási számai jelölik ki azt a 491 547 dimenziós teret, amelyben a 20 esetforma adatpontokként elhelyezhető. Az adatpontok közötti távolság kiszámítására sokféle módszer használható, én az esetformák nominatívusztól, illetve akkuzatívusztól való távolságának meghatározására a koszinusztávolságot használtam.

8. táblázat. Az esetformák koszinusztávolsága a nominatívusztól és az akkuzatívusztól az egyes esetragokkal jelölt lemmák gyakoriságai alapján

NOMINATÍVUSZ		AKKUZATÍVUSZ	
Esetforma	Koszinusztávolság	Esetforma	Koszinusztávolság
DAT	0,483	DEL	0,775
INS	0,545	SUB	0,775
INE	0,616	ALL	0,777
ALL	0,627	TEM	0,800
ABL	0,640	ABL	0,803
ELA	0,661	ADE	0,809
ADE	0,661	INS	0,815

NOMINATÍVUSZ		AKKUZATÍVUSZ	
Esetforma	Koszinusztávolság	Esetforma	Koszinusztávolság
SUB	0,678	DAT	0,827
DEL	0,701	TER	0,838
FOR	0,714	ELA	0,867
CAU	0,725	NOM	0,889
TER	0,752	INE	0,892
ILL	0,752	CAU	0,899
SUP	0,769	ILL	0,936
FAC	0,830	SUP	0,943
TEM	0,886	FOR	0,947
ACC	0,889	FAC	0,977
SOC	0,937	SOC	0,994
ESS	0,978	ESS	0,997

A 8. táblázatból látható, hogy lexikai szempontból a datívusz és az instrumentálisz hasonlít legjobban a nominatívuszra, legkevésbé pedig az akkuzatívusz, a szociatívusz és az esszívusz. Az akkuzatívuszra lexikailag legjobban a szublatívusz és a delatívusz hasonlít, legkevésbé pedig a transzlatívusz-faktívusz, a szociatívusz és az esszívusz. Szembetűnő, hogy a szociatívusz és az esszívusz van a legtávolabb a nominatívusztól és az akkuzatívusztól is. Ennek oka az lehet, hogy ezek az alacsony gyakorisággal megjelenő esetformák csak bizonyos lemmákkal fordulnak elő, vagyis számos lemma, amely megjelenik nominatívuszi és akkuzatívuszi esetraggal, szociatívuszi és esszívuszi esetraggal egyáltalán nem szerepel a korpuszban.

Az esetformáknak a lemmák gyakorisága alapján való távolsága a nominatívusztól leképezi azt, hogy az egyes esetformák által tipikusan kifejezett esetviszonyok milyen mértékben asszociálódnak élő vagy élettelen szemantikai szerepekkel. A nominatívusz után közvetlenül a datívusz következik, amely részeshatározói funkcióban a nominatívuszhoz hasonlóan gyakran járul személyekre vonatkozó főnevekhez. Harmadik helyen az instrumentálisz áll, amely az eszközhatározói funkció mellett gyakran jelöl társhatározói funkciót, vagyis ezt az esetragot is sokszor kapják személyre vonatkozó főnevek. Ezt követik a többnyire helyviszonyt kifejező esetragok, amelyek nagyrészt különböző tárgyak és egyéb élettelen entitások által meghatározott

lokációkra vonatkozó főnevekhez járulnak. Az esszívusz és a szociatívusz, ahogyan arra már utaltam, feltételezhetően a meglehetősen korlátozott, kevés számú lemmát lefedő előfordulás miatt került a sor végére. Ha ezeket nem számítjuk, akkor a nominatívusztól legtávolabb a tranzitív igék által kifejezett folyamatok páciensét jelölő, és ezért tipikusan élettelen tárgyakra vonatkozó főnevek esetformájaként megjelenő akkuzatívusz áll.

6. Az esetformák gyakorisági eloszlása mint a szövegtípusnak a jellemzője

A tanulmány további részében arra mutatok rá, hogy az esetformák előfordulásának mérése szövegtani vizsgálatokban is hasznosítható. Szövegek stilometriai vizsgálatának egyik gyakori eljárása, hogy a szövegek hasonlóságának, illetve különbözőségének a mértékét a szövegekben előforduló szavak gyakorisága alapján állapítják meg, majd a szövegeket a kapott hasonlósági értékek alapján csoportosítják egy hierarchikus agglomeratív klaszterezésnek nevezett módszerrel. Az ilyen típusú vizsgálatok egyik leggyakoribb alkalmazási területe a szerzőazonosítás, mivel egy mű legtöbbször előforduló szavainak a gyakoriságára hatással van a szerző egyéni stílusa. A leggyakoribb szavak előfordulása alapján való szerzőazonosítás manapság is leginkább használt módszertanát Burrows (2002) fektette le, aki a szavak relatív gyakoriságainak a standardizált értékeivel számolt, távolságmétrikának pedig a Manhattan-távolságot használta. A későbbi kutatásokban számos további távolságmétrikát is kipróbáltak. Ezekből a vizsgálatokból az derült ki, hogy a koszinusztávolság a Manhattan-távolságnál jobb hatásfokkal működik a szerzőazonosításban (Evert et al. 2015, 2017; Jannidis et al. 2015). Magyar nyelvű szövegeken is végeztek már ilyen típusú, a szövegek hasonlóságát a szavak gyakoriságai alapján meghatározó stilometriai vizsgálatokat (például Kiss 2019; Cséve–Kalcsó–Mihály 2021).

Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy a szókincs mellett milyen további szövegjellemzők alkalmazhatók szerzőazonosításra, illetve szövegek hasonlóságának a vizsgálatára. Grieve (2007) például 39 különböző szövegjellemzőt vizsgált meg ebből a szempontból. Ezek között olyan felszíni jellemzők szerepelnek, mint a szavak és mondatok hosszúsága, a különböző írásjelek gyakorisága vagy éppen különböző karakter n-gramok gyakorisága. A Grieve által vizsgált felszíni szövegjellemzők mellett szövegek grammatikai jellemzői is alkalmasak lehetnek szerzőazonosításra. Magyar nyelvű

szövegek esetében tudomásom szerint eddig egyedül Szemes (2021) vizsgálta a szerzőazonosítás lehetőségét grammatikai jellemzők alapján. Ő a vizsgált regényekben szereplő tagmondatkapcsolat-típusok gyakorisága alapján klaszterezte a regényeket. Ennek a tanulmányának a kontextusában az a kérdés vethető fel, hogy vajon egy másik grammatikai jellemző, az esetformák gyakorisága használható-e szerzőazonosításra. Amennyiben a kérdésre igen a válasz, az azt jelenti, hogy az esetformák eloszlása egyedi jellemzője egy szerző stílusának, olyan szerzői ujjlenyomat, amely az adott szerzőt megkülönbözteti más szerzőktől.

A stilometriai vizsgálatok nem csupán a szerzőazonosítás terén használhatók, hiszen azok alkalmasak a különböző szövegek egyéb típusú kapcsolatainak a kimutatására is. Az esetformák kapcsán például felvethető az a kérdés is, hogy vajon azok gyakoriságára hatással van-e a szövegtípus, el lehet-e különíteni a különböző szövegtípusokba tartozó műveket az esetformák gyakoriságai alapján. További kérdésként merülhet fel, hogy a szövegtípus vagy a szerző egyéni stílusa az, amely inkább hatással van az esetformák előfordulására. Ez utóbbi kérdést úgy válaszolhatjuk meg a legegyszerűbben, ha a használt korpuszba ugyanattól a szerzőtől származó, de különböző szövegtípusokba tartozó műveket is beleveszünk.

A kérdések megválaszolásához létrehoztam egy vizsgálati korpuszt a (4)-ben szereplő művekből, illetve szövegcsoportokból. A regény, a vers és a dráma szövegtípusába tartozó műveket az ELTE Regénykorpuszból, az ELTE Verskorpuszból és az ELTE Drámakorpuszból szedtem ki. A drámák közé csak olyan műveket válogattam, amelyek prózai szöveget tartalmaznak. A kiválasztott költők összes verseit összevontan, egy vizsgálati egységként kezeltem a klaszterelemzések során. A vizsgált 35 szöveget, illetve szövegcsoportot úgy választottam ki, hogy minél több olyan szerző legyen, akinek a művei a három szövegtípusból többen is szerepelnek.

(4)

- Regények: Babits Mihály: A gólyakalifa; Babits Mihály: Halálfiái; Bródy Sándor: Az ezüst kecske; Kaffka Margit: Színek és évek; Kaffka Margit: Hangyaboly; Kosztolányi Dezső: Aranysárkány; Kosztolányi Dezső: Nero, a véres költő; Kosztolányi Dezső: Édes Anna; Mikszáth Kálmán: Beszterce ostroma; Mikszáth Kálmán: Új Zrínyiás; Móricz Zsigmond: Sárarany; Móricz Zsigmond: Rokonok; Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig

- Versek: Ady Endre versei, Babits Mihály versei, József Attila versei, Juhász Gyula versei, Kaffka Margit versei, Komjáthy Jenő versei, Kosztolányi Dezső versei, Radnóti Miklós versei, Reviczky Gyula versei, Tóth Árpád versei, Vajda János versei
- Drámák: Babits Mihály: A literátor; Babits Mihály: A Simóné háza; Bródy Sándor: A tanítónő; Csáth Géza: A Janika; Csáth Géza: Hamvazószerda; Csiky Gergely: A nagymama; Csiky Gergely: A proletárok; Hevesi Sándor: Császár és komédiás; Hunyady Sándor: Nyári Zápor; Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig; Móricz Zsigmond: Úri muri

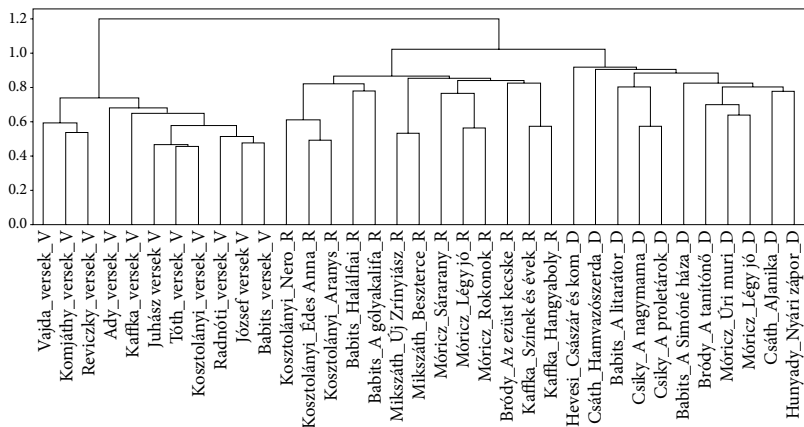
Az esetformák gyakorisága alapján történő stilometriai vizsgálatok előtt érdemes megnézni, hogy a vizsgálati korpusznak a leggyakoribb szavak alapján történő hierarchikus agglomeratív klaszterezésével milyen eredményeket kapunk, hiszen a szavak alapján történő klaszterezés eredményét tekinthetjük olyan kiindulópontnak (baseline-nak), amelyhez képest felmérhetjük, hogy az esetformák gyakorisága alapján történő klaszterezés mire jó, és mire nem jó. A szövegeket így első lépésben a leggyakoribb 1000 lemma relatív gyakoriságainak a standardizált értékei (z-értékek) alapján klasztereztem, távolságmétrikaként a szövegek közötti koszinusztávolságot használva. Egy számból álló adatsorban egy adat standardizált értéke azt jelöli, hogy az adat hány szórás távolságra van az adatsor átlagától. A stilometriai eljárásokban elsősorban azért szokták standardizálni az értékeket, hogy minden változó (jelen esetben minden lemma) azonos súllyal vegyen részt a szövegek közötti távolságok kijelölésében. A standardizálatlan gyakorisági értékek esetén ugyanis minél nagyobb gyakorisággal fordul elő egy változó, annál nagyobb mértékben van hatással a klaszterezés kimenetére.

A koszinusztávolság kiszámításán alapuló eljárás lényege ugyanaz, mint az esetformák nominatívusztól és akkuzatívusztól való távolságának a kiszámítása során volt, csak ezúttal az adatpontok az egyes művek, illetve versek esetén az egyes verscsoportok, amelyek pozícióját a teljes korpusz 1000 leggyakoribb lemmájának standardizált gyakorisági értékei jelölik ki egy 1000 dimenziós térben. Az e térben a koszinusztávolság alapján egymáshoz közel lévő szövegek ugyanabba az alacsonyabb szintű klaszterbe kerülnek, míg az egymástól távolabb lévő szövegek csak egy magasabb szinten kerülnek közös klaszterbe. A több szöveget tartalmazó klaszterek közötti távolság kiszámítására az átlagos koszinusztávolságot használtam.¹⁴ Az eredményeket

¹⁴ Egy több szöveget tartalmazó klaszternek a többi szövegtől, illetve klasztertől való koszinusztávolsága kiszámolására többféle módszer is létezik (lásd Brezina 2018: 154–159).

az 1. ábra mutatja be. A könnyebb áttekinthetőség érdekében a művek, illetve szövegcsoportok után D, R és V betűkkel jelöltem, hogy drámáról, regényről vagy pedig versek csoportjáról van-e szó.

1. ábra. Regények, versek és drámák hierarchikus agglomeratív klaszterezése a leggyakoribb 1000 lemma relatív gyakoriságainak standardizált értékei alapján (távolságmérika: átlagos koszinusztávolság)

Az 1. ábrából láthatjuk, hogy a leggyakoribb szavak alapján a vers, a regény és a dráma szövegcsoportja sikeresen elkülöníthető: a három szövegcsoporthoz tartozó szövegek három külön klaszterbe sorolódtak. Azt is láthatjuk, hogy a szakirodalomban olvasható eredményekkel összhangban a leggyakoribb szavak alapján sikerrel elvégezhető a szerzőazonosítás is, hiszen egy adott szövegcsoponton belül az azonos szerzőjű szövegek szinte mind egy alacsonyabb szintű klaszterbe kerültek. Ez alól egyedül Babits és Csáth két-két drámája a kivétel, amelyek a dráma-klaszteren belül nem kerültek bele egy alacsonyabb szintű közös klaszterbe. Ennek oka lehet az, hogy drámák

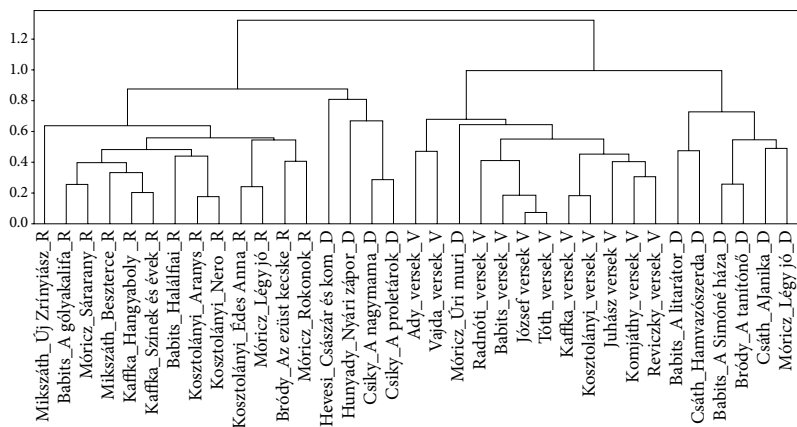
Az átlagos koszinusztávolság számításának lényege az, hogy egy több szöveget tartalmazó klaszter és egy másik szöveg közötti távolság megadása során a klaszterbe tartozó összes szövegnek a kérdéses szövegtől való koszinusztávolságát összeadjuk, majd a kapott összeget elosztjuk az összeadott távolságértékek számával. Amennyiben két klaszter koszinusztávolságát kell megadni, akkor az A klaszterhez tartozó összes szövegnek a B klaszterhez tartozó összes szövegtől való összes távolságát össze kell adni, majd azt elosztani az összeadott távolságértékek számával.

esetében nincsen elbeszélői hang, aminek következtében az azonos szerzőjű, de eltérő típusú karaktereket felvonultató drámák szókinccse nagyobb mértékben különbözhet, mint az azonos szerzőjű regények szókinccse.

Az 1. ábrából azt is láthatjuk, hogy az azonos szerzőjű, de eltérő szövegtípushoz tartozó művek egy esetben sem kerültek egy közös szerzői klaszterbe: Kosztolányi versei nem kerültek egy klaszterbe Kosztolányi regényeivel; Babits versei, regényei és drámái sem sorolódtak egy közös klaszterbe; és ugyanez mondható el Kaffka verseiről és regényeiről, valamint Bródy és Móricz regényeiről és drámáiról. Az eredményekből tehát egyértelműen látszik, hogy a szövegtípus erősebb hatással van a szavak gyakoriságára, mint a szerző egyéni stílusa, úgyhogy érdemes ezen a ponton hangsúlyozni azt az általánosabb tanulságot, hogy a szógyakoriságon alapuló szerzőazonosító eljárások is csak azonos vagy legalábbis egymástól nem nagyon távol lévő szövegtípusokba tartozó szövegek esetén használhatók hatékonyan.

Ugyanezt a típusú hierarchikus agglomeratív klaszterezést végeztem el az esetformák relatív gyakoriságainak a standardizált értékei alapján: a 35 szöveget/szövegcsoportot a szövegekben annotált 18 esetforma relatív gyakoriságainak a standardizált értékei alapján klasztereztem, távolságmétrikaként a szövegek közötti koszinusz-, illetve átlagos koszinusztávolságot használva. Megjegyzendő, hogy az e-magyar UD-kimenete nem 18, hanem 19 különböző esetformát különböztet meg. A lokatívuszt (például *Pécsett*) azonban nem vettem figyelembe, mivel azt tapasztaltam, hogy a lokatívusz kihagyásával a szövegtípusok elkülönítése valamivel jobb eredménnyel valósul meg.¹⁵ A klaszterezés eredményét a 2. ábra mutatja be. Ahogyan arra korábban már utaltam, itt is és a további klaszterezéseknél is a főnevek esetragjait vettem figyelembe, függetlenül a főnév szintaktikai szerepétől.

¹⁵ A lokatívusz figyelembevételekor a standardizált értékekkel végrehajtott klaszterezésnél Hunyady Sándor *Nyári zápor* című drámája a regények közé sorolódik. Érdekes módon a drámában nem szerepel lokatívusz, ugyanakkor egy szöveg klaszterezésének az eredményét már az is befolyásolhatja, ha az ott nem szereplő változó más szövegekben viszont előfordul.

2. ábra. Regények, versek és drámák hierarchikus agglomeratív klaszterezése az esetformák relatív gyakoriságainak standardizált értékei alapján (távolságmérika: átlagos koszinusztávolság)

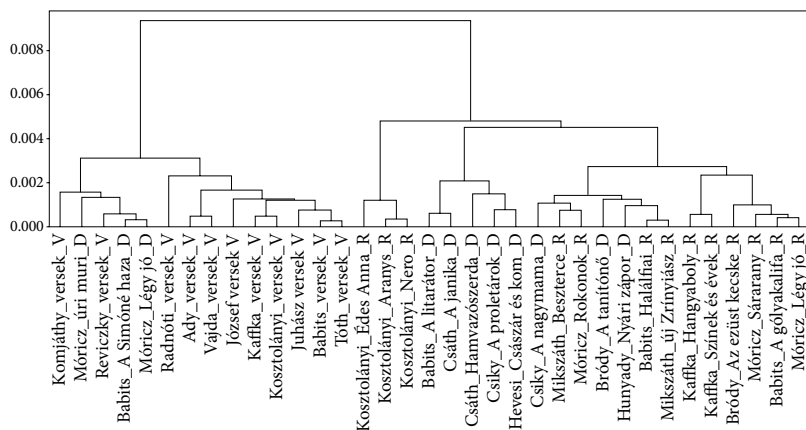
A 2. ábrából láthatjuk, hogy a három szövegtípus elkülönítése az esetformák gyakoriságai alapján nagyrészt sikeresen elvégezhető. A szövegek négy nagyobb klaszterbe sorolódtak, az egyikben a regények, a másikban a versek, a fennmaradó két klaszterben pedig a drámák szerepelnek. Egyedül Móricz *Úri muri* című drámája került bele a verseket tartalmazó klaszterbe. Míg a versek és regények egységesen belekerültek egy nagyobb klaszterbe, addig a drámák két kisebb klaszterbe sorolódtak, amelyből az egyik a regényekkel, a másik pedig a versekkel alkot egy nagyobb közös klasztert. Ebből úgy tűnik, hogy a dráma szövegtípusa a regény és a vers szövegtípusához képest kevésbé egységes, bizonyos drámák inkább a vers szövegtípusához, míg mások inkább a regény szövegtípusához állnak közelebb az esetformák szempontjából.

Míg a szövegtípusba sorolást sikerrel el lehetett végezni az esetformák gyakoriságai alapján, addig a szerzőazonosítást jóval kisebb hatékonysággal lehetett csak megvalósítani, mint a leggyakoribb szavak gyakoriságára épülő klaszterezésnél. Kaffka két regénye, Kosztolányi két regénye és Csiky két drámája került egy közös, alacsony szintű klaszterbe. A többi azonos szerzőjű mű viszont nem alkot egy alacsony szintű szerzői klasztert a szövegtípusok klaszterein belül. A klaszterelemzés eredményeiből tehát az látszik, hogy az esetformák gyakorisága a szerzők egyéni stílusát csak korlátozott mértékben

jellemzi. Bizonyos művek esetformáinak a gyakoriságára erőteljesebben hat a szerző egyéni stílusa, de a művek nagyobb része esetében az esetformák gyakorisági eloszlására az egyéni stílus nincs akkora hatással, hogy a szerzőazonosítást sikerrel el lehessen végezni. Azt is láthatjuk, hogy Kosztolányi és Kaffka esetében sem kerültek a versek egy klaszterbe a két szerző regényeivel. Vagyis azon szerzőknél sem éri el a szerző egyéni stílusának a hatása a szövegtípus hatásának a mértékét, akiknél egyébként a klaszterelemzés kimutatta az egyéni stílus érvényesülését az esetformák gyakoriságában.

Felvethető a kérdés, hogy az eltérő szövegtípusokhoz tartozó szövegekben az esetformák eltérő eloszlása valójában milyen típusú különbségek következménye. A szövegekben megjelenő esetformák nagy részének a használatát különböző igei konstrukciók hívják elő, hiszen az igei konstrukciók egyik fő formai jellemzője, hogy a konstrukcióban az ige által kifejezett esemény szereplőit és körülményeit milyen esetraggal ellátott névszók fejezik ki. A különböző szövegekben az esetformák eltérő gyakorisági eloszlása tehát eltérő típusú igei konstrukciók erőteljesebb használatával függhet össze. A regények, versek és drámák létrehozása során a szerzők más-más sémákat mozgósítanak. A klaszterelemzésekből úgy tűnik, ezek a sémák nem csupán a szöveg témájára és makroszintű szervezésére vonatkoznak, hanem a használt mondatkonstrukciókra, illetve igei konstrukciókra is, amelyek persze összefügghetnek az előbbiekkal. A szerzők a regény, a vers és a dráma létrehozása során bizonyos igei konstrukciókat preferálnak, míg más konstrukciók használatát kerülik. A preferált és került konstrukciótípusok „felszíni” megnyilvánulása a szövegekben szereplő esetformák gyakorisági eloszlása, amelyre az alkalmazott klaszterelemzés épült.

Érdeemes azt is megvizsgálni, hogy milyen eredményeket kapunk abban az esetben, ha nem az esetformák gyakoriságának standardizált értékeivel, hanem pusztán a standardizálatlan gyakorisági értékekkel végezzük el a hierarchikus agglomeratív klaszterezést. Ebben az esetben egy esetforma annál nagyobb mértékben vesz részt a szövegek közötti távolságok kijelölésében, minél nagyobb arányban fordul elő. A standardizálatlan gyakorisági értékekkel végzett klaszterezés eredményét a 3. ábra mutatja be.

3. ábra. Regények, versek és drámák hierarchikus agglomeratív klaszterezése az esetformák relatív gyakoriságai alapján (távolságmérika: átlagos koszinusz-távolság)

A standardizálatlan értékekkel való klaszterezés sikeresen elkülönítette a vers és a regény szövegtípusát, hiszen ezek a szövegek két külön klaszterbe sorolódtak. A drámák elkülönítése ugyanakkor ezzel a módszerrel már csak részlegesen valósult meg.

Mivel a versek és a regények elkülönítése a standardizálatlan értékek használatával is sikeres volt, érdemes megvizsgálni, hogy a két legnagyobb gyakoriságú esetforma, a nominatívusz és az akkuzatívusz gyakorisága milyen eltérést mutat a regények és a versek esetében. A két esetforma eltérésének a megállapításához az ELTE Regénykorpusz 399 regényéből és az ELTE Verskorpusz 13 362 verséből kinyertem a nominatívuszok és akkuzatívuszok arányait az adott regényben, illetve versben szereplő összes főnévhez képest, majd a kapott arányszámoknak kiszámítottam az átlagát és a mediánját. A regényekben és versekben előforduló főnévi nominatívuszok és akkuzatívuszok középértékeit a 9. táblázat mutatja be.

9. táblázat. A nominatívuszi és akkuzatívuszi főnevek relatív gyakoriságainak középvértékei az ELTE Verskorpuszban és az ELTE Regénykorpuszban

	Nominatívuszb		Akkuzatívuszb	
	Átlag	Medián	Átlag	Medián
Regények	53,83%	53,68%	15,76%	15,82%
Versek	60,46%	60,71%	13,19%	12,07%

A 9. táblázatból látható, hogy a versekben több nominatívuszi főnév és valamivel kevesebb akkuzatívuszi főnév szerepel, mint a regényekben. A nominatívuszi főnevek gyakoriságának a jelentősebb eltérése feltételezésem szerint azzal magyarázható, hogy a regényekben sok esetben egy adott szereplő egymást követő cselekvéseinek vagy mentális folyamatainak a leírása jelenik meg, és így az egyes tagmondatok pusztán az igeragozással megvalósuló inflexiók anaforával, azaz nominatívuszi főnév nélkül utalnak a tagmondatok alanyaként megjelenő szereplőre. Ezzel szemben versekben, legalábbis a lírai szövegekben az ilyen típusú topikfolytonosság valamivel ritkábban valósul meg, mivel a lírai én jellemzően az általa éppen aktuálisan észlelt, illetve átélt, a mondatban sokszor elsődleges szereplőként feltűnő jelenségekre fókuszál – amelyek persze értelmezhetőek a lírai én belső világának a kivetüléseként –, ami miatt megnő a versvilágban új információként bevezetett és így főnévi kifejtést kapó, a tagmondatokban nominatívuszi esetformával kifejezett entitások száma. A jövőben érdemes lenne megvizsgálni, hogy a lírai versszövegek és az elbeszélő költemények között van-e különbség a nominatívuszbok előfordulásában. Amennyiben az itt megfogalmazott magyarázat helytálló, a nominatívuszb arányát tekintve az elbeszélő költemények feltételezhetően inkább a regényekhez állnak közelebb.

7. Összefoglalás

A tanulmányban az esetragokként megjelenő esetformákat vizsgáltam kvantitatív módon, korpusz-előfordulások alapján. Egyrészt vizsgáltam az esetformák előfordulási és együttes előfordulási jellemzőit. Az esetformák együttes előfordulásainak a vizsgálata során bevezettem az esetformák önállóságának, illetve önállótlanságának a fogalmát: egy esetforma annál önállótlanabb, minél nagyobb mértékben fordul elő a tagmondatban legalább egy

másik, nem nominatívuszi esetformával. Amellett érveltem, hogy az egyes esetformák önállóságát, illetve önállótlanságát az esetviszonyok által lefedett absztraktabb jelentéskategóriákkal leírható önállósági hierarchia motiválja. Úgyszintén vizsgáltam, hogy kölcsönös információ értékük alapján mely esetformák vonzzák és melyek taszítják egymást. Ennek során azt az eredményt kaptam, hogy azon esetformapároknál, ahol mind a két esetforma a (metaforikus) mozgás kiindulópontját vagy célját nevezi meg, illetve ahol a kiindulópontot és a célt megnevező esetformák helymeghatározás szempontjából nem komplementerek egymással, az esetformák taszítják egymást, azaz jellemzően nem fordulnak elő egy tagmondatban.

A tanulmányban az esetformák lexikai jellemzőit is vizsgáltam. Egyrészt bemutattam az esetformák lexikai diverzitásának a mértékét az alapján, hogy 1000 véletlenszerűen kiválasztott, az adott esetraggal ellátott szó között várhatóan hány különböző lemma szerepelne. Rámutattam arra is, hogy az esetformák diverzitásának és az esetformák önállótlanságának a mértéke között gyenge negatív korreláció van, ami azzal magyarázható, hogy az egyéb esetformájú bővítmények jelenléte a tagmondatban valamelyest korlátozhatja egy esetforma diverzitását. Azt is vizsgáltam, hogy az egyes esetragokkal ellátott lemmák gyakoriságai alapján a nominatívuszhoz és az akkuzatívuszhoz a többi esetforma milyen mértékben hasonlít. Az esetformáknak a nominatívusz esetében kapott hasonlósági sorrendje leképezi, hogy az esetformák által tipikusan kifejezett szemantikai szerepeket milyen mértékben töltik be élő entitások.

A tanulmány második felében arra tettem kísérletet, hogy az esetformák előfordulásának a mérését szövegtani szempontból hasznosítsam. A stilometriai vizsgálatoknak egyik legtipikusabb eljárása, hogy szövegeket, szövegcsoportokat az azokban szereplő leggyakoribb szavak előfordulásai alapján hierarchikusan klasztereznek. A tanulmányban ezt a módszertant alkalmaztam az esetragok előfordulásai alapján. Az elvégzett klaszterezések alapján láthattuk, hogy a vers, a regény és a dráma szövegtípusát az esetformáknak egy sajátos gyakorisági eloszlása jellemzi, hiszen máskülönben az esetformák gyakoriságai alapján nem kerülhetek volna egy közös klaszterbe az azonos szövegtípusba tartozó szövegek. Az esetformák gyakorisági eloszlásának a különbségei minden bizonnyal azzal magyarázhatók, hogy az egyes szövegtípusok megvalósítása során a szerzők eltérő igei konstrukciókat preferálnak, illetve mellőznek.

A vizsgálatokból azt is láthattuk, hogy az azonos szerzőjű szövegek az esetformák alapján jellemzően nem kerülnek egy alacsony szintű klaszterbe,

akkor sem, ha a szövegek szövegtípusa megegyezik. Vagyis a szerzői stílus általában nem hagy erőteljesebb nyomot az esetformák gyakoriságán. Felhívtam a figyelmet arra is, hogy a leggyakoribb lemmák alapján történő szerzőazonosítás csak akkor működhet megbízhatóan, ha azonos szövegtípusba tartozó szövegeket használunk, mivel a szövegtípus erősebben hat a lemmák gyakoriságára, mint a szerző egyéni stílusa.

Külön megvizsgálva a két leggyakoribb esetforma, a nominatívusz és az akkuzatívusz előfordulási értékeit, azt találtam, hogy a versekben több nominatívuszi főnév szerepel, mint a regényekben. Ezt az eltérést azzal magyaráztam, hogy a regények jellemzően egy-egy szereplő egymást követő cselekvéseit vagy mentális folyamatait írják le, aminek következtében az egyes tagmondatokban a cselekvő ágens sok esetben nem kap nominatívuszi főnévvel explicit nyelvi kifejtést, hanem arra inflexiók anafora utal. Ezzel szemben a versek túlnyomó részét kitevő lírai szövegekben ez a fajta topikfolytonosság kevésbé valósul meg, mivel a lírai én többnyire az éppen aktuálisan észlelt, illetve átélt jelenségeket állítja fókuszba, aminek következtében megnő az új információként bevezetett, nominatívuszi főnevek száma.

Irodalom

- Balogh Judit 2000. A névszórageozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 183–208.
- Brezina, Vaclav 2018. *Statistics in corpus linguistics: A practical guide*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316410899>
- Burrows, John 2002. 'Delta': a measure of stylistic difference and a guide to likely authorship. *Literary and Linguistic Computing* 17(3): 267–287. <https://doi.org/10.1093/lc/17.3.267>
- Church, Kenneth W. – Hanks, Patrick 1990. Word association norms, mutual information, and lexicography. *Computational Linguistics* 16(1): 22–29.
- Cséve, Anna – Kalcsó Gyula – Mihály Eszter 2021. Stylometric analysis of the correspondence of Zsigmond Móricz. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae: Sectio Linguistica Hungarica* 47: 137–147. <https://doi.org/10.46437/ActaUnivEszterhazyLinguistica.2021.137>
- Croft, William – Cruse, Alan D. 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803864>

- Evert, Stefan 2009. Corpora and collocations. In: Lüdeling, Anke – Kytö, Merja (eds.): *Corpus linguistics: An international handbook*. Vol. 2. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 1212–1248. <https://doi.org/10.1515/9783110213881.2.1212>
- Evert, Stefan – Proisl, Thomas – Jannidis, Fotis – Pielström, Steffen – Schöch, Christof – Vitt, Thorsten 2015. Towards a better understanding of Burrows's Delta in literary authorship attribution. In: *Proceedings of NAACL-HLT Fourth Workshop on Computational Linguistics for Literature*. Denver, Colorado: Association for Computational Linguistics. 79–88. <https://doi.org/10.3115/v1/W15-0709>
- Evert, Stefan – Proisl, Thomas – Jannidis, Fotis – Reger, Isabella – Pielström, Steffen – Schöch, Christof – Vitt, Thorsten 2017. Understanding and explaining Delta measures for authorship attribution. *Digital Scholarship in the Humanities* 32(2): ii4–ii16. <https://doi.org/10.1093/llc/fqx023>
- Gablasova, Dana – Brezina, Vaclav – McEnery, Tony 2017. Collocations in corpus-based language learning research: Identifying, comparing, and interpreting the evidence. *Language Learning* 67(S1): 155–179. <https://doi.org/10.1111/lang.12225>
- Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at work: The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199268511.001.0001>
- Grieve, Jack 2007. Quantitative Authorship Attribution: An Evaluation of Techniques. *Literary and Linguistic Computing* 22(3): 251–270. <https://doi.org/10.1093/llc/fqm020>
- Horváth Péter – Kundráth Péter – Indig Balázs – Fellegi Zsófia – Szlávič Eszter – Bajzát Tímea Borbála – Sárközi-Lindner Zsófia – Vida Bence – Karabulut Aslihan – Timári Mária – Palkó Gábor 2022. ELTE Verskorpusz – a magyar kanonikus költészet gépileg annotált adatbázisa. In: Berend Gábor – Gosztolya Gábor – Vincze Veronika (szerk.): *XVIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem TTIK, Informatikai Intézet. 375–388. <https://doi.org/10.31915/NWS.2022.35>
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.

- Indig Balázs – Sass Bálint – Simon Eszter – Mittelholcz Iván – Kundraht Péter – Vadász Noémi 2019. emtsv – Egy formátum mind felett. In: Berend Gábor – Gosztolya Gábor – Vincze Veronika (szerk.): *XV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: SZTE Informatikai Intézet. 235–247.
- Jannidis, Fotis – Pielström, Steffen – Schöch, Christof – Vitt, Thorsten 2015. Improving Burrows’ Delta: An empirical evaluation of text distance measures. In: *Digital Humanities 2015. Conference Abstracts*.
- Kiefer Ferenc 2003. Alaktan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 187–284.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentélmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Kiss Margit 2019. Stilometriai elemzés lehetőségei magyar történeti szövegkorpuszon. *Digitális Bölcsészet* 2: 15–33. <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2019.2.336>
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 501–660.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 17–58.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in cognitive grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110214369>
- Németh T. Enikő 2000. Implicit argumentumok a magyarban: előfordulásuk módjai és azonosításuk lehetőségei. In: Kenesei István (szerk.): *Igei vonzat-szerkezetek a magyarban*. Budapest: Osiris Kiadó. 197–253.
- Németh T. Enikő 2008. Az implicit alanyi és tárgyi igei argumentumok előfordulásának lexikai-szemantikai jellemzői. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan IV. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 71–128.
- Novák Attila – Rebrus Péter – Ludányi Zsófia 2017. Az emMorph morfológiai elemző annotációs formalizmusa. In: Vincze Veronika (szerk.): *XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet. 70–78.

- Sass Bálint 2009. „Mazsola” – eszköz a magyar igék bővítémszerkezetének vizsgálatára. In: Váradi Tamás (szerk.): *Válogatás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia előadásaiból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 117–129.
- Sass Bálint 2015. 28 millió szintaktikailag elemzett mondat és 500000 igei szerkezet. In: Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.): *XI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport. 303–308.
- Sass Bálint – Váradi Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit 2010. *Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szemes Botond 2021. Kidolgozott viszonyok. A tagmondatkapcsolatok automatikus azonosításának hasznosíthatósága a stilsztikában és az irodalomtörténet-írásban. *Digitális Bölcsészet* 4: 31–77. <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2021.4.2415>
- Szemes Botond – Bajzát Tímea – Fellegi Zsófia – Kundráth Péter – Horváth Péter – Indig Balázs – Dióssy Anna – Hegedüs Fanni – Pantyelejev Natali – Sziráki Sarolta – Vida Bence – Kalmár Balázs – Palkó Gábor 2022. Az ELTE Drámakorpuszának létrehozása és lehetőségei. In: Tick József – Kokas Károly – Holl András (szerk.): *Valós térben – Az online térért: Net-workshop 31: országos konferencia*. Budapest: HUNGARNET Egyesület. 170–178. <https://doi.org/10.31915/NWS.2022.21>
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.
- Váradi Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC2002)*. Las Palmas, Spain: European Language Resources Association (ELRA). 385–389.
- Váradi Tamás – Simon Eszter – Sass Bálint – Gerőcs Mátyás – Mittelholtz Iván – Novák Attila – Indig Balázs – Prószyk Gábor – Farkas Richárd – Vincze Veronika 2017. Az e-magyar digitális nyelvfeldolgozó rendszer. In: Vincze Veronika (szerk.): *XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: SZTE Informatikai Intézet. 49–60.

Vincze Veronika – Simkó Katalin – Szántó Zsolt – Farkas Richárd 2017. Universal dependencies and morphology for Hungarian – and on the price of universality. In: *Proceedings of the 15th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics: Volume 1, Long Papers*. Valencia, Spain: Association for Computational Linguistics. 356–365. <https://doi.org/10.18653/v1/E17-1034>

Quantitative observations on the lexical, sentence and textual behaviour of Hungarian cases

The paper investigates Hungarian cases in a quantitative framework, using corpus linguistic methods. It presents the occurrence and co-occurrence properties of Hungarian cases and establishes the hierarchy of case independence. Furthermore, it investigates the lexical diversity and lexical similarity of cases on the basis of the frequency of the different lemmas in each case. The paper also presents that the quantitative measuring of case occurrence can be useful in text type analysis. Using the method of hierarchical agglomerative clustering based on case frequency, it shows that the text type of novel, poem and drama can be characterized by a specific frequency distribution of cases, which can be related to the specific use of verbal constructions.

Keywords: Hungarian cases, verbal construction, corpus analysis, stylometry, authorship attribution, hierarchical agglomerative clustering, text type

Horváth Péter

<https://orcid.org/0000-0002-3517-5623>

Eötvös Loránd Tudományegyetem

horvath.peter@btk.elte.hu

II.

Az igei konstrukciók változatai

HRENEK ÉVA

Funkcióigés szerkezetek komponensei közötti szemantikai kölcsönhatások*

Kivonat

A funkcióigés szerkezetek jelentése nagymértékben függ a szerkezetben megjelenő névszó jelentésétől (vö. például Dobos 2009), a funkcióigék sem tekinthetők azonban „üres”, jelentés nélküli elemeknek (vö. Cetnarowska 2014): általános és specifikus jelentésmozzanataikkal (vö. 2.3.) ezek az elemek is hozzájárulnak a szerkezet jelentéséhez. Míg a prototipikusnak tartott, nagymértékben általános jelentésű funkcióigék elsősorban grammatikai funkciót töltenek be az adott konstrukciókban – az önmagában is folyamatra, eseményre vonatkozó névszó által megnevezett folyamat cselekvésvélgére vagy folyamatszerűségére irányítva a figyelmet –, addig a specifikusabb jelentésű funkcióigék valószínűleg sokkal komplexebb szemantikai viszonyban állnak a velük szerkezetet alkotó névszói elemmel.

Jelen esettanulmányban ezen összetettebb viszonyok feltárására teszek kísérletet egyetlen, nagymértékben specifikus jelentésű ige, a *csap* funkcióigéi előfordulásait számba véve, illetve a *csap* igével alkotott különböző funkcióigés szerkezeteken belüli szemantikai viszonyokat elemezve. Kutatásomban egyrészt azt vizsgálom, hogy a *csap* funkcióigéi jelentései hogyan illeszkednek az ige metaforikus jelentéseinek rendszerébe, másrészt arra keresem a választ, hogy milyen szemantikai kapcsolatban állhat ez az ige a vele funkcióigés szerkezetet alkotó, különböző szemantikai csoportokba tartozó főnevekkel.

Kulcsszók: poliszémia, metaforizáció, funkcióigék, funkcióigés szerkezetek

---

* Hálásan köszönöm Ladányi Máriának a kutatás és a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségét. Köszönöm továbbá az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely tagjainak a kéziratához fűzött észrevételeiket. A tanulmány az NKFIH 129040 számú pályázatának (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás*) támogatásával készült.

1. Bevezetés: a funkcióigés szerkezetek fogalma és típusai

Dolgozatomban a funkcióigés szerkezetek kategóriáját – a prototípuselvű kategorizáció (Rosch 2009) alapvetéseit követve – a metaforikus jelentésű igei konstrukciók egy sajátos csoportjaként (vö. Lanstyák 2019; Dobos 2009) értelmezem, amely ugyanakkor nem különül el élesen az igei konstrukciók más típusaitól. A prototipikus funkcióigés szerkezetek olyan, bizonyos mértékig konvencionálizálódott metaforikus jelentésű igei kifejezésekként ragadhatók meg, amelyek szinonim viszonyban állnak egy, a szerkezet névszói eleméhez morfológiailag is kötődő igével (például *előadást tart ~ előad*); igei komponensük jelentése nagymértékben általános – adott esetben akár grammatikai – jelentés (például *vitát folytat* ’folyamatosan’), míg a névszói (gyakran folyamatra, eseményre utaló) komponens a szerkezettel szinonim igével morfológiailag összefüggő főnév (például *előadást tart ~ előad, vitát folytat ~ vitázik*), amely a szerkezetben rendszerint tárgyként jelenik meg. (A prototipikus funkcióigés szerkezetek jellemzőinek meghatározása korpuszadatok szemantikai elemzésére épül, vö. Hrenek 2016, 2021a.) Az ilyen típusú konstrukciók egyik legfontosabb – a jelen dolgozatban szemantikai szempontból részletesebben is tárgyalt – ismérvének és jellemzőjének azonban az tekinthető, hogy komponensei szoros szemantikai és szintaktikai egységet (magmondatot, vö. Imrényi 2015) alkotva mintegy körülhatárolódnak a mondaton, illetve a tágabb igei szerkezeten belül.

A nem prototipikus funkcióigés szerkezetek ugyanakkor – ahogyan ezt a fenti szempontrendszer is implikálja – több szempont szerint különbözhetnek a prototipikus, centrális helyzetű kategóriatagoktól, és a kategórián belüli pozíciójukat alapvetően határozza meg az, hogy mely tulajdonságokkal, illetve az említett tulajdonságok milyen együttállásaival jellemezhetők. Így például a *barátságot köt* tulajdonságai alapján közelebb áll a prototipikus funkcióigés szerkezetekhez, mint a funkcióigés kategóriában periférikusabbnak tekinthető *kérdésekkel bombáz*, hiszen csupán az különíti el a prototipikus funkcióigés szerkezetektől, hogy a benne szereplő igei elem jelentése – bár viszonylag általános – egyértelműen lexikai jelentés. Ezzel szemben a *kérdésekkel bombáz* igei elemének jelentése nagymértékben specifikus, a *kérdésekkel* elem pedig nem tárgyként jelenik meg az adott szerkezetben – ezért ez a kifejezés a funkcióigés szerkezetek kategóriájának határán értelmezhető. Az adott kategóriához kapcsolja azonban az a sajátossága, hogy szinonim használatú a névszóhoz morfológiailag (is) kötődő *kérdez* igével.

A következőkben – a kutatási kérdéseket (2.1.), a vizsgálat anyagának és módszereinek ismertetését (2.2.), valamint a dolgozatban használt alapfogalmak felvázolását (2.3.) követően – körvonalazom a *csap* funkciói jelentéseit, illetve az azokat meghatározó jelentésmozzanokat és mozzanatvariánsokat (3.). Ezután a *csap* funkcióigés konstrukcióit (4.1.), illetve a konstrukciók egyes komponensei közötti szemantikai kapcsolatokat vizsgálom (4.2.) – összefüggést keresve a funkcióigés konstrukciókban előforduló névszók (főnevek) szemantikai csoportjai és a *csap* jelentésének változása, illetve változatai között. A dolgozatot a kutatás eredményeinek összefüggése és rövid kitekintés zárja (5.).

2. A kutatás célja, módszerei és a szemantikai elemzésben használt fogalmak

2.1. Kutatási kérdések

A funkcióigés szerkezeteken belüli szemantikai viszonyok feltárására irányuló esettanulmányomban a *csap* (*vmilyen*) N-t sémát követő funkcióigés konstrukciók igei és névszói komponensei közötti kapcsolatokat vizsgálom. A szövegtári adatok szemantikai szempontok szerinti elemzésére épülő kutatás a következő – egymással szorosan összefüggő – kérdésekre keresi a választ:

1. Hogyan körvonalazhatók a *csap* funkciói jelentései? Hogyan illeszkednek az ige jelentésrendszerébe, és hogyan függnek össze egymással ezek a jelentések?
2. Leírhatók-e a vizsgált funkcióigés konstrukciók pusztán az igei és a névszói komponenst elemezve, vagy a konstrukciónak szerves részét képezik a névszói komponens (rendszerint fokozott intenzitásra utaló) jelzői is?
3. Milyen szemantikai kapcsolatban állhat az ige a vizsgálatba bevont konstrukciók különböző szemantikai csoportokba tartozó (tárgyesetragos) névszói elemeivel?

2.2. Anyag és módszer

A fent felvázolt kérdésekre döntően kvalitatív módszerekkel, elsősorban korpuszadatokat felhasználva kísérek meg választ adni. A kutatás során a szerves nyelvelmélet szemléleti keretét és terminológiáját² tekintetem kiindulópontnak, valamint tekintetbe vettem a funkcionális kognitív nyelvészetnek³ a kontextusra, a nézőpontra és a nyelvi konstruálásra (vö. például Tátrai 2017, 2021), illetve a sémák és megvalósulások viszonyára (vö. például Langacker 1987) vonatkozó eredményeit. Ezenkívül felhasználtam a funkcióigés szerkezeteket más megközelítésekben vizsgáló munkák (például Dobos 2009; Lanstyák 2019) egyes megállapításait is. A jelentésemlemzések során a szerves nyelvelmélet (például Zsilka 1978; Kelemen–Ladányi–Spannraft 1985; NyMDK 1–11) elemzési metódusait veszem alapul.

2.2.1. A *csap* ige jelentésrendszerének feltárása során, illetve az egyes jelentések elemzésekor elsősorban korpuszadatokat dolgoztam fel: a vizsgálat alapjául szolgáló anyagot egy a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSZ2) származó 1500 elemű véletlen minta, valamint a Mazsola keresőeszköznek a [*csap* + N-*bA*], [*csap* + N-*rA*], [*csap* + N-*t*], [*csap* N-*t* N-*bA*], [*csap* + N-*t* N-*rA*], [*csap* + N-*t* N-*hOz*], [*csap* + N-*t* N-(*V*)*n*] és [*csap* + N-*t* N-*nAk*] keresésekre adott teljes találati listái alkotják. A Mazsolában az igei vonzatok a főnevek esetkategóriája vagy esetragja szerint kereshetők (esetragon az automatikus keresés során csupán az esetrag formáját értve), ugyanakkor lehetőség van arra is, hogy a találati listáról már a keresési feltételek beállításával kizárjunk bizonyos, feltehetően nem a keresett vonzatszerkezethez tartozó adatokat. A lekérdézesek során (az adatvesztés minimalizálása és a kutatás szempontjából fölösleges adatok minél szélesebb körű kiszűrése érdekében) az egyes vonzatkeretek esetében az 1. táblázatban látható keresési feltételekkel szűkíttem a találati listákat. (A táblázatban a világosszürke háttérrel kiemelt cellák az adott keret elemeit tartalmazzák, a kiemelés nélküli cellákban pedig a találati lista szűkítése és a vaktalálatok egy részének kiszűrése érdekében megadott egyéb – kizáró jellegű – keresési feltételek szerepelnek.)

² Összefoglalóan lásd például Zsilka 1975, 1978. A szerves nyelvelmélet elemzéseim szempontjából leginkább fontos jellemzőinek összefoglaló ismertetését lásd Hrenek 2019b.

³ Összefoglalóan lásd például Dancygier (ed.) 2017; Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017.

1. táblázat. A *csap* ige tipikus vonzatkeretei a Mazsola találati listáin

Keresési feltételek				Találatok száma
<i>csap</i>	+ N- <i>bA</i>	✗ N- <i>t</i>	✗ N- <i>rA</i>	477
	+ N- <i>rA</i>	✗ N- <i>t</i>	✗ N- <i>bA</i>	623
	+ N- <i>t</i>	✗ N- <i>bA</i>	✗ N- <i>rA</i>	1240
	+ N- <i>t</i>	+ N- <i>bA</i>	✗ N- <i>rA</i>	184
	+ N- <i>t</i>	+ N- <i>rA</i>	✗ N- <i>nAk</i>	284
	+ N- <i>t</i>	+ N- <i>nAk</i>	✗ N- <i>rA</i>	121
	+ N- <i>t</i>	+ N- <i>hOz</i>	–	160
	+ N- <i>t</i>	+ N- <i>(V)n</i>	✗ N- <i>rA</i>	127

A (vonzatkeret szerint rendezett) találatok közül eltávolítottam azokat az adatokat, amelyek

- azonos vagy csaknem azonos formában többször ismétlődtek;
- a tágabb szövegösszefüggések ismeretében is értelmezhetetlenek vagy nehezen értelmezhetőek voltak az igei jelentés szempontjából (ilyenek példák elsősorban lírai szövegekben vagy fórumhozzászólásokban fordultak elő);
- csupán a keresőeszköz automatikus elemzésének hibája következtében sorolódtak az adott lekérdezés során vizsgált vonzatkerethez;
- valamely más, tágabb vonzatkerethez tartoztak, de a keresőeszköz nem vette tekintetbe a vonzatkeret egyes elemeit (például a *csap vmit* lekérdezés találati listáján szereplő találatok egy része a *csap vmit vmihez* vagy a *csap vmit vminek* kerethez tartozott);
- a Mazsola találati listáján legfeljebb 2-3 szónyi szövegkörnyezetben jelentek meg, így – a valós nyelvi környezet ismerete nélkül – az ige jelentése sem volt megállapítható.

Az ilyen módon történő szűkítés után az egyes vonzatkeretekre vonatkozóan a 2. táblázatban látható módon alakultak a gyakorisági adatok – ezek a számok mutatják tehát a vizsgálat során ténylegesen feldolgozott anyag mennyiségét:

2. táblázat. Az egyes vonzatkeretekhez tartozó valós előfordulások száma
(Mazsola)

	Találatok száma
<i>csap</i> N-bA	429
<i>csap</i> N-rA	548
<i>csap</i> N-t	757
<i>csap</i> N ₁ -t N ₂ -bA	147
<i>csap</i> N ₁ -t N ₂ -rA	222
<i>csap</i> N ₁ -t N ₂ -nAk	81
<i>csap</i> N ₁ -t N ₂ -hOz	145
<i>csap</i> N ₁ -t N ₂ -(V)n	57
Összesen	2393

Bár az elemzések a korpuszadatok vizsgálatára épültek, a kutatás során tekintetbe vettem a rendelkezésre álló magyar egynyelvű szótárak – a Nsz., az ÉrtSz., az ÉKsz.² és a TESz. – megfelelő szócikkait is.

A jelentéselemzéseket a terjedelmi korlátokra való tekintettel a jelen dolgozatban nem ismertetem részletesen; itt csupán a *csap* jelentésrendszerét alapvetően meghatározó és a funkcióigési jelentésekhez is kötődő általános és specifikus jelentésmozzanatokot tekintem röviden át (3.). (A *csap* átfogó elemzését lásd Hrenek 2019b, 2023a.)

2.2.2. A *csap* igével alkotott funkcióigés szerkezetek listáját elsődlegesen az MNSZ1 korpuszára épülő Mazsola segítségével, illetve az MNSZ2 korpuszának anyagát alapul véve állítottam össze, de néhány esetben végeztem kereséseket a Google keresőszöveget használva is.

A *csap* jelentésszerkezetének feltárására irányuló korábbi elemzéseim (Hrenek 2019b), illetve az ezek pontosítását célzó későbbi, számottevően nagyobb anyagon végzett vizsgálataim (Hrenek 2022) eredményei egyértelműen azt mutatták, hogy a *csap* igével alkotott funkcióigés konstrukciók a *csap* (*vmilyen*) N-t típusú szerkezetekhez kötődnek, jelentésüket pedig a 'létrehoz' vagy a '(meg)tesz' általános igei mozzanat, valamint a 'nagy intenzitás' specifikus mozzanat vagy annak valamely variánsa határozza meg. Ennek alapján a jelen vizsgálat során funkcióigés szerkezetnek tekintetem minden olyan *csap* + N-t előfordulást, amelyben a *csap* jelentésében az említett mozzanatok kerülnek előtérbe. (A szóban forgó jelentésmozzanatok

kialakulásáról és változatairól, valamint a *csap* egyes funkciói jelentéseinek az elkülönítéséről lásd a jelen dolgozat 3. alpontját.) Fontos emellett megemlíteni, hogy nemcsak a funkcióigés szerkezetek, hanem az egyes funkcióigék különböző jelentései is egy skálán értelmezhetők – vagyis nem húzható éles határ egy ige funkciói és nem funkciói jelentései között. A kutatásba bevont anyag lekérdezésének és körülhatárolásának érdekében ugyanakkor szükséges egyértelmű döntést hozni arról, hogy mely kifejezések képezik az adott vizsgálat tárgyát. Ennek érdekében (a fentiekkel összhangban) a találati listákról kizártam a *csap* olyan nem vagy nem tipikusan funkciói előfordulásait, mint például a *rendet csap* vagy a *házasságot csap*, amelyekben az ige jelentését (a 'létrehoz' általános igei mozzanat mellett) a hirtelenség, illetve a gyorsaság mozzanata, valamint – a *házasságot csap* esetében – a hirtelenséggel összefüggésben értelmezhető 'meggondolatlanul' specifikus mozzanat határozza meg, miközben az 'intenzitás' mozzanat sem az ige, sem a főnév jelentésének nem része. Ugyancsak nem értelmeztem funkcióigés szerkezetként azokat a kifejezéseket, amelyek – bár formai szempontból egybeesnek egy funkcióigés szerkezettel – szemantikailag másként épülnek fel.⁴

A kutatás során a kiindulópontot a Mazsola keresőeszköznek a *csap* + N-t lekérdezésre adott (1718 elemű) találati listája adta, amelynek adatai közül manuálisan kiszűrtem a (fentiek értelmében) funkcióigés szerkezetnek tekintett kifejezéseket.⁵ Az így létrejött lista 542 előfordulást és 123 különböző – tehát más-más főnevekkel alkotott – funkcióigés szerkezetet foglal magába.

Mivel a Mazsola találatai arra engedtek következtetni, hogy a vizsgált funkcióigés szerkezetek eseményt, folyamatot megnevező névszói komponense tipikusan -Ás képzős főnév, az anyaggyűjtés következő lépéseként az

⁴ Például a *komédiát csap* funkcióigés szerkezetnek tekinthető azokban az esetekben, amikor a *komédiát* főnév használatával a megnyilatkozó hangos, színpadias jelenetként interpretálja a szóban forgó személy valamely megnyilvánulását (vagyis a kifejezés a *hűhót, cirksuzt, balhét csap* típusú funkcióigés szerkezetek sorába illeszkedik). A következő szövegrészben azonban a *komédiát csap* szemantikai szempontból nem értelmezhető funkcióigés szerkezetként, hiszen a *komédia* ebben az esetben egy műfajra vonatkozik (nem pedig valamely megnyilvánulás sajátos interpretációja, mint a funkcióigés szerkezetek esetében): *A hírlapíró ne tudná, hogy a kamerák előtt a legtehetségesebbje is azt alakítja, amit a rendező kíván tőle? Ha Bertolucci azt mondja, légy munkásmozgalmár! Depardieu azzá alakul. Ha Blier úgy kívánja, csapjon erotikus komédiát, hát azt kavár* (MNSZ2).

⁵ Bár a lekérdezés a *csap* + tárgyragos elem típusú kifejezésekre irányult, a Mazsola adott találati listáján olyan kifejezések is előfordultak, amelyekben az igének más vonzatai is vannak (például *csap N-t N-BA*). Ezeket – mivel adott esetben vaktalálatnak tekinthetők – ugyancsak eltávolítottam a listáról.

MNSZ2 korpuszából célzott kereséssel kigyűjtöttem azokat a *csap* N-t típusú funkcióigés szerkezeteket, amelyekben -*As* képzős főnév szerepel.⁶ A vizsgálat ezen szakaszában elsősorban az -*As* képzős és az -*As* képző nélküli főneveket tartalmazó funkcióigés konstrukciók közötti – egyrészt szemantikai, másrészt gyakoriság-, illetve megoszlásbeli – különbségekre,⁷ összefüggésekre fókuszáltam.⁸ A találati lista ebben az esetben 637 funkcióigés kifejezést tartalmazott, amelyekben összesen 116 különböző főnév jelent meg. Ez a lista természetesen bizonyos mértékig átfedésben van a Mazsola találati listájával (hiszen az MNSZ2 korpuszának része az MNSZ1, amelyen a Mazsola keresései lefuttathatók), de a példák egy része – különösen az olyan alkalmi, hapaxszerű szerkezetek, mint például az *örömmotorozást csap*, a *lehincelést* 'lihegést' *csap* vagy a *tanulást csap* – csak az MNSZ2-ben volt adatható.

Az anyaggyűjtés következő lépésében – az előzőekben említett kérdésfeltevéshez szorosan kapcsolódva – arra kerestem a választ, hogy a Mazsola és az MNSZ2 adatait összesítő listán szereplő, -*As* képző nélküli N-t tartalmazó kifejezéseknek lehet-e -*As* képzős variánsa (például a *cirkuszt csap* mellett használható-e a *cirkuszolást csap* szerkezet is). Ezekben az esetekben – ha az MNSZ2 a fent említett lekérdezéssel nem adott találatot a szóban forgó kifejezésekre – a Google keresőeszköz segítségével végeztem célzott kereséseket. Az így gyűjtött példák ugyancsak bekerültek a jelen dolgozatban feldolgozott anyagba, ebben az esetben azonban (mivel a Google nem alkalmas gyakorisági vizsgálatok elvégzésére) az egyes kifejezések gyakorisági adatait nem tüntettem fel a találatokat összegző listákon.

2.3. A szemantikai elemzésben alkalmazott fogalmak: jelentés- változatok, jelentések és jelentéstípusok az igék jelentésrendszerében

A jelentést (a szerves nyelvelmélet szemléleti keretével összhangban, lásd például Zsilka 1975) dolgozatomban elsődlegesen nyelvi természetű

⁶ CQL-lekérdezés: word="*[Áé]st", megadva ezenkívül, hogy az adott szótól jobbra, illetve balra 3-3 token távolságon belül forduljon elő a *csap* szótól.

⁷ Gyakoriságon (itt és a továbbiakban) a vizsgált nyelvi egységek adott korpuszon belüli előfordulásainak a számát értem.

⁸ Az -*As* képzős és az -*As* nélküli főnevekkel alkotott funkcióigés szerkezetek közötti összefüggésekre és az összefüggések szemantikai hátterére a jelen dolgozatban nem térek ki részletesen; az 4.2. alponban, az igei és a főnévi komponensek kapcsolatát vizsgálva azonban – mivel a képző megléte vagy hiánya szorosan összefügg N jelentésével, illetve (közvetetten) a szerkezeteken belüli szemantikai viszonyokkal – számolok ezzel a tényezővel is.

jelenségként értelmezem, amely ugyanakkor (a funkcionális kognitív nyelvéstet alapvetésének megfelelően, lásd például Tolcsvai Nagy [szerk.] 2017) kontextusba ágyazottan, interakciókhoz kötött, dinamikus jelentéstulajdonítási folyamatok során jön létre, illetve a konkrét használatokban, diskurzusokban változik. Az ekként felfogott jelentés szoros összefüggésben áll az emberi gondolkodással, megismeréssel, illetőleg a világról való tudással, nem azonosítható azonban teljes mértékben a megismerő tevékenység során kialakuló és formálódó fogalmakkal.

A szerves nyelvelméleti keretben végzett elemzésekben nagy hangsúly kerül a jelentések, valamint a jelentésmozzanatok közötti kétirányú kapcsolatokra, kölcsönhatásokra (lásd például Zsilka 1975, 1978; NyMDK 1–11). Kutatásaimban alapvetően ezt a szemléletet igyekeztem érvényesíteni, a jelentésmozzanatok értelmezésében azonban részben el is tértem a szerves nyelvelmélet felfogásától, amelyben a jelentések komponensei, vagyis a jelentésmozzanatok nyelvi realitásként jelennek meg. A(z) általános és specifikus) jelentésmozzanatoknak felfogásomban egyfelől valóban van nyelvi realitása, mivel a jelentésmozzanatok a) a konkrét használatokból vonódnak el (sematizálódnak), valamint b) feltételezhető, hogy (főként) a karakteres, kiemelkedő jelentésmozzanatokkal intuitíve a beszélők is tisztában vannak, a nyelvi tudásuk részét képezik. Másfelől azonban ezek a mozzanatok mégis sokkal inkább a leírás eszközei, hiszen a nyelvhasználók tudásában nem pontosan körvonalazódó mozzanatoknak a kutatói megfogalmazásaiként, leképezéseiként értelmezhetjük őket – azaz a jelentésmozzanatok elsősorban a szemantikai jelenségek modellálásának lehetséges eszközei, amelyeknek a segítségével véleményem szerint más lehetséges leírási módokhoz képest komplexebb képet kaphatunk az igei jelentések összefüggéseiről és azok változásáról (részletesebben lásd Hrenek 2023a).

Disszertációm (Hrenek 2023a) konkrét, korpuszadatokra épülő jelentéselemzéseinek eredményeire építve az igei jelentések és az igei jelentésrendszerek szemantikai sajátosságait – a szerves nyelvelméletben alkalmazott tulajdonképpeni, metaforikus és hipotetikus jelentés fogalmának hármasságát kiegészítve (vö. például Zsilka 1975) – három különböző szinten, a jelentésváltozatok, a jelentések és a jelentéstípusok fogalmán keresztül tartom megragadhatónak. Ezekkel a fogalmakkal az általánosság más-más fokán írhatjuk le a vizsgált igék jelentésrendszerének összefüggéseit egy olyan szemléleti keretben, amelyben a jelentésváltozatok és a jelentések (alább ismertetett) fogalma a lehető legszorosabban összefügg egymással, és minden esetben csak együttesen, egymásra vonatkoztatva értelmezhető.

Az ige **jelentésváltozatai** a tényleges használatban, a konkrét nyelvi megnyilatkozásokban közvetlenül megmutatkozó szemantikai egységek, amelyeket általános és specifikus jelentésmozzanatok sajátos együttállásai jellemeznek, illetve amelyekre jelentős hatással van az adott igei szerkezetekben előforduló vonzatok mint konkrét lexikai elemek jelentése is. (Az igék és az igei konstrukciók nem igei komponensei közötti szemantikai összefüggésekre, kölcsönhatásokra a dolgozat 4. alpontjában térek ki részletesebben.) Ennek értelmében jelentésváltozatok fordulnak elő például a következő szövegrészekben:

- (1) Bogusławski a falhoz csapta a könyvet⁹ (doc#661)
- (2) Bábí Tibor türelmét veszítve, asztalhoz csapta az előtte heverő gyufásdobozt (doc#1145)
- (3) Egy villamoskalauz jóformán percenként csapja sapkáját az olajos padlóhoz (doc#267)

Az (1)–(3) példasorban a *csap* ige tulajdonképpeni jelentésének (vö. 3.1.) jelentésváltozatai fordulnak elő azonos szintaktikai mintázatot követve (N_1 N_2 -hOz *csap* N_3 -t), ugyanannak a közös általános igei mozzanatnak ('hozzaút [vmit vmihez]') a megnyilvánulásaiaként. Az egy jelentéshez sorolható jelentésváltozatokban az igék azonos vagy csaknem azonos szemantikai csoportokba tartozó főnevekkel fordulnak elő (például N_1 : *Bogusławski*, *Bábí Tibor*, *egy villamoskalauz* → 'személy', N_2 -hOz: *falhoz*, *asztalhoz*, *padlóhoz* → 'vízszintes v. függőleges, relatíve nagy sík felülethez', N_3 -t: *a könyvet*, *a gyufásdobozt*, *sapkáját* → 'viszonylag kicsi, könnyen mozgatható entitást'). Az adott megnyilatkozásokban releváns specifikus jelentésmozzanatok is közősek lehetnek az egyes változatokban (például 'erővel', 'hirtelen'). A jelentésváltozatok ugyanakkor egy vagy néhány – az adott szövegösszefüggések között nem döntő, de nem is elhanyagolható – specifikus jelentésmozzanat tekintetében különbözhetnek egymástól. Például a 'relatíve nagy felületek érintkezése' vagy az 'erőteljes hanghatás kíséretében' a fenti példasorban szereplő kifejezések egy részében releváns része (lehet) az igei jelentésnek, más esetekben azonban nem.

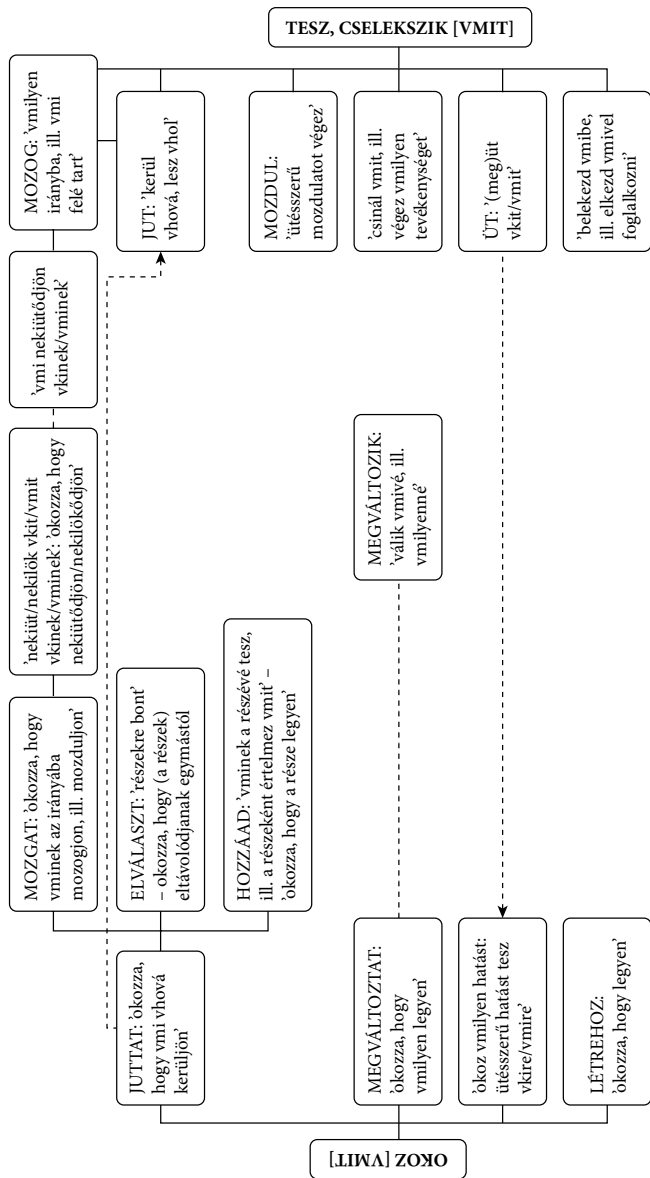
⁹ A dolgozatban szereplő példák jellemzően az MNSZ2 korpuszából származnak; ezt a továbbiakban nem, csupán az ettől való eltérést jelzem (a példák után zárójelben feltüntetve az adott megnyilatkozás forrását). Az idézett szövegrészeket minden esetben eredeti helyesírással közlöm.

Az ige egyes **jelentései** a jelentésváltozatokra épülő, konstrukciós sémákhoz kötődő, bizonyos mértékig elvont szemantikai egységek, amelyek szoros összefüggenek az igei vonzatok sematikus szemantikai csoportjaival (vö. 4.). (Szemben a jelentésváltozatokkal, amelyekre az igei vonzatok mint konkrét lexikai elemek jelentése van hatással.) Az így felfogott jelentések a jelentésváltozatokból sematizálódnak – a jelentésváltozatok tehát a jelentéseknek (mint sémáknak) a konkrét megvalósulásaiként is megragadhatók.

Az igei jelentés részét képezik ennek megfelelően az egy sémában (jelentésben) összefogható jelentésváltozatok közös általános igei mozzanata(i) (a fenti példánál maradva: ’hozzáüt [vmit vmihez]’), a közös specifikus jelentésmozzanatok (a példában: a ’hirtelen’ és az ’erővel’ mozzanatok), valamint az igei vonzatok bizonyos mértékig sematikus szemantikai csoportjai (például ’személy’, ’viszonylag kicsi, kézbe fogható tárgy(at)’). A *csap* igeének az említett példasorban megmutatkozó jelentésváltozatokból sematizálódó jelentése tehát – az általánosság egy viszonylag alacsony fokán – a következőképpen ragadható meg: ’N₁ (személy) (hozzá)üt vhová (vízszintes v. függőleges, relatíve nagy sík felületre/-hez) N₃-t (viszonylag kicsi, könnyen mozgatható entitást) + erővel, hirtelen’.¹⁰

Az ige **jelentéstípusai** – a jelentésváltozatokkal és a jelentésekkel ellentétben – nem önálló szemantikai egységek, hanem az igei jelentések olyan nyálábjai, amelyekben az egyes jelentéseket ugyanazon (kisebb vagy nagyobb mértékben) általános igei mozzanatok határozzák meg. Vagyis a jelentéstípusok a jelentéseket rendszerbe szervező általános igei mozzanatok által összefogott csoportokként értelmezhetők. A *csap* jelentésrendszerén belül például a 2. ábrán látható általános igei mozzanatok határozhatnak meg – az általánosság különböző szintjein álló és ezzel együtt a jelentések szűkebb vagy tágabb köreit átfogó – jelentéstípusokat (részletesebben lásd például Hrenek 2019b). (Az általános mozzanatok ugyanakkor nem csupán a poliszém jelentésrendszerek szempontjából relevánsak: ugyanezen mozzanatok tartják össze, illetve szervezik egységbe a különböző igék szinonim jelentéseit is, vagyis a szinonimakörök összetartásában is fontos szerepet töltenek be [vö. Hrenek 2023a].)

¹⁰ Az ige jelentése – mint konstrukciós séma – az általánosság különböző szintjein ragadható meg. Ebből következően elképzelhető olyan leírási mód (illetőleg olyan mértékű általánosítás) is, amelynek esetében az ige és az igei konstrukció jelentése a szemantikai leírás során egybeesik; ez azonban csupán átfedésként értelmezhető, és semmi esetre sem jelenti azt, hogy az ige és az igei konstrukció jelentése általában véve azonosítható volna egymással. Erre a kérdéskörre (a funkcióigés szerkezetekre fókuszálva) a jelen dolgozat 4.1. alpontjában részletesebben is visszatérek.

2. ábra. A csap jelentéstípusait meghatározó általános igei mozzanatok

Az ábra statikusnak mutatja az általános mozzanatok rendszerét – ez a statikusság azonban nem magát a jelentésrendszert jellemzi, hanem csupán az ábrázolás mint kétdimenziós, vonalakkal és körülhatárolt alakzatokkal operáló, szükségszerűen leegyszerűsítő szemléltetési mód sajátosságaiból adódik. Az egyes, esetenként átfedésben lévő mozzanatok szorosan összefüggenek egymással, valamint a *csap* jelentésrendszerének más mozzanataival, kapcsolatuk pedig sokkal dinamikusabb és komplexebb viszony annál, mint amit egy sematikus ábra bemutathat. A képi ábrázolás ez esetben tehát csupán az áttekintést szolgálja.

A 2. ábrán szereplő általános mozzanatok szorosan összefügghetnek, illetve esetenként összekapcsolódhatnak egymással, és – amint az az ábrán is látható – az általánosság különböző szintjein értelmeződnek, ilyen módon pedig egyes esetekben hiponim, illetőleg hiperonim viszonyban állhatnak egymással. Ennek megfelelően a jelentéstípusok körvonalazása is az általánosság különböző szintjein történhet attól függően, hogy a leírás szempontjából mely általánossági szint tekinthető a leginkább relevánsnak. (Korábbi – a jelen dolgozatban a terjedelmi korlátokra való tekintettel azonban még összefoglalóan sem ismertetett – elemzéseim eredményei [lásd például Hrenek 2019a,b, 2023a] azt mutatják, hogy a poliszém igei jelentésrendszerek felvázolásakor az árnyalt, ugyanakkor nem indokolatlan mértékben részletező [sematikus és leegyszerűsítő, de bizonyos szempontokból hasznos] kategorizáció érdekében a jelentéstípusokat az ábrán szereplő legkevésbé általános igei mozzanatok alapján érdemes megragadni.)

3. A *csap* jelentésrendszere és funkciói jelentései

A következőkben – szintén a fentebb hivatkozott korábbi, részletes szemantikai elemzéseim megállapításaira építve (lásd például Hrenek 2019b) – röviden áttekintem, hogy hogyan körvonalazható a *csap* tulajdonképpeni jelentése, valamint felvázolom az ige jelentésrendszerét leginkább meghatározó jelentésmozzanatokat, illetve mozzanatvariánsokat és az ezek közötti főbb összefüggéseket (3.1.), ezt követően pedig a funkciói jelentéseket ismertetem (3.2.).

3.1. A csap jelentésrendszere: a tulajdonképpeni jelentés és a meghatározó jelentésmozzanatok

Az ige tulajdonképpeni jelentése a szerves nyelvelmélet felfogása szerint a szinkrón értelemben vett legközvetlenebb jelentésként határozható meg, amely a metaforikus jelentésekben relevánssá váló mozzanatok forrásaként ragadható meg – vagyis olyan jelentésről van szó, amelyből az adott poliszém nyelvi egység más jelentései rendszerint levezethetők (miközben a metaforikus jelentések is visszahatnak a tulajdonképpeni jelentésre, vö. például Zsilka 1975). A tulajdonképpeni jelentés árnyalt meghatározásához ugyanakkor véleményem szerint más tényezőket – így például a szinonim jelentésviszonyokat és azok stilisztikai vetületeit – is érdemes tekintetbe venni.¹¹ Az ilyen módon körvonalazott tulajdonképpeni jelentés fogalma rendszerint – bár nem szükségszerűen – egybeesik a legközvetlenebb jelentéssel, eltérhet azonban a szinkrón értelemben vett elsődleges és/vagy leggyakoribb jelentéstől.

A *csap* tulajdonképpeni jelentésének változatai mutatkoznak meg a korábban említett (1)–(3) szövegrészekben (*vki falhoz csapta a könyvet / asztalhoz csapta a gyufásdobozt / padlóhoz csapja a sapkáját*).

Tulajdonképpeni jelentésében az ige komplex cselekvésre vonatkozik. Ha körül akarjuk írni ezt a cselekvést, akkor úgy jellemezhetjük, hogy a cselekvő tipikusan szándékos és gyors, illetve hirtelen mozdulattal helyváltoztatásra készlet egy entitást,¹² amely így eljut egy adott helyre; a folyamat során különböző (viszonylag kiterjedt) felületek érintkeznek egymással, jellemzően olyan módon, hogy a mozgásra készletett entitás nagy erővel valamely más entitásnak ütközik, és ez az ütközés csattanó hanggal jár együtt. A rendszerint lendületes és ütésjellegű mozdulatot gyakran erős érzelmek és/vagy indulatok váltják ki. Ennek megfelelően az ige tulajdonképpeni jelentése is komplex jelentés, amelynek nyelvileg releváns mozzanatai ugyanakkor csak a metaforizációs folyamatok során válnak felismerhetővé (vö. Zsilka 1978). A *csap* tulajdonképpeni jelentésében az alábbi – nem statikus és egymástól élesen nem elhatárolható – mozzanatok jelenlétét feltételezhetjük:¹³

¹¹ Ez a tulajdonképpeni jelentés fogalmának újradefiniálásához vezet, de erre a kérdésre a jelen dolgozat keretében nincs mód részletesen kitérni (részletesebben lásd Hrenek 2023b).

¹² Ez az entitás esetenként lehet akár a cselekvő személy testrésze is, például *Egyszerre kétségbeesetten szeméire csapta a kezét*.

¹³ Mivel a tulajdonképpeni jelentés mozzanatainak nyelvi relevanciája a metaforikus jelentések tekintetbevétele nélkül nem állapítható meg, az itt felsorolt mozzanatokot a metaforikus jelentések elemzése után, azok ismeretében körvonalaztam.

- juttat (▷ okozza, hogy vhová kerüljön),
- [amit:] kicsi, könnyen mozgatható entitás,
- relatíve kiterjedt felületek érintkezése,
- [amihez:] a mozdulat/mozgás végpontja,
- erővel,
- lendületesen,¹⁴
- hirtelen,
- erőteljes (csattanó) hang[ot hallatva].

A továbbiakban azt tekintem röviden át, hogy a tulajdonképpeni jelentés néhány meghatározó jelentés-mozzanata hogyan jelenik meg, illetve hogyan értelmeződik át az egyes metaforikus jelentésekben,¹⁵ valamint hogyan jönnek létre a metaforikus jelentéseknek olyan mozzanatai, amelyek elvezetnek a *csap* funkcióiégei használatához.

A kisebb, kézbe fogható entitás nem képes érdemi ellenállást kifejteni, vagyis bizonyos értelemben ki van szolgáltatva az ágens akaratának. Ezzel összefüggésben érthető a *csap* egyes metaforikus jelentéseiben megjelenő 'kényszerítve' mozzanat: az egyenlőtlen erőviszonyok következtében ellenállásra képtelen entitás mozgatása, mozgásra, hely(zet)változtatásra való készítetése – amennyiben az adott entitás ember vagy állat – esetenként kényszer(ítés)ként is értelmezhető.¹⁶ Például:

¹⁴ A lendületesség mozzanata – kontextustól függően – magába foglalhatja a mozdulat, illetve a mozgás ivességére, gyorsaságára, erőteljességére és időben viszonylag kiterjedt voltára történő utalást is. Amennyiben konkrét, fizikai értelemben vett mozg(at)ásról van szó, a 'lendületesen' tehát implikálja, hogy az adott folyamat (a megnyilatkozó interpretációja szerint) nagy erővel ment végbe; az elemzés során ugyanakkor – bár logikai értelemben ez redundanciának tűnhet – egy-egy jelentés mozzanatainak a számbavételekor esetenként mégis egyszerre említem lehetséges mozzanatként a 'lendületesen'-t és az 'erővel'-t. Ennek oka, hogy az esetek egy jelentős részében a tágabb szövegkörnyezetet figyelembe véve sem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az ige adott jelentésében, illetve jelentésváltozatában az erő kifejtésre is utaló 'lendületesen' vagy éppen a lendületességet nem implikáló 'erővel' mozzanat lehet a döntő.

¹⁵ A dolgozatban minden olyan jelentést metaforikusnak tekintek, amely nem tulajdonképpeni jelentés (vö. például Zsilka 1975). Az ekként felfogott metaforikus jelentések (a fentiek értelmében) nem különíthetők el élesen a tulajdonképpeni jelentéstől, és természetesen nem alkotnak homogén kategóriát – az itt bemutatott elemzések szempontjából azonban a további osztályozásuk nem releváns.

¹⁶ A 'kényszerítve' mozzanat ezenkívül azzal is összefügghet, hogy a *csap* egy sajátos és jellegzetes használatában állatok terelésére vonatkozik, amely szintén egyfajta kényszerítésként fogható fel. Ez a terelés tipikusan csapó mozdulatokkal valósul meg – amennyiben például ostorcsapásokkal irányítják a szóban forgó állatokat.

- (4) Mint akit valami idegen tájra csaptak váratlanul (doc#231)

Az ige tulajdonképpeni jelentésében hangsúlyosnak látszó 'erővel' és 'lendülettel' mozzanatok (a fizikai értelemben vett erő kifejtés és a lendület közötti kapcsolatnak megfelelően) szorosan összefonódnak egymással. Mindkét mozzanat kapcsolatba hozható a metaforikus jelentések szintjén megjelenő – a funkcióigéi jelentésekben is meghatározó (vö. (5) példa, illetve 3.2.) – '(nagy) intenzitás(sal) [végzett cselekvés]' mozzanattal. Ennek az összefüggésnek feltehetően az az alapja, hogy a nagy erővel és nagy lendülettel végzett tevékenységek gyakran együtt járnak valamiféle (fizikai és/vagy mentális értelemben vett) intenzitással, illetve az adott tevékenységben való intenzív elmerüléssel. Például:

- (5) Ödipusz és Jokaszte mint cirkuszi tigrisek ugráltak fel gazdájuk térdére, onnan a vállára, onnan le a földre s megint föl a térdére, el nem unva ezt a kerge játékot - s úrnőjük csak nevetett, hogy kicsoda bolondozást csapnak ezek a vadállatok. (doc#342)
- (6) Az elfoglalt testvérek jóformán csak telefonon érintkeznek, innen a cím, de amikor találkoznak, úgy visonganak, mint kisiskolások a lányöltözőben. A nagyobb hatás kedvéért káromkodnak is kicsit, majd, úgyszólván váratlanul, hisztérikus bögésbe csapnak.¹⁷ (doc#1071)

Mivel a hirtelen kezdődő folyamatok az észlelő számára váratlannak tűnhetnek, az ige tulajdonképpeni jelentésében (is) jelen lévő 'hirtelen' mozzanat bizonyos esetekben összekapcsolódhat a 'váratlanul' mozzanattal – ahogyan erre a (7) példa határozója expliciten is utal:

- (7) S közülük is az éles északi [szél] igazán barátságtalan, különösen, ha az utcasarkon váratlanul arcon csapja az embert. (doc#2191)

---

¹⁷ A (6) szövegrészletben a 'nagy intenzitás(sal)' mozzanat a kezdés mozzanatával kapcsolódik össze, a *csap* jelentésében pedig a 'belekezd vmibe, illetve elkezd vmivel foglalkozni' általános igéi mozzanat kerül előtérbe (vö. 2. ábra). Ez a jelentés szorosan kötődik a *csap* N-*ba* vonzatkerethez, és nem függetleníthető a(z) adott tevékenységet BENT helyként megkonstruáló) -*ba* ragos főnév szemantikájától sem – ezekre az összefüggésekre azonban itt nincs mód részletesebben kitérni.

Más esetekben azonban inkább a hirtelen kezdődő cselekvés, esemény folyamattjellege, illetve az adott folyamat gyors lefolyása kerül előtérbe, és ezzel együtt az ige jelentésében a 'hirtelen' mozzanatra épülő 'gyorsan' mozzanat válik meghatározóvá. Ugyanakkor a hirtelenség, illetve a gyorsaság – különösen a rövid idő alatt nagy lendülettel elvégzett tevékenységek esetében – esetenként felületességgel és figyelmetlenséggel is járhat; ennek megfelelően a *csap* egyes metaforikus jelentéseiben a kiinduló 'hirtelen' a 'hanyagul' mozzanattal kapcsolódik össze (amire a (8) példában szereplő *egy kis jelző* is utal):

- (8) két-három mozdulattal egy kis rendet csaptam a konyhában
(doc#579)

A tulajdonképpeni jelentésű *csap* ige által jelölt folyamat esetében a felületek hirtelen és nagy erővel történő egymáshoz ütközése jelentős hanghatással jár – az ezzel összefüggő 'csattanó hang[ot hallatva]' mozzanat, illetve az abból általánosuló (ugyanakkor továbbra is nagymértékben specifikus) 'hanghatás kíséretében' mozzanat tekinthető talán a *csap* ige jelentésrendszerét leginkább meghatározó specifikus mozzanatoknak.

Ez a 'hanghatás kíséretében' mozzanat azonban egyes metaforikus jelentésekben szintén átalakulhat: bizonyos kontextusokban a belőle létrejövő (és mint a funkcióiúi jelentések kapcsán látni fogjuk, az intenzitás mozzanatahoz szorosan kapcsolódó) 'feltűnő(en)', illetve 'amit: nagyszabású/jelentős [esemény]' mozzanatvariánsok ismerhetők fel az ige jelentésében:

- (9) Mikor eljöttünk, hatalmas búcsúebédet csaptak, pompás kis, piros és sárga lámpákkal – ahogy ez egy kisvárosi vendéglőhöz illik – díszített teremben, mintha csak egy csicsás orosz kisvárosban volnánk... (doc#323)

Másfelől mivel a tulajdonképpeni jelentésű *csap* által jelölt cselekvés nem egyszerűen együtt jár a hanghatásokkal, hanem maga a cselekvés (illetve a cselekvést végző ágens) idézi elő a szóban forgó hangokat, a 'hanghatás kíséretében' mozzanat 'hanghatást okoz' formában is megjelenhet az ige jelentésrendszerében, ez a mozzanat pedig tovább általánosulva 'létrehoz: okozza, hogy legyen' elvont mozzanattá alakulhat át. Ez az általános igei mozzanat – amely (a fokozott intenzitásra való utalás mellett) a fent idézett (8) és (9) szövegrészlet esetében is meghatározza a *csap* jelentését – szintén döntő a funkcióiúi jelentések szempontjából.

3.2. A csap funkcióigéi jelentései

A *csap* funkcióigéi jelentései az esetek döntő többségében a *csap* (*vmilyen*) *N-t* szerkezetekhez kötődnek, ritkán azonban az ige és a tárgyragos főnév által alkotott szoros szemantikai és szintaktikai egység további bővítményekkel – úgynevezett külső vonzatokkal (vö. Dobos 2009) – is előfordulhat (például *ünnepséget csap vki[nek a] tiszteletére*).

A funkcióigéi jelentések szervesen illeszkednek a *csap* metaforikus jelentéseinek rendszerébe (vö. Hrenek 2019b): a funkcióigéi használat sem az ige, sem az igéi konstrukció szemantikai sajátosságait tekintve nem különül el élesen az ige nem funkcióigéi használatától. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a funkcióigéként előforduló *csap* jelentéseire sajátos mozzanat-együttállások jellemzők: ezekben az esetekben az ige jelentését a 'létrehoz' vagy a '(meg)tesz, (meg)csinál' általános igéi mozzanat, valamint a 'nagy intenzitás' specifikus mozzanat vagy annak valamely variánsa határozza meg (lásd 3.1.).

Ahogy arra a 3.1. alpontban is utaltam, ezek a mozzanatok összefüggésbe hozhatók a tulajdonképpeni jelentés egyes mozzanataival, illetőleg annak a komplex szituációnak az egyes sajátosságaival, amelyre a tulajdonképpeni jelentésű *csap* vonatkozik.

A funkcióigéi jelentésekben meghatározó 'intenzitás' mozzanat egyrészt a konkrét, fizikai értelemben vett csapó mozdulatra jellemző intenzitással (erővel, gyorsasággal), illetve a mozdulatot gyakran motiváló intenzív érzelmekkel összefüggésben érthető meg,¹⁸ másrészt szorosan kapcsolódik a *csap* jelentésrendszerében kiemelt jelentőségű 'erőteljes hanghatás kíséretében' mozzanathoz is. Ez az 'intenzitás' azonban (esetenként az 'erőteljes hanghatás kíséretében' mozzanattal szorosan összefonódva, lásd például (10)–(11)) maga is absztrakció abban az értelemben, hogy a *csap* egyes konkrét, kontextusfüggő előfordulásaiban releváns specifikus mozzanatokból (például 'feltűnő(en)', 'nagy lelkesedéssel' és/vagy 'amit: nagyszabású v. jelentős[ként interpretált] [esemény]') jön létre, és ezeket köti össze egymással mintegy „közös fölérendelt” mozzanatként – másfelől miután létrejött, éppen ez az absztrakt 'intenzitás' mozzanat teszi lehetővé a további mozzanatvariánsok kialakulását, illetőleg a *csap* használatát olyan szituációkban, amikor

¹⁸ A korpuszadatok jelentős részében a szűkebb vagy tágabb szöveggörnyezet valamely eleme(i) expliciten jelzi(k), hogy a csapó mozdulatot – legalábbis a megnyilatkozó interpretációja szerint – erős, intenzív indulatok, illetve érzelmek váltották ki. Például: *Dühében öklével csapott az ablaküvegbe, véresre sebezvén kezét; ingerültségében Lajosra is csapott egyet a szemével; Haragosan a nyaka köré csapta csiricsáré muszlinálját.*

a megnyilatkozás a folyamat nagyszabású, nagy kiterjedésű, nagy átéléssel végzett stb. voltára is utal.¹⁹

Az intenzitás mozzanatának, illetve az ahhoz kötődő egyes mozzanatvariánsoknak a relevanciájára, jelentőségére gyakran a *csap* N-t kifejezésekhez kötődő jelzők is utalnak (amelyek szintén a funkciógés konstrukció részeként értelmezhetők, vö. 4.1.) – ilyen például a (10) szövegrészlet esetében a zongorajátékot jellemző *fülharsogatóan hamis* kifejezés, a (11)-ben a minőségi és feltehetően nagy hangerőn történő zenehallgatásra utaló *komoly*, valamint a (12) részletben szereplő *jó nagy*, amely egyszerre vonatkozhat a tanulási folyamat intenzív és időben kiterjedt voltára:

- (10) már csak a zene érdekli, kizárólag a zene, s továbbiakban nem hajlandó mással foglalkozni, csupán a zenével, holott ha valaki, hát ő, Eszterné a megmondhatója, miféle fülhasogatóan hamis klimpírozást csap a szándékosan elhangolt zongorán (doc#1657)
- (11) Kapunk hozzá [okostelefonhoz] természetesen egy Micro USB töltőt, egy adatkábel, és egy közepes minőségű headsetet melyet, ha komoly zenehallgatást szeretnénk csapni, érdemes azonnal lecserélnünk. (doc#2247)
- (12) egész nap német aztán süti sütés szülinap és holnap tervszerint egy jó nagy tanulást csapok. (: (doc#2857)

A 3.1.-ben is említettem ugyanakkor, hogy a tulajdonképpeni jelentésű *csap* által jelölt cselekvés nem egyszerűen együtt jár a hanghatásokkal, hanem a szóban forgó hangokat maga a cselekvés (illetve a cselekvést végző ágens) idézi elő (vö. 3.1.). Így a 'hanghatás kíséretében' mozzanat 'hanghatást okoz' formában is megjelenhet az ige jelentésrendszerében, ez a mozzanat pedig a 'létrehoz: okozza, hogy legyen' elvont igei mozzanattá általánosulhat. A hangadásra való utalás tehát – amely, mint alább látni fogjuk, a funkciógés szerkezetek főnévi elemeinek körét is erőteljesen befolyásolja – nem csupán a specifikus, hanem az általános igei mozzanatok szintjén is formálja a *csap* ige jelentésrendszerét.

A fentieket tekintetbe véve érthető a korábban említett '(meg)tesz, (meg)csinál' általános igei mozzanat is. A 'létrehoz' általános igei mozzanatra

¹⁹ Hogy az 'intenzitás' mozzanatnak mely szövegösszefüggések között milyen specifikus variánsai elemezhetők ki, az természetesen nem független a funkciógés szerkezet főnévi elemének jelentésétől, a tágabb szöveggörnyezettől, valamint a szituációs kontextustól sem (lásd Hrenek 2023a).

épülő funkcióigés szerkezetek (gyakran -*As* képzős) főnévi komponense az általam vizsgált esetek döntő többségében eseményre, illetve folyamatra vonatkozik, amelyet az adott funkcióigés szerkezet aktív, szándékos cselekvés eredményeként, mintegy produktumként interpretál (például *csörömpölést, hangoskodást, veszekedést, lelkenedezést, mulatozást csap*, ahol a tárgy maga is folyamatra utal, de olyan módon, hogy ez a folyamat egyúttal eredményként – a „csapás” eredményeként – jelenik meg nyelvileg). Ezen kifejezések analógiájára azonban könnyedén létrejöhetnek olyan szerkezetek is, amelyekben a névszó a folyamatot magát ragadja meg a maga egészében (nem pedig az eredmény felől sarkítja az adott jelenetet), például (*vmilyen nyaralást, borotválkozást, sétát csap*). Az ige jelentésének ekkor egyrészt bizonyos specifikus mozzanatai (elsősorban az ’intenzitás’) kerülnek előtérbe, másrészt a ’(meg)tesz, (meg)csinál: okozza, hogy végbemenjen’ általános igei mozzanat válik meghatározóvá, miközben – a tulajdonképpeni jelentés kapcsán már említett ’amihez: a mozdulat/mozgás végpontja’ mozzanattal összefüggésben – a *csap* egyúttal perfektívál is. A perfektíválás az ige más (funkcióigéi és nem funkcióigéi) jelentéseire is jellemző lehet, különösen szembetűnő azonban akkor, amikor funkcióigeként a *csap* olyan folyamatokat konstruál meg nyelvileg befejezett, illetőleg időben behatárolt eseményekként, amelyek önmagukban nem vagy nem egyértelműen perfektívek (vö. például *sétál – sétát csap, nyaral – nyaralást csap*).

A *csap* funkcióigéi jelentéseit a következőkben alapvetően az általános igei mozzanatok mentén különítem el egymástól (mivel a fent említett ’nagy intenzitás[sal]’ specifikus mozzanat – mint különböző mozzanatvariánsokból elvont absztrakció – az ige valamennyi funkcióigéi jelentésében meghatározó szerepet játszik, vagyis nem alkalmas különböző jelentések elhatárolására). Így két, egymással szorosan összefüggő funkcióigéi jelentéssel számolok:

- az első funkcióigéi jelentés azokban az esetekben mutatkozik meg, amikor a funkcióigeként használt *csap* jelentését a ’létrehoz: okozza, hogy legyen’ általános igei mozzanat uralja,
- a második funkcióigéi jelentést pedig a ’(meg)tesz: okozza, hogy végbemenjen’ általános igei mozzanat határozza meg.

A jelentések elhatárolása ugyanakkor nem történhet kizárólag a domináns általános igei jelentésmozzanatok alapján, hiszen az igei jelentések megragadásához, leírásához szervesen hozzátartoznak az általános és a specifikus jelentésmozzanatok mellett azok a konstrukciók is, amelyekben az ige

előfordulhat (vö. 2.3.; az igék és igei vonzatok közötti szemantikai viszonyokról részletesebben lásd a 4.2. alpontot). Mivel a konstrukciók egyes komponenseinek jelentései között folyamatos kölcsönhatások feltételezhetők (vö. például Zsilka 1982; Langacker 1987), az igei vonzatok vizsgálata – noha önmagában nem feltétlenül elégséges szempont (vö. Hrenek 2019c) – nagymértékben hozzájárulhat az igék egyes jelentéseinek elhatárolásához (lásd például Glynn–Fischer [eds.] 2010; Glynn–Robinson [eds.] 2014; Glynn 2014; Simon 2018).

A funkciógés konstrukciók esetében különösen szembevetendő, hogy az adott igével alkotott különböző funkciógés szerkezetek főnévi elemei rendszerint viszonylag jól körülhatárolható, közös jelentésmozzanat(ok) által összetartott szemantikai csoportokba rendezhetők,²⁰ ezek a csoportok, illetőleg az ezen csoportokba sorolható fővevekkel való együttállások pedig sajátosan jellemzők lehetnek az igék egyes jelentéseire. Ilyen módon a funkciógés szerkezetek névszói komponenseinek jelentése csakugyan fontos tényező lehet az egyes igei jelentések elkülönítése során.

Érdeemes ezenkívül megemlíteni, hogy az alany a *csap*-pal alkotott funkciógés kifejezések túlnyomó többségében személyre utal, de emellett esetenként vonatkozhat állatokra, gépekre (különösen járművekre vagy munkagépekre), illetve természeti jelenségekre is. Az alany szemantikai csoportjai azonban a feldolgozott anyag tanúsága szerint nem függenek össze szisztematikusan azzal, hogy a funkciógési használatú *csap* jelentésének mely mozzanatai kerülnek előtérbe – tehát az alanyként megjelenő főveveknek adott esetben feltehetően nincs érdemi szerepük a *csap* funkciógési jelentéseinek az elkülönítésében. Ez indokolja, hogy a továbbiakban a funkciógési jelentések elhatárolása során a funkciógés konstrukciók tárgyi elemeinek szemantikai csoportjaira fókuszálok.

Ha megvizsgáljuk, hogy a funkciógés szerkezetként értelmezhető *csap* (*vmilyen*) N-t kifejezésekben a *csap* milyen (tárgyragos) fővevekkel fordulhat elő, a tárgyi vonzatok szemantikai elemzésével ezeknek a következő főbb (egymással szorosan összefüggő) szemantikai csoportjait különíthetjük el egymástól:²¹

²⁰ Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy ezek a szemantikailag körülhatárolt csoportok nem eleve adott kategóriák; mint ahogyan nem eleve adott és változatlan az a jelentésmozzanat (vagy jelentésmozzanat-csoport) sem, amely a vonzatként megjelenő fővevek szóban forgó csoportjait összetartja. Az itt felvázolt rendszerezés a feldolgozott anyagok (lásd 2.2.) részletes – a jelentések egymásra vonatkoztatására, az enciklopédikus tudásra és az elemzői intuícóra támaszkodó – szemantikai elemzésén alapul.

²¹ A névszók csoportosítása szintén szemantikai elemzések eredménye, és szorosan összefügg az említett kifejezések szövegek környezetével is – erre azonban a terjedelmi korlátokra való tekintettel a jelen dolgozatban nem térek ki részletesebben.

- I) A főnév jelentésének (is) inherens mozzanata az 'intenzitás':
- '(előidézett) erőteljes hanghatás', például *(vmilyen) csörömpölést, lármát csap*;²²
  - 'hangos beszéd, kommunikáció', például *(vmilyen) jajveszékeltést, üvöltést csap*;
  - 'nagy hangon, illetve nagy intenzitással történő és/vagy eltúlzottként interpretált kommunikáció', például *(vmilyen) veszekedést, lelkendezést, botrányt, céccót, hisztit, patáliát csap*;
  - '(tipikusan) hangos, élénk összejövetel', például *(vmilyen) hepajt, bulit, mulatozást, ünnepséget csap*;
  - 'nagyszabású összejövetel keretében történő étkezés', például *(vmilyen) lakomát csap*;
  - 'nagy intenzitással végzett cselekvés', például *(vmilyen) nagytakarítást, pocskolást csap*.
- II) A főnév jelentésében háttérbe kerül vagy indifferens az 'intenzitás':
- '(nem feltétlenül erőteljes) hangadás', például *(vmilyen) füttyülést, vinyogást, zörgést csap*;
  - 'hírverés', például *(vmilyen) reklámot, reklámkampányt csap*;
  - 'színjátékként interpretált megnyilvánulás', például *(vmilyen) komédiát, műsort csap*.
- III) A főnév önmagában nem utal intenzitásra:
- 'étkezés', például *(vmilyen) vacsorát, reggelit, uzsonnát csap*;
  - 'érzelmet kifejező nonverbális reakció', például *(vmilyen) nevetgélést csap*;
  - '(nem feltétlenül intenzív) cselekvés', például *(vmilyen) kártyázást, sétát, beszélgetést, örömmotorozást*,²³ nyaralást csap.

Elgondolásom szerint a fenti szemantikai csoportok közül a funkcióigés *csap* *(vmilyen)* N-t kifejezésekben feltehetően az erőteljes hanghatásra utaló főnevek tekinthetők elsődlegesnek (történeti és szinkrón értelemben egyaránt). Ezek analógiájára jöhetnek létre a hangos beszéddel, erőteljes hangadással/

²² A vizsgált funkcióigés konstrukcióknak gyakran részét képezi egy, az intenzitásra vonatkozó jelző is (például *nagy, hatalmas lármát csap*). Erre a dolgot további részében a *(vmilyen)* kifejezéssel utalok, ahol a zárójelek a jelző fakultatív voltát jelölik. A jelzőkkel, illetve ezeknek a konstrukción belüli szerepével a dolgozat 4.1.2. alpontjában foglalkozom részletesebben.

²³ Az *örömmotorozás* érzelmi szempontból a pozitív pólushoz kötődik, ez azonban az intenzitás szempontjából véleményem szerint irreleváns.

hanghatással jellemezhető megnyilvánulásokra, illetve a tipikusan hangoskodással járó, felfokozott érzelmi állapotban zajló kommunikációra utaló főnévvel alkotott szerkezetek, valamint a hangos, kiterjedt, nagy létszámú társas összejövetelekre, ünnepekre és az ezek keretében zajló nagyszabású közös étkezésekre vonatkozó főnevet tartalmazó kifejezések. A funkcióigei *csap* és a vele szerkezetet alkotó főnevek egy részének jelentésében egyaránt jelen lévő 'intenzitás' mozzanat az említett sajátosságok egyfajta általánosításaként értelmezhető, amelynek különböző kontextusokban további mozzanatvariánsai jöhetnek létre (összefüggésben azzal, hogy az említett szituációk esetében a nagy hang, a résztvevők nagy száma, a szervezetség stb. tipikusan a megszokottól való eltéréssel, látványossággal, feltűnőséggel vagy akár hivalkodással is együtt járhat).

A funkcióigés szerkezetekben előforduló főnevek I)–III) csoportjait áttekintve azonban látható az is, hogy N jelentésének nem minden esetben része az intenzitásra való utalás: bizonyos esetekben az 'intenzitás' mozzanata a főnévi komponens jelentésében háttérbe kerül vagy indifferens (II. típus), más esetekben (III. típus) pedig egyértelmű, hogy csupán az ige (és gyakran a jelző, lásd 4.1.2.) adja hozzá ezt a mozzanatot a funkcióigés konstrukció jelentéséhez. (Erre a jelenségre a funkcióigés szerkezetek igei és főnévi komponensei közötti kapcsolattal foglalkozó 4.2. alponban térek ki részletesebben.) Az önmagukban intenzitással (erőteljességgel, feltűnőséggel, kiterjedtséggel stb.) nem vagy nem feltétlenül jellemezhető eseményekre, folyamatokra utaló főnevek is analógiás úton léphettek be a funkcióigei *csap*-pal alkotott szerkezetekbe. Például: *nagytakarítást csap* – (vmilyen, például *hatalmas*) *takarítást csap*, *lakomát csap* – (vmilyen, például *fényűző*) *reggelit csap*, *ordítózást/röhögést stb. csap* – (vmilyen, például *jókedvű*) *nevetgélést csap*.

A főneveket más szempont szerint (az 'intenzitás' mozzanat meglététől vagy hiányától függetlenül) rendszerezve a fenti I)–III) felsorolásból az is kitűnik, hogy a funkcióigés *csap* (vmilyen) N-t kifejezések főnévi komponenseinek többsége eredménytárgy, amelyek hangadási, illetve kommunikációs folyamatokra, nonverbális jelzésekre és társas összejövetelekre utalnak. Ezekben az esetekben a funkcióigés konstrukciók mint komplex egységek ezen folyamatokat, eseményeket eredményként, produktumként jelenítik meg nyelvileg, a *csap* jelentését pedig a 'létrehoz' általános igei mozzanat uralja. A főnevek egy szűkebb, de közel sem elhanyagolható csoportja ugyanakkor olyan folyamatszerű cselekvésekre, aktivitásokra vonatkozik, amelyek semmilyen kontextusban vagy nézőpontból nem értelmezhetők eredményként (például [vmilyen] *tanulást, takarítást, szellőztetést csap*). Az ilyen főnevekkel együtt

álva a *csap* jelentésében nem a 'létrehoz', hanem a '(meg)tesz, (meg)csinál' általános igei mozzanat játszik szerepet – ekkor tehát az ige a főnév által megnevezett cselekvések cselekvés jellegét teszi nyomatékosná.

Ennek megfelelően – az általános igei mozzanat(ok) és a specifikus jelentésmozzanatok mellett a funkcióigés konstrukciók főnévi komponenseit, valamint az alanyként megjelenő főnevek jelentését is tekintetbe véve – a *csap* két, specifikusan a *csap (vmilyen) N-t* szerkezetekhez kötődő funkcióigési jelentése a következőképpen árnyalható:

- 1. funkcióigési jelentés: 'N (élőlény v. megszemélyesített entitás) létrehoz N-t (eseményt mint produktumot) + nagy intenzitás(sal)',²⁴
- 2. funkcióigési jelentés: 'N (élőlény) (meg)tesz N-t (cselekvést) + nagy intenzitás(sal)'.

A két jelentés ugyanakkor nem különül, illetve nem különíthető el élesen egymástól, hiszen a *csap* jelentésében akár együtt, egymással összefonódva is jelen lehet az említett két általános igei mozzanat azokban az esetekben, amikor a tárgyragos főnevek egyszerre utalhatnak a folyamatra magára, illetve annak eredményére (például az [*vmilyen*] *ünneplést csap* kifejezésben az *ünneplés(t)* egyaránt értelmezhető cselekvésként és az adott cselekvés eredményeként). Ezekkel az összefüggésekkel, átmenetekkel az 4.2. alponban foglalkozom részletesebben.

4. A *csap* funkcióigés szerkezeteinek komponensei közötti szemantikai kapcsolatok

A *csap* jelentésrendszerét meghatározó főbb jelentésmozzanatoknak és az ige funkcióigési jelentéseinek áttekintését (3.) követően az alábbiakban először azt vázolom fel, hogy hogyan függ össze egymással a funkcióigék és a funkcióigés konstrukciók jelentése – egyrészt a leírás, a leírhatóság szempontjából, másrészt a közöttük lévő szemantikai viszonyokat tekintve – (4.1.1.), majd arra keresem a választ, hogy hogyan jellemezhetők a *csap* igével alkotott funkcióigés konstrukciók, illetve milyen szerepük van a jelzőknek

²⁴ Az intenzitás mozzanata a főnév jelentésében lehet indifferens (II. csoport), az adott funkcióigés konstrukcióban, a *csap* igével szerkezetet alkotva ezek a főnevek is nagy intenzitással jellemezett, illetve nagy intenzitásúként interpretált folyamatokra vonatkoznak.

ezekben a konstrukciókban (4.1.2.). Ezután, az 4.2. alpontban azt vizsgálom meg részletesebben, hogy milyen szemantikai összefüggések mutathatók ki a vizsgált funkcióigés konstrukciók igei és főnévi komponensei között (tekintetbe véve a konstrukciókban előforduló jelzőket is).

4.1. A funkcióige és a funkcióigés konstrukció jelentése

4.1.1. Funkcióigék és funkcióigés konstrukciók

A dolgozatban alapul vett szemléleti keretben (lásd 2.3.) az igék jelentésében alapvetően általános igei mozzanat(ok) és specifikus jelentésmozzanatok játszanak szerepet, ám az igei jelentés nem adható meg, illetőleg nem értelmezhető az igei vonzatok és az igei konstrukciók mint egységek tekintetbevétele nélkül. A 2.3.-ban kifejtett elgondolás szerint az igei jelentés olyan sémaként ragadható meg, amelynek az általános (igei) és specifikus jelentésmozzanatok mellett sematikusan a vonzatok szemantikai csoportjaira való utalás is a részét képezi. (Ahhoz hasonlóan, ahogyan például egy szótári definícióban sem ragadhatók meg az igék mint viszonyt, folyamatot kifejező nyelvi egységek jelentései az igei vonzatok – az elsődleges és másodlagos figurák – említése nélkül.)

Az (igei és nem igei komponensekből álló) igei szerkezetek mint szintaktikai és szemantikai szempontból egyaránt komplex nyelvi egységek alakját és jelentését a konkrét igei szerkezetek általánosítására épülő konstrukciós sémák határozzák meg. A konstrukciós sémák sajátossága, hogy alakjuk és jelentésük az általánosság különböző szintjein ragadható meg.

Példaként említhető itt a *csap* tulajdonképpeni jelentését szemléltető (13)–(15) szövegrészlet (amelyek a korábban idézett (1)–(3) példaszor újraközlései):

- (13) Bogusławski a falhoz csapta a könyvet (doc#661)
- (14) Bábi Tibor türelmét veszítve, asztalhoz csapta az előtte heverő gyufásdobozt (doc#1145)
- (15) Egy villamoskalauz jóformán percenként csapja sapkáját az olajos padlóhoz (doc#267)

Ezekben az esetekben

- a) a felsorolt igei szerkezetekre épülő konstrukciós séma alakja és jelentése az általánosság/sematikusság alacsonyabb szintjén:²⁵ $N_1 N_2$ -*hOz csap* N_3 -*t' vki vkihez/vmihez nagy erővel, hirtelen (hozzá)üt vmit úgy, hogy az ütközés csattanó hanghatással jár* – ahol N_1 személyre, N_2 -*hOz*

²⁵ Adott esetben természetesen a konstrukció főnévi elemei is megadhatók kevésbé sematikus szinten, erre azonban itt nem térek ki részletesebben.

személyre vagy tárgyra, N_3 -t relatíve kis tárgyra utal; ebben az esetben a konstrukciós séma jelentésében a *csap* specifikus mozzanatai is megjelennek, így a konstrukciós séma egybeesik az ige jelentésével mint sémával (vö. 10. lábjegyzet);²⁶

- b) ugyanakkor a fenti példákra, illetve más hasonló kifejezésekre épülő konstrukciós séma alakja és jelentése megadható sematikusabban is: N_1 N_2 -hOz V N_3 -t 'vki vkihez/vmihez (hozzá)üt vmit' – ahol N_1 személyre, N_2 -hOz személyre vagy tárgyra, N_3 -t relatíve kis tárgyra utal; ebben az esetben a konstrukciós séma nem az ige, hanem az igei kifejezés jelentését adja meg (sematikusán).

Tehát ha egy – konkrét igei szerkezetekre épülő – konstrukciós séma alakját és jelentését az általánosság, illetve a sematikuság egy viszonylag alacsony szintjén ragadjuk meg olyan módon, hogy a konstrukció igei komponensének alakja (ebben az esetben: *csap*) és jelentése (ebben az esetben: 'nagy erővel, hirtelen [hozzá]üt vmit vmihez úgy, hogy az ütközés csattanó hanghatással jár') is specifikus, a főnévi komponens(ek) jelentése azonban nagymértékben sematikus (például 'személy', 'élőlény', 'kicsi, könnyen mozgatható entitás'), akkor a konstrukciós séma és az ige jelentése (vö. 2.3.) a leírás során egybeeshet egymással. Ezt szemlélteti az a) eset.

Ha azonban a konstrukciós séma alakja és jelentése – sematikusabban – úgy van megadva, hogy (a főnévi komponens(ek) jelentésének nagymértékű sematikusága mellett) az ige alakja (V) és jelentése ('(hozzá)üt vmit') is sematikus (tehát csupán egy relatíve általános igei mozzanatra történik utalás), akkor ez az egybeesés megszűnik. Erre példa a b) eset, amelyben a konstrukciós séma nem az ige, hanem az igei kifejezés jelentését ragadja meg sematikusán.

A konstrukciós jelentés és az ige jelentése között ezenkívül akkor is megszűnik az egybeesés, ha az igei jelentésnek az egy-egy konkrét igei szerkezetben megmutatkozó jelentésváltozatát adjuk meg. Ebben az esetben az igei vonzatok mint konkrét lexikai elemek jelentése is releváns, így az igei szerkezet jelentése specifikusabb, mint a szerkezet igei komponensének a jelentése, amelyben a vonzatok jelentése sematikus.

Ha a jelentésüket tekintve (is) eltérő mértékben komplex nyelvi egységek közötti összefüggéseket elsődlegesen a szemantikai kapcsolatok szempontjából vizsgáljuk, az igei – és így a funkcióigés – konstrukciók, illetve konstrukciós sémák esetében azt figyelhetjük meg, hogy

²⁶ A sematikuságnak természetesen a fenti példában említettektől eltérő fokai is lehetnek: egy adott konstrukció az általánosság, illetve a sematikuság más szintjein is megragadható.

- egyrészt az ige jelentése a) sematikus utal a konstrukciós sémák nem igei komponenseinek a szemantikai csoportjaira (körvonalazva a lehetséges igei vonzatok körét), valamint b) a maga általános és specifikus jelentésmozzanataival hozzájárul az igei (akár funkcióigés) szerkezetek – áttételesen pedig az azokra épülő konstrukciós sémák – jelentéséhez, illetve formálja, módosítja ezek jelentését;
- másrészt a konkrét igei szerkezetek mint komplex nyelvi egységek jelentése behatárolja az igének az adott jelentésváltozatát: a főnévi és az igei komponensek közötti szemantikai kölcsönhatások révén mintegy „kijelöli”, hogy az ige jelentésrendszerének mely mozzanatai és milyen mozzanatvariánsokként lehetnek relevánsak a szóban forgó kifejezésben.

Tehát egyfelől az igék és az igei szerkezetek jelentése, valamint a nekik megfelelő konstrukciós sémák jelentése között, másfelől az igék és igei szerkezetek komponenseinek jelentése, valamint a nekik megfelelő konstrukciós sémák komponenseinek a jelentése között kétirányú szemantikai kapcsolatok feltételezhetőek. Konkrét nyelvi anyagon, a *csap* funkcióigés szerkezeteit vizsgálva erre a kérdésre, illetve ezeknek a kölcsönhatásoknak a jellemzésére a dolgozat 4.2. alpontjában térek ki részletesebben.

Ezt megelőzően azonban érdemes áttekinteni a *csap* funkcióigés konstrukcióinak néhány sajátosságát (4.1.2.) – külön kitérve ezúttal arra a kérdésre is, hogy a *csap* (*vmilyen*) *N-t* funkcióigés konstrukcióknak részét képezik-e az intenzításra utaló jelzők, illetve hogy milyen szerepük lehet ezeknek a jelzőknek a vizsgált konstrukciók szemantikai felépítésében.

4.1.2. A *csap* ige funkcióigés konstrukcióinak jellemzői

A 3.2. alpontban röviden bemutattam a *csap* igével funkcióigés szerkezetet alkotó főnevek szemantikai csoportjainak körét (ezekről részletesebben lásd még az 4.2. alpontot is), illetve körvonalaztam a *csap* két funkcióigei jelentését meghatározó általános és specifikus jelentésmozzanatokat is. A *csap* funkcióigés konstrukcióinak azonban a feldolgozott korpuszadatok tanúsága szerint tipikusan van egy harmadik komponense is: a rendszerint szintén intenzításra utaló, illetőleg az intenzításra való utalást nyomatékosító jelző. A következőkben azt tekintem át, hogy hogyan alakul a jelzős és a jelző nélküli *csap N-t* funkcióigés konstrukciók aránya az MNSZ korpuszában.

Az alábbi, 3. táblázat a funkcióigés *csap N-t* szerkezeteknek a Mazsola keresőeszköz segítségével listázott előfordulásaira épül – tekintetbe véve azt is, hogy a konstrukció főnévi komponensének a jelentése tartalmazza-e az

'intenzitás' mozzanatát (ennek a tényezőnek a jelentőségével a következő, 4.2. alpontban foglalkozom részletesebben). A Mazsola azonban a lekérdezett kifejezéseket esetenként nagyon szűk (csupán néhány szónyi) szöveggörnyezetben adja meg, ezért amikor a találati listán megjelenített rövid szövegrészek alapján nem volt egyértelmű egy kifejezés jelentése és/vagy az, hogy szerepel-e jelző az adott konstrukcióban, az egyes példákra célzottan is rákerestem a tágabb szövegösszefüggések feltárására alkalmas MNSZ2-ben – ilyen módon nyerve ki a korpuszból a Mazsola listáiról nem leolvasható adatokat is. A 3. táblázatban ennek megfelelően tehát azok a kifejezések is jelzős szerkezetként jelennek meg, amelyeknek az esetében a Mazsola találati listája nem jelenítette meg a jelzőt, az MNSZ2 korpuszán végzett célzott keresés eredménye alapján azonban egyértelmű, hogy a teljes konstrukciónak N jelzője is a részét képezi.

3. táblázat. A *csap* funkcióigés konstrukciói az MNSZ korpuszában (Mazsola)

	1. N jelentésének is része (lehet) az 'intenzitás'		2. A főnév jelentésének nem része az 'intenzitás'
	1a. N hangsúlyos mozzanata az 'intenzitás'	1b. N jelentésében ott lehet az 'intenzitás', de indifferens	
kapcsolódó főnevek	81	26	16
összes előfordulás	421	103	18
jelzős szerkezetek	302 = 72%	80 = 78%	16 = 89%
jelzős és jelző nélküli szerkezetek aránya	302 : 119 (számszerűsítve: 2,5)	80 : 23 (számszerűsítve: 3,48)	16 : 2 (számszerűsítve: 8)
intenzításra utaló jelzőt tartalmazó szerkezetek száma	281	74	14
csökkent intenzításra utaló jelzőt tartalmazó szerkezetek száma	9	1	0
nem intenzításra utaló jelzőt tartalmazó szerkezetek száma	12	5	2

A 3. táblázat adataiból jól látható, hogy az adott korpuszon belül az 1. csoportba (különösen annak az 1a. jelzésű alcsoportjába) a típus- és példánygyakoriságot tekintve is számottevően több funkcióigés *csap* N-t kifejezés tartozik, mint a 2. csoportba – vagyis a vizsgált kifejezések túlnyomó többségében a névszói (főnévi) komponens jelentésének is része (lehet) az 'intenzitás' mozzanata. Ezzel szemben azok az előfordulások, amelyekben a főnév önmagában nem utal intenzításra, ritka és jellemzően alkalmi kifejezéseknek, illetve gyakran hapaxoknak²⁷ tekinthetők (például [*vmilyen*] *nyesést csap* ('megnyesi a fákat'), [*vmilyen*] *nyaralást csap*).

Fontos megemlíteni ugyanakkor, hogy hapaxok az 1a. és az 1b. alcsoportban is nagy arányban fordulnak elő, az 1. csoporton belül azonban ezek mellett számos bizonyos mértékig konvencionális, akár kiugróan magas példánygyakoriságú kifejezés is adatható. Ilyen például az 1a. esetében a *lármat csap* (60 előfordulás) a *botrányt csap* (52 előfordulás) és a *patáliát csap* (35 előfordulás); az 1b. esetében pedig csupán a *zajt csap* (65 előfordulás) gyakorisága tekinthető kimagaslónak.²⁸

A jelzős szerkezetek arányát tekintve a 3. táblázatból ezenkívül az is kiolvasható, hogy az 1. csoporton belül az összes listázott kifejezés 73%-a (azaz 382 előfordulás) jelzős szerkezet,²⁹ és a jelző az összes eset 68%-ában (355-ször) nagyfokú intenzításra utal.³⁰ (Emellett azonban érdemes megemlíteni, hogy megfelelő kontextusban – ironikusan – az önmagukban csökkent intenzitást

²⁷ Az itt említhető szerkezetek hapax voltára utal, hogy a 2. csoport esetében a funkcióigés szerkezetek összes előfordulásának a száma (18) csaknem azonos a *csap*-pal funkcióigés szerkezetet alkotó főnevek számával (16). Ezen a csoporton belül csupán egyetlen kifejezés, a *vacsorát csap* jelenik meg többször (háromszor) a találati listán.

²⁸ A vizsgált anyagban ez utóbbi kifejezés fordul elő a legnagyobb példánygyakorisággal. Annak, hogy a *zajt csap* a fenti rendszerezésben az 1b. alcsoportba került – szemben például az 1a.-ba sorolt *lármat csap*-pal –, az az oka, hogy egy adott hang zajként való azonosítása nem elsősorban a hangerővel, hanem a hanghatás zavaró voltával áll szoros összefüggésben, vagyis a zaj fogalma alapvetően szubjektív: bár tipikusan erőteljes hanghatásokat tekintünk zajnak, bizonyos esetekben akár alig észlelhető nesz vagy halk zörej is értelmezhető zajként, amennyiben a befogadó számára zavarónak minősül.

²⁹ A nem intenzításra utaló jelzőt tartalmazó szerkezetek közé olyan kifejezéseket soroltam, mint például *képzeletbeli tarolást csap*, *megmagyarázhatatlan hisztériát csap*, *zenei parádét csap*.

³⁰ Jelzői funkciójú elemnek tekintem adott esetben a (nem tényleges hasonlításra utaló) *olyan*, *akkora*, *ekkor* stb. kifejezéseket is, amennyiben jelentésükben a *nagy*, *hatalmas*, *óriási* stb. melléknevekkel rokoníthatók. Éppígy az intenzitást nyomatékosító jelzők közé sorolom az *iszonyú*, *félelmetes*, *kibírhatalan*, *pokoli*, *eszeveszett*, *világra szóló*, *fényűző* stb. kifejezéseket is, amelyek ugyancsak az adott esemény vagy folyamat intenzív (feltűnő, nagyszabású, erőteljes, kiterjedt stb.) voltát hangsúlyozzák.

kifejező jelzők is vonatkozhatnak nagy intenzitással jellemezhető eseményekre, például *szép kis bacchanáliát csap, csapnak egy kis bulit/ramazurit*. Ezeket a lehetséges ironikus olvasatokat azonban a besorolásakor – az értelmezés gyakran bizonytalan volta miatt – nem vettem tekintetbe.) Az 1. csoport jelző nélküli kifejezéseinek többsége a magas példánygyakoriságú, frazémyszerű kifejezések közé tartozik (például *botrányt/patáliát/lármát csap*). Ennek alapján felvethető, hogy a jelzők azokban az esetekben hagyhatók el a vizsgált funkcióigés konstrukciókból, ha a) gyakori, begyakorlott kifejezésekről van szó, amelyekben b) a főnévi és az igei komponens jelentésének is része az 'intenzitás' mozzanat.

Ezt az értelmezést támasztja alá az is, hogy a 2. csoporthoz tartozó kifejezések esetében a jelzős szerkezetek aránya 89% – vagyis amikor a főnévi komponens önmagában nem fejez ki intenzitást, csaknem minden funkcióigés konstrukcióban szerepel jelző (amely ekkor az esetek túlnyomó többségében intenzitásra utal). A 2. csoport mindkét jelző nélküli példájában a *vacsorát csap* szerkezet fordul elő – ennek magyarázata lehet, hogy a *vacsorát csap* szemantikai szempontból nagyon közel áll az 1a. csoport '(tipikusan) hangos, élénk összejövétel', illetve 'nagyszabású étkezés (összejövétel keretében)' jelentésű főnevekkel alkotott szerkezeteihez (például a *lakomát csap* vagy a *zabálást csap* kifejezéshez): analógiás úton ezek sorába illeszkedve bizonyos szempontból az 1. csoportra jellemző sajátosságokat is mutathatja.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a jelzők – bár esetenként elhagyhatók – a nyelvi adatok tanúsága szerint szerves részei a vizsgált funkcióigés konstrukcióknak, amelyek így nem egyszerűen a funkcióigés használatú *csap* és egy tárgyragos főnév kapcsolataként, hanem sokkal inkább a *csap* és egy tárgyragos főnevet tartalmazó jelzős szerkezet viszonyaként ragadhatók meg. A szóban forgó konstrukcióknak tehát jellemzően három komponense van, és tipikus esetben mindhárom komponens jelentésében hangsúlyos az 'intenzitás' mozzanata.

Valószínűleg éppen az intenzitást expliciten kifejező jelző teszi azt lehetővé, hogy a funkcióigés használatú *csap* esetenként olyan főnevekkel is együtt állhasson, amelyek önmagukban nem utalnak intenzitásra (hiszen a jelző révén a jelzős szerkezet jelentésében ekkor is karakteresen jelen van az 'intenzitás' mozzanata). Erre a kérdésre a következő, 4.2. alpontban, a funkcióigés konstrukciókon belüli szemantikai viszonyokat vizsgálva röviden még visszatérek.

4.2. A főnévi komponensek szemantikai csoportjai és a csap szerepe a funkcióigés szerkezetekben

A konstrukció tárgyragos névszójának jelentését (szemantikai csoportját) is tekintetbe véve a *csap* igének a 3.2. alpontban két funkcióiigei jelentését határozta meg:

- 1) 'N₁ (élőlény v. megszemélyesített entitás) létrehoz N₂-t (tipikusan nagy intenzitással jellemezhető eseményt mint produktumot) + nagy intenzitás(sal)';
- 2) 'N₁ (élőlény) (meg)tesz N₂-t (cselekvést) + nagy intenzitás(sal)'.

A két eset ugyanakkor nem csupán az ige jelentése, illetve – ezzel összefüggésben – a tárgyragos főnevek szemantikai csoportjai szerint különbözik egymástól: a funkcióigés szerkezetek komponensei közötti szemantikai viszonyok is más és más módon jellemezhetők az 1), illetve a 2) típusú konstrukciók esetében.

1) Az első esetben a tárgyi vonzat eredménytárgyként értelmeződik (például *lármát csap*, *lakomát csap*), és egy, a cselekvés, aktivitás során vagy következtében létrejövő entításra mint produktumra vonatkozik, amelyet a cselekvő (vagy a nyelvi cselekvőként megkonstruált entitás) idéz elő, teremt meg, illetőleg hoz létre. A tárgyragos főnév ekkor tehát egyszerre utal a végbemenő folyamatra, valamint annak eredményére. Például a *bulit csap* esetében a *buli(t)* 'bulizás(t)' értelemben szerepel, fontos sajátossága ugyanakkor, hogy ezt az eseményt, illetve tevékenységet egyszerre ragadja meg folyamatként és eredményként. (Hiszen aki bulit csap, az nem csupán részt vesz egy tevékenységben, illetve nem egyszerűen csak végez valamilyen tevékenységet, hanem az aktivitásával, aktív részvételével mintegy létre is hozza az adott eseményt – ez döntő különbség például a *bulit csap* és a 'létrehoz' mozzanatot nem tartalmazó *bulizik* vagy *bulizni megy* kifejezések jelentése között.)

Ez a sajátos, a cselekvéseket egyszerre folyamatként és eredményként megkonstruáló főnévi komponens tipikusan hangra, hangadásra, kommunikációra, viselkedésre (verbális vagy nonverbális) reakcióra, összejövetelre vagy társasági eseményre utal, és jelentésében általában (hangsúlyosan vagy kevésbé hangsúlyosan) jelen van, illetve jelen lehet a 'nagy intenzitás(sal)' mozzanat is, amely önmagában is szoros szemantikai kapcsolatot teremt az

ige, a főnév és a gyakran ugyancsak a funkcióigés konstrukció részeként értelmezhető jelző között (lásd 4.1.2.).

A *csap* jelentésében ezekben az esetekben – mint minden olyan esetben, amikor eredménytárggyal áll együtt – a ’létrehoz’ általános igei mozzanat kerül előtérbe, emellett (saját jelentésszerkezetének a fokozott intenzitásra utaló specifikus mozzanatával, illetve mozzanatvariánsaival) az ige mintegy kiemeli a ’nagy intenzitás(sal)’ mozzanatot, illetve ennek az adott szövegösszefüggések között releváns változatát vagy változatait (vö. 3.2.) a főnév jelentéséből.

Ha a konstrukciónak a fokozott intenzitásra utaló jelző is a részét képezi, akkor az ige mellett ez a komponens is hozzájárul ahhoz, hogy a konstrukció jelentésében hangsúlyossá, meghatározóvá váljon az intenzitás mozzanata.

2) A *csap* második funkcióigei jelentésének esetében – az ige jelentésváltozásával szoros összefüggésben – a funkcióigés konstrukción belüli szemantikai viszonyok is módosulnak (például [*nagy*] *bicajozást* vagy [*nagy*] *szellőztetést csap*).

A tárgyragos főnév ekkor magát a cselekvést, tevékenységet mint folyamatot nevezi meg anélkül, hogy utalna a folyamat eredményére – hiszen az itt említendő kifejezésekben megjelenő főnevek az esetek döntő többségében elvileg sem vonatkozhatnak produktumra (amíg például a fent említett *buli* jelenthet ’bulizás’-t és ’buli’-t is, addig a *levegőzés* vagy a *nyaralás* egyértelműen magára a folyamatra utal; lásd még Palágyi 2021). Az ide sorolt főnevek jelentésében az intenzitás mozzanata tipikusan egyáltalán nincs jelen.

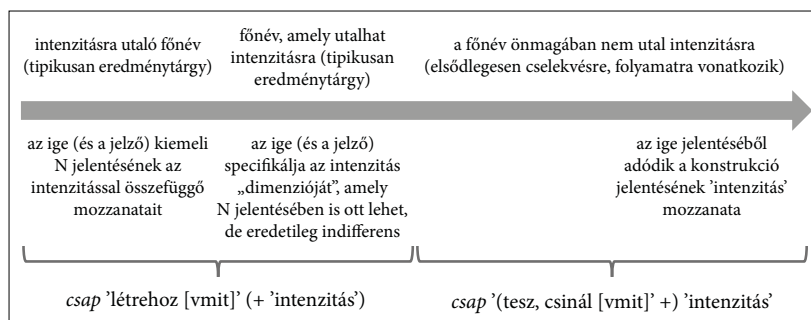
A *csap* jelentésében ekkor – a főnevek szemantikai csoportjainak változásával kölcsönhatásban – nem a létrehozásra való utalás, hanem egyrészt a perfekтивálás (adott esetben a névszó által megnevezett folyamatok körülhatárolt eseményekként való interpretálása), másrészt pedig az „igei jelleg”, vagyis a ’(meg)tesz, (meg)csinál’ általános igei mozzanat válik meghatározóvá. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az igei jelentés „kiüresedne” vagy teljes mértékben grammatikáivá válna, hiszen az aspektuális tartalom és az általános igei mozzanat mellett az ige jelentésében az ’intenzitás’ specifikus mozzanat, illetve annak valamely mozzanatvariánsa (például ’feltűnően’, ’nagy lelkesedéssel’) is hangsúlyos. A *csap* ugyanakkor ezekben az esetekben rendszerint nem a főnév, hanem a főnevet is magába foglaló jelzős szerkezet jelentésének ’nagy intenzitás(sal)’ mozzanatát emeli ki, teszi hangsúlyossá, illetve erősíti meg. Esetenként azonban – amennyiben a konstrukcióban nem fordul elő fokozott intenzitást kifejező jelző, és a főnévi komponens sem utal intenzitásra – előfordul az is, hogy kizárólag az ige jelentéséből adódik a konstrukció

jelentésének ez a mozzanata (amely a korpuszadatok elemzésének eredményei szerint a *csap* funkciói jelentéseiben szükségszerűen és minden esetben meghatározó, karakteres mozzanatként van jelen, lásd 3.2.). Egy ilyen – nem egyedi, de ritka, kivételesnek számító – esetet szemléltet a (16) szövegrészlet:

- (16) Nem csupán a rajzfilmek közül érdemes válogatnod, ha egy kis délutáni házimozizást szeretnél csapni a gyerkőccel. (doc#2805)

A fenti összefüggéseket sematikusán összefoglalva a *csap* szerepe a következőképpen alakul a vizsgált funkcióigés konstrukciókon belül:

3. ábra. A *csap* szerepe és jelentése a vizsgált funkcióigés konstrukciókon belül

Tendenciaként az rajzolódik ki a feldolgozott adatokból, hogy az 1) esetben – vagyis a *csap* elsőként említett funkciói jelentéséhez kötődő konstrukciókban – a főnevek többsége intenzitásra utal vagy utalhat (lásd a 3.2. alpont I) és II) szemantikai csoportjait), míg a 2) esetben a főnévi komponensek jelentésében nincs jelen az intenzitás mozzanata (lásd a 3.2.-beli III) csoportot). Bizonyos – kivételesnek tekinthető, analógiákkal magyarázható – esetekben azonban előfordulhat, hogy például a második funkciói jelentéshez kötődő konstrukciókon belül is megjelenjenek az ige mellett olyan főnevek is, amelyeknek a jelentésében egyértelműen felismerhető a ’nagy intenzitás(sal)’ mozzanat (például *nagytakarítást*, [*iszonyú*] *sürgést csap*).

Tovább árnyalja a felvázolt képet, hogy mivel a szemantikai viszonyok elsődlegesen nem a (szükségszerűen bizonyos mértékig sematikus) jelentésekben, hanem az egyes, konkrét jelentésváltozatokban vizsgálhatók, illetve vizsgálандók, nem minden szerkezetet lehet egyértelműen és általános-ságban besorolni a fenti csoportok valamelyikébe. Például a *lakomát csap*

– a megnyilatkozó nézőpontjától, szándékaitól függően – vonatkozhat arra, hogy a szóban forgó személy sokat és jóízűen eszik (akár egyedül is, de úgy, mintha lakomán lenne; N ekkor a cselekvésre magára, nem pedig annak eredményére utal), de éppígy vonatkozhat egy ténylegesen megtervezett, nagyszabású, lakomaként interpretált esemény létrehozására is (ebben az esetben N eredménytárgy). Az egyes kifejezések szemantikai sajátosságait az esetek jelentős részében a szövegkörnyezet egyértelműsíti, máskor azonban a tágabb szövegösszefüggések vizsgálatával is csupán valószínűsíteni lehet, hogy adott esetben mely értelmezés tekinthető adekvátnak.

Fontos azonban emellett azt is megemlíteni, hogy a folyamatra és a folyamat eredményére (is) utaló főnevek között nem húzhatók egyértelmű határok, és – ezzel összefüggésben – a 3. ábrán felvázolt típusok sem különülnek el élesen egymástól. A *csap (vmilyen) N-t* funkcióigés konstrukciók egy skálán helyezhetők el annak alapján, hogy a főnévi komponenseik a) eredménytárgyak, illetve b) az eredményre nem (vagy csak nagyon esetlegesen) utaló, a cselekvést, aktivitást hangsúlyosan folyamatként megkonstruáló főnevek, vagy a kettő közötti átmeneti sávban értelmezhetők.³¹ (Ezt a közbülső sávot, a típusok közötti átfedéseket és átmeneteket jelzi a 3. ábrán szereplő nyíl is.³² A nyíl iránya azt mutatja, hogy a skála jobb oldali szakaszán lévő konstrukciók a bal oldaliakra épülnek rá, illetve azok analógiájára ragadhatók meg.) Mindebből következik – mivel a főnévi és az igei komponens szemantikailag szorosan összefügg egymással –, hogy a *csap* esetében sem csupán az ábrán feltüntetett esetek fordulhatnak elő a feldolgozott anyagban, hanem a közöttük lévő átmenetekkel is számolni kell (például amennyiben a főnévi komponens egyszerűen utal aktivitásra és annak eredményére, az igei jelentést a 'létrehoz' és a '[meg]tesz, [meg]csinál' általános mozzanatok együttesen, egymással összefonódva határozhatják meg).

Mindezek után érdemes közelebről is megvizsgálni a főnévi komponensek jelentését, illetve főbb szemantikai csoportjait. Az egyes szemantikai

³¹ Egyértelműen eredménytárgy például a *zajt csap* főnévi komponense, míg például a *tanulást csap* kifejezésben előforduló főnév egyértelműen a folyamatra magára irányítja a figyelmet (nem utalva a folyamat eredményére, illetve nem eredményként jelenítve meg az adott folyamatot). A vizsgált kifejezések jelentős része azonban nem sorolható be ilyen egyértelműen (lásd például a fent említett *lakomát csap* esetét).

³² Feltehető, hogy az elsődlegesen a cselekvésre, folyamatra vonatkozó főneveknek a *csap (vmilyen) N-t* funkcióigés konstrukciókban való megjelenése történeti értelemben is másodlagos az eredménytárgyat tartalmazó konstrukciókhoz képest (a 3. ábrán szereplő nyíl tehát valószínűleg a változási folyamatok irányát is jelezheti); a kérdés történeti vonatkozásaival azonban a jelen dolgozatban részletesebben nem foglalkozom.

csoportok felsorolása, illetve rendszerezése a 3.2. alpontban található; a következőkben az ott említett kategóriák sajátosságait tárgyalom részletesebben.

A feldolgozott anyagban a hanghatásra (I/a; például *csörömpölést csap*), hangadásra (II/a; például *fütyülést, miákolást csap*), illetve a hangos kommunikációra (I/b, c; például *jajveszékélest, veszekedést csap*) utaló főnevek jelentős része -*As* képzős alak. Ez azért is fontos, mivel a korpuszadatok tanúsága szerint a *csap* (*vmilyen*) N-t funkcióigés konstrukciók között nagy arányban fordulnak elő ezek a kifejezések – feltehetően azért, mert az ilyen jelentésű főnevek alkalmasak arra, hogy specifikálják a szemantikai értelemben egyfajta kiindulópontnak tekinthető, nagymértékben konvencionális *zajt csap* főnévi komponensének a hanghatás jellegét, erősségét tekintve specifikálatlan jelentését. A vizsgált konstrukciók főneveinek ebbe a csoportjába bármilyen [hangra vagy hangadásra utaló fiktív tő + igeképző + -*As*] felépítésű főnév beléphet a *zajt csap* specifikációjaként.³³

Ezzel szemben a 'nagy hangon, illetve nagy intenzitással történő és/vagy eltúlzottként interpretált kommunikáció' (I/c) csoporton belül az intenzív és/vagy eltúlzott(ként interpretált) (kommunikatív) viselkedésre vonatkozó kifejezések (például *cécót csap*) főneveinek körében elvéve fordul csak elő -*As* képzős alak – összefüggésben azzal, hogy az itt említhető főnevek rendszerint eleve dologszerűen felfogott (és ennek megfelelően eleve főnévvel megnevezett) jelenségekre utalnak (például *parádét, cirkuszt, hisztit csap*).³⁴ Potenciálisan ezen a jelentéscsoporton belül is szinte minden N-ből létrehozható -*As* képzős forma is (például *parádézást, cirkuszolást, hisztizést/hisztériázást csap*), de az ilyen, képzős alakokra sok esetben még a Google kereső sem ad találatot. Ez elsősorban valószínűleg azzal magyarázható, hogy az -*As* nélküli alakok tipikusan inkább eredményyszerűen, az -*As* képzős főnevek pedig inkább a folyamatszerűséget előtérbe állítva jelenítik, illetve jelenítenék meg az adott eseményt, de az ilyen típusú funkcióigés kifejezések esetében a hangsúly

³³ A nagymértékben konvencionális funkcióigés szerkezeteknek mind a főnévi, mind az igei komponense variálódhat; amíg azonban az igei komponens változása (például egy specifikusabb jelentésű ige megjelenése a konstrukcióban) szinonimiát hoz létre (például *feledésbe megy ~ merül ~ enyészik* 'elfelejtődik', vö. Hrenek 2021b), addig a főnévi komponens módosulása a konstrukció mint egység jelentésének bizonyos mértékű megváltozását idézi elő még abban az esetben is, ha szoros szemantikai kapcsolat van a szóban forgó főnevek között (például *zajt csap* 'zajong', *nyivákolást csap* 'nyivákol').

³⁴ A Mazsola találati listáján 19 különböző főnévvel alkotott kifejezés összesen 149 előfordulása sorolható az I/c csoportnak ebbe az altípusába, amelyek közül mindössze kettő tartalmaz -*As* képzőt (*strás-rívást csap, randalírozást csap*; mindkettő csupán egyszer adatolható az adott korpuszban).

az eredményen van (összhangban azzal, hogy a *csap* jelentését ezekben az esetekben a 'létrehoz' általános mozzanat határozza meg).³⁵

Hasonló összefüggések figyelhetők meg azokban az esetekben, amikor N '(tipikusan) hangos, élénk összejövétel' jelentésben szerepel (I/d; például *dáridót, murit, hepajt csap*). Az itt említhető 22 különböző funkcióigés szerkezet összesen 114 előfordulása közül mindössze 11-ben jelenik meg -*As* képzős főnév, de ezek az előfordulások csupán öt különböző kifejezés között oszlanak meg (*mulatást, mulatozást, tivornyázást, ünneplést, eljegyzést csap*).³⁶ Sajátos ugyanakkor, hogy egyes esetekben az adott eseménynek nemcsak az eredményyszerűsége, hanem a folyamatjellege is előtérbe kerülhet (vö. például *ünnepet ~ ünneplést csap*).

A 'színjátékként interpretált megnyilvánulás' (II/c) jelentéskörbe mindössze három különböző főnév sorolható (*műsort, jelenet(ek)et, komédiát*) – ezekre az esetekre is igaz azonban, hogy elsődlegesen az eredményt állítják a figyelem előtérbe, illetve az eredményyszerűsége felől ragadják meg a szóban forgó szituációt.

A Mazsola találati listáján az 'étkezés'-re utaló főnevek köre is viszonylag szűk (III/a): csupán négy kifejezés hat előfordulása tartozik ide: *búcsúebédet, pecsenyézést, reggelit, vacsorát csap*.³⁷ Rendszerint tehát ezekben az esetekben is az adott étkezés egyszerű főnévvel való megnevezése jelenik meg a szerkezetben (nem pedig az elvileg ugyancsak létrehozható, hasonló jelentésű, de a folyamatszerűsége hangsúlyozó -*As* képzős alak, vö. például *reggelit ~ reggelizést csap*).³⁸ Amikor azonban valamilyen konkrét étel vagy ital fogyasztásáról van szó, a kifejezésben -*As* képzős névszó fordul elő (amelynek főnévi alapszava az adott ételt vagy italt nevezi meg, például *pecsenyézést*

³⁵ Természetesen -*As* képzős főnevek is lehetnek eredménytárgyak, de ez – a vizsgált anyagban – inkább azokban az esetekben fordul elő, amikor az adott főneveknek nincs, illetve elvileg sem hozható létre -*As* nélküli alakjuk (például a hangadásra utaló csoport azon kifejezéseinek esetében, ahol az N-ek fiktív tövű igéből képzett főnevek, például *csaholást, miákolást csap*).

³⁶ Bár önmagában a főnév (szótári) jelentése ezt nem indokolná, a szövegkörnyezetet figyelembe véve ebbe a csoportba soroltam az *eljegyzést csap*, valamint a *szüretet csap* kifejezéseket is, mivel az adott szövegösszefüggések között ezek is egyértelműen szervezett, nagyszabású összejövételre (tulajdonképpen az eljegyzés megünneplésére, illetőleg szüreti mulatságra) utaltak.

³⁷ Ezenkívül itt említhető még a *tortaevést csap* (MNSZ2) és az *uzsonnát csap* (MTSZ) is.

³⁸ Bár a Google az -*As* képzős *ebédelést, reggelizést, vacsorázást* alakokkal alkotott *csap* N-t kifejezésekre is ad találatot.

csap; illetve itt említhető a csak az MNSZ2 korpuszában előforduló *teázást csap*, illetve a Google-kereséssel adatolt *sütítést csap* kifejezés is).

Az érzelemkifejezést (III/b) szokásosan folyamatként, illetőleg cselekvés-ként (nem pedig tárgy- vagy dologszerűen) ragadjuk meg nyelvileg, így az 'érzelmet megjelenítő nonverbális reakció'-ra utaló N-ek (például *sírást, nevetgélést, sóhajtozást csap*) esetében az igei alak tekinthető kiindulópontnak – ebből hozható létre az adott (elsősorban ugyancsak a folyamatszerűséget hangsúlyozó) -*As* képzős főnév. Az érzelemkifejezésre vonatkozó főnevek kategóriája esetenként átfedésbe kerülhet a kommunikációt kifejező főnevek (I/b, c) kategóriájával.

Minden esetben a '(meg)tesz, (meg)csinál' általános igei mozzanatra épülő funkcióigei jelentésű *csap* igével állnak együtt a különböző (szellemi vagy fizikai, munkaként értelmezhető vagy éppen szabadidős) hétköznapi tevékenységekre, aktivitásokra vonatkozó főnevek (I/f, III/c; például *levegőzést, nyaralást, bicajozást, zenehallgatást, rendrakást, tanulást, bevásárlást, mosakodást*³⁹ *csap*). Ezeket a folyamatokat egyértelműen cselekvésként (nem pedig produktumként) lehet megragadni nyelvileg – feltehetően ez az alapja annak is, hogy az ide sorolható kifejezések főnévi komponenseinek túlnyomó többsége igéből képzett, -*As* képzős főnév.

Mindezek alapján feltételezhető, hogy az -*As* képzős alakok megléte vagy hiánya alapvetően attól függ, hogy az adott interpretációban mennyire kerülhet előtérbe az igei jellegű jelentéstartalom. Fontos ugyanakkor ismét hangsúlyozni, hogy a vizsgált kifejezések esetében a folyamat- és az eredményyszerűség gyakran nem válik élesen el egymástól: a *csap* funkcióigés konstrukcióira jellemző, hogy összemósódhat egymással a cselekvés és annak az eredménye. Éppen ez az összemósódás, illetőleg összefonódás az alapja annak, hogy a funkcióigés *csap* (*vmilyen*) N-*t* kifejezésekben olyan főnevek is megjelenhetnek, amelyek egyértelműen a cselekvés folyamatszerűségére utalnak – ami egyúttal összefügg a *csap* jelentésváltozásával is, hiszen a kifejezésekben előforduló főnevek körének a bővülésével együtt alakulhatott ki az igének az újabb, a létrehozás mozzanatától elszakadó és egyértelműen a '(meg)tesz, (meg)csinál' általános mozzanat által meghatározott funkcióigei jelentése.

³⁹ A Mazsola találati listáján előforduló *mosakodást csap* metaforikusan értendő ('mentetőzik'), de az MTSZ-ben ugyanez a szerkezet 'mosdik, mosakodik' jelentésében is adathozható.

5. Összegzés és kitekintés

Dolgozatomban a *csap* funkcióigés konstrukcióit vizsgáltam esettanulmány jelleggel, a szóban forgó konstrukciókon belüli szemantikai viszonyokra fókuszálva.

A *csap* funkcióigés szerkezeteinek és jelentéseinek vizsgálata megerősítette azt a feltevést, amely szerint a funkcióigei jelentés szervesen összefügg az igék más metaforikus jelentéseivel, valamint arra is rávilágított, hogy – más jelentésekhez hasonlóan – ez a jelentés is változhat, és ilyen módon egy ige-nek akár több különböző funkcióigei jelentése is kialakulhat. A *csap* esetében a funkcióigei jelentés változásában meghatározó szerepe volt annak, hogy a funkcióigés konstrukció főnévi komponenseinek köre kibővült: analógiás úton idővel olyan szemantikai csoportokba tartozó főnevek is megjelenhet-tek ezekben a szerkezetekben, amelyekkel a funkcióigei használatú *csap* ko-rábban (a feldolgozott adatok tanúsága szerint) jellemzően nem fordult elő, és ezek a főnevek az ige jelentésrendszerének egy nagymértékben általános, más jelentésekben nem releváns mozzanatát – a '(meg)tesz, (meg)csinál' igei mozzanatot – hívták elő, illetve állították a figyelem előterébe.

A második kutatási kérdésem az volt, hogy milyen szerepük van a jelzők-nek a *csap* funkcióigés konstrukcióiban, illetve mennyire szervesen kötőd-nek ezek a jelzők az említett konstrukciókhoz. A korpuszadatok (ez esetben elsődlegesen kvantitatív) elemzésének eredménye azt mutatta meg, hogy az esetek túlnyomó többségében a fokozott intenzitásra utaló jelzők szorosan hozzátartoznak a vizsgált konstrukciókhoz. A *csap* funkcióigei jelentései-ben – különösen a 'létrehoz' általános mozzanat által meghatározott első funkcióigei jelentésében – gyakran áll együtt olyan főnevekkel, amelyek maguk is tartalmazzák az intenzitás mozzanatát; az ilyen típusú konstruk-ciókban az esetek egy relatíve nagy részében (kb. negyedében) nem fordul elő (bár elvileg kitehető lenne) intenzitást kifejező jelző. A feldolgozott példák egy szűkebb körében azonban a szerkezetben megjelenő főnév jelentésének nem része a 'nagy intenzitás(sal)' mozzanat – ekkor az intenzitást kifejező jelzők tipikusan nem hagyhatók el a konstrukcióból. További vizsgálatokat igényel ugyanakkor az a kérdés, hogy az említett 'nagy intenzitás(sal)' moz-zanatoknak milyen variánsai lehetnek, valamint milyen variánsaiban fordul elő ez a mozzanat a szóban forgó konstrukciók különböző komponensei-nek, illetőleg a konstrukcióknak mint egységeknek a jelentésében és egyes jelentésváltozataiban. Egy ilyen fókuszú kutatás egyúttal választ adhatna arra is, hogy mi magyarázza azt a (tényleges vagy látszólagos) redundanciát,

hogy gyakran az említett konstrukciók minden komponensének jelentésében – a jelzőt is beleértve – meghatározó, egyértelműen domináns mozzanat a nagy/fokozott intenzitásra való utalás.

Kutatásom harmadik vizsgálati kérdése az volt, hogy milyen szemantikai kapcsolatban állhat az ige a vizsgálatba bevont konstrukciók különböző szemantikai csoportokba tartozó főnévi (tárgyi) elemeivel. Az adatok azt mutatják, hogy a funkcióiigei használatú *csap* elsődlegesen erőteljes, azaz nagy intenzitással jellemezhető hanghatásra vagy ilyen hanghatással együtt járó eseményekre vonatkozó főnevekkel áll együtt. Az ige jelentését ekkor a 'létrehoz' általános mozzanat uralja, emellett az ige 'nagy intenzitás(sal)' mozzanata is előtérbe kerül. A funkcióiige konstrukció jelentésében ezekben az esetekben ugyanakkor ez utóbbi mozzanat nemcsak az igének, hanem a szerkezet többi komponensének, a főnévnek és – ha megjelenik a kifejezésben – a jelzőnek a jelentéséből is adódik, mivel ez a mozzanat a konstrukció valamennyi komponensének jelentésében jelen van.

Az újabb, gyakran hapaxszerű funkcióiige kifejezésekben azonban olyan főnevek is előfordulhatnak, amelyek cselekvést fejeznek ki, jelentésükben pedig egyáltalán nincs jelen az intenzitás mozzanata. Ezekben a szerkezetekben ugyanakkor szinte mindig jelen van a nagy intenzitást kifejező jelző. Ekkor a *csap* a '(meg)tesz, (meg)csinál' általános igei tartalmat specifikálja, és jelentésében meghatározó a 'nagy intenzitás(sal)' specifikus mozzanat is. Az igei konstrukció 'nagy intenzitás' jelentésmozzanata ilyenkor részben a jelző, részben az ige (illetve – nagyon ritkán, ha a szerkezetben nincs intenzitást kifejező jelző, akkor – csak az ige) jelentéséből adódik.

A feldolgozott adatok emellett azt is alátámasztják, hogy a funkcióiige szerkezetek esetében kiemelt jelentőségük van a magas példánygyakoriságú, gyakran frazémaszerű szerkezeteknek. Ezek analógiájára ugyanis további funkcióiige kifejezések hozhatók létre akár olyan módon, hogy a) az igei komponens változik (ekkor funkcióiige szinonimakörök alakulnak ki, például *feledésbe merül* – *feledésbe süllyed*, *feledésbe homályosodik*, lásd Hrenek 2021b), akár b) a főnévi komponens változásával (például *zajt csap* – *rőfögést*, *kiabálást*, *csörömpölést csap* – *veszekedést*, *patáliát csap*). Ez utóbbi eset – amennyiben nem csupán néhány elszigetelt, egyedi vagy hapaxszerű példáról van szó – a főnévi és az igei komponens közötti szoros szemantikai kölcsönhatások következtében akár az ige (funkcióiige) jelentésének megváltozásához is vezethet. Az említett összefüggések árnyalt leírásához azonban további, más funkcióiige kifejezésekre is kiterjedő vizsgálatok szükségesek.

Források

- ÉKsz.¹ = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mazsola = *Mazsola – a magyar igei bővítményszerkezet vizsgálata*. <http://corpus.nytud.hu/mazsola>
- MNSZ2 = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2*. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
- Nsz. = Ittész Nóra (főszerk.) *A magyar nyelv nagyszótára. I–VI*. 2006–2017. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Irodalom

- Bowern, Claire 2008. The diachrony of complex predicates. *Diachronia* 25: 161–185. <https://doi.org/10.1075/dia.25.2.03bow>
- Butt, Miriam – Lahiri, Aditi 2013. Diachronic pertinacity of light verbs. *Lingua* 135: 7–29. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2012.11.006>
- Cetnarowska, Bożena 2014. How light are »light« verbs in composite predicates? In: Łyda, Andrzej – Drożdż, Grzegorz (eds): *Dimensions of the word*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. 28–46.
- Dancygier, Barbara (ed.) 2017. *The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316339732>
- Dobos Csilla 2009. *Funkcióigés szerkezetek*. Miskolc.
- Glynn, Dylan 2014. The many uses of *run*. Corpus methods and Socio-Cognitive Semantics. In: Glynn, Dylan – Robinson, Justyna A. (eds): *Corpus methods for semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 117–144. <https://doi.org/10.1075/hcp.43.05gly>
- Glynn, Dylan – Fischer, Kerstin (eds.) 2010. *Quantitative Methods in Cognitive Semantics. Corpus-driven Approaches*. Berlin–New York: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110226423>
- Glynn, Dylan – Robinson, Justyna A. (eds.) 2014. *Corpus Methods for Semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/hcp.43>
- Horváth Katalin 1983. *Transzformációs csoportok a magyarban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hrenek Éva 2016. *A funkcióigés szerkezetek a metaforikus jelentésű igei szerkezetek rendszerében*. Diplomamunka. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Hrenek, Éva 2019a. On the meaning of light verbs: Hungarian light verb constructions within the system of verbal constructions with metaphorical meanings. *Jezyk – Komunikacja – Informacja / Language – Communication – Information* 14: 14–32.
- Hrenek Éva 2019b. Az igei jelentésmozzanatok változásai és változatai a *csap* ige jelentésrendszerén belül. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *Nyelvi és nyelvhasználati motivációk*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 19–42.

- Hrenek Éva 2019c. *Az igei jelentések elhatárolásának lehetséges szempontjai*. Kézirat. Budapest.
- Hrenek Éva 2021a. Terminusok részleges szinonímiája. A funkcióigés szerkezetek megnevezésének és értelmezésének különböző módjai. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Hrenek Éva – Ladányi Mária (szerk.): *A grammatikától a retorikáig. Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék. 298–307.
- Hrenek Éva 2021b. Szinonímia a *feledésbe* + ige típusú funkcióigés szerkezetek körében. *Magyar Nyelvőr* 145: 277–311. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.3.277>
- Hrenek Éva 2023a. *Igei polisziémia és igei szinonímia a magyarban*. Bölcsész-doktori disszertációs dolgozat. Kézirat. Budapest: ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Hrenek Éva 2023b. A tulajdonképpeni (elsődleges) jelentés fogalmának újradefiniálása. *Nyelvtudományi Közlemények* 119: 109–143. <https://doi.org/10.15776/NyK.2023.119.4>
- Imrényi András 2015. Önhasonlóság a magyar elemi mondatban. *Magyar Nyelvőr* 139: 309–321.
- Ittész, Máté 2015. Light verb constructions in Vedic. *Manas. Studies into Asia and Africa* 2(1). <http://manas.bg/en/tradition-and-modernity-indian-culture/light-verb-constructions-vedic#nav2> (Letöltés ideje: 2024. 02. 16.)
- Kelemen Sándor – Ladányi Mária – Spannraft Marcellin 1985. Igei jelentés-elemzések. *Magyar Nyelvőr* 109: 218–234.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundation of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Lanstyák István 2019. A funkcióigés szerkezetek néhány általános kérdéséről. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 21(4): 61–91.
- NyMDK. 1–11. = A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 1–11. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1982–1994.
- Palágyi László 2021. A magyar nomen actionis és metonimikus kiterjesztései. *Argumentum* 17: 374–398. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2021/19>
- Rosch, Eleanor 2009. Categorization. In: Sandra, Dominiek – Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef (eds.): *Cognition and Pragmatics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 41–52.
- Simon Gábor 2018. Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. Nyelvtan-és korpuszvezérelt esettanulmányok. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 1–36. <https://doi.org/10.14232/jeny.2018.1.1>

- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Zsilka János 1975. *A jelentés szerkezete. (A jelentés-mozgás egysége)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zsilka János 1978. *Jelentés-integráció*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zsilka János 1982. *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Semantic interactions between the components of light verb constructions

The meaning of light verb constructions largely depends on the meaning of the noun appearing in the structure (cf. e.g. Dobos 2009), however, function verbs cannot be considered as „empty” elements without meaning (cf. Cetnarowska 2014): these elements also contribute to the meaning of the construction. While light verbs with a largely general meaning, which are considered prototypical, primarily fulfill a grammatical function in the given constructions, light verbs with a more specific meaning probably have a much more complex semantic relationship with a noun element forming a structure with them.

In the present case study, I attempt to explore these more complex relationships by taking into account the occurrences of a single verb with a highly specific meaning, the light verb *csap* ‘slap’, and by analyzing the semantic relationships within the different light verb structures formed with the verb *csap* ‘slap’. In my research, on the one hand, I examine how the light verbal meanings of *csap* ‘slap’ fit into the system of metaphorical meanings of the verb, and on the other hand, I look for the answer to what kind of semantic relationship this verb can have with the nouns belonging to different semantic groups that form a light verb construction with it.

Keywords: polysemy, metaphorization, light verbs, light verb constructions

Hrenek Éva

<https://orcid.org/0000-0001-7708-4108>

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

hrenek.eva@btk.elte.hu

PALÁGYI LÁSZLÓ

*Helyesír, szinkrontolmácsol és tömegkommunikál –
Névszói összetétel alapú igék a magyarban**

Kivonat

A tanulmány egy régóta ismeretes, eddig periférikusnak tartott, ám a mai magyar nyelvben terjedni látszó nyelvi jelenséget, a névszói összetétel alapú igéket vizsgálja. A korpuszalapú kutatás az eddigi vizsgálatoknál jelentősebb számú adatra támaszkodik. Az adatok elemzése alapján a névszói összetétel alapú igék két nagy csoportja különböztethető meg. Egyfelől azon összetett igék, amelyek a *-z* és az *-l* képzős, nem összetett szavak által is képviselt denominális igei sémát dolgozzák ki (*sárkányrepülözik*), illetve azok, amelyeknek alaki kidolgozása a névszói összetétel utótagjára épül (*sárkányrepül*). Az utóbbi csoportba tartozó igék igen változatosak, az alaki kidolgozás jellege alapján megkülönböztethetők a konkatenatív, a szóelvonásos és a paradigmatis mintázatok. A szóelvonással létrejövő összetett igékkal kapcsolatban a szakirodalomban ismeretes a morfológiai újraelemzés koncepciója, amelyet azonban kétségessé tesznek a toldalékolással és a toldalék helyettesítéssel létrejött összetett igék, valamint az is, hogy a séma kiterjed a begyakorlott főnévi alaptagú jelzői alárendelésekre is. Alaki variabilitásuk ellenére magasabb általánossági szinten a különböző típusokat képviselő igék ugyanazon szóalapú analógiás műveletre és asszociatív viszonyrendszerre támaszkodnak. Az analógia a névszói összetétel szempontjából eredményezhet toldalékolást, szóelvonást és toldalék helyettesítést attól függően, hogy a névszói összetétel utótagja az általa előhívott igeinek

---

* A kutatást az NKFIH K 129040 számú pályázata (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás*) támogatta. Ezúton mondok köszönetet Ladányi Máriának megjegyzéseiért és javaslataiért.

alapszava, derivátuma, vagy paradigmaticus viszonyban áll vele. Az összetett igei konstrukció produktivitására utal a hapaxok nagy száma, valamint az is, hogy a mintában fellelhetők voltak az inflexiók mintázatuk alapján viszonylag erősen konvencionizálódott és lexikalizálódott igék. Az összetett igei mintázat erősen terjedni látszik, és az egyes összetett igék elsáncoltsága is egyre nagyobb mértékű.

Kulcsszók: összetett ige, elvonás, derivációs séma, analógia

1. Bevezetés

A magyar névszói összetétel alapú igékről úgy tartják, hogy úgynevezett elvonással jönnek létre (lásd Lengyel 2000: 344–345), vagyis egy morféma (jellemzően az *-ás* képző) leválasztásával, „törlésével” állnak elő: *helyesírás* → *helyesírás* → *helyesír*. Ennek egyik központi tényezőjeként – más nyelvekhez hasonlóan (Mel’čuk 2001: 532) – az összetétel morfológiai újraelemzését állapítják meg (Ladányi 2017: 646). A *helyesír* ige létrejötté például ebben a megközelítésben magyarázható azzal, hogy az összetett morfológiai egység a beszélők számára fej-módosító típusú szerkezetből fej-komplementum típusú szerkezetté válik: [[helyes]írás] → [[helyesír]ás]. A morfológiai újraelemzés elképzelésével összhangban egyes nézetek szerint a szóelvonás során a tagok szintaktikai viszonya elhomályosul: „Ilyenkor az összetett szó belső szerkezete értékelődik át: a szintaktikailag többé-kevésbé elemezhető összetett főnévből (*gyors* + *úszás* jelzős alárendelés, *táv* + *másolás* jelentéssűrítő összetétel) nagyrészt elemezhetetlen igék jönnek létre” (Gerstner 2006: 473). Más megközelítések szerint a tagok közötti szintaktikai viszony továbbra is érvényesül: „összetett főnevekből összetett igéket hozunk létre oly módon, hogy a főnévi összetételben jelen lévő viszonyt érvényesnek tekintjük a belőlük elvont összetett igéken belül is, és az így létrejövő összetétel tagjai között olyan szintaktikai viszony alakul ki, amely egyébként nem fordulhat elő: *gép* + *írás* → *gépírás* → *gépír*; *képviselő* → *képvisel*” (Lengyel 2000: 344). Az mindenesetre általánosságban elmondható, hogy a szóelvonással létrejött igéket a magyarban is alapvetően diakrón jellegű folyamatnak tekintik, amelyben az analógiának is fontos szerepe van (lásd Béres 2009; vö. Joseph 2001).

Jelen tanulmány kiindulópontja, hogy az elvonás csupán a névszói összetétel alapú igék egy részének formai jellemzője, a *helyesír* típusú igék formailag már a képzés jellege szempontjából is változatos mintázatba illeszkednek,

mivel az összetett névszó – összetett ige viszony lehet konkatenatív (*kamarazene* → *kamarazenél*) és paradigmatis is (*génmanipuláció* → *génmanipulál*). Ez már önmagában kétségbe vonja a morfológiai újraelemzés koncepcióját, hiszen az újraértelmezett fej-komplementum szerkezetben a fej komponensnek zéró státuszú vagy törölt elemnek kellene lennie: [[kamarazene] → [[kamarazene]Ø] → *kamarazenél*; [[gén]manipuláció] → [[génmanipul]áció] → *génmanipulál*. Továbbá, míg egy morfémaalapú megközelítés plauzibilis módon aligha tételezhet föl olyan szabályt, amely járhat toldalékolással, toldalékelvonással és toldalékhelyettesítéssel is, a tanulmány célja annak a bemutatása, hogy a szóalapú morfológiai leírás (lásd Blevins 2006) egységesen képes kezelni a névszói összetétel alapú igéket. A tanulmány fő tézise, hogy a névszói összetételből alkotott igék létrejöttében nem csupán nincs szerepe a morfémaalapú újraelemzésnek, hanem az ilyen igék mára produktív morfológiai folyamat eredményének tekinthetők. Ezzel összefüggésben emellett érvelek, hogy az összetétel-alapú igei mintáznak az -*As* képzős főnevek szemantikailag felelnek meg, azaz a mintázat termékenységeinek szemantikai ismérvei vannak. Ami a tagok közötti viszonyt illeti, a szintaktikai elhomályosulás koncepciójával érthetünk egyet abban az értelemben, hogy az összetett igei szerkezet jelentése nem vezethető vissza a komponenseinek (vagy azok viszonyának) a jelentésére (a *szerepjátékból* képzett *szerepjátszik* jelentése nem 'szerepet játszik', hanem 'szerepjátékkal játszik'). Noha az sem vitatható, hogy a névszói összetétel alapú igék létrejöttében az analógia fontos szerepet játszik, az analógiának nem pusztán a nyelvi változásban lehet alapvető jelentőséget tulajdonítani, hanem a nyelvi működésben, így a produktivitásban is (lásd Bybee 2010; Fehér 2013; Szilágyi N. 2013), vagyis olyan általános kognitív folyamatnak tekinthetjük, amely működési és egyúttal változtatja is a nyelvet – a szóképzés folyamatában pedig a nyelvi működés és változás elválaszthatatlanul van jelen.

A névszói összetétel alapú igék vizsgálathoz a nyelvi anyagot a Magyar Nemzeti Szövegtár (v2.0.5) (Oravecz et al. 2014) adataiból épített adatbázis szolgáltatja. Az adatbázis kialakításának módszerét az 2. részben ismertetem. A 3. rész a szóalapú és sémaelvű morfológiai leírás elméleti kiindulópontjait mutatja be. A 4. rész az adatbázis példányainak formai mintázatait vizsgálja, és a névszói összetétel alapú igék alaki kidolgozását modellezi. Az 5. rész a főnévi összetétel alapú igék szemantikai mintázatát vizsgálja a konstrukciós (sematikus) jelentés és az összetételi komponensek viszonyát illetően, valamint meghatározza, milyen (elsősorban főnévi) összetételek kompatibilisek az összetett igei sémával. A 6. részben a minta

gyakorisági tényezői kapnak szerepet. Bemutatom a jellemző elő- és utótagokat, amelyek példányszinten motiválhatják az új alakok létrehozását, valamint az igék inflexiók mintázatának az adatbázisban való kiterjedése alapján összevetem az egyes igék konvencionálisának mértékét. A tanulmány a 7. részben összeggésszel zárul.

2. Az adatbázis kialakításának háttere és módszere

A főnévi összetétel alapú igék legfeltűnőbb elemei elvonással jöttek létre. Az elvonás (back-formation) hagyományosan marginális jelenségként jelenik meg a szóalkotással kapcsolatos monográfiákban (Bauer 1983: 232; Lieber 2005: 375; Štekauer 2015), és sajátos helyet foglal el a magyar szóalkotás rendszerében is, mivel a leíró hagyomány a művelet lényegi ismérveként határozza meg annak gyakorisági jellemzőjét, és az úgynevezett ritkább szóalkotási módok között tárgyalja (Lengyel 2000; vö. É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003, ahol az elvonás periférikus jellege abban nyilvánul meg, hogy nem is esik róla szó). Simonyi Zsigmond a szóelvonással keletkezett főnévi összetétel alapú igéket a már önmagában ritka szóelvonás műveletének egy olyan alfajaként határozta meg, amely különösen ritkán fordul elő: „Legtöbbször névszók keletkeznek elvonás által, igék sokkal ritkábban” (1903: 468). Istók Béla anyanyelv-pedagógiai megfontolásokból (is) a *főbb* és *ritkább* szóalkotás kettőséget az úgynevezett *gyakoritka* csoporttal bővíti, és a szóalkotási módok trichotomikus (gyakori – gyakoritka – ritka) modellje mellett érvel, ám az elvonás még ebben a rendszerezésben is a ritka csoportban szerepel (2018: 60) – igaz, az új kategória lényege éppen az, hogy az egyes csoportok közötti átjárást lehetővé tegye.

Valójában az elvonással kapcsolatos kvantitatív megállapítások hagyományosan a témával foglalkozó nyelvészek benyomásaira épülnek. Noha Ladányi Mária a diakrón folyamatok között tárgyalja a főnévi összetételekből elvont igéket, a dolgozat egyik fő tézisével összhangban mára produktív művelet eredményének tartja őket, és valószínűleg helytálló a megérzése, miszerint „[i]lyen [...] elvonás korábban csak egy-két szóban jelentkezett [...], ez a jelenség azonban újabban terjedni látszik” (2017: 647). A feltételezett produktivitással összefüggésben az is megfigyelhető, hogy a szakirodalomban emlegetett „tréfás vagy gúnyolódó” (Lengyel 2000: 345), általában értékmegvonó (Tolcsvai Nagy 2012) stilisztikai motívum már az új igéknél sem mindig egyértelmű, sok esetben inkább a szerkezet kohezív jellege tűnik

központi tényezőnek.¹ Béres Erzsébet *A magyar nyelvújítás szótára és A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* alapján arra a következtetésre jut, hogy „nem is annyira ritka ez a szóalkotási mód”, az azonban nem világos, min alapszik az a jelen nyelvallapotra (is) vonatkozó megállapítása, miszerint „ez a jelenség napjainkban is megfigyelhető, de leggyakrabban a nyelvújítás korában éltek vele” (2009: 14).

A 320 névszói összetétel alapú igei lemmát tartalmazó korpuszalapú adatbázis kialakításához mind a pontosság, mind a fedés tekintetében alacsony hatékonyságú módszert alkalmaztam, ám a cél elsősorban nem is a reprezentativitás, hanem a viszonylag nagy számú vizsgálható adat kinyerése volt. Egy korábbi mintavétel alapján (Palágyi 2020) az volt a háttérfeltevésem, hogy az összetett főnévi alapú igék inflexiós mintázatának legjellemzőbb alakja a nem véges igelak (szófaji megközelítésben: főnévi igenév), sőt a mintavétel során a szakirodalomban szereplő példányok közül (lásd Pusztai 1998, 1999) jó néhány csak nem véges alakban jelent meg (vö. 7. rész; az úgynevezett igenévi alakokat a tanulmányban az MNSZ2-nek megfelelően az igék egyik szóalakjaként kezelem, előtérbe helyezve erős produktivitásukat). Minthogy a magyar igék csupán kivételesen végződnek magánhangzóra, a keresés a Magyar Nemzeti Szövegtárban (MNSZ2 v2.0.5) olyan *pni, tni, kni, bni, dni, gni, yni, fni, vni, zni, sni, jni, cni, lni, rni, mni, nni, ani, eni* végű szóalakokra irányult, amelyeket tíz és tizenhét közötti tetszőleges karakter előz meg (a számok meghatározását az befolyásolta, hogy az átlagos karakterszám a magyar szóalakoknál 6,5). A találatokból kézileg szűrtem ki a főnévi összetétel alapú igéket. Mivel többségükben nem annotált igékről van szó, az igék inflexiós mintázatának vizsgálatához (lásd 7. rész) az „igető + tetszőleges karakterek” keresést (például „tömegkommunikál.*”) hajtottam végre, majd az így kapott találatokból ugyancsak kézileg, a szóalakok listájából szűrtem ki a releváns adatokat.

Minthogy az adatbázis nyilvánvalóan nem fedi teljes mértékben az MNSZ2-ben fellelhető névszói alapú igék példányanyagát, a tanulmányban az összetett igei szerkezet produktivitása mellett nem a magas típus- vagy példánygyakorisággal, hanem a konstrukció formai és szemantikai tekintetben is igen széles, ám jól meghatározható alkalmazási tartományával érvelek. Bár az adatbázisból közvetlenül nem vonhatók le következtetések a szerkezet gyakoriságát illetően, az megállapítható, hogy a terjedni látszó összetett igék az MNSZ2-ben is viszonylag szép számmal előfordulnak, és

¹ Lásd: Óriásplakátokon is szereplő politikai hirdetés: „Népszavazz Te is érvénytelenül [...]”
Forrás: www.ervenytelenul.hu.

a minta kellőképpen nagy számú adatot tartalmaz a szerkezet formai és szemantikai mintázatának leírásához.

3. Elméleti kiindulópontok és mintaelemzések

A főnévi összetétel alapú igék alaki és szemantikai kidolgozásának vizsgálatában a leírás alapegysége a szó és a morfológiai konstrukció (Booij 2010). Utóbbi szószintű sematikus forma-jelentés pár, amely a lexikonból vett általánosítás eredménye. A szó egy fonológiai és egy szemantikai struktúra szimbolikus egysége (Langacker 1987), a szó morfológiai jellege konstrukciók révén, a szavak fonológiai és szemantikai pólusának együttes variálódásával áll elő. Az úgynevezett kötött morfémáknak ebben a megközelítésben tehát nincs szóalakoktól független reprezentációja, a toldalékmorfémák a morfológiai konstrukciók hangzássémájának többé-kevésbé rögzített fonológiai komponensei. A nyelvi tudás használatalapúságából kiindulva nézetem szerint a morfológiai konstrukciókat nem egy lexikai elemektől akár részlegesen független szabályrendszer, hanem asszociatív és analógiás viszonyok, valamint a séma és megvalósulás dinamikus viszonyrendszere működteti és változtatja (Bybee 2010). Ennek értelmében a lexikai elemekről való tudásunknak (fokozati, asszociatív értelemben) része, hogy milyen konstrukciókat dolgoznak ki, ahogy a konstrukciókról való tudásunk is lexikai nyalábokra épül. A morfológiai konstrukciók különböző általánosságai szinteken sematizálódnak, az egyik legáltalánosabb (és ezért igen kevés információt tartalmazó) séma maga a szófaj (vö. Croft 2001). A morfológiai konstrukciók horizontálisan is kapcsolódnak egymáshoz, a paradigmatis viszonyok kapcsolatok úgynevezett másodlagos sémákra (second order schema) épülnek (Booij 2010; Nessel 2006; Kapatsinki 2013).

A konstrukció produktivitását sok esetben a sémák asszociálódása biztosítja. Például az *-i* képzős melléknevek (*matematikai – esztétikai*) asszociálják a *-lag/-leg* képzős sémát, ennek eredményeképpen előbbi új példányai analógiásan (a meglévő hasonlóságait kiterjesztve) illeszkednek az utóbbiba, mint (1)-ben látható. A két séma asszociálódásának szemantikai és/vagy formai alapja meghatározza a morfológiai konstrukció alkalmazási tartományát (Ladányi 2017: 550–554).

- (1) [matematikai – esztétikai stb.] : informatikai ~
[matematikailag – esztétikailag stb.] : informatikailag

A sémák asszociálódása (így a morfológiai konstrukció produktivitása) példányalapú. A képzett szó aktiválja az alapszavát, amely így hozzáférést biztosít a szóképzési séma számára további példányokhoz: *matematikailag, esztétikailag* stb. → *matematikai, esztétikai* stb. → *informatikai*. A produktivitás példányalapúsága magyarázatul szolgál arra, hogy ha „a lexikalizálódott jelentések nagy száma miatt a szóképzési jelentés elhomályosul [...], a képzésmód [...] elveszítheti produktivitását” (Ladányi 2007: 44) – ennek hátterében az állhat, hogy a sémát képviselő példányok nem aktiválják az alapszavukat, minek következtében a séma nem kapcsolódik rajtuk keresztül más (potenciális) alapszavakhoz. Emellett a pszicholingvisztikai kísérletek is arra utalnak, hogy a már nem produktív derivációs konstrukciót képviselő szavak feldolgozása egészségesebben megy végbe a produktív konstrukciót képviselő derivátumok feldolgozásához képest (Mattes–Dressler 2021).

A termékeny morfológiai konstrukció alaki és szemantikai kidolgozása forrásalapú (source-oriented) és kimenetalapú (product-oriented) általánosításokra épül (Bybee 2001). A forrásalapú általánosítás a konstrukciók hálózatára, a különböző sémák asszociálódására épül, ebben az értelemben a vonatkoztatás szemantikai és/vagy alaki alapjáról, valamint az alap és a kimenet közötti leképezés (szemantikai és alaki) módjáról tartalmaz információt. A fent tárgyalt morfológiai konstrukció kapcsán a melléknévi mellett szemantikailag a főnévi séma forrásalapú általánosítása is fontos. A morfológiai konstrukció ugyanis olyan főnévi lexikai nyálábokra támaszkodik (így pedig azok a főnévi jelentések kompatibilisek a konstrukcióval), amelyek példányai tudományos diszciplínát, művészeti fogalmat (Kiefer 2003) vagy terméket (Ladányi 2007) jelölnek: $[[N^{\text{termék}}-i]_{\text{ADJ}}-LAG]_{\text{ADV}}$.² Sőt a hapaxok magas száma alapján a többszörös forrásalapú általánosítás szemantikai tartalomtól függetlenül az *-As* képzős főnevekre is kiterjed (Tanos 2012): $[[[v-As]_{\text{N}}-i]_{\text{ADJ}}-LAG]_{\text{ADV}}$ (*oktatásilag, származásilag*).

A morfológiai konstrukció azonban nem feltétlenül épül különböző sémák asszociálódására. A kimenetalapú séma csupán azt határozza meg, arról tartalmaz információt, hogy a kidolgozás eredményének milyennek kell lennie. Mind alaki, mind szemantikai kidolgozás szempontjából kimenetalapú sémát képviselnek például a *battyog* és *billeg* típusú, $[(C)VC:Og]$ alaki mintázatba illeszkedő onomatopoeitikus igék (Kalivoda 2021), amelyeknek

² A többszörös forrásalapú általánosítások általában tömbösödés révén konstrukcióegyesítéshez vezetnek, ennek indikátora a potenciális szavak megjelenése közbülső lépésként, lásd **rezsii* → *rezsiiileg*. „[E] ház lakói fejenként és havonta háromszázhetvenöt forintot és negyven fillért spóroltak rezsiiileg” (Forrás: Csepeliek Újsága (blog.hu): *A rezsicsökkentés és az egér*).

nincs alapszavuk, vagyis a jelentésük és alakjuk pusztán kimenetalapú általánosítások felől értelmezhető.

A kimenetalapú és a forrásalapú sémák működése nem zárja ki egymást, jellemzően mindkét típusú általánosítás érvényesül a morfológiai konstrukció alaki kidolgozásában is. A mássalhangzóra végződő alapszavak után megjelenő kötőhangzó például az adott morfológiai konstrukció kimenetalapú sémájának tekintetében egyfajta templátumhangként a szóvégi magánhangzónak felel meg. Az *-Vzik* végződést teljesítik például a következő (kötőhangzós és nem kötőhangzós) szavak: *motorozik ~ autózik ~ biciklizik ~ rollerezik*. Az adott morfológiai konstrukciónak viszont nyilvánvalóan része például a hangrendi illeszkedésre vonatkozó forrásalapú általánosítás is, utóbbi esetben (mint a forrásalapú sémáknál általában) erőteljesebb az analógia szerepe: *busz : busz-o-zik ~ motor : motor-o-zik*. Egyszóval a kötőhangzók a morfológiai konstrukciók kimenetalapú és forrásalapú sémái szerint is értelmezhetőek.³

Ami a morfológiai konstrukciót képviselő szavak jelentését illeti, noha a szavak különböző mértékben transzparenssek, kompozicionalitásuk mindig erősen korlátozott, mivel a szó jelentése túlmutat a részei összességén, feldolgozása egészes mind a fonológiai, mind a szemantikai póluson. A (morfológiai sémát kidolgozó) szó Gestalt-jellege a szemantikai póluson abban fejeződik ki, hogy egységben tár elének egy részletező és egy sematikus jelentést: a *metrózik* ige részletező ('metróval közlekedik') jelentésének háttérében a 'járművet használ' sematikus jelentés is aktiválódik, sőt a szó megalkotáskor az előbbi eleve az utóbbi felől vált értelmezhetővé. A szó jelentése Gestaltként válik hozzáférhetővé a fonológiai póluson is, a szemantikus nyelvi egységek pusztán az egész szóalak felől ismerhetők föl még a konkatenatív műveletek, így a toldalékolás során is: a *z* komponens nem idéz föl önmagában semmilyen jelentést a magyar beszélők számára, pusztán a teljes szóalakra vonatkoztatva válik belőle morféma, például akkor, ha megelőzi egy 'jármű' jelentést előhívó, azzal szimbolikus viszonyban álló fonológiai szekvencia ([...('jármű')zik]). A névszói összetétel alapú igék azért is definiálhatók konstrukciós séma megvalósulásaiként, mert – mint a Bevezetőben már szó volt róla – a jelentésük túlmutat a részeik (vagy azok viszonyának) szemantikai összességén (vö. Goldberg 1995).

³ Sőt a kötőhangzók (egyfajta másodlagos sémaként a fonológiai póluson) nagyrészt meghatározzák a különböző forrásalapú sémák kidolgozását is (lásd *ház-a-m, ház-a-k, ház-a-t, ház-a-s*), amely implikációs viszonyokra az alaki kidolgozás során a beszélők statisztikai alapon támaszkodhatnak (lásd Rebrus 2019).

4. A névszói összetétel alapú igék alakja

Ebben a részben a főnévi összetétel alapú igék három fő típusát különböztetem meg az alaki kidolgozás felszíni módja szerint. A konkatenatív mintázatot: *versenysport* → *versenysportol*; a paradigmaticus mintázatot: *pártpolitika* → *pártpolitizál* és a szóelvonásos mintázatot: *helyesírás* → *helyesír*. Negyedik típusként azon összetett igéket is tárgyalom, amelyek a három említett típustól eltérően valamilyen ismert forrásalapú általánosítás eredményei. Ezek az igék úgy jönnek létre, hogy az összetett névszóra kiterjed valamely denominális igei konstrukció alkalmazási tartománya (vö. *sárkányrepülőzik*), és szisztematikusan megkülönböztetendők azon – esetenként szóelvonással keletkezett – igéktől, amelyeknek formai kidolgozása a főnévi összetétel utótagjára épül (vö. *sárkányrepül*).

4.1. Utótagcsomóponttal rendelkező mintázatok

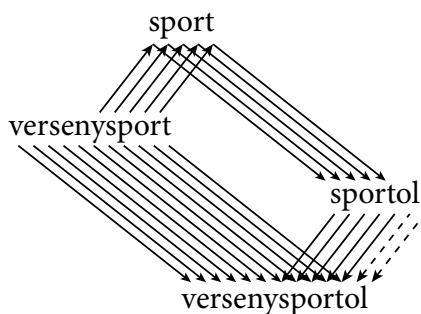
A névszói összetétel alapú igei konstrukció sajátossága, hogy a kidolgozás során a formai vonatkoztatás alapja az utótag, amely az összetétel szemantikai és formai profilját (lásd szófaji jelentés, illetve hangrendi illeszkedés) egyébként is meghatározza, és amely csomópontként egy már meglévő (asszociatív módon a hálózatban elérhető) igét hív elő: *helyesírás* → *írás* → *ír*; *versenysport* → *sport* → *sportol*; *pártpolitika* → *politika* → *politizál*. Ez az oka annak, hogy a hálózatból nem a **helyesírásoz(ik)*, **versenysportoz(ik)* és **pártpolitikáz(ik)* szavak emergálnak. Az egyszerű igék és névszók asszociálódásával négy (a lenti példában kapcsos zárójelben lévő) lexikai nyaláb is hozzájárul az analógiás kidolgozáshoz.

(2a)	{ sport	} :	{ versenysport	} ~	{ sportol	} :	{ versenysportol	} }	
(2b)	{ írás	}	{ helyesírás	}	~	{ ír	}	{ helyesír	}
(2c)	{ politika	}	{ pártpolitika	}	~	{ politizál	}	{ pártpolitizál	}

Minthogy az alaki kidolgozás eredményét tekintve a konstrukció rendkívüli mértékben alulspecifikált (vö. *versenysportol*, *helyesír*, *pártpolitizál*), a névszói összetétel alapú igei konstrukció elsősorban forrásalapú sémaként közelelhető meg. A továbbiakban a három fő típus alaki leképezésének asszociatív modelljét és az adatbázisunkban szereplő példányait mutatom be.

4.1.1. Konkatenatív mintázat

A konkatenatív, lineárisan bővülő típus esetében a használatalapú konstrukciós modell nem egyszerűen toldalékolást feltételez abban az értelemben, hogy egy önálló reprezentációval rendelkező toldalékot az összetett főnévhez illesztenénk. A (2a)-ban leírt analógiás folyamat végbemenését az 1. ábrán látható, nyilakkal szimbolizált asszociatív viszonyrendszer teszi lehetővé. Az összetett igére (*versenysportol*) a főnévi összetétel (*versenysport*) teljes leképeződése mellett a hangzássémáját illetően lineárisan bővülő denominális ige (*sportol*) is leképeződik. Az összetett igei derivátum tehát ebben a hálózati értelmezésben morfológiailag áttetsző.

1. ábra. A konkatenatív mintázat asszociatív modellje

Az alábbi táblázatban az az adatbázisban előforduló 70 példány látható, amelyeknél az összetett igealak szekvenciális értelemben bővüléssel jön létre.⁴

1. táblázat. Lineáris bővüléssel képzett igék az adatbázisban

N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)
békemenet	békemenetel	kulturális séta	kulturális-sétál	bájbvgyor	bájbvgyorog
kamarazene	kamarazenél	extrém sport	extrémspor-tol	borfesztivál	borfesztivá-lozik
eszmecseré	eszmecserél	éhség-sztrájk	éhség-sztrájkol	rózsaszag	rózsaszag-lászik

⁴ Az egyes táblázatokban az adatok elrendezésének, sorrendiségének nincs jelentősége. Az írásmódot az MNSZ2-beli adatokhoz képest nem változtattam meg.

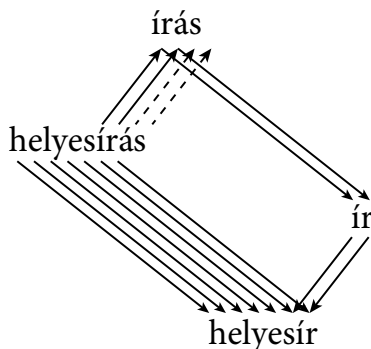
N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)
lézerharc	lézerharcol	rádiótelefon	rádiótelefonál	képzélet-torna	képzélet-tornázik
autóstopp	autóstoppol	szabadságharc	szabadságharcol	moziünnep	moziünnepel
vízi sport	vízisportol	dzsungelharc	dzsungelharcol	láncfűrész	láncfűrészel
birkamenet	birka-menetel	nemzeti gyász	nemzeti gyászol	gyalogtúra	gyalogtúrázik
terepszemle	terepszemlél	kerékbilincs	kerékbilincsel	kalandtúra	kalandtúrázik
jeltolmács	jeltolmácsol	kamaramuzsika	kamaramuzsikál	szélmalomharc	szélmalomharcol
vendég rap	vendég-rappel	gyorsjegyzet	gyorsjegyzettel	szmogriadó	szmogriadózik
tömegsport	tömegsportol	epizódszerep	epizód-szerepel	hangverseny	hangverse-nyez
lombfűrész	lombfűrészrel	ellenkampány	ellenkampányol	helyszíni bírság	helyszíni bírságot
képtelefon	képtelefonál	viszontválasz	viszontválaszol	osztályharc	osztályharcol
házi muzsika	házimuzsikál	utószinkron	utószinkronizál	tartós teszt	tartóstesztel
filmszerep	filmszerepel	államvizsga	államvizsgáztat	nettelefon	nettelefonál
kaputelefon	kaputelefonál	széljegyzet	széljegyzettel	fegyverbuzi	fegyverbuzul
szinkrontolmács	szinkrontolmácsol	hangparancs	hangparancsol	szerepcsepróba	szerepcsepróbál
internet-telefon	internettelefonál	lábjegyzet	lábjegyzettel	autóverseny	autóverse-nyez
polgárháború	polgárháborúzik	barlangtúra	barlangtúrázik	szakvizsga	szakvizsgázik
lőverseny	lőversenyez	nyelvvizsga	nyelvvizsgázik	államvizsga	államvizsgázik
vadkemping	vadkempin-gezik	sétakocsi	sétakocsi-kázik	terepszemle	terepszemlél
mintavétel	mintavételez	sajtószemle	sajtószemlél	amatőr film	amatőrfilmez

N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)
sétahajó	sétahajó- kázik	videócses	videócsesetel	gerilla- kertész	gerilla- kertészkedik
versenysport	versenyspor- tol				

A domináns [N-(o/e/ö)l]v denominális igei konstrukciós séma példányain kívül a mintában az utótag révén elért *-(á/é)sz(ik)* (*képzelettornászik*), *-z(ik)* (*gyalogtúrázik*), *-(o/e/ö)g* (*bájjvigyorog*), *-(u/ü)l* (*fegyverbuzul*) és *-izál* (*utószinkronizál*) végződésű igéket is találunk, ami azt mutatja, hogy az összetett igei konstrukció még ezen altípus szerint sem értelmezhető kimeneti séma-ként, a kidolgozás az asszociatív és analógiás viszonyoknak, azaz az alaki leképezés módjának a forrásalapú általánosítására épül.

4.1.2. Szóelvonásos mintázat

A lineárisan szűkülő, szóelvonásos típus esetében ugyancsak az összetétel utótagja az alaki kidolgozás csomópontja, ám e csomópont jellemzően igéből levezetett főnév, ezért az általa elért ige a főnév-ige viszonyban nem derivátum, hanem alapalak. Ebben az esetben a (2b) példában leírt analógiás folyamat végbemenését a 2. ábrán látható, nyilakkal szimbolizált asszociatív viszonyrendszer teszi lehetővé. Az összetett igére (*helyesír*) a főnévi összetétel (*helyesírás*) részleges leképeződése mellett az igei alapalak (*ír*) képeződik le. A derivátum tehát morfológiailag áttetsző ebben a – hangsúlyozottan nem morfémák, hanem szavak közötti – viszonyrendszerben.

2. ábra. A lineárisan szűkülő mintázat asszociatív modellje

Az alábbi táblázatban az az adatbázisban előforduló 114 példány látható, amelyeknél az összetett igealak szekvenciális értelemben szűküléssel jön létre.

2. táblázat. Lineáris szűküléssel képzett igék az adatbázisban

N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)
finomhangolás	finomhangol	tömegközlekedés	tömegközlekedik	sárkányrepülő	sárkányrepül
végelszámolás	végelszámol	számvizsgálat	számvizsgál	hőszigetelés	(le)hőszigetel
gyökérkezelés	gyökérkezel	hatáselemzés	hatáselemez	felületkezelés	felületkezel
szálcsiszolás	szálcsiszol	zongorodobálás	zongorodobál	tévészereplés	tévészerepel
kézivezérlés	kézivezérel	díszcsomagolás	díszcsomagol	páraszigetelés	páraszigetel
válságkezelés	válságkezel	krumpli-pucolás	krumpli-pucol	fogszabályzó	fogszabályoz
napszámkapálás	napszámkapál	könyvvizsgáló	könyvvizsgál	homlokráncolás	homlokráncol
ismeretterjesztő	ismeretterjeszt	főszereplés	főszerepel	bérmomentelő	bérmomentel
nagybevásárlás	nagybevásárol	szoftverfrissítés	szoftverfrissít	rezsicsökkentés	rezsicsökkent
népszámlálás	népszámlál	vendégszurkoló	vendégszurkol	tömegmészárlás	tömegmészárol
távgyógykezelés	távgyógykezel	melegfelvétel	melegfelvétel	lélekvándorlás	lélekvándorol
kettős könyvelés	kettőskönyvel	hättértárgyalás	hättértárgyal	hullámlövágás	hullámlövágol
gólyakirándulás	gólyakirándul	flottavásárlás	flottavásárol	érdekérvenyesítés	érdekérvenyesít
érdekképviselet	érdekképviselel	csődmenedzselés	csődmenedzsel	vendégszereplés	vendégszerepel
vitórlázórepülés	vitórlázórepül	élménybeszámoló	élménybeszámol	előhaszonbérlet	előhaszonbérlel
csillámtetoválas	csillámtetová	tömegmegmozdulás	tömegmegmozdul	szövegszerkesztő	szövegszerkeszt

N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)
polgárpuk- kasztó	polgárpuk- kaszt	rendeléski- egésztés	rendeléski- egészt	munkameg- beszélés	munkameg- beszél
légkondicio- náló	légkondicio- nál	kormányér- tékelés	kormányér- tékel	madármeg- figyelés	madármeg- figyel
gyerekfel- ügyelet	gyerekfel- ügyel	gesztusve- zérlés	gesztusve- zérel	bográcsha- jigálás	bográcsha- jigál
babszem- számlálás	babszem- számlál	osztályki- rándulás	osztályki- rándul	kényszerle- szállás	kényszerle- száll
vízóraleol- vasás	vízóraleol- vas	figyelemel- terelés	figyelemel- terel	telefonlesze- relés	telefonle- szerel
szemlélet- formálás	szemlélet- formál	kosárlabda- dobálás	kosárlabda- dobál	impulzus- vásárlás	impulzus- vásárol
kényszer- értékesítés	kényszer- értékesít	bérszámfejtő	bérszámfejt	társfinanszí- rozás	társfinan- szíroz
hozzászólás- növelés	hozzászólás- növel	nyereség- adóztatás	nyereség- adóztat	sétacsóna- kázás	sétacsóna- kázik
élmény- autózás	élmény- autózik	iszapbirkó- zás	iszapbirkó- zik	gondolatol- vasás	gondolatol- vas
lakberen- dezés	lakberendez	topicnyito- gatás	topicnyi- togat	gyöngyha- lászat	gyöngyha- lász(ni)
családláto- gatás	családlá- togat	érdekegyez- tetés	érdekegyez- tet	vagyongaz- dálkodás	vagyongaz- dálkodik
utastájékoz- tatás	utastájékoz- tat	bosszurob- bantgatás	bosszurob- bantgat	gyakorló- tanítás	gyakor- lótanít
szórszálha- sogatas	szórszálha- sogot	tartomány- látogatás	tartomány- látogat	kényszer- hasznosítás	kényszer- hasznosít
sorozatgyár- tás	sorozatgyárt	társadalom- kutatás	társadalom- kutat	másodfog- lalkoztatás	másodfog- lalkoztat
hangszige- telés	hangszigetel	tömegtájé- koztatás	tömegtájé- koztat	szakvélemé- nyeztetés	szakvélemé- nyeztet
kutyasétál- tatás	kutyasétáltat	szarvasbögés	szarvasbög	pótcselekvés	pótcselek- szik
pótlejtező	pótlejtez	közbeszerzés	közbeszerez	mennydörgés	mennydörög
video- csevegés	videocseveg	video- csevegés	videocseve- rész	szélvédő- mosó	szélvédőmos
szimpátia- tüntetés	szimpátia- tüntet	videó- beszélgetés	videó- beszélget	kényszer- gyógykezelés	kényszer- gyógykezel

N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)
keresőoptimalizálás	keresőoptimalizál	bocsánatkérés	bocsánatkér	marketing-csomagolás	marketing-csomagol
intézménybezárás	intézménybezár	gyökértömés	gyökértöm	különbségtétel	különbségtesz
önsorsrontó	önsorsront	fajfentartás	fajfentart	próbahor-dozás	próbahor-do

A főnévi összetételek oszlopában a leggyakoribb deverbális főnevet adtam meg, de az utótag valójában gyakran többhöz is kapcsolódik, vagyis több főnévi derivátum is elérést biztosít az alapigéhez (lásd *kézivezérlés / kézi-vezérlő* → *vezérel* → *kézivezérel*; *lakberendezés / lakberendező* → *berendez* → *lakberendez*), erre a későbbiekben még visszatérek.

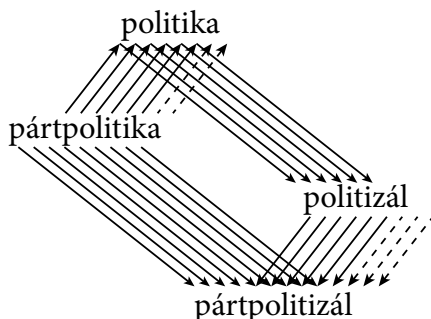
Jól látható, hogy az alapige elérése nem függ az adott deverbális főnévi konstrukció produktivitásától (lásd az utótagot illetően nem termékeny mintázatba tartozó *gyerekfelügyelet* – *gyerekfelügyel*), sem a főnévi összetétel gyakoriságától (lásd a ritka *csődmenedzselés* – *csődmenedzsel*). Ez annak a jele, hogy a konstrukció produktivitása nem értelmezhető sem a szóképzési folyamat visszafordulásaként vagy többirányúságaként (vö. Aronoff 1976), és nincs szerepe benne a névszói összetétel egységstátuszának, lexikalizációjának sem. Az áttetszőség mértékének a fonológiai póluson ettől függetlenül az asszociált ige szempontjából lehet szerepe, a *békemenet* utótagja vélhetően kevésbé idézi föl a *megy* alapigét, mint a *menetel* derivátumot, ezért szerepel az összetétel egyetlen deverbális utótagú példányként az előző (4.1.1), lineárisan bővülő mintázatban.⁵

4.1.3. Paradigmatikus mintázat

A típus sajátossága, hogy az utótag nem derivátumként vagy alapszóként biztosít hozzáférést az igéhez. Mint már szó volt róla, az egymással paradigmatis kapcsolatban lévő derivációs konstrukciókat (a ragozási konstrukciókhoz hasonlóan) a konstrukciós morfológia úgynevezett nővérsémáknak (sister schemas) nevezi, amelyek egy másodlagos sémát (second order schema) dolgoznak ki. Ezekben az esetekben az asszociálódó sémák viszonya szimmetrikus, implikálják egymást, vagyis esetleges, hogy a szemantikai kidolgozás a főnévi vagy az igei jelentéstől indul-e ki, és a szavak alakilag nincsenek alapalak – levezetett alak viszonyban. Az összetételi sémákat

⁵ Vö. *Hogyan fognak most „béke menni” Bayer, Bencsik és társai [...]* Forrás: ideo-logic.blog.hu.

illetően viszont egyértelműen a főnévi összetétel (utótagja) a vonatkoztatás alapja. Ebben az esetben a (2c) példában leírt analógiás folyamatot a 3. ábrán látható, nyilakkal szimbolizált asszociatív viszonyrendszerben teszi lehetővé. Az összetett igére (*pártpolitizál*) a főnévi összetétel (*pártpolitika*) részleges leképeződése mellett egy, az utótaggal paradigmaticus viszonyban lévő igealak képeződik le (*politizál*). A derivátum morfológiai áttetszősége tehát ebben a – hangsúlyozottan nem morfémák, hanem szavak közötti – viszonyrendszerben értelmezhető.

3. ábra. A paradigmaticus mintázat asszociatív modellje

Az alábbi táblázatban az az adatbázisban előforduló 46 példány látható, amelyeknél az összetett igealak paradigmaticusan jön létre.

3. táblázat. Paradigmatikusan képzett igék az adatbázisban

N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)
külpolitika	külpolitizál	tömegyilkos	tömeggyilkolászik	génmanipuláció	génmanipulál
belpolitika	belpolitizál	sorozatgyilkos	sorozatgyilkol	gyurmaanimáció	gyurmaanimál
dacpolitika	dacpolitizál	rablógyilkos	rablógyilkol	előregisztráció	előregisztrál
pártpolitika	pártpolitizál	karaktergyilkosság	karaktergyilkol	telekommunikáció	telekommunikál
reálpolitika	reálpolitizál	Eujogharmonizáció	Eujogharmonizál	vendégprédikáció	vendégprédikál

N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)	N(COMP)	V(COMP)
aktuálpolitika	aktuálpolitizál	szerepjáték	szerepjátszik	médiamanipuláció	médiamanipulál
hintapolitika	hintapolitizál	tömegdemonstráció	tömegdemonstrál	metakommunikáció	metakommunikál
botránypolitika	botránypolitizál	fotoszintézis	fotoszintetizál	rablóprivatizáció	rablóprivatizál
látszatpolitika	látszatpolitizál	gyermekfilozófia	gyermekfilozofál	kényszerlikvidáció	kényszerlikvidál
gazdaságpolitika	gazdaságpolitizál	belsőmonológ	belsőmonologizál	vesetranszplantáció	vesetranszplantál
ellendrukker	ellendrukkol	mélypszichológia	mélypszichologizál	kríziskommunikáció	kríziskommunikál
telehipnózis	telehipnotizál	távdiagnózis	távdiagnosztizál	kényszerprivatizáció	kényszerprivatizál
antigravitáció	antigravitál	antidemokratikus	antidemokratizál	fasiszta demonstráció	fasiszta demonstrál
hiperventilláció	hiperventillál	spektrumanalízis	spektrumanalizál	szociáldemokrata	szociáldemokratizál
kontraszelekción	kontraszelektál	pszichoanalízis	pszichoanalizál	szuperkompenzáció	szuperkompenzál
				tömegkommunikáció	tömegkommunikál

Erős a mintában a [...Cáció]N-[...Cál]v konstrukciók jelenléte: *gyurmaanimáció* – *gyurmaanimál*, *előregisztráció* – *előregisztrál*. Viszonylag ritkán fordul elő, hogy a kiinduló összetétel nem (csak) főnév, hanem melléknév (is lehet): *antidemokratikus* – *antidemokratizál*, *szociáldemokrata* → *szociáldemokratizál*. A jövevényszavakból emergálódom mintázathoz hasonlóan szimmetrikus a *játék* és a *játszik*, valamint a *gyilkos* és *gyilkol*⁶ utótagú példányok viszonya is. Kiemelendő, hogy a *tömeggyilkol*, *tömeggyilkolász* igék esetében a névszói oldalon is (*tömeggyilkos*, *tömeggyilkosság*) több példányra épülhet a kidolgozás, a táblázatban alapszóként itt is a gyakoribb szó szerepel.

⁶ Igaz, a *gyilkol* igét történetileg a *gyilkos* alapján hozták létre tudatos szóalkotással a nyelvújítás korában, tehát nem a *gyilkos* a közös alapszavuk. Éppen ellenkezőleg, a *gyilkos* szót ugyanebben az időszakban hozták létre elvonással (támaszkodva feltehetően a *gyilkos* és a *gyilkol* szóra is).

4.1.4. A konstrukció kialakulásának feltételei

A konstrukció kialakulása mögött alaki oldalon igen erős forrásalapú általánosítás áll, hiszen az összetett ige utótagja a főnév-ige viszonylatban lehet derivátum (*versenysportol*) és alapalak is (*helyesír*). E változatos kidolgozás feltételezi az igei és a főnévi séma szokásosnál általánosabb asszociálódását a konstrukcióban, ennek alapja morfológiai metakonstrukcióként közelíthető meg (vö. Leino–Östman 2005). A metakonstrukció a konstrukciópárok közötti analógiás viszonyokat ragadja meg. A magyarban számos, igéket és főneveket műveletileg összekötő szófajváltó konstrukció működik. A szófajváltás és a szófajtartás a magyar igék és főnevek esetében az alábbi morfológiai metakonstrukcióként írható le:

- (3) $N \rightarrow N : N \rightarrow V \sim V \rightarrow V : V \rightarrow N$
 (barát $\rightarrow$ barátság : barát $\rightarrow$ barátkozik $\sim$ ír $\rightarrow$ írogat : ír $\rightarrow$ író)

A névszói összetétel alapú igei konstrukció létrejötte (konstrukcionalizálódása) feltételezi a szófajváltó konstrukciók absztrahálását (fogalmi elkülönítését) és sematizálását (fogalmi rögzítését). Hangsúlyozandó, hogy a sematizáció során a grammatikai információ nem halmozódik, hanem általánosul. A fogalmi rögzítés a $N \rightarrow V$ és $V \rightarrow N$ konstrukciók közös pontjaira épül. A szófajváltó konstrukciók közös pontja a konstrukciók közötti $N \leftarrow V$ viszony (alapalaktól és levezetett alaktól függetlenül). Ezt a viszonyt kétirányú produktivitással jellemezhető konstrukciók is képviselik: *manipulál* $\leftrightarrow$ *manipuláció* (lásd *génmanipulál*). Noha utóbbiak szemantikailag nyilvánvalóan motiválják egymás kidolgozását, az ige-főnév alaki kapcsolat valójában még sematikusabban érvényesül esetükben ($N-V$), minthogy – mint már szó volt róla – formai oldalon nincsenek alapalak – levezetett alak viszonyban.

4.1.5. A mintázatok átfedése és kiterjedése

Az utótagcsomóponttal létrehozott derivátumok esetében nem minden esetben állapíthatók meg egyértelműen az asszociatív viszonyok. Vannak esetek, amikor könnyen elképzelhető, hogy a levezetett alaknak több alapalakja is van, a kidolgozást egyszerre több asszociatív viszony is támogathatja, ami a hálózatelvű modellben (amely nem pusztán egyirányú és egykapcsolódású morfológiai viszonyokat feltételez) egyáltalán nem problematikus. Például a *szinkrontolmácsol* ige létrejöttét a lineárisan bővülő konkaténatív és a lineárisan szűkülő szóelvonásos mintázat együttesen motiválja, hiszen a *tolmácsol* igét mind a *szinkrontolmács* (190 találat az MNSZ2-ben),

mind a *szinkrontolmácsolás* (146 találat) összetétel utótagja asszociálhatja: *szinkrontolmács* → *szinkrontolmácsol* ← *szinkrontolmácsolás*. Hasonlóképpen az *epizódszerepel* ige létrejötte támaszkodhat az *epizódszereplő* (545 találat) és az *epizódszerep* (899 találat) főnevekre, ami jól mutatja, hogy a szóelvonás és a szóképzés pusztán felszíni (és akár szimultán) jelenségekként kezelendők, az ige létrehozásának lényegi eleme a *szerepel* utótag leképeződése az összetett ige: *epizódszerep* → (*szerepel* →) *epizódszerepel* (← *szerepel*) ← *epizódszereplő*.

A különböző jellegű (szűkülő és bővülő) mintázatok átfedése mellett jellemző a névszói összetétel alapú igék továbbképzése is, amely által az adott derivációs hálózat egyre nagyobb kiterjedésre tesz szert: *külpolitika* → *külpolitizál* → *külpolitizálás*; *pártpolitika* → *pártpolitizál* → *pártpolitizálódik*. A *közbeszerzés*, *hiánypótlás* főnevekből elvonással létrehozott *közbeszerez*, *hiánypótol* igék műveltető igei konstrukcióba illeszkedésük után dolgozzák ki a cselekvésnévi konstrukciót: *közbeszerzés* → *közbeszerez* → *közbeszerzet* → *közbeszerzetetés*; *hiánypótlás* → *hiánypótol* → *hiánypótoltat* → *hiánypótoltatás*. E folyamat tehát olyan összetett főneveket eredményez (*hiánypótoltatás*, *közbeszerzetetés*), amelyek összetett igékre épülnek (legalábbis nem valószínű, hogy a 3 találattal rendelkező *beszerzetetés* és a 2 találattal rendelkező *pótoltatás* önálló összetételi komponensek lennének).

A mintázatok kiterjedése kapcsán egy-két esetben megfigyelhető a főnévi összetétel alapú igének a gyakorító igei konstrukcióba illeszkedése is: *szabadságharc* → *szabadságharcol* → *szabadságharcolgat*. Az összetett igéből továbbképzett melléknév is jellemző a mintában: *gyalogtúra* → *gyalogtúrázik* → *gyalogtúrázó* (*család*); *érdekképviselet* → *érdekképvisel* → *érdekképviselő* (*szervezet*).

Az összetett ige némely egyedi esetben tranzitív jelentésű igekötős konstrukciót is kidolgoz: *lekaraktergyilkol*, *megnépszámlál*. Az igekötő kiválasztásánál szerepet játszhat az összetételi utótag révén asszociált igekötő (lásd *legyilkol*, *megszámlál*), ám a vonatkoztatás alapja az összetett ige, hiszen ellenkező esetben *?karakterlegyilkol* és *?népmegszámlál* alakok emergálnának. Az általánosságban kijelenthető, hogy a névszói összetétel alapú igék esetében az összetételi utótag jellemzően nem igekötős igét von be a kidolgozásba, de az eleve igekötős deverbális komponens tartalmazó névszók kivételt képeznek ebben a vonatkozásban (*kényszerleszáll*, *tömegmegmozdul*, *intézménybezár*).

Míg az összetett igék létrehozása sok esetben kiterjedt derivációs hálózatra támaszkodik, néhány esetben kétséges, hogy az összetett ige egyáltalán

névszóalapú-e. Ladányi Mária már felvetette a lehetőségét annak, hogy az összetett igék alapján „a későbbiekben elvileg kialakulhat akár egy, az elvonás műveletétől független, [többnyire főnévi] előtagot tartalmazó igetípusú összetételi séma is, amelynek az alapján közvetlenül is létrejöhetnek igei összetételek” (2017: 647). Felvethető, hogy (az MNSZ2-ben legalábbis nem előforduló) *?telefonleszerelés, ?tartománylátogatás, ?kosárlabdadobálás, ?marketingcsomagolás* főnevek hiányában a *telefonleszerel, tartománylátogat, kosárlabdadobál, marketingcsomagol* összetett igék kimenetalapú általánosítás eredményei, vagyis közvetlenül más igei összetételek (*kutyasétáltat, fajfenntart, kormányértékel*) analógiájára jöttek létre. Míg tehát korábban egyértelműnek tűnt, hogy „a magyar nyelv nem ismer termékeny szabályt igei összetételre, tehát sem főige, sem képzett ige nem szerepelhet termékeny módon alkotott összetett szóban” (Kiefer 2000: 24), az összetett igék némeilye egy kialakulóban lévő igei összetételi sémára utal.

4.2. Nem utótagcsomóponttal rendelkező mintázat

Az adatbázisban szereplő főnévi összetétel alapú igék nagy részénél (90 lemma) a formai kidolgozás vonatkoztatási alapja nem az utótag, hanem a teljes összetétel. Ennek egyik fő indikátora, hogy az összetett ige utótagja nem létező (asszociatív módon a lexikai hálózatban nem elérhető) alak: *videojáték* → *videojátékozik* (*?játékozik*); *hajszárító* → *hajszárítózik* (*?szárítózik*); *antropomorf* → *antropomorfizál* (*?morfizál*). A főnévi összetételek jellemzően az [N-(o/e/ö)z(ik)]_v és a [N-(o/e/ö)]_v forrásalapú sémát dolgozzák ki. Míg előbbi eset általánosságban gyakoribb (64 lemma), a jövevényszavak igei sémába illesztése jellemzően az utóbbival történik (Ladányi 2007, 2017): *couchsurfing* – *couchsurfingel*, *brainstorming* – *brainstormingol*. A kötőjeles írásmód esetenként ikonikusan utalhat arra, hogy a nyelvhasználók a jövevényszót a magyarban továbbra is jelölt, nem egészen beágyazott nyelvi egységnek tekintik: *quickload-ol, counterattack-ol*.

A főnévi összetétel alapú igék azon részénél, ahol az utótag önmagában is létező szó, elsősorban gyakorisági és/vagy szemantikai alapon lehet meghatározni, hogy az adott ige a nem utótagcsomóponttal rendelkező mintázatba tartozik-e. Amennyiben a szó a fent említett *-l* és *-z* képzős igéképzési séma valamely konstrukciós jelentését képviseli, akkor a formai kidolgozás alapja is a teljes összetétel. Ennek megfelelően a *sárkányrepülőzik* ige kidolgozása nem a ritka, de egyébként létező (a lexikai hálózatban asszociálható) *repülőzik* igére vezethető vissza, hanem arra, hogy a *sárkányrepülő* szemantikailag

mint 'jármű' illeszkedik a 'járművet használ' jelentésű ['jármű'-(o/e/ö)z(ik)] sémába (vö. *autózik, biciklizik, vonatozik, metrózik, villamoszik* stb.). Vagyis az analógiás kiterjesztés alapja a *sárkányrepülő* 'jármű' jelentése (még ha csak részlegesen is felel meg a sémának, hiszen például a fenti példányokról eltérően *sárkányrepülővel* nem szokás tömegközlekedésben részt venni).

- (4) [autó, bicikli, vonat stb.] : sárkányrepülő ~
[autózik, biciklizik, vonatozik stb.] : sárkányrepülőzik

A *repülőzik* ige alacsony gyakorisága (14 találat az MNSZ2-ben) önmagában utal arra, hogy a *sárkányrepülőzik* ige kidolgozása nem a *sárkányrepülő* összetett főnév utótagjára épül, hiszen a *repül* ige sokkal gyakoribb (38 772 találat), vagyis az utótag erőteljesebben aktiválja. Ennek megfelelően a *sárkányrepül* ige alaki kidolgozása a 4.1.2.-ben leírt, szóelvonást eredményező asszociatív vonalon a *sárkányrepülő* főnév utótagjára épül.

- (5) repülő : repül ~ sárkányrepülő : sárkányrepül

Gyakorisági alapon valószínűsíthető az is, hogy például a *termálfürdőzik* ige nem a *termálfürdő* összetétel utótagjára, hanem a teljes összetétellel épül, mivel utótagcsomópont esetén a gyakorisági adatokból ?*termálfürdik* alak következne (*fürdőzik* 1221 találat, *fürdik* 11 052 találat). Előfordul ugyanakkor, hogy a kidolgozás módja csupán szemantikai alapon valószínűsíthető. A *sárkányhajózik* igénél a gyakorisági adatok alapján állítható, hogy nem az MNSZ2-ben 57 találattal rendelkező *sárkányhajózás* alakból jött létre elvonással, hanem a 4237 találattal rendelkező *sárkányhajó* főnév a vonatkoztatás alapja, azaz a *sárkányhajózás* a *sárkányhajózik* ige továbbképzése. Ugyanakkor, minthogy az összetett ige utótagja (*hajózik*) létező és gyakori ige (4436 találat a korpuszban), az már csak szemantikai alapon állítható, hogy a (4)-ben látható 'jármű' jelentésű analógiás csoport motiválta a szó létrejöttét, nem pedig a 4.1.1.-ben leírt asszociatív vonalon dolgozódott ki.

Végezetül az 'esemény' jelentésű névszókból létrejövő igéknél csak az adott korpuszbeli előfordulás alapján dönthető el, hogy az utóagnak megfelelő szóképzési mintázat motiválja-e az új alakok létrejöttét, vagy egy olyan igeképzési mintázat, amelybe az egész összetétel alaki és/vagy szemantikai okokból be tud illeszkedni. Az *államvizsgálózik, barlangtúrázik, gyalogtúrázik, szmogriadózik* igék kifejezhetik a -z képzős séma 'eseményen részt vesz' jelentését (vö. *születésnapozik*), de lehetséges, hogy a jelentésük nem vezethető vissza

erre a sémára (lásd *szmogriadózik* 'szmogriadót hirdet'). Ezek az igék ebben a tekintetben poliszémnek is tekinthetők. A *szmogriadózik* teljes összetételből kiinduló jelentése 'szmogriadóban vesz részt (például autósként)', a 'szmogriadót hirdet' jelentés viszont az utótag-csomópontú mintázatra vezethető vissza. Formai indikátor lehet, hogy a -z képzős séma -ik végződéssel termékeny, viszont néhány már meglévő -z képzős igének az adatbázisban nincs (vagy ritka) az ikes alakja. Eszerint például a *lőversenyezik* ige nem utótag-csomópontú, mivel a *versenyezik* igen ritka alak, utótag-csomópontúak viszont a *lőversenyez* és *lőversenyzik* igék, hiszen a *versenyez* és a *versenyzik* igék létező (gyakoriságuk alapján könnyen és valószínűsíthetően asszociálható) igék.

5. A főnévi összetétel alapú igék jelentése

Ebben a részben a főnévi összetétel alapú igék jelentését vizsgálom, a névszók összetett igei sémával való kompatibilitását határozom meg, ebben a vizsgálatban fontos szerepet játszik a névszói összetételek mint alapalakok jelentése. Ezután a szereplő- és körülményjelölés összetételi konstrukciós jelentéstől elszakadó jellegét tárgyalom, majd a nem utótagcsomóponttal rendelkező igék konstrukciós jelentéseit mutatom be.

5.1. A névszói összetétel alapú igék szemantikai alkalmazási tartománya

Az igei összetételi konstrukció mint forrásalapú séma szemantikailag olyan főnévi összetételekkel kompatibilis leginkább (vagyis alkalmazási tartománya olyan szavakra terjed ki), amelyek valamilyen dinamikus (álapotváltozást magában foglaló) eseményt, folyamatot jelölnek (lásd *tömegdemonstráció*) vagy hívnak elő (lásd *ellendrukker*). Ezt önmagában az is alátámasztja, hogy az adott fogalmi tartalom föl van dolgozva (az utótag révén elérhető) igeként a főnévvel denominális (*versenyez, sportol*), deverbális (*repül, ír*) vagy paradigmaticus (*manipulál, kommunikál*) viszonyban. A szemantikailag kompatibilis főnévi összetételek jelentése tehát már eleve valamilyen forgatókönyvet, vagyis „egy nyelvi és nem nyelvi cselekvésekből álló interakció lefolyásának menetét” (Tolcsvai Nagy 2017: 226), illetve ahhoz kapcsolódó folyamat típusokat hív elő.

Az összetett igei séma kidolgozásának fő motívuma a szemantikai szerkezet (construal) megváltoztatása (Langacker 1987). Az *osztályharc*, *nagybevásárlás*, *spektrumanalízis* összetételek fogalmi tartalmának igeiként való profilálása során (*osztályharc*, *nagybevásárlás*, *spektrumanalízis*) a figyelem középpontjába a fogalmi tartományon belül a cselekvés temporalitása (az osztályharc, a nagybevásárlás, a spektrumanalízis időbeli lefolyása a beszédidőhöz képest), a cselekvés szekvenciális feldolgozása (az osztályharc, a nagybevásárlás, a spektrumanalízis egyes eseményeinek egymásra következése, a folyamatok sajátos eseményszerkezete) és a cselekvés sematikus figurái (az osztályharcban, nagybevásárlásban, spektrumanalízisben részt vevő vagy azáltal érintett szereplők) kerülnek (Tolcsvai Nagy 2017: 310–352). A magyarban ezen eredetileg dologszerűen, főnévi összetételként feldolgozott cselekvések igeiként való konstruálása nagy jelentőségű, mivel magmondatként funkcionálhatnak (Imrényi 2017), azaz önmagukban tartalmazzák egy folyamattípus lehorgonyzott példányának előhívásához szükséges (idő, mód, szám és személy) elemeket.

A fentieknek megfelelően az *-Ás* képzős főnevek dominanciája az adatbázisban (lásd 2. táblázat) azzal magyarázható, hogy dinamikus jelentésüknek köszönhetően szemantikailag kompatibilisek az összetett igei sémával. Cselekvésnévként (*nomen actionis*) eleve ezek a főnevek állnak a legközelebb az igei sémához, amit jól mutat, hogy az alapigéik sematikus figuráit, argumentumszerkezetét (Laczkó 2000) is asszociálják, és az igei konstrukció és a főnévi birtokos szerkezet vegyítésével (Palágyi 2021) kidolgozhatóvá teszik azokat még összetételi alakban is (lásd *lemezalkatrész szálcsiszolása*).

Kiemelendő, hogy az összetett ige elsődleges figurája humán létező, vagyis tipikus ágens. Ez még azokban az esetekben is így van, amikor a főnévi összetétel mint alapalak előtagja nem humán ágens jelöl: *szarvasbögés*, *mennydörgés*. A *szarvasbög*, *mennydörög* igék elsődleges figurája ember (vö. *szarvasbögő verseny*), az igével alanyi viszonyba kerülő ágens 'ember' jelentése metaforikusan képeződik le (úgy bög, mint a szarvas, úgy beszél, mintha dörögne az ég). Az, hogy a főnévi összetétel alapú igék emberi cselekvéseket jelölnek, összefüggésben van az igék (és a forrásul szolgáló főnévi összetételek) részletező, lexikai jellegével is. Ezen igék elsősorban kulturálisan értelmezhető fogalmi kereteket és forogatókönyveket (politika, tudomány, média, sport, közigazgatás stb.) hívnak elő.

A mintában alapalként előfordulnak jelzői alárendelő szintagmák, amelyeknek a konstrukcióval való kompatibilitása a grammatika

kontinuumjellegéről (Langacker 1987) tanúskodik: *helyszíni bírságol, tartós tesztel, nemzetigyaaszol, amatőrfilmez, fasisztademonstrál*. A kifejezés mint alapalak profilját adó névszó (*bírság, teszt, gyász, film, demonstráció*) ezekben az esetekben is egyértelműen valamilyen folyamattípusokat is tartalmazó forгатókönyvet hív elő. A jelzős névszói szerkezet az alábbi (6) példában ráadásul továbbra is szóközzel dolgozza ki a konstrukciót, ami annak az indikátora, hogy a szerkezet nem teljes mértékben egységstátuszú – bár a kifejezés begyakorlottsága nyilvánvalóan magasabb fokú, mint az alárendelő szintagmáké általában, és ez a szószintű elemekhez teszi hasonlatossá.

- (6) „Tehát a kollégáim a gyalogosoknak ezen felül, hogy ugye itt szabálysértés észlelése esetén intézkednek, figyelmeztetnek, *helyszíni bírságnak* [...]” (MNSZ2)

Az összetételek esetében a kötőjelezés ikonikusan arra utalhat, hogy nincs szó morfológiai újraelemzésről, vagyis a beszélők tisztában vannak az alap szó szerkezetével: *marketing-csomagol, videó-beszélgel*.

5.2. Szereplők és körülmények

A névszói összetétel alapú igék jelentését alapvetően meghatározza az alapalakok által képviselt névszói összetételi sémajellege. Az összetételek átmene ti konstrukciók a szószintű (morfológiai) és a szónál nagyobb (szintaktikai) konstrukciók között a grammatikai kontinuumon. A konceptualizálók általuk szintaktikai konstrukciókra jellemző szemantikai viszonyokat sűrítenek szónagyságú, egyhangsúlyos szerkezetekbe. Az igei bővítmények szemantikai funkciója az elemi mondatban a szereplő- és körülményjelölés (Tolcsvai Nagy 2017: 406–408), ami a deverbális utótagú névszói összetételek előtagjánál is megfigyelhető. A szereplő „az a megnevezett dolog a mondatban, amely az ige által kifejezett folyamat [vagyis valamely esemény] nélkülözhetetlen szereplője” (Tolcsvai Nagy 2017: 406), míg a körülmény az ige által előhívott folyamat térbeli, időbeli, módbeli jellegét fejezi ki. Szereplő előtagot tartalmaz például a *kutyasétáltatás*, körülmény előtagú a *tévészereplés* összetétel. A deverbális utótagú összetételekre a kevésbé aktív szereplők kifejezése a jellemző, még az utótaggal alanyi jellegű viszonyban lévő előtagok sem tipikus ágensek (Kiefer 2003: 271–272), és az összetétellel válás motívumaként általában véve is meghatározható a jelentés passziválása (Kugler–Simon 2016; Palágyi 2021), vagyis jellemzőbbek a páciens és téma tematikus szereplő előtagok.

A fentiekkel összefüggésben a névszói összetétel mint alapalak esetében a folyamat valamely szereplőjét kifejező előtag viszonylag ritkán ágens: *gólyakirándulás* (→ *gólyakirándul*), *osztályharc* (→ *osztályharcol*).⁷ Jellemzőbb, hogy az előtag páciens vagy témát kódol: *génmanipuláció* (→ *génmanipulál*), *kerékbilincs* (→ *kerékbilincsel*), *gyerekfelügyelet* (→ *gyerekfelügyel*), *karaktergyilkosság* (→ *karaktergyilkol*); *hatáselemzés* (→ *hatáselemez*), *kormányértékelés* (→ *kormányértékel*). Az ugyancsak jellemző körülményjelölés esetében az előtag jelentése általában a folyamat módbeli jellegével van összefüggésben: *kényszerógyógykezelés* (→ *kényszerógyógykezel*), *finomhangolás* (→ *finomhangol*).

A névszói összetételben az utótag szereplő- és körülményjelölés esetén is profilmeghatározó komponens, ám az igei összetételben már profilmeghatározottságról sem beszélhetünk, a két komponens szemantikai viszonyának tematikus szerepek által leírható jellege teljesen háttérbe szorul, ugyanis az előtag az ige részeként részét képezi egy magmondatnak. Már csak ezért is értelmezhetetlen a két komponens viszonya a függőségi (például határozói, tárgyi) szerepek felől. Másfelől az összetett ige szemantikai kidolgozásának alapja a névszói összetétel: a *sárkányrepül* jelentése nem 'sárkányon/sárkánnyal repül', hanem 'sárkányrepülővel repül', és – mint már szó volt róla – a *szerepjátszik* jelentése nem 'szerepet játszik', hanem 'szerepjátékkal játszik'. Vagyis az előtag és az utótag viszonya még a névszói összetételeknél is sematikusabban képződik le.

A komponensek integráltságának mértéke a páciens előtagú összetételből képzett igék esetében az igazán feltűnő. A *karaktergyilkol*, *génmanipulál* stb. igékben az összetételben még szereplőként meghatározható páciens (*karakter*, *gén*) intranszitiv szintaktikai konstrukcióban is megjelenhet. Vagyis miként a névszói összetételekben sem adekvát egyszerűen függőségi (tárgyi, alanyi stb.) viszonyokról beszélni, úgy a szerkezet még kohezívebb jellege miatt a belőlük képzett igék esetében még indokolatlanabb lenne tematikus szerepeket meghatározni. Az alábbi példa azt mutatja be, hogy egy egyébként páciens előtagú deverbális összetételben (*felületkezelés*) az erődinamikai viszony ('felületet kezelni') a magmondatban olyannyira háttérbe szorul, hogy az összetett ige által előhívott folyamatípusnak tárgyi bővítője van (*intarzia* 'famintás díszítés').

(7) Az elkészült intarziát legáltalánosabban politúrral **felületkezelik**.

⁷ És még ezekben az esetekben is csupán a genitivus subjectivusban értelmezhető ágensként (lásd a *gólyák kirándulása*, az *osztályok harca*).

A konstrukciót kidolgozó jelzős szintaktikai szerkezetekben (lásd újra *helyszíni bírságot, nemzeti gyászt, amatőrfilmez, fasisztademonstrál*) a kohézió kisebb mértékű. A névszóval eredetileg jelzői viszonyban lévő előtag az összetett igében a körülményekhez válik hasonlatossá, azok analógiájára dolgozódik föl.

5.3. Konstrukciós jelentések a nem utótagcsomóponttal rendelkező mintázatban

Mint az alaki kidolgozás tárgyalásakor már szóba került, a nem utótagcsomóponttal rendelkező főnévi összetétel alapú igék esetében a szóképzés műveletének jellege gyakran pusztán a derivátum által képviselt sematikus jelentés alapján állapítható meg. Ezek az igék ugyanis a *-z(ik)* és *-l* képzőt tartalmazó konstrukciók jól elkülöníthető szemantikai csoportokba tartozó sematikus jelentéseit képviselik. Legáltalánosabban a 'valamivel foglalkozik' jelentést dolgozzák ki (Kiefer 2003: 246; Ladányi 2017: 607): *tűzijátékozik, hajszárítózik, légpuskázik, lézerkardozik, homokzsákozik, lakkhígítózik, könyvjelzőzik, számítógépezik, ablaktörlőzik, infralámpázik, gumimatracozik, ugrókötelezik, hullámvasutazik, ugrólóvárazik*. A részletező jelentésű főnevek és a sematikus konstrukciós jelentés vegyülése alapján további lexikai nyálábok határozhatók meg. Ilyen nyáláb a hangszerből kiinduló igéké: *szájharmonikázik, basszusgitározik*, valamint a mobilitási eszközből kiinduló igéké: *kutyaszánozik, vonatpótlózik, siklóernyőzik, sárkányrepülőzik, sárkányhajózik*. Ezen igék esetében az összetétel mint alapszó metonimikusan illeszkedik a konstrukcióba, a figyelem áthelyeződik az eszköztől a vele vagy általa végrehajtandó cselekvésre, vagyis arra a cselekvésre, amelyet az eszköz leginkább (a beszédhelyzet kontextusától is függően) asszociál. A 'hely' jelentésű összetételek például a helyen végzett szokásos tevékenységhez, a főnév révén aktivált forgatókönyvhöz biztosítanak fogalmi elérést: *termálfürdőzik, edzőtáborozik, kalandparkozik*, míg az 'étel', 'ital' jelentésű összetételek jellemzően az étel vagy ital elfogyasztásához: *forrócsokizik, halászevezik, zsíroskenyerezik, parasztkolbászozik, vodka-narancsozik*. Ettől a szemantikai mintázattól eltér az eleve valamilyen tevékenységet jelölő összetételből képzett igéké: *asztaliteniszozik, kosárlabdázik, snowboardozik, jégkorongozik, menetgyakorlatozik, feketemunkázik, vendéglátózik, plusszmunkázik* (vö. *túlórázik*), *paintballozik, számháborúzik, strandfocizik, párnacsatázik, párbajtőrözik, futóiskolázik, cigánykerekezik, fekvőtámaszozik, kick-bokszol*. Ez utóbbi esetben a fogalmi

vonatkoztatás alapja nem valamilyen eszköz, hanem az illető tevékenység: a *párbajtőr* és a *jégkorong* főnevek 'sportág' jelentésükben járulnak hozzá a 'tevékenységet űz' alséma kidolgozásához (bár magának az adott sportágnak a nyelvi beágyazásakor a *tőr* és a *korong* nyilván fogalmi referenciapontként szolgált).

Míg a *-z* képzős konstrukció dominál a fenti jelentéseket illetően, addig a jövevényszavakra egyértelműen az *-l* képzős konstrukció alkalmazási tartománya terjed ki, összefüggésben azok már említett úgynevezett „beillesztő” jellegével: *fotoshoppol*, *kopipésztel*, *overlockol*, *playback-el*, *videotesztel*, *duplaklikkel*, *autofokuszál*, *quickloadol*, *(ki)checkoutol*, *adatroamingol*, *bluescre-enel*, *counterattack-ol*, *couchsurfingel*, *brainstormingol*, *offtopic-ol(gat)*, *celebszpottingol*, *multiplaybackel*, *freestyle-ol*. E konstrukció a szakirodalomban leírt (vö. Kiefer 2003: 245–246) használatától eltérő esetekben is megjelenik, több esetben alternatívát képezve a *-z* képzős konstrukcióval szemben: *homokzsákokzik* – *homokzsákol*, *gumicsónakozik* – *gumicsónakol*, *szerepjátékozik* – *szerepjátékol*, *bungeejumpingozik* – *bungeejumpingol*. Mindkét konstrukciónak van rezultatív jelentése: *kényszerszabadságot*, *anyakönyvez*, *kardlapoz*, *telekkönyvez*, *rész-záradékol*, *jegyzőkönyvez*, *jegyzőkönyveztet*, *törzskönyveztet*. Az is közös a két konstrukcióban, hogy olykor 'esemény' jelentésű konvencionális szintagmák is kidolgozzák őket: *karácsonyestézik*, *augusztushuszadikál* (vö. *karácsonyozik*, *szilveszterezik*).

A *-z* képzős konstrukció mint forrásalapú séma további széles alkalmazási tartománnyal rendelkező jelentése metanyelvi (lásd *talánozik*⁸), kifejezetten egy verbális közlés valamely kifejezésére irányítja a figyelmet értékmegevonó jelleggel: *jobbaldalizik*, *halálgyárazik*, *nemzetárulózik*, *karvalytőkézlik*, *idegenszívűzik*, *divatdrukkerezik*, *nép-nemzetizik*. Érdekes módon itt is találunk példát a jelentés főnévi alaptagú jelzői alárendeléssel való kidolgozására: *nyugodtan lehet gonoszanyáznai* (MNSZ2).

6. A főnévi összetétel alapú igék gyakorisági jellemzői

Ebben a részben az adatbázisban szereplő példányok néhány gyakorisági tényezőjét tekintem át, hangsúlyozva, hogy a minta nem tartható reprezentatívnak. A továbbiakban vizsgált minta az 1., 2. és 3. táblázatban összesített,

⁸ „Amikor egy recenzius talánozik és valamizik, az általában valamit jelez [...]” Forrás: Török Ákos: Táncol boldog, boldogtalan – szin haz.net.

utótagsomóponttal kidolgozott 230 igét tartalmazza (nem vizsgálok tehát ebben a részben a nem utótagsomóponttal kidolgozott összetett igéket). A továbbiakban először a jellemző elő- és utótagokat, illetve azok lehetséges kognitív motivációját vizsgálom, majd az igék inflexiós mintázatának gyakorisági tényezőit mutatom be, és a mintázatok kiterjedése alapján egymáshoz képest meghatározom az egyes igék konvencionálisának mértékét.

6.1. Jellemző elő- és utótagok

A 230 utótagsomó-pontú összetett ige között 205 előtag és 182 utótag szerepel, egy előtag átlagosan 1,22-szer, egy utótag 1,37-ször fordul elő a mintában, vagyis általánosságban nem jellemző az egyes típusok kiemelkedő gyakorisága, de vannak olyan elő- és utótagok, amelyek többször fordulnak elő.

Nem pusztán a példányalapú séma, hanem egy-egy konkrét példány analógiás szerepére utalhatnak az alábbi többször előforduló előtagok.

- (8) a) érdek- (érdekérvényesít, érdekképvisel, érdekegyeztet),
- b) séta- (sétahajókázik, sétakocsikázik, sétacsónakázik)
- c) kényszer- (kényszerleszáll, kényszerprivatizál, kényszerlikvidál, kényszerértékesít, kényszerhasznosít, kényszergyógykezel)
- d) tömeg- (tömegdemonstrál, tömegmegmozdul, tömegsportol, tömegközlekedik, tömegkommunikál, tömegtájékoztat, tömeggyilkolászik, tömegmészárol)
- e) vendég- (vendégprédikál, vendégrappel, vendégszurkol, vendégszerepel)

A többször előforduló utótagokat egy-egy konkrét példány analógiás szerepén túl a kategorizáció is motiválhatja. Az alárendelt szintű kategóriákat a világ nyelveiben jellemzően összetételek jelölik (Croft–Cruse 2004). Az alkategóriák komplementer jellegű viszonyban vannak egymással, azaz egy alkategória meghatározása implikál más alkategóriákat. Ez magyarázhatja, hogy miért jellemzőbb az utótagok többszörös előfordulása a mintában az előtagokénál. Például a *versenyautó* összetétel elsősorban azt implikálja, hogy léteznek más típusú autók is, nem pedig azt, hogy vannak más típusú versenyek (utóbbi az *autóverseny* implikálja). Egy-egy konkrét példány analógiás szerepére és a kategorizáció jelentőségére utalhatnak a mintában a következő többször előforduló utótagok.

- (9) a) -politizál (külpolitizál, belpolitizál, dacpolitizál, pártpolitizál, reálpolitizál, aktuálpolitizál, hintapolitizál, botránypolitizál, lát-szatpolitizál, gazdaságpolitizál)
 b) -harcol (szabadságharcol, osztályharcol, szélmalomharcol, lézerharcol, dzsungelharcol),
 c) -jegyzetel (lábjegyzetel, gyorsjegyzetel, széljegyzetel),
 d) -kezel (gyökérkezel, kényszergyógykezel, távgyógykezel, válságkezel, felületkezel)
 e) -kommunikál (telekommunikál, metakommunikál, kríziskommunikál),
 f) -sportol (vízisporthol, tömegsportol, versenysportol),
 g) -szerepel (filmszerepel, epidódszerepel, főszerepel, tévészerepel, vendégszerepel)
 h) -gyilkol (sorozatgyilkol, rablógyilkol, karaktergyilkol)
 i) -szigetel (hangszigetel, páraszigetel, hőszigetel)
 j) -telefonál (képtelefonál, internettelefonál, kaputelefonál, rádiótelefonál, nettelefonál)
 k) -túrázik (barlangtúrázik, kalandtúrázik, gyalogtúrázik)
 l) -versenyez (autóversenyez, lóversenyez, hangversenyez)
 m) -vizsgál (nyelvvizsgál, államvizsgál, szakvizsgál)

6.2. Az inflexiók mintázatok kiterjedése – az igék konvencionalitásának mértéke

A konvencionalitás terminus a nyelvi kifejezéseket illetően megkülönböztetendő a begyakorlottságtól (entrenchement). A megkülönböztetés a nyelv mint tudás társadalmi és egyéni aspektusának kettősségére épül. Az úgynevezett mentálikon az egyén mentális (használatalapú megközelítésben grammatikai konstrukciókat is magába foglaló) lexikonát jelenti, míg az inventórium a nyelvi kifejezések (ugyancsak grammatikai konstrukciókat is tároló) társadalmi készlete (Haspelmath 2022). A begyakorlottság az előbbi, a konvencionalitás pedig az utóbbi aspektusban értelmezhető. Az pusztán valószínűsíthető, hogy begyakorlottság tekintetében mind az egyes összetett igék, mind maga a névszói összetétel nagy egyéni különbségeket mutat. A korpuszalapú vizsgálat mindenekelőtt a konvencionalitás relatív (egymáshoz viszonyított) mértékéről képes számot adni az összetett igékkel illetően.

A szóelvonás elfogadottsága még az ezredfordulón is vita tárgyát képezte, leíró nyelvtanoktól kissé szokatlanul (ám ebben az esetben érthető módon)

a *Magyar grammatika* is tárgyalja a „nyelvhelyesség” kérdését az elvonásról szóló fejezetben. A szóelvonással keletkezett igék terjedése a neologizmusok stilisztikai értelemben vett feltűnőségével is indokolható (vö. Pusztai 1998, 1999 sajtónyelvi példái). A művelet produktivitásának növekedését jelzi azonban, hogy a szóelvonással alkotott igék az utóbbi években már nemcsak a sajtónyelvben, hanem a személyes kommunikációban és a hivatalos(abb) nyelvhasználati színtereken is megjelentek. Ezzel összefüggésben a minta tartalmaz az MNSZ2 beszélt nyelvi és személyes (fórum- és közösségi beszélgetések) alkorpuszából származó összetett igéket is.

Az egyes igék konvencionálitási mértékének meghatározásakor abból a feltételezésből indultam ki, hogy a kiterjedt inflexiós mintázat az igék esetében széles körű használatra és ismertségre utal. Ennek megfelelően az igék konvencionálitási mértékének meghatározásához az adott lemmához tartozó szóalakok típusgyakoriságát, azaz az ige által kidolgozott inflexiós konstrukciók számát vizsgáltam (az egyes szóalakok tokengyakoriságától függetlenül). A számot és személyt, időt és módot jelölő paradigmaticus értékek mellett szóalakként számoltam a nem véges alakokkal is. A személyragozott főnévi igenevet külön szóalakként vettem számításba. A mintában szereplő igék legkevesebb 1, maximum 18, átlagosan pedig 3,44 szóalakkal rendelkeznek. A minta szórása 3,22, az összegénél nagyobb eltérést mutató, azaz legalább 7 szóalakkal rendelkező szavakat tekintem (a minta egyéb szavaihoz képest) konvencionálisnak. Az alábbi táblázat a (viszonylag) konvencionális szavakat tartalmazza az inflexiós mintázatuk korpuszalapon feltérképezhető kiterjedésével együtt.

4. táblázat. Viszonylag kiterjedt inflexiós mintázattal rendelkező igék

Szóalakok száma	Lemma
7	eszmecserél, jeltolmácsol, szabadságharcol, széljegyzetel, pótseljez, légkondicionál, felületkezel, aktuálpolitizál, pszichoanalizál, karaktergyilkol, békemenetel, metakommunikál
8	kamarazenél, szakvizsgázik, szörszálhasogat, sárkányrepül, társfinanszíroz, kontraszelektál
9	mintavételez, sétakocsikázik, nyelvvizsgázik, hangszigetel, bérszámfejt
10	lőversenyez, hangversenyez, kényszerleszáll, fotoszintetizál
11	lábjegyzetel

Szóalakok száma	Lemma
12	államvizsgázik
13	vadkempingezik, éhségstrájkol
14	finomhangol, vendégszerepel
15	mennydörög, pártpolitizál
16	hőszigetel
18	tömegközlekedik

A konvencionális(abb) igék a mintának mindössze a 16,22 százalékát teszik ki. Az utótagcsomóponttal kidolgozott igéket tartalmazó minta gyakorisági tényezői tehát alátámasztani látszanak azt a szóelvonással kapcsolatos megfigyelést, hogy „az így létrehozott igék nagy része egyedi, alkalmi alkotás, nem lexikalizálódik” (Lengyel 2000: 344). A 230 ige közül 99 (43%) csupán egyetlen szóalakban jelenik meg a mintában. A hapaxok magas aránya azonban önmagában jól mutatja egy konstrukció produktivitását, hiszen az egyedi konstruktumok a konstrukció erős aktivációját feltételezik (Bybee 2010).

Ami a névszói összetételek mint alapszavak lehetséges motiváló szerepét illeti, megállapítható, hogy a 4. táblázatban szereplő igék alapszavai (*eszmecsere, jeltolmács* stb.) konvencionálisak, vagyis az összetett névszóknak mint gyakori – és feltételezhetően egyéni szinten is begyakorlott – szóalakhálózatoknak lehet szerepe az összetett ige konvencionalizálódásában. Ám a csupán hapaxként megjelenő igék alapszavai sem feltétlenül ritkák (lásd *fajfenntartás, telekommunikáció*), azaz az alapszó gyakoriságának és ismertségének mértéke legfeljebb szükséges, de nem elégséges feltétele az összetett ige konvencionalizálódásának.

6.3. Az inflexiós konstrukciók típusgyakorisága

Az 5. és a 6. táblázat az inflexiós konstrukciók típusgyakoriságát mutatja az igék esetében. A táblázatban nem szerepel az úgynevezett igei igenév és a beálló melléknévi igenév, amelyekre egy,⁹ illetve két¹⁰ ige esetében

⁹ Lásd „[...] a Simon Pegg és Nick Frost *főszerepeltte* Wright-komédiák (Haláli hullák hajnala, Vaskabátok) az elmúlt évek alatt masszív rajongótáborra tettek szert.” Ebben az esetben egyértelmű az „X rendezte” igei igenévi kifejezés analógiás hatása.

¹⁰ „3 fogammal van gond. A *gyökérkezelenő* mellett van egy, amiből kiesett a tömés.” „az alap által *társfinanszírozandó* hasonló típusú intézkedések”

volt példa. Az általános és a határozott ragozású szóalakokat ugyanazon típusba soroltam. Ellenkező esetben ugyanis a tárgyas szintaktikai viszonyokat erőteljesebben asszociáló igék jóval magasabb értékeket kaptak volna a jellemzően általános ragozású igéknél (vagyis ezen az alapon a tárgyas igék automatikusan konvencionálisabbnak bizonyultak volna a tárgyatlanoknál).

5. táblázat. Az inflexiós konstrukciók típusgyakorisága

PRS.IND				PRS.CON				PST.IND				PST.CON				IMP													
SG		PL		SG		PL		SG		PL		SG		PL		SG		PL											
1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3						
25	13	75	31	2	55	7	2	12	7	1	2	22	3	58	17	1	46	2	0	3	0	0	1	8	7	14	15	1	8

6. táblázat. Az igenévi konstrukciók típusgyakorisága

Folyamatos melléknévi igenév	Befejezett melléknévi igenév	Főnévi igenév	Személyragozott főnévi igenév	Határozói igenév
25	48	228	18	33

Az inflexiós konstrukciók típusgyakoriságából nyilvánvalóan kevesebb következtetés vonható le az egyes igék mintázatának előző részben tárgyalt kiterjedéséhez képest. Bizonyos paradigmatis értékek megjelenése összefügg az adott ige jelentésével, amelyben nagy eltérések is lehetnek. A szójelentéssel kapcsolatos enciklopédikus tudásunkat figyelembe véve például érthető, hogy az általában egy színészre vonatkozó *főszerepel* ige egyes szám harmadik személyben (*főszerepel*, *főszerepeli*, *főszerepelt*) jelenik meg. A befejezett melléknévi igenév relatíve magas típusgyakorisága viszont kvalitatív szempontból is értékelhető. Főként, mivel bizonyos igéknél a befejezett melléknévi igenévi alak (az ige más szóalakjainak viszonylatában) kiugró tokengyakoriságot is mutat: *sorozatgyártott*, *hangszigetelt*, *szálcsiszolt*, *kontraszelektált*, *légkondicionált*, *hőszigetelt*, *társfinanszírozott*, *génmanipulált*, *finomhangolt*. Ezek az alakok önmagukban nem képeznek produktív összetételi mintázatot, ám – főként a folyamatos melléknévi igenévi alakokkal való összevetésben – legalábbis úgy tűnik, hogy a névszói összetétel alapú igék befejezett melléknévi igenévi alakjai hajlamosak leginkább a lexikalizálódásra (és melléknévesülésre).

Noha az adatbázis felépítésének módja (a főnévi igenevekre való keresés) nyilvánvalóan torzító hatását, a főnévi igenév gyakoriságának (legtöbb inflexiós típusra vonatkozatható) nagyságrendi eltérése mindenesetre árulkodó a mintában. A főnévi igenévi konstrukció jelentőségét az összetett igéknél az is alátámasztja, hogy a főnévi igenév az egyik leggyakoribb szóalak a kiterjedtebb inflexiós mintázatokban is. Ez összefüggésben állhat a főnévi igenévi konstrukció átmeneti jellegével, vagyis azzal, hogy a főnévi igenévi konstruálás révén a derivátum igei jelentése kevésbé távolodik el a vonatkoztatás főnévi alapjától. A főnévi igenévi használat motivációja és jellege (célhatározói viszony, segédigei konstrukció stb.) azonban további vizsgálatot igényel.

7. Összegzés

A tanulmányban egy régóta ismeretes, eddig periférikusnak tartott, ám a mai magyar nyelvben terjedni látszó nyelvi jelenséget, a névszói összetétel alapú igéket vizsgáltam. A névszói összetétel alapú igék két nagy csoportját különböztethetjük meg. Egyfelől azon összetett igéket, amelyek a *-z* és *-l* képzős, nem összetett szavak által is képviselt denominális igei sémát dolgozzák ki (lásd *sárkányrepülőzik*), illetve azokat, amelyeknek alaki kidolgozása a névszói összetétel utótagjára épül (*sárkányrepül*). Az utóbbi csoportba tartozó igék igen változatosak, az alaki kidolgozás jellege alapján megkülönböztetem a konkatenatív, a szóelvonásos és a paradigmaticus mintázatot. Az alaki kidolgozás e három altípusa közötti különbség azonban hangsúlyozottan felszíni és epifenomén jellegű, ugyanis magasabb általánosságú szinten a különböző típusokat képviselő igék azonos szóalapú analógiás műveletekre és asszociatív viszonyokra támaszkodnak. E séma általánosságban is tanulságos a morfológiai konstrukciók tipológiája szempontjából, mivel szemben a dominánsan kimenetalapú általánosításokra épülő konstrukciókkal (lásd [(C)(C)VC:Og] – *battyog*), valamint a forrásalapú és kimenetalapú általánosításokra egyaránt támaszkodó konstrukciókkal (lásd [[N-*i*]_{ADJ}-*lAg*]_{ADV} – *informatikailag*), a névszói összetétel alapú igei konstrukció pusztán forrásalapú általánosításokra támaszkodik, vagyis olyanokra, amelyek az alaki leképezés módjáról tartalmaznak információt, a kimenetről azonban – alaki oldalon – nem. Ugyanakkor a szemantikai póluson az összetett ige fogalmi vonatkoztatásának alapja egyértelműen a – valamilyen emberi tevékenységet és kulturálisan értelmezhető fogalmi keretet előhívó – névszói összetétel, ezáltal az összetett igék kifejezetten alacsony mértékű kompozicionalitással

jellemezhető (lásd *szerepjátszik* 'szerepjátékkal játszik', *sárkányrepül* 'sárkányrepülővel repül'). A komponensek közötti szemantikai viszonyok háttérbe szorulása a magyar ige magmondatként való funkcionálásával is összefüggésben van. Nagyon kis számban előfordulnak ugyanakkor olyan összetett igék, amelyek vélhetően nem egy már meglévő névszói összetételből indultak ki, és amelyek mindegyike kompozicionálisan páciens előtagot tartalmaz (lásd *telefonleszerel*), ami egy névszói összetételektől függetlenebb összetett igei konstrukció potenciális létrejöttét jelezheti.

Ami a gyakorisági tényezőket illeti, az utótagok típusgyakorisága magasabb az előtagokénál, és ezt vélhetően az összetételek kategorizációval való összefüggése motiválja. Továbbá az összetett igei konstrukció produktivitására utalhat a hapaxok nagy száma, valamint az is, hogy a mintában fellelhetőek voltak az inflexiós mintázatuk alapján viszonylag erősen konvencionizálódott (lásd *tömegközlekedik*) és lexikalizálódott igék (lásd *mennydörög* 'emelt hangon beszél'), illetve igenévi alakok (lásd *génmanipulált*, *szorozatgyártott*). A morfológiai újraelemzés szerepét az összetett igék létrehozásában önmagában kétségessé teszi, hogy a séma kiterjed a begyakorlott főnévi alaptagú jelzői alárendelésekre is. Az összetett névszók begyakorlottságának és konvencionálisának ugyanakkor lehet szerepe az összetett ige elterjedésében, mivel a viszonylag konvencionális összetett igéknek a névszói alapszavuk is gyakori (az implikációs viszony azonban egyirányú).

A tanulmány a névszói összetétel alapú igék valós nyelvi adatok alapján történő, használatalapú konstrukciós morfológiai leírását célozta, ugyanakkor az összetett igék működésének megértése a megvalósulások finomelemzését is igényelné, valamint számos további, elsősorban szintaktikai és szövegtani kutatási irányt vet föl. Nem világosak a főnévi igenév magas típus- és példánygyakoriságának motívumai, ahogy az sem, hogyan illeszkedik alternatív konstruálási módként az összetett ige a magyar konstrukciók hálózatában az egyéb, több komponenst tartalmazó szerkezetek (például funkcióigés konstrukciók) közé. Emellett az összetett ige használatának kontextuális (és kotextuális) vizsgálata ugyancsak hozzájárulhat a szerkezet alaposabb megértéséhez.

Irodalom

- Aronoff, Mark 1976. *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge: The MIT Press.
- Bauer, Laurie 1983. *English word-formation*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139165846>
- Blevins, James P. 2006. Word-based morphology. *Journal of Linguistics* 42: 531–573. <https://doi.org/10.1017/S0022226706004191>
- Béres Erzsébet 2009. A szóelvonás mint a szóalkotás egyik módszere. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* IV(1): 13–19.
- Booij, Geert 2010. *Construction Morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- Bybee, Joan 2001. *Phonology and language use*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612886>
- Bybee, Joan 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511750526>
- Croft, William – Cruse, Alan 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803864>
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.) 2003. *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Fehér Krisztina 2013. Analógia és hálózatmodell. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Analógia és modern nyelvtan*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. 66–87.
- Gertsner Károly 2006. A magyar nyelv szókészlete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 437–480.
- Goldberg, Adele 1995. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Haspelmath, Martin 2022. Against „lexicalization” (and what to replace it with). In: *Choosing your Words: Lexicalisation and Grammaticalisation in Greek and Latin*. Institute of Advanced Studies in the Humanities and Social Sciences. 2022.04.1–2.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 663–895.
- Istók Béla 2018. *Internetes futballnyelvhasználat*. Eger: Líceum Kiadó.
- Joseph, Brian D. 2001. Diachronic Morphology. In: Spencer, Andrew – Zwicky, Arnold (eds.): *The Handbook of Morphology*. Oxford: Blackwell.
- Kalivoda Ágnes 2021. Az igekötők produktív kapcsolódási mintái. *Argumentum* 17: 56–82. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2021/4>

- Kapatsinski, Vsevolod 2013. Conspiring to mean: Experimental and computational evidence for a usage-based harmonic approach to morphophonology. *Language* 89(1): 110–148. <https://doi.org/10.1353/lan.2013.0003>
- Kiefer Ferenc 2000. A morfológia. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 23–73.
- Kiefer Ferenc 2003. Alaktan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 189–283.
- Laczkó Tibor 2000. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 293–407.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 503–660.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford: Stanford University Press.
- Leino, Jaako – Östman, Jan-Ola 2005. Constructions and variability. In: Fried, Mirjam – Boas, Hans C (eds.): *Grammatical Constructions: Back to the roots*. Amsterdam: John Benjamins. 191–213. <https://doi.org/10.1075/cal.4.12lei>
- Lengyel Klára 2000. Ritkább szóalkotási módok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lieber, Rochelle 2005. English word-formation processes. In: Štekauer, Pavol – Lieber, Rochelle (eds.): *Handbook of Word Formation*. Dordrecht: Springer. 375–427. https://doi.org/10.1007/1-4020-3596-9_16
- Mattes, Veronika – Dressler, Wolfgang U. 2021. Conclusions. In: Mattes, Veronika – Sommer-Lolei, Sabine – Korecky-Kröll, Katharina – Dressler, Wolfgang U. (eds.): *The Acquisition of Derivational Morphology: A cross-linguistic perspective*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 289–304. <https://doi.org/10.1075/lald.66>
- Mel'čuk, Igor 2001. Formal processes. In: Booij, Geert – Lehmann, Christian – Mugdan, Joachim (eds.): *Morphologie / Morphology*. Berlin, New York: de Gruyter. 523–535.
- MNSZ ~ Oravec, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. *Proceedings of LREC 2014*. 1719–1723.
- Nesset, Tore 2008. *Abstract phonology in a concrete model: Cognitive linguistics and the morphology-phonology interface*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110208368>

- Palágyi László 2020. -Ó és -Ás képzős alakok és alapigéik hálózati megközelítése. In: Balázs Géza – Imrényi András – Simon Gábor (szerk.): *Hálózat kutatás. Hálózatok a nyelvben*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság. 297–318.
- Palágyi László 2021. A magyar nomen actionis és metonimikus kiterjesztései. *Argumentum* 17: 374–398. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2021/19>
- Pusztai Ferenc 1998. Új szóalkotásunk szóhangulata. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv – stílus – irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest. 468–471.
- Pusztai Ferenc 1999. A szóalakutánczás elve és kategóriája. Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 266–271.
- Rebrus Péter 2019. A magyar névszói inflexiók rendszer a szó és paradigma modellben. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 109–147. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2019.2.202>
- Simonyi Zsigmond 1903. Elvonas: képzők és látszólagos képzők elhagyása. *Magyar nyelvőr* 32(9): 467–482.
- Štekauer, Pavol 2015. Backformation. In: Müller, Peter O. – Ohnheiser, Ingeborg – Olsen, Susan – Rainer, Franz (eds.): *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe*. Berlin, New York: de Gruyter. 340–352. <https://doi.org/10.1515/9783110246254-020>
- Szilágyi N. Sándor 2013. A mi (rend)szertelen nyelvünk. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Analógia és modern nyelvléírás*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. 335–363.
- Tanos Bálint 2012. Határozószó-képzési produktivitás kvantitatív keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 59–69.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 19–49.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–465.

Verbs based on compound nouns in Hungarian

The paper investigates a long-known, hitherto considered peripheral, but nowadays spreading linguistic phenomenon in Hungarian, namely verbs based on compound nouns. The corpus-based research is conducted on a larger amount of data than previous studies. The analysis of the data allows us to distinguish between two large groups of compound verbs. On the one hand, compound verbs that elaborate the denominational verbal schema represented by non-compound words with *-z* and *-l* and, on the other hand, those whose formal elaboration is based on the head of the compound noun. The verbs in the latter group are very diverse, with concatenative, back-formation and paradigmatic patterns distinguished on the basis of the nature of the formal elaboration. The concept of morphological reanalysis is well known in the literature for compound verbs created via back-formation, but it is called into question by the fact that compound verbs created via cross-formation and forward-formation are also subject to the pattern. Despite their formal variability, at a higher level of generality, verbs representing different types rely on the same word-based analogy operations and associative relations. The same analogical operation can result in affixation, affix substitution, and back-formation from the point of view of the compound noun, depending on whether the head of the compound noun is the base, derivative or sister verb of the verb it activates. The high number of hapaxes and the presence in the sample of verbs that are relatively highly conventionalised and lexicalised according to their inflectional pattern are indicative of the productivity of compound verb construction. In other words, the compound verb pattern seems to be strongly spreading and the entrenchment of particular compound verbs is increasing.

Keywords: compound verb, back-formation, derivational schema, analogy

Palágyi László

<https://orcid.org/0000-0002-1437-4746>

Eötvös Loránd Tudományegyetem

palagyi.laszlo@btk.elte.hu

POMÁZI BENCE – KUGLER NÓRA

**Egy periférikusnak tartott névutós konstrukció
(*mellé(je)*-/*utánav* N.DAT) és alternatívái
a téri-összetartozási viszonyok kifejezésében***

Kivonat

A tanulmány egy periférikus szerkezettypussal (például *melléje nyúltam a blokknak; utána mentem a tisztnek*) és a hozzá köthető alternatív konstruálási módokkal foglalkozik. A kutatás középpontjában álló szerkezetek igei komponense alapjelentésében mozgásos folyamatot konstruál meg, az N.DAT/GEN, illetve az N.DAT/GEN *mellé(je)*, *utána* kifejezés szemantikai szerkezete pedig szintén tartalmazza a mozgás irányulását, illetve végpontját, amely a szerkezetben egy *-nAk* ragos komponenssel dolgozható ki. Tanulmányunkban az olyan *mellé(je)*, *utána* személyhez lehorgonyzott névutót (illetve személyes névmást vagy igekötőt) tartalmazó szerkezeteket vizsgáljuk, amelyekben az ige a névutó és az *N-nAk* kifejezés között áll. A korpuszadatokon alapuló vizsgálat áttekinti, hogy bár a szórendi helyzet alapján a *mellé(je)/után(a)* komponens értelmezésében felmerülhet mindhárom szófaji kategorizáció (névutó, személyes névmás, igekötő), a függőségi elemzés az adatok jelentős részében a névutói kategorizációt támasztja alá. A tanulmány bemutatja, hogy a korpuszban adatolható konstrukciók részben megtartották a tériviszony-jelölő szerepüket, részben viszont absztrahálódtak is. A szerkezeteket hálózatos elrendezésükben szemlélve, továbbá a közelség ikonikus elvére támaszkodva mind a kategóriák, mind a mintázatok esetében rugalmas, a kohezivitásra érzékeny leírás adható.

---

* A tanulmány részben a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával, részben az NKFIH 129040, *A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás* keretében készült.

Kulcsszók: névutó, igekötő, személyes névmás, episztemikus lehorgonyzás, grammatikalizáció, ikonikusság, szórend

1. Bevezetés

A tanulmány egy különleges szerkezetípussal (lásd (1b), (2b)) és annak szórendi konstruálási módjaival foglalkozik a kognitív grammatika elméleti keretében (Langacker 2008, 2009a; Tolcsvai Nagy szerk. 2017).

- (1a) Kopunovics pedig a kipattanó *labda mellé fejelt*. (#215952646)
- (1b) Tököli az 5-ösön *melléfejelt Gera beadásának*, [...] (#526353166)
- (2a) Venczel megindul, messziről, *a nagyfiú után törtet*. (#276463771)
- (2b) A kalauzlány megint rászólt, mikor *utána törtetett a leszállóknak*. (#42305203)

A fenti, az MNSZ-ből származó adatokkal¹ illusztrált alternatív szerkezetek² ígéje egy mozgásos folyamatot dolgoz ki (*fejel* 'fejvel labdát mozgat', *törtet* 'intenzív előre haladó mozgást végez'), amely a szemantikai szerkezetében tartalmazza a mozgás irányulását, annak szándékolt végpontját. A szerkezetek másik komponensét a jelen vizsgálat a *mellé(je)*, *utána* kifejezésekre szűkíti, de természetesen mások is előfordulhatnak ilyen konstrukcióban. A *mellé*, *után(a)* kifejezés kategorizációja egyértelműen névutó az (1a), (2a) példában, míg az (1b), (2b) példákban önmagában a szófaji kategorizáció is problematizálható, az (1b) esetében arra számíthatunk, hogy a szakértők inkább igekötőnek tartanák, a (2b) esetében pedig megoszlanának a kategorizációs döntések. Az (1b) esetében nem az egybeírás a perdöntő, hanem az a kohezió a *mellé* és az ige viszonyában, amelyre az írásmód ikonikusan reflektál. A *mellé*-v konstrukciónak ugyanis már konvencionálódott az 'elhibáz' jelentése (lásd *melléfog*, vö. ÉrtSz.).

¹ A dolgozat tényleges nyelvi adatokra, főként az MNSZ adatbázisára támaszkodik (v2.0.5. Oravecz-Váradai-Sass 2014), az MNSZ-adatokat külön forrásmegjelölés nélkül szóazonosítóval közöljük. A más forrásból származó adatok után zárójelben a forrást adjuk meg (például Google – a Google keresőmotorjával nyert adatoknál).

² Az a) és a b) jelű fenti példák nem alternatív sorok abban az értelemben, hogy csak szórendjükben különböző szerkezetek lennének (vö. Kugler 2020), látható, hogy a párok a morfoszintaktikai jelöltség szempontjából is eltérőek, alternatív konceptualizációt tükröznek (Langacker 2008: 55), ilyen értelemben tekintjük őket alternatívnak.

A hagyományos nyelvelírások a vizsgált kifejezések többszófajúságáról úgy nyilatkoznak, hogy amennyiben a *mellé, után* lexémák hangsúlytalanul követnek egy névszót (tipikusan főnevet), és azzal együtt épülnek be (határozóként) a mondat szintaktikai hálózatába, akkor ezek szófajlag névutók (l. (1a), (2a)). Amennyiben lehorgonyzódnak személyhez (vagy másként: személy-paradigmájuk van, lásd *mellém, melléd, melléje...*; *utánam, utánad, utána...*), a hagyományos leírás személyes névmásként kezeli őket (Balogh 2000a: 258). A személyreferencia ellenőrzésének egyik módja az szokott lenni, hogy ezek a névmások nyomatékosíthatók a személyes névmás alapalakjával (vö. *én-mellém, temelléd, őmellé...*; *énutánam, teutánad, őutána...*). Igéhez kötődve pedig igezőként kategorizálja őket (például *mellétesz, utánajár*; vö. Balogh 2000b: 266).

A szakirodalom már korábban is felfigyelt a *-nAk* ragot vonzó olyan névutós szerkezetekre, amelyekben az ige a névutó és a *-nAk* ragos kifejezés között áll (lásd É. Kiss 1998; Hegedűs 2010; Rákosi 2021: 300–302). A *mellé(je)/utána* (és más hasonló) igezőtős / névutós / személyes névmási szerkezetek szintaxisbeli és szófaji kezelésével kapcsolatban a strukturális szemléletű leírások (bináris jellegű) döntéshelyzetbe kerülnek. Például a transzformációs generatív grammatika keretében a frázisstruktúra más-más pozíciójában kell elhelyezni a fenti a) és b) jelű alternatív szerkezetek egyező kifejezését. É. Kiss (1998: 108–109) például az *alá* névutó esetében (például *a fa alá futott*) úgy tudja kezelni az *aláfutott a fának* szerkezetet, hogy a névutós frázisból (a PP-ből, *a fa alá*) eltávolítja a névutó vonzatát (*a fa*), majd a P fejét (*alá*) igemódosítói pozícióba kimozzgatja, ehhez az is szükséges, hogy azt P (névutó) helyett VM (igemódosítói) jeggyel lássa el ([+VM]).

A jelen tanulmány újdonsága – a funkcionális kognitív perspektíva alkalmazása az alternatív szerkezetek leírására – azt teszi lehetővé, hogy az egyes konstrukciókat ne egymástól függetlenül vagy egymásból deriválva, hanem azok hálózatos viszonyaiban értelmezzük. A szerkezetek egyszerre konceptualizálhatják a birtokos szerkezettel összefüggő ÉRINTKEZÉS viszonyt, valamint – az előbbi viszony téri feldolgozásától (vö. Tolcsvai Nagy 2005) szintén nem függetlenül – az irányjelentést.

A tanulmány 2. fejezete bemutatja az elméleti keretet és a szakirodalmi előzményeket. A 3. fejezetben a kutatás módszertana olvasható, a kutatási eredményeket a 4. tartalmazza. A tanulmány összeggel zárul (5.).

2. A vizsgálat elméleti, szakirodalmi megalapozása

2.1. A névutók grammatikalizációja

A névutók (ahogy a velük viszonyba hozható igekötők is) grammatikalizációs folyamatokkal keletkeznek (vö. Dér 2008). A folyamatot a névutókra általánosan felvázolva az érvényes, hogy a grammatikalizációs folyamatban a részletezett konceptuális jelentéssel rendelkező lexikális elem jelentése egyfelől absztrahálódik, sematikusabbá válik, másfelől grammatikai viszonyjelentéssel gazdagodik (vö. Sweetser 1988). A folyamatban összetett szerkezet vesz részt (például *után* 'út.PX3SG.SUP.ESS'; TESz. 3: 1039; EWUng. 1581), amelyben egy konceptuális jelentésű nyelvi elem (*ut* 'út') olvad össze egy (vagy több) grammatikai jelentésű elemmel (például az *után* esetében egyes szám 3. személyű birtokost jelölő morfémaival és locativusi/superessivusi *-n* esetraggal), és együtt szilárdulnak meg lexikalizációs folyamatban. A névutók forrásszerkezetében szereplő lexikális egységek általában az emberi tapasztalás alapfogalmai közül kerülnek ki (Dér 2008), ezek a fizikai lokációt lehetővé tevő kifejezések, például tárgyak, helyek, testrészek nevei (Zsilinszky 1991: 442).

Az *után(a)* névutó tehát az *út* főnévből jött létre, a történetileg elsődleges jelentése a birtokos személyjel által jelölt összetartozási viszonyt is leképezte, 'valakinek/valaminek az útján' volt. A gyakori használat során grammatikalizálódott névutóvá, lexikalizálódottan 'valamilyen helyet, időt követően', majd még elvontabb jelentésekben (például *Jókai után szabadon* [MNSZ #82909754]). A relációban egy elsődleges, a figyelem előterében álló szereplő (trajektor, rövidítve: tr) téri (vagy elvontabb) feldolgozása egy háttérben lévő szereplő viszonyában (landmark, rövidítve: lm) történik (Langacker 2008: 70 kk.; Tolcsvai Nagy 2017: 320). Mivel a birtokos morfológiai jelöltsége a grammatikalizáció során elhomályosult, az *UTÁN* VISZONY személyhez való lehorgonyzása (G 'grounding', Langacker 2008: 259; Tolcsvai Nagy 2017: 301) a szerkezet egészes kezeléséhez kapcsolódik, minden számban és személyben lehetséges a landmark alaki jelölése (lásd *utánam, utánad, utána, utánunk, utánatok, utánuk*).

A *mellé* a *mell* főnév E/3. birtokos személyjeles alakjából, az *-é* lativusraggal keletkezett (TESz. 2: 883; EWUng. 957) a toldalékok fúziójával.³ A *mellé*

³ Az ŰESz. is megjegyzi, hogy a *mellé* alakban az *-é* birtokos személyjel rejtve marad a lativusrag miatt, tehát a birtokos viszony itt is megjelenik, csak alakilag egybeesik a lativusi viszony ragjával.

azonban az etimológiát nem ismerő anyanyelvi beszélők számára is egyes szám harmadik személyűként reprezentálható landmarkkal asszociálódik (vö. *mellém, melléd, mellé*), de éppen a fúzió miatt a lehorgonyzás alak jelöltsége is motivált (*melléje*) (lásd részletesen a 2.2. pontban). Az *után* és a *mellé* névutók között különbség tehát, hogy míg névutói használatban mindkettő birtokos szerkezetből keletkezett, az *után* névutó esetében ez a megszilárdult szóalakban alakilag is felismerhető (vö. *hátán*), míg a *mellé* esetében nem.⁴ A legfrissebb etimológiai szótár, az ÜESz. a *mellé* lexémát névutóként 1372 utántól, határozószóként lativusi jelentésben 1476 környékéről adatozza. Az *utána* személyjellel névutóként 1588-tól adatozható, míg határozószóként már a Jókai-kódexben is található rá példa (1372-től).

A birtoklás jellegű összetartozási viszony a téri feldolgozástól nem független. Tolcsvai Nagy (2005) szerint a birtokos viszony elemeinek kapcsolata egy térbeli viszony metaforikus kiterjesztése. A konstrukció referenciapont-szerkezetként működik (Tolcsvai Nagy 2005: 52; vö. Langacker 2008: 83–84), amelyben egy célszerkezet ('birtok') eléréséhez mentális kiindulópontot biztosít egy referenciapont ('birtokos'). A célszerkezet a birtokos szerkezet alaptagja, a bővítmény pedig a referenciapontot dolgozza ki. A macska és a bajusz összetartozásának fogalmi és nyelvi megkonstruálása számára a macska a jó kiindulópont, az állat mentális feldolgozásán keresztül nyílik jó elérési útvonal a bajusz konceptualizációjához. Erre reflektál a *macska bajsza* szerkezet. A magyar birtokos jelzős szerkezet jellemzője ugyanakkor, hogy a referenciapontként szolgáló entitást sematikusan (birtokos személyjellel, lásd *bajsza*) a célszerkezetet színre vivő alaptagon megjelenítjük, ezért főnévvel történő kidolgozása el is maradhat.

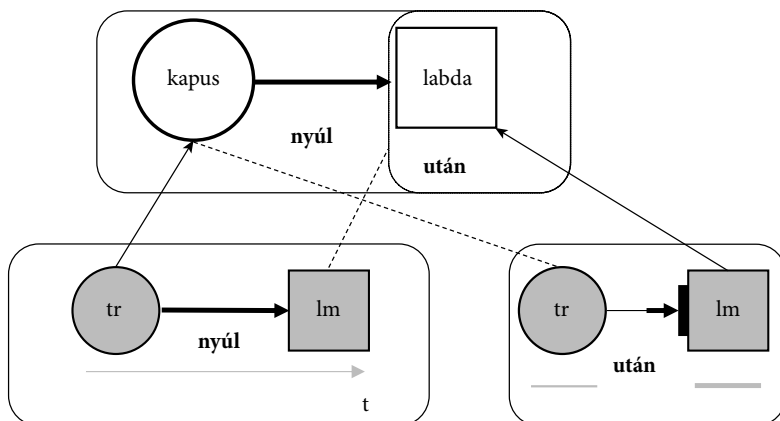
2.2. A vizsgált névutós szerkezet leírásának, modellálásának problematikája

A fentebb keletkezéstörténetükben tárgyalt névutók (*után, mellé*) és személyes névmások (*utánam, utánad, utána* stb.; *mellém, melléd, mellé* stb.) úgy dolgozzák fel az elsődleges szereplő téri vagy elvontabb viszonyát, hogy egyrészt specifikálják magát a viszonyt (az *után* sorrendet feltételező, például rákövetkezési viszonyként, a *mellé* horizontális, inkább szimmetrikus elrendeződéséért), másrészt a névutók jelentésszerkezetében két kidolgozási

⁴ Vö. *melle* – felismerhető birtokosság irányjelentés nélkül; az irányjelentést jelölni kell: *melléhez*; a jelölők a produktív mintázatban nem fuzionálnak, vö. *melléhez*.

tartomány is van a viszonyban álló szereplők, a trajektor és a landmark számára (lásd az 1. ábrában szürke háttérrel jelölve a kidolgozási oldalt, nyíl jelöli a kidolgozást, pontozott vonal a megfelelést). A birtokos szerkezetből grammatikalizálódott névutók sajátossága az, hogy sematikus meg is jeleníthetik a landmarkot (például *mellé* – E/3. személyűként reprezentált landmarkkal).

A névutónak (például *után*; lásd a *labda*_{landmark} *után*) ez a jelentésszerkezete kerül összeegyeztetésre az igei konstrukcióval (például *nyúl*; lásd a *kapus* _{Ágens/trajektor} *nyúl a labdáért*_{Cél, Direkció/landmark}) oly módon (lásd az 1. ábrát), hogy a névutó trajektora azonos az ige trajektorával. Az ige megkonstruálja a trajektort és a landmarkot összekapcsoló temporális relációt ('végpontra/célra irányuló kézzel végzett mozgás', a temporális relációt az 1. ábrában a nyíl és a t tengely szimbolizálja), míg a két szereplő közti téri viszonyt ('trajektor az adott elrendezésben követi a a landmarkot') a névutó viszi színre (a szeriális elrendeződést a vonalak szimbolizálják, a direkciót a nyíl, illetve a landmarkkal való célzott érintkezést jelölő vastag felszín jeleníti meg az ábrában).

1. ábra. Az igei, valamint a névutós kompozitumszerkezet kidolgozási viszonyai és integrációja

A személyes névmások jelölik a személyhez való lehorgonyzást (vö. *utánam*, *utánad*, *utána*; *mellém*, *melléd*, *mellé(je)*), a névutótól (vö. *után*, *mellé*) eltérően alakilag jól felismerhetően. Ezzel betagozódnak a szereplők személyhez kötésének, lehorgonyzásának morfológiai mintázataiba (vö. *háza* : *utána*; *meséje* : *melléje*). A műveletet motiválja, hogy a lehorgonyzott (UTÁN, MELLÉ)

viszony kifejezésében a birtokos szerkezet ÖSSZETARTOZÁSI VISZONYKÉNT⁵ értelmezhető, de alakilag nem vagy nehezen felismerhető. A *mellé* tehát nem áll a morfológiai mintázat alapján erős asszociatív kapcsolatban például a *fejéhez* szóalak konstrukciós sémájával (N_{TESTRÉSZ}.PX3SG.LAT/ALL), a grammatikalizációja miatt érthető is, hogy nem ezt a sémát „valósítja meg”.

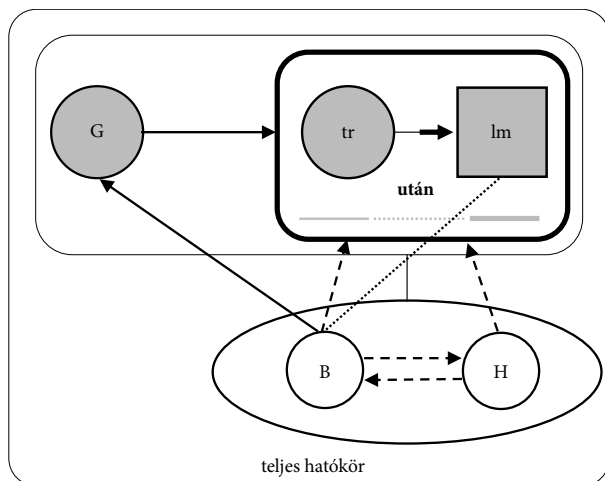
A vizsgált személyes névmások jelentősen eltérnek a személyes névmások alapalakjaitól, amelyek személyt profilálnak. Az *én* személyes névmási alapalak szemantikai profilja a megnyilatkozó személye, hasonlóan például az *ember* főnévéhez, amelynek a profilja szintén személy – azzal a lényeges különbséggel, hogy a személyes névmás alapvetően deiktikus természetű (Laczkó 2006: 48). Az *utánam*, *mellém* (stb.) kifejezések profilja egy viszonytípus, az *utánam* esetében például egy relációtípus: az adott nézőpontoszerkezetben 'a tr az ösvényen követi a lm-ot' vagy 'a tr cselekvése időben később van, mint a lm cselekvése'⁶ (lásd a 2. ábrán a profilált viszonyt jelölő vastagított keretben, a figyelem közvetlen hatókörében). Ez a viszony horgonyzódik le a landmarkként megértett szereplő személyéhez, és ezáltal a kifejezést a viszonytípust megvalósító példányként értjük meg (Langacker 2008: 264; Tolcsvai Nagy 2017: 301). Az *utánam*, *mellém* személyes névmás esetében a lehorgonyzó elem (G a 2. ábrában) biztosít a viszonyhoz deiktikusan megérthető elérést:⁷ a landmark 'én', a megnyilatkozó', vagyis a megnyilatkozó objektívizáltan konstruálja meg önmagát a lehorgonyzó kifejezésben (lásd a B és a G közötti folyamatos nyilat). (A beszélő és a landmark közötti megfelelést a pontozott vonal jelöli a 2. ábrában; a diskurzus alapjával, a beszélőtársak együttes figyelmi működésének terével a közvetlen érintkezést a folyamatos vonal, a figyelmet a szaggatott nyíl szimbolizálja.)

⁵ Vö. Hadrovics 1969; Tolcsvai Nagy 2005; Pomázi 2022.

⁶ A magyarban ugyanis az időben ELŐTTE – UTÁNA viszony 'korábban' – 'később(en)' értelmű, tehát a magyarban is van példa arra, hogy a téri viszony időre való kiterjesztése komplex nézőpontoszerkezetekben megvalósuló konceptualizáció.

⁷ Hasonló, de a viszony személyhez kötése szempontjából közvetettebb ez főnévvel kidolgozott landmark esetén. A *fejemhez* kifejezés profilált relációja (allatívisi, '-hoz' viszony) úgy kötődik E/1. személyű szereplőhöz (lásd *fejem*), hogy a főnév (*fej*) kidolgozza a '-hoz' viszony landmarkját, és ez a landmark válik a megnyilatkozó keretén keresztül elérhetővé.

2. ábra. A viszony episztemikus lehorgonyzásának modellje az *utánam* személyes névmás példáján

Ez az elemzés alkalmas arra, hogy rehabilitáljuk a hasonló személyes névmásokat (például *hozzám, hozzád, hozzá; velem, veled, vele*), amelyeket a strukturális elemzés úgy kezelt, hogy ezekben egy toldalékhoz (lásd Antal 1964: 122) személyrag kapcsolódik. É. Kiss (1998: 109) egységesen személyragos névutóként kezeli az *utánam; hozzám, velem* kifejezéseket. A viszonyjelölő kifejezés (például *után*) a személyes névmásban (például *utánam, utánad, utána*; továbbá például *hozzám, velem*) ugyanolyan értelmezést kíván meg szemantikailag, mint a határozószók elemzése. A határozószótól való elkülönbözést a személyhez való lehorgonyzás képviseli, nem a kifejezés névutói státusza. A magyarban ugyanis a személyragozás nem kíván meg kidolgozó bővítményt (vö. É. Kiss [1998: 110]-ben „rejtett személyes névmási vonzat”-ot feltételez, amellyel a névutót egyeztetni kell), hanem a személyjelölés elvégzi a lehorgonyzást, ezért a lexikális kidolgozás csak lehetőség, nem feltétel, és inkább a referenciálisan nem mindig egyértelmű vonatkozás (3. személy) esetén történik meg.

Az episztemikus lehorgonyzás műveletének a sajátossága, hogy nem érinti a profilálást (Langacker 2008), a kifejezés profilját a lehorgonyzott kifejezés adja, a lehorgonyzó elem nem helyeződik a figyelem előterébe. Tehát a személyes névmási *utána, mellé(je)* episztemikusan lehorgonyzott VISZONYT profilál. A landmark a lehorgonyzás révén, deiktikusan válik elérhetővé,

lexikális (de feldolgozásában akkor is deiktikus) kidolgozására általában nem kerül sor, ám ez is lehetséges (például *énutánam*).

A vizsgált kompozitumszerkezet komponensei egy mozgásos ige, az *után(a)/mellé(je)* lexémák és egy főnév. A főnévi komponens lehetségesen fel tud venni *-nAk* ragot is, amely tovább erősíti azt, hogy a szerkezetben téri viszony dolgozódik fel. A rag történetileg elsődlegesen (sok más határozóraghoz hasonlóan) téri viszonyt konceptualizál (Korompay 1991: 262), és bár ez a jelenkori használatnak is része, korpuszvizsgálatok alapján (lásd Pomázi 2022) már csak periférikus funkciója a ragnak. A téri viszonyt jelölő kifejezések általában összetettebb (és idiomatikussá vált) kifejezések részeként metaforizálódtak (Pomázi 2022: 52–54), például *aláveti magát valaminek* (vö. *alá* 'valaminek az alsó részéhez' *veti magát*), *elébe néz valaminek* (vö. *elébe* 'valami első része felé' *néz*).⁸

A jelen vizsgálat tárgyát képező alternatív szerkezetekkel formális keretben többen foglalkoztak már korábban. A strukturális megközelítések a névutó igemódosítóvá minősítésével és ennek megfelelően a névutós frázis átrendeződésével operálnak. É. Kiss (1998, 2003; lásd az 1. pontban is) és Rákosi (2021) hasonló magyarázatot ad abban az esetben, amikor azt figyelik meg, hogy a lativusi kifejezés átkapcsolódik az igéhez. Ha a cselekmény végpontját jelölő névutós szerkezet kerül igemódosítói pozícióba (É. Kiss 1998: 108–109, 2003: 109–110), akkor a cselekvés befejezett értelmű lesz. Ez motiválható a *-nAk* rag etimológiájával is, hiszen a dativussal ellátott névszó történetileg elsődlegesen egy mozgásos folyamat végpontját jelöli ki (Korompay 1991: 262).

Amennyiben ilyen szerephez kerülnek bizonyos névutók (*alá, elé, fölé, mellé, mögé, alatta, mellette, utána*), akkor a szerkezet igéje felvesz egy dativusi raggal ellátott bővítményt (Rákosi 2021: 300–301). Ennek feltétele, hogy az NP ki legyen emelve a névutós frázisból, és az igei szerkezetbe helyeződjön át (É. Kiss 1998: 108, 2003: 107).

Rákosi nem különíti el a metaforikus kifejezéseket a konkrét téri viszonyt megkonstruáló kifejezésektől, egységesen kezeli szintaktikai szempontból például a (3)–(5) szerkezetet (az alábbiak Rákosi 2021 példái).

- (3) János alávetette magát az akaratomnak.
- (4) Az infláció alatta maradt a várakozásoknak.
- (5) Éva utánanézett a személyzetnek.

⁸ A példákban szereplő kifejezések – a *mellé* névutóhoz hasonlóan – kohezíven képviselik a birtoklásjellegű összetartozást és a lativusi irányt.

Rákosi (2021) regisztrálja, hogy amennyiben a dativusi kifejezés referense élő, és a főnév többes számban van, akkor az igemódosítóként szereplő névutó is kerülhet többes számba, bár elfogadottabb az egyes számú használat.⁹

(6a) Feri utána futott a rendőröknek.

(6b) Feri utánuk futott a rendőröknek.

A *-nAk* ragos kifejezés igét nem tartalmazó szerkezetekben is előfordul, É. Kiss (2003: 107) példája a *háznak messze mögöt*te. É. Kiss a *-nAk* megjelenését a birtokos szerkezetből való eredeztetéssel magyarázza (lásd fentebb a grammatikalizációval foglalkozó részben is).¹⁰

Felmerül annak a kérdése is, hogy az ige előtt álló, személyjeles névutó(i) eredetű kifejezés) milyen szófajú a landmarkot *-nAk* ragos főnévvel kidolgozó szerkezetekben (lásd (1b), (7)).

(7) részegen megint mellényúlt a kilincsnak (Google)¹¹

⁹ Megjegyezzük, hogy a számbeli egyezés nem a birtokos szerkezetre jellemző, hanem csak azokra a szórendi elrendeződésekre érvényes, amelyekben a birtokosságjellegű összetartozási viszonyt megkonstruáló szerkezet tagjai a függőségi viszonyok szempontjából nem alkotnak láncot, nem folyamatosak. Lásd még lejjebb a projektivitásnál (a (8d) példa magyarázatában).

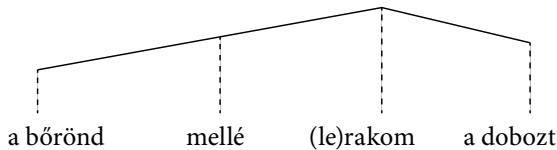
¹⁰ É. Kiss magyarázata szerint a locativusi *mellett* névutó is birtokos szerkezettel magyarázható (*a ház mellett* szerkezet eredetileg 'a ház mellénél'-szerű kifejezés lehetett). Ehhez azt szükséges hozzáfűzni, hogy a *mellett* esetében a morfémakerkezet sem képezi le a birtokosságviszonyt, míg például a *mellé* esetében ez megvan, ha fuzionáltan is. Továbbá a birtokos szerkezettel való asszociálódással a mai napig érdemes számolni, de a névutók esetében nem azonos mértékben (például *valami elé*, *valaminek elé*(be), de *valami után* és nem *valaminek után*, *valami mellett* és nem *valaminek mellett*; az utóbbi *-nAk* ragos szerkezetekre alig van adat az MNSZ-ben [kettő a *mellett* esetében, öt az *után* névutó konkordanciájában *-nAk* ragos főnévre vagy főnévi névmásra L2 L1 ablakban szűrve]. Szükséges a személyjelölés „megegerősítése” a *-nAk* ragos szerkezetben: *utána*, *mellette*, de főnév utáni helyzetben a jelölt szerkezet is ritkán fordul elő). Az ellentmondó, marginális adatok inkább szokatlanok, több esetben elütésre lehet gyanakodni (például „Az embereknek mellett, sztyeppei nomád jellegzetességeket felmutató síremlékekben a VIII. század második felére datálható lótetemek a bolgár-törökök jelenlétére utalnak Molise és Campania területén is” #810025907; „Van, amelyik tükrözésnek mellett nem képes átváltani teljes képernyőre a tévén” #1245028460; „egy időnek után kuszt parancsolni” #11615259; „Négy kinzó hosszú napnak után” #18665330; „A krízisnek csak több évnek után lett vége” #821746276; „Mindnek után úgy süti, hogy...” #32768729; „A Monor Telefon Társaság (MTT) az elmúlt két hónapban elvégzett fejlesztéseknek után mára a teljes körzetére kiterjesztette az ADSL szolgáltatást” #678020831).

¹¹ <https://reasybrown.blogspot.com/2015/12/nem-hos-novella.html> (Letöltés ideje: 2022. 10. 21.)

A (7) példában a *mellé* az igéhez kapcsolódik, az igekötőre jellemző funkcióban és helyzetben fordul elő. A strukturális szemléletű szakirodalomban a szintaktikai kezelés derivatív jellegének a névutó → igekötő átcímkezés, irány felel meg. Ez nem motiválható a nyelvi változás tényeivel (igaz, ez nem is követelménye az említett eljárásnak). D. Mátai Mária (2007: 83–86) elveti a névutó → igekötő szófajváltást, nem elsősorban azért, mert a viszonyszók közötti szófajváltás meglehetősen ritka. Erősebb érv, hogy ezek a többszófajú kifejezések közös, (lativus)ragos (illetve lexikalizálódottan határozószói) előzményre vezethetők vissza, nem hozhatók közvetlenül előzmény → következmény összefüggésbe egymással.

A kifejezések szomszédossága a közelség ikonikusságának megfelelően a szorosabb fogalmi összetartozást képezi le a fonológiai póluson, ezért a függőségi viszonyon alapuló összetartozásnak is szórendi közelség felel meg (Haiman 1983; vö. Langendonck 2007: 405–410).¹² Az irányjelölő kifejezések szórendi variabilitásában más-más kapcsolatok erősödhetnek meg.¹³ A birtokos szerkezetben grammatikalizálódó névutók esetében a folyamat előrehaladásának szimptomája egyrészt a birtokosság esetraggal való jelölésének az elmaradása ((8a), (8b)), másrészt ezzel összefüggésben a főnév + névutó szerkezet szórendi kötöttsége. Mint ahogy azt az 1. ábrával modelláltuk, a névutó által jelölt reláció szemantikailag összeegyeztetődik az ige által jelölt temporális relációval, de attól el is különül, a névutó a landmarkkal van konceptuálisan nagyobb egységben, ennek megfelelően közelségben. Ezt mutatja a (8a) és a (8b) elrendezés (kolligáció), amelyekben a *(le)rak* (tárgymozgatási) folyamat egy példánya van nyelvileg megfigyeltetve a mozgatott tárgy (doboz), valamint a mozgás irányának a kidolgozásával a bőrrönd (landmark) szereplőhöz viszonyítva.

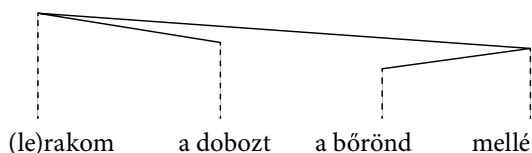
(8a)

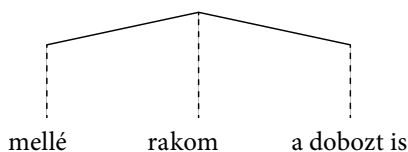
¹² “The linguistic distance between expressions corresponds to the conceptual distance between them” (Haiman 1983: 782).

¹³ Hasonló, de az alábbinál egyszerűbb összefüggésben ragadja ezt meg Hegedűs (2010), a *mellé*, *alá* stb. ige előtti helyzetében (tehát a (8a) szerkezetben is) az igéhez való „átkötődést”, igekötői kategóriát feltételez.

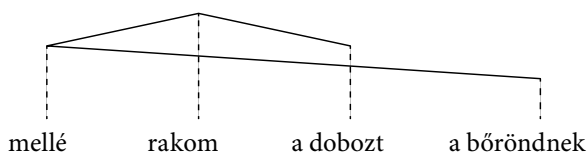
(8b)

(8c)

(8d)

A (8c) elrendezés az irányt kidolgozó *mellé* és a tárgymozgatási folyamat (*rakom*) konceptuális egységét képviseli (irány, tehát nem 'elhibázás' jelentésben is).

A lativusi kifejezés kapcsolódási mintázatai részlegesen elkülönülnek, és ez összefüggésben van a konceptualizáció által motivált szórenddel: a landmarkot kidolgozó szerkezetben inkább névutóként kategorizáljuk ((8a), (8b)), a folyamatot specifikáló szerkezetben inkább igekötőként (8c). A dolgozatban vizsgált periferikus szerkezetben (amilyen a (8d) is) pedig mindkét kapcsolódás hasonló jelentőséghez jut: a tárgymozgatás irány szerinti jellege ('melléakás') és a *mellé* irány landmarkja *-nek* ragos főnévvel részletezve egyaránt része az értelmezésnek. A (8d)-ben a *mellé* szórendi közelsége az igével a szorosabb kapcsolatot jelzi, ez kezdeményezheti, hogy a folyamatot 'melléakás'-ként értsük meg. Ugyanakkor a morfoszintaktikai jelöltség érzékelteti a *mellé* és a *bőröndnek* az összetartozását

is.¹⁴ Az utóbbi függőségi viszonyként nem tipikus, mert „sérti” a projektitivás elvét: a *bőröndnek* bővítmény távol kerül alaptagjától (*mellé*), és egy másik, az alaptagját is domináló kifejezéshez (*rakom*) közelebb helyezkedik el.¹⁵ A *mellé* bővítményének (*bőröndnek*) távolra kerülése előidézheti azt, hogy a szereplőt (*bőrönd*) már nem annyira a téri viszonyítás alapjaként (Im) kezeljük, hanem a *mellé* irány részletezéseként vagy esetleg a ’mellérakás’ folyamat „érintett” szereplőjeként (a *bőrönd* így már nem egymagában, hanem a doboz „társaságában” lesz az adott helyen).

A szórendi közelség felkínálja a kifejezések nagyobb integráltságban történő feldolgozását, de egyrészt skaláris az, hogy milyen erős lehet a szomszédos kifejezések között a fogalmi összetartozás, másrészt a szórendi közelség csak kezdeményező és nem prediktív. A konceptuális összetartozás felismerésében meghatározó a szemantikai szerkezetek és a morfoszintaktikai jelöltség összeegyeztethetősége, valamint a kifejezések együttes előfordulásának a gyakorisága az adott szórendben.¹⁶

Hegedűs (2010) ezzel kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy a történeti vizsgálatok alapján az ómagyar korban több névutó jelent meg jelölt (*ragos*) szerkezetben, mint ma. Ma ez inkább csak az irányjelölőkre jellemző, és ekkor igekötői szerepben fordulnak elő, korlátozott jelentéskörű igék mellett. A szinkrón magyar nyelvállapotban ezeket tehát igekötőként tartja számon Hegedűs. A már tárgyalt formális elemzésekkel egyetértésben Hegedűs is a névutó (adpozíció) igemódosítói pozícióba kerülésével kezeli a szintaxisban a névutó és az igekötő összefüggését.

¹⁴ Korpuszvizsgálatok bemutatják, hogy esetragos névszót vonzó névutók megjelenhetnek a névszó előtt is, ilyenkor akár közbeékelődhetnek egyéb elemek is a névutó és a névszó közé (Ligeti-Nagy 2018: 61). A ragvonzó névutók egységként dolgozódnak fel a névszójukkal: a ragos névszót és a névutót egységként kezelni a nem prototipikus szórendben, további elemek közbeékelődése mellett sem okoz nehézséget (Dér 2012: 11).

¹⁵ A szintaktikai konstrukciókkal kapcsolatban a folytonosság (projektivitás) elvének kimondásához lásd O’Grady (1998: 284, 290): “A construction’s component parts must form a chain” (1998: 290). A magyar szakirodalomban az elv bemutatására és alkalmazására lásd Imrényi 2013: 91 kk., 2017b.

¹⁶ Például a *melléfog* esetében erősebb az összetartozás, mint a *mellé nyúl* ~ *mellényúl* esetében, az utóbbi ugyanakkor szorosabb a *mellé tesz* ~ *mellétesz* párhoz képest. Meg kell jegyezni, hogy ha a kohezivitás megítélése megbecsülhetőnek is tűnik, a figurák, illetve szereplők vizsgálata nélkül nagyon pontatlanok az ilyen megállapítások. A *mellétesz* ige a tárgyi viszonyban álló kifejezések közül legerősebben ’csatolt irat, adat’ jelentésűekkel kollokálódik az MNSZ kollokációvizsgálata szerint.

3. A korpuszon végzett vizsgálat

A korpuszadatokon végzett vizsgálat célja az, hogy adatokat nyerjen a perifirikusnak számító konstruálási módokra (lásd (1b), (2b)), ezek változatosságára például a *mellé* ~ *melléje*, a *melléje* ~ *melléjük valakiknek*, *utána* ~ *utánuk valakiknek*, illetve az ige előtti helyzetben az egybe- vagy különírás vonatkozásában, a landmark *-nAk* ragos kidolgozásának gyakoriságára a *mellé*, *után* ige előtti helyzetben.

Az adatok vizsgálatával arra törekszünk, hogy megfigyeléseket tegyünk az alternatív szerkezetek közötti választással kapcsolatban.

3.1. Az adatvételezés módja, a korpuszadatok számszerűsíthető jellemzői

A Bevezetésben felvillantott alternatív szerkezeteknek (lásd (1a)–(1b), (2a)–(2b)) megfelelően a *mellé(je)* és az *utána* kifejezésekre terveztünk keresést olyan kondícióban, hogy *mellé(je)* V N.DAT, illetve *utána* V N.DAT szerkezetekhez jussunk.¹⁷

A keresést többlépcsős szűréssel oldottuk meg. A *mellé* esetében azért kerestünk töre, hogy a *melléje* alakot is megkapjuk.¹⁸

1. táblázat. Keresési beállítások az MNSZ v2.0.5-ben

nodus	<i>mellé</i> (tő)	<i>utána</i> (szóalak)
1. szűrés: R1 ige	27 212	43 596
2. szűrés: R2–R3 N.DAT	227	865

Az adott kondícióban a *mellé(je)* esetében 0,83%, az *utána* esetében 1,98% azoknak a példányoknak az aránya, amelyekben *-nAk* ragos főnév követi az igét (2-3 szűrési ablakban). Ez alátámasztja a szerkezet perifirikusságát. Az arányok azonban nem állapíthatók meg pontosan, mert az adatok kézi átvizsgálása is szükséges a célzott konstrukciónak megfelelő példányok

¹⁷ Az MNSZ-ben DAT esetkategóriát lehet beállítani, GEN címke nincs, ezért bár birtokos szerkezettel hozzuk összefüggésbe az esetalakat, a korpuszal való összhang miatt az elemzésben is a DAT jelölést alkalmazzuk.

¹⁸ Ugyanakkor ez volt annak a hibának a forrása is, hogy a *mellém*, *melléd* névmások is bekerültek a mintába (lásd a 2. táblázat utolsó típusát).

kiválogatásához. A fő hibaforrás a *-nAk* rag poliszemiájában rejlik, gyakran (az adatok 60%-ában) fordul elő állapotathatózón (essivus, factivus), tehát nem összetartozási (birtoklás jellegű) viszonyban (lásd a 2. táblázatot).

A *mellé* esetében mind a 227 példány átvizsgálása megtörtént.¹⁹ A keresésnek megfelelő szerkezetek száma 39, ez a szűréssel kapott minta 17%-a (lásd a 2. táblázat első sorát, szürke háttérrel kiemelve).

2. táblázat. A *mellé(je)* V N-DAT konstrukcióra végzett keresés érvényes és téves találatai

Típus	Példa	Példányszám	% ²⁰
N.DAT valóban dativusi és valóban koreferens landmark	<i>mellé állt az ötletnek?</i> (#1194416756)	39	17
N.DAT az ige essivusi/factivusi bővítménye	<i>a fiát is a fejedelem mellé adta nemesi apródnak</i> (#235268431)	136	60
N.DAT az elemi mondaton belül egy másik szerkezet bővítménye	<i>szavai mellé közlöm karcolt kobakjainak rajzait is</i> (#307935606)	36	16
N.DAT egy másik elemi mondatához tartozik	<i>a két üveget a küszöb mellé teszi. Tejnek nyoma sincs.</i> (#277317225)	12	5
a <i>mellé</i> nem 3. személyű alakja szerepel a szerkezetben	<i>Mellém rakja szőrös sorompónak a karját</i> (#263860842)	4	2
Összesen		227 db	100%

Az *utána* adatainak az esetében az egyértelműen nem releváns találatokat (211 db) részben szintén a fenti hibatípusok adták (az N.DAT az elemi mondaton belül egy másik szerkezet bővítménye, vagy egy másik elemi mondatához tartozik, vagy egyéb okból nincs kapcsolatban az *utána* kifejezéssel), nagyobb részét azonban az *utána* kontextualizáló funkciója (Imrényi 2017: 747) idézte elő (például *Utána mondtak egymásnak valamit #44483047*).

¹⁹ A duplumokat nem zártuk ki (szóazonosítójuk eltérő).

²⁰ Egészekre kerekítve.

A kontextualizáló *utána* úgy helyezi el időben az elemi mondat jelenetét, hogy azt egy már megfigyelt jelenetre időben rákövetkezőként vezeti be.²¹

A keresési céltól részben eltérő adatokban nem irányulást, hanem állapotot (statikus szituációt) kifejező szerkezetek, határozószói előfordulások is voltak az *utána van* N.DAT konstrukcióban. Egy vegyülék (lásd a 3. táblázat 3. sorában)²² látszólag téves találat, mert a *-nek* ragos kifejezés (*doppingszerének*) nem az *utána* bővítménye. Azért említjük külön, mert ez az *utána érdeklődik valaminek* (amelyre több adat is van a mintában) és az *érdeklődik valami iránt/felől* szerkezetnek a vegyüléke, és ez jelzi az *utána* és az ige integrációjának a dinamikáját.

Az *utána* esetében nem 3. személyű személyes névmási előfordulásra nem volt példa, mivel a keresőkifejezés *utána* szóalakra volt beállítva (lásd 1. táblázat).

3. táblázat. Az *utána* v N.DAT konstrukcióra végzett keresés érvényes és téves találatai

Típus	Példa	Példányszám	% ²³
N.DAT valóban dativusi és valóban koreferens landmark, fizikai vagy metaforikus irányulást kifejező igével	<i>utána törtetett a leszállónak</i> (#42305203)	640	74
<i>utána van</i> N.DAT konstrukció statikus, állapotigével	<i>Utána vagyunk a köztársaságielnök-választásnak</i> (#366771874)	13	2
vegyült szerkezet	<i>még arra sem vette a fáradtságot, hogy utána érdeklődjön a doppingszerének hatása felől</i> (#258363598)	1	–

²¹ Ez a funkció jól magyarázható azzal, hogy a sematikus landmarkot (amelyet a kifejezés alakilag jelöl, vö. *utána*) anaforikusan dolgozzuk fel, és a diskurzusban már megértett, a figyelem számára még aktív jelenetre vonatkoztatjuk.

²² A tanulmányban a *vegyülék* terminust használjuk a *kontamináció* helyett, mert utóbbi a szóalkotási módra használatos leggyakrabban, míg a *vegyülék* több fajta vegyülési folyamatra alkalmazható.

²³ Egészekre kerekítve.

Típus	Példa	Példány- szám	% ²³
kontextualizáló <i>utána</i> és nem releváns adatok ²⁴	<i>Utána mondtak egymásnak valamit (#44483047)</i>	211	24
Összesen		865 db	100%

A kifejezések abszolút gyakorisága alapján látható, hogy az *utána* kifejezés lényegesen több adattal valósítja meg a vizsgált konstrukciós sémát, mint a *mellé(je)*. Az N *mellé/után* (névutós konstrukció, ragtalan N L1-en szűrővel) gyakorisági viszonyaival (*mellé*: 40 981, *után*: 819 655) összevetve azonban azt látjuk, hogy a periférikus *mellé/utána* V N.DAT szerkezet és az N *mellé/után* névutós aránya elég hasonló, 1 periférikus szerkezetre a *mellé* esetében kb. 1050 míg az *után* esetében kb. 1280 névutós jut a fenti lekérdezések alapján.

Kerestünk adatokat ugyanebben a konstrukcióban számban is egyező *melléjük/utánuk* V N.PL.DAT szerkezetre úgy, hogy a nodus a *melléjük, utánuk* szóalak volt, majd a fenti szűrésnél a dativusi kifejezés részletes keresését többes számra állítottuk be. Erre a szerkezetre a *melléjük* esetében 15 találatot kaptunk, de mind vaktalát volt. Az *utánuk* esetében egyetlen tényleges találat volt (lásd (9), Németh László Iszony című regényéből).

(9) S csendben ő is *utánuk* *indult a férfiaknak.* (#33551562)

Arra is kíváncsiak voltunk, hogy a -nAk megjelenik-e a *mellé(je)/utána* előtt álló főnéven N.DAT *mellé(je)/utána* V szerkezetben, ehhez az igét közvetlenül megelőző *mellé(je)/utána* nodus mellett L1-re állítottunk be N.DAT szűrést. A *mellé* esetében 22, az *utána* esetében 163 elemű volt a konkordancia, de a találatok többsége az elemi mondat határaival kapcsolatos probléma miatt nem volt releváns (például az ige már egy másik elemi mondathoz tartozott) vagy vaktalát volt (az N.DAT nem kapcsolódott közvetlenül a kifejezéshez vagy az azt tartalmazó igei lánchoz).

²⁴ A hibatípusokat nem számszerűsítettük egyrészt a találatok nagy száma miatt, másrészt a kontextualizáló *utána* esetében eleve nem releváns, hogy az N.DAT mihez tartozik.

3.2. A mellé(je) előfordulásainak elemzése

3.2.1. A viszonyítási alap, a leginkább jelöletlen *n* mellé v konstrukció

A morfoszintaktikai jelöltség és a szórendi mintázat szempontjából az tekinthető a legegyszerűbb, leginkább gyakori (alapbeállítású) konstrukciónak, amikor a *mellé* kifejezés *n mellé* v szerkezetben fordul elő (lásd (1a), (10)), ahol *n* az esetkategória szempontjából alakilag jelöletlen, a névutóval való összetartozást a szórend is jelöli. A névutóként történő elemzést az inkább a főnévvel, az igekötői elemzést az inkább az igével való szórendi közelség, a jelentés szempontjából különösen a nagyobb kohezivitás támogatja.

Az (1a) és (10) típusú adatokban eléggé megbízhatóan lehet megállapítani a *mellé* névutói viselkedését még azokban az esetekben is, amikor konvencionálódottan létezik a *mellé* és az ige lexikalizálódott, kohezív értelme (például *mellényűl* 'elhibáz', lásd (11a–c)).

- (10) A most is kerettag David Jamesről köztudott, hogy időnként a labda mellé nyúl, vagy rosszul jön ki kapujából (#581364499)
- (11a) A fenébe, a Dalian meccsen már volt tizi meg kiállítás is! *Ennek mellényűltam.* (Google)²⁵
- (11b) *Ennek mellényűltam*, a vandálra állítottam vissza. Kösz, hogy észrevetted. (Google)²⁶
- (11c) Bocsi, *ennek mellényűltam*. Hamu fejemre. (Google)²⁷

A (10) névutói előfordulástól eltérően a célzott kereséssel nyert *mellényűltam* igekötős kifejezés (11a–c) olyan konstrukcióban adatható, amelyben *-nAk* ragos névszó jelöli a helyzetében nem viszonyított, Téma szereplőt (ha ez nyelvileg ki van dolgozva). A fenti példák tekintetében érdemes megjegyezni, hogy a ragvonzó névutók gyakran kollokálódnak névmásokkal (Dér 2013: 16–18), az *ennek mellényűltam* kifejezésben a *mellé* igekötőként is megőrizhette ezt a tulajdonságát.

A *mellé* névutói szófajtságát támogatja a *labda* főnév jelöletlensége, valamint az a tény, hogy a *labda mellé* komponensszerkezetként az igei

²⁵ https://forum.index.hu/Article/showArticle?na_order=&na_start=11104&na_step=30&t=9171147 (Letöltés ideje: 2019. 03. 22.)

²⁶ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Szerkeszt%C5%91vita:Csigabi/Arch%C3%ADv07> (Letöltés ideje: 2019. 03. 22.)

²⁷ <https://www.hoxa.hu/a-cukrot-teljesen-el-lehet-hagyni-forum-oldal-3> (Letöltés ideje: 2019. 03. 22.)

komponens alszerkezetei közül a mozgás irányulását dolgozza ki. A *mellé* v szórendi mintázat lehetőséget nyújtana az igekötői értelmezésre is, de a mozgásige iránya a főnév jelöletlensége miatt csak a névutós szerkezettel épülhet az (1a) és a (10) mondat viszonyhálózatába. Mindez mégsem jelenti azt, hogy az *N mellé v* szerkezetben, a *mellé* névutói szerepének azonosítása mellett ne lehetne mérlegelni a *mellé* kifejezésnek az igével való szorosabb összetartozását is.

A főnévi kidolgozás kizárja a *mellé* személyes névmási értelmezését ebben a konstrukcióban (vö. (ő)mellé/melléje ültem le).

3.2.2. A periferikus *mellé(je)* v N.DAT konstrukció és az igéhez kötődés: *mellé* v N.DAT

A *mellé(je)* v N.DAT konstrukció jellemzője az, hogy a *mellé* sematikus alszerkezetét kidolgozó dativusi főnév távol kerül alaptagjától (lásd a (8d) adat ágrajzát), és ez azt támogatja, hogy a szomszédosság alapján a *mellé* kifejezést az igével is, illetve éppen az igével dolgozzuk fel szoros összetartozási viszonyban.²⁸ A MELLÉFEJELÉS talán még a futballal foglalkozók körében sem határolódott körül 'elhibázott fejelés'-ként, továbbá az (1b) példa (megismételjük alább) kézenfekvő alternatívája a *beadás mellé fejelt*, hiszen könnyen aktiválható ez a konstrukciós séma (lásd 3.2.1.), a megnyilatkozó mégis a *mellé* és az ige szoros összetartozásának megfelelő írásmódot választott.

(1b) Tököli az 5-ösön *melléfejelt Gera beadásának*, [...] (#526353166)

A szórend mellett azonban lényeges konstruáló tényező az is, hogy mennyire kohezív a *mellé* + v viszony.

A korpuszbeli találatok három szemantikai csoportot alkotnak, és ezek eltérő mértékben kezdeményezik *mellé(je)* N.DAT, illetve *mellé* v láncok kohezív értelmezését. Elkülönítettük az A) mozgásigével, illetve okozott mozgást jelölő igével; a B) a *mellé(áll)* igével; C) közlést jelölő igével alkotott szerkezeteket.

²⁸ Ez a megfigyelés további érvt szolgálhat az úgynevezett emelkedési elvvel szemben (vö. Kugler 2021), mivel az azt mondja ki, hogy kereszteződő élek esetén a távolra került bővítmény kötődik át az alaptagját domináló, de hozzá közelebb álló kifejezéshez. Úgy tűnik azonban, hogy a kifejezések szeriális elrendezésének is hatása van az értelemképzésre, nem csak a függőségi viszonyok folytonosságának, ezért az a magyarázat rugalmasabb, amely a szórendi közelséggel motiválja az erősebb fogalmi összetartozást, kohezivitást.

A) Mozgás, mozzgatás

Mozgásigével, illetve okozott mozgást jelölő igével a *mellé* a mozg(at)ás irányát jelöli ki, pontosabban azt, hogy az eredetileg szándékolt iránytól horizontálisan némileg eltért, nem volt sikeresen végrehajtva a folyamat. (14 vagy 15 adat tartozik ide a 39-ből.)

- (12) A Wadi Degla kapusa teljesen összezavarodott a hosszúra sikerült indítástól, *mellé futott a labdának*, majd döbbenten nézte, ahogy a kapujába vánszorog. (#674642719)
- (13) A csurgó víz *melléje lottyant a pohárnak*. (#298166047)
- (14) *Melléje nyúltam a blokknak*, ahogy odaadták. (#298398686)

A (12)–(14) mondatokban közös, hogy a *-nAk* ragos komponensek valamilyen fizikai kiterjedéssel rendelkező dolgot konstruálnak meg, ezáltal a térviszony-jelölésben egy folyamat irányának/végpontjának kijelölésére alkalmasak. A *mellé(je)* és az N.DAT között egy összetartozási viszony is feldolgozódik. Ez összefüggésben áll a referenciapont-szerkezettel (lásd 2.1.), de az elérési viszony nem képeződik le a sorban (a szórendben). A *nyúl* ige jelentésének alszerkezetei között ott van a mozgás iránya is, amelyet a *melléje* és a *blokknak* egymáshoz való (morfológiailag is jelölt) kapcsolata dolgoz ki. A birtoklásviszonnyal való kapcsolat, illetve az analóg feldolgozás ahhoz járul hozzá, hogy a blokk referenciapontként szolgáljon a pontos irány kijelölésében.

Az alapjelentésükben mozgást kifejező igeik, illetve a velük alkotott szerkezetek is metaforizálódhatnak. Az IRÁNYT TÉVESZTETT HALADÓ MOZGÁSNAK az ELHIBÁZÁSRA, CÉLTÉVESZTÉSRE való kiterjesztését példázza a (15)–(16). Az N.DAT komponens főnévi szerkezete ennek megfelelően absztrakt entitást dolgoz ki.

- (15) Ugy látom *mellé repültél a célnak*. (#76219805)
- (16) belátja ő is, hogy most egy kicsit *mellé mentek a dolognak* (#864051141)

A (15)-ben a *mellé repültél a célnak* kifejezést a megnyilatkozó annak jelölésére használta, hogy az egyes szám második személyüként megkonstruált résztvevő (lásd *repültél*) félreértelmezett egy korábbi fórumhozzászólást, és emiatt nem megfelelően reagált arra. Tehát a *mellé()**repül a célnak* szerkezetet a 'cél téveszt' kifejezésekkel rokon értelemben használta a megnyilatkozó.

Mint már láttuk, a *mellényúl* (11), *melléfog* példáján, az 'elhibázás' jelentés olyan mértékű kohezivitást jelez, amely az igekötőszerű használatnál, formai oldalon az egybeírással is kifejeződik.²⁹ Az A) típus adatai azt mutatják, hogy a 'mozgás', a metaforikusan megértett 'mozgás' és az 'elhibázás' jelentések nem feltételként kezelendők a névutó, személyes névmás vagy igekötő kategorizáció szempontjából, hanem ezeknek a jelentésszerkezeten belüli összetétele a döntő, és ezzel van összefüggésben az N komponens szemantikai szerepének (Direkció/Végpont, Téma) az értelmezése is, amelyhez természetesen a szereplő ontológiája is hozzájárul (lásd természeti tárgy, artefactum; absztraktum).

B) *Mellé(je) áll, mellé()áll* 'támogat, a pártját fogja'

Az *áll* igével a *melléáll* N.DAT szerkezet metaforikusan 'támogat valamit, a pártját fogja valakinek' jelentést vesz fel, a szerkezet minden komponensét érinti a metaforizálódás,³⁰ a *melléáll* kompozitum a kohezivitás nagy fokát képviseli, az N.DAT ennek a folyamatnak a kedvezményezettjét dolgozza ki. (11 adat tartozik ide a 39-ből.)

(17) És akkor *melléje állsz a gyilkosainknak.* (#11473744)

(18) mi több, *mellé állt az ügynek* (#963671512)

(19) Az akkori vezérigazgató egyből *mellé állt az ötletnek?* (#1171251471)

A *-nAk* ragos komponens nemcsak térbeli kiterjedéssel rendelkező entitás lehet (és ebben az esetben sem szükséges feltétel a szereplők a fizikai közelsége, lásd (17)), hanem absztraktum is (lásd (18)–(19)).

C) *Közlés*

Közlést jelentő igével a *mellé()v* 'nem „egyenesen”, nem nyíltan, hamisan, nem a lényegről kommunikál' jelentést vesz fel a kompozitum. A kohezivitás olyan nagy fokú, hogy a Téma szerepű N.DAT begyakoroltan marad

²⁹ Ezért felvetődhet, hogy miért nem kezeltük a *mellé()áll* (lásd B) csoport) kifejezéshez hasonlóan elkülönítetten. Ennek az a magyarázata, hogy a vizsgált korpuszadatok tartalmaztak egyértelműen az A) típusba tartozó eseteket (lásd (14)), míg az *áll* esetében egyetlen mozgásirányt kidolgozó szerkezet sem volt.

³⁰ Ennek alapját az adja, hogy a társas reláció szorossága archetipikusan fizikai közelséggel asszociálódik, illetve az ennek megfelelő szolidáris, együttérző és együttesen cselekvő viselkedés tipikusan a személyek fizikai közelségében is megnyilvánul.

kidolgozatlan, ugyanis a 'mellébeszélés' folyamatában nem szükséges specifikálni a témát. (Öt adat tartozik ide a 39-ből.)

(20) Teljesen *mellé beszélsz a témának.* (#82908670)

(21) [...] ezt-azt meg akarna tudni, nyájasan *melléje feleltem a kérdéseknek* (#45287888)

Az adatok rendszerező áttekintését a 4. táblázat mutatja be. A típus/példány hányados: 0,33.

4. táblázat. A *mellé(je)* v N.DAT konstrukció adatainak áttekintése

Adatcsoport	Az igék és darabszámuk	Az ige típusok száma
A) mozgásigével, illetve okozott mozgást jelölő igével	nyúl (4) ül (2) üt (2) fut (1) klikkel (1) lottyán (1) lép (1) márt (1) megy (1) repül (1)	10
B) <i>mellé()</i> áll	áll (19)	1
C) közlést jelölő igével	beszél (3) felel (2)	2
Összesen	39	13

Bár a *mellé(je)* v N.DAT konstrukciót periferikusnak tartottuk, az adatok alapján még ritkább az, hogy a kifejezés előtt álló bővítmény legyen dativusi/genitivusi esetalakban. A *mellé* esetében a keresési célnak megfelelő adatok régiesnek tűnnek, a szerkezetnek valószínűsíthetően poétikai funkciója van.³¹

(22) maga is, vezérlő *istenének mellé kerül!* (#15155979)

(23) Tegnap a *vénasszonyok mellé terítették* (#41753798)

A (24) rádiós programajánlóból származik.

³¹ A (22) Határ Győző Köpönyeg sors, a (23) Szabó Magda Freskó című regényéből származik.

- (24) Nagyon jó fényképanyag *mindenkinek mellé állnak*, mögé állnak, bohóckodnak, legtöbben csak ezért jönnek be. (#884120294)

A *mindenkinek* általános névmás részben a *mellé* viszony landmarkjának a kidolgozását végzi el, és így illeszkedik a névutós láncba, de az értelmezésben (a cselekvésekkel összhangban, vö. *mögé állnak*, *bohóckodnak*) valószínűsíthetően a 'mindenki' személyhalmazra Érintett, Kedvezményezett csoportként is tekint a megnyilatkozó, illetve az ajánlót értelmező rádióhallgató.³²

3.3. Az után(a) *adatainak elemzése*

3.3.1. A viszonyítási alap, a leginkább jelöletlen *n után v* konstrukció

A morfoszintaktikai jelöltség és a szórendi mintázat szempontjából a legegyszerűbb, leginkább gyakori (alapbeállítású) konstrukció az, amelyben az *után* kifejezés *n után v* szerkezetben fordul elő (lásd (2a), (25)–(26)), ahol *n* az esetkategória szempontjából alakilag jelöletlen, a névutóval való összetartozást a szórend jelöli.

- (25) a keze után nyúltam, és megcsókoltam (#73842)
 (26) A hajnali mise után a pompás, egyszerű reggeli következett (#33831)

A névutói funkcióban az *után* kidolgoz a (25)-ben egy térbeli, a (26)-ban egy időbeli viszonyítási pontot a trajektor számára, ezzel részletezi az esemény téri és időbeli viszonyait. A (25)-ben a megnyilatkozó, illetve az ő nyúló mozgulata követi és éri el a hölgy kezét; a (26)-ban a hajnali mise ideje szolgál kiindulópontként (lm) a későbbi események (tr) időbeli „elhelyezéséhez”. A példaként szereplő adatokban is megbízhatóan lehet dönteni az *után* névutói státuszáról, hiszen igekötőként és személyes névmásként egyaránt csak az *utána* alak lehetséges (E/3. személyben).³³ Ezek mellett természetesen további elvont viszonyokat is kidolgozhat az *után* névutós szerkezet (például *vágyakozik valami után*).

³² Ez ismét érveként szolgál arra, hogy a szórendi közelség feldolgozását rugalmasan (az elemi mondat D2 és D3 dimenziójának a műveleteit is figyelembe véve, lásd Imrényi 2017), és ne az emelkedési elv működéséeként kezeljük (vö. Kugler 2021), hiszen a jelen esetben az emelkedési elv érvényesülését semmi sem indokolná.

³³ Bár összetételekben adatható az *után* határozószói előtag is, vö. *utánnyomás*, ebből az elvonásos mintázatnak megfelelően *utánnyom* összetett ige is létrejött (21 találat van rá az MNSZ-ben, például „Más címlappal többször is *utánnyomta*” #828504241).

3.3.2. A periferikus *utána* v N.DAT konstrukció és az igéhez kötődés: *utána*-v N.DAT

A periferikus szerkezetre nyert 640 releváns adat az igei abszolút gyakoriság alapján az alábbiak szerint oszlik meg (a nem egyszeri előfordulásokat tekintve).³⁴

5. táblázat. Az igék előfordulásának száma az *utána* v N.DAT konstrukcióban

Ige (lemma)	db
néz	462 (448 'informálódik'; 14 'tekint')
jár '[utána]néz'	69
olvas(gat)	22 (+2)
megy	15 (11 'mozog'; 4 'informálódik')
érdeklődik	8
kullog	8
ered	5
fut	5
dob	4
szalad	4
nyúl	3
utazik	3
jön	2
kap	2
mond	2
sóhajt	2

Bár az igék típusjelentése alapján legfeljebb csak következtetni lehet a szerkezetben jelölt folyamatra, azonnal feltűnő lehet, hogy az 'informálódik' jelentés van képviseltetve kimagasló példánygyakoriságú igékkel. Ugyanakkor az is szembetűnhet, hogy hasonlóság is van a *mellé* szerkezet jelentéscsoportjaival: a mozg(at)ás és a kommunikáció kifejeződése szintén adatolható, és ezzel a három folyamattípussal elég jól meg is ragadható a szerkezet funkcionálása.

³⁴ Az 6. táblázat az egyszeri előfordulásokat is tartalmazza.

Adatcsoport	Az igék és darabszámuk	Az igealakok száma
C) közlést jelölő igével	mond (2) sóhajt (2) kiált (1) szól (1)	4
Összesen		40

A) Informálódás (esetenként ellenőrzés, nyomozás céljával végzett kutatás)

Az alapvetően téri viszonyt feldolgozó *utána* kifejezés minden példány metaforizálódottan vesz részt ezekben a konstrukciókban. A megismerni kívánt dolgot számos kifejezés dolgozza fel térben a megismerő szubjektum előtti helyzetben, az aktivitás ebben a leképezésben 'figyelemmel követés'. Az információszerezéssel (akár metonimikusan, például *néz*) asszociálódó igék (*olvas, érdeklődik, kérdez, kutakodik*) mellett mozgásigék is találhatók a csoportban (*jár, megy, hajol*). Míg az 'informálódik' jelentés konvencionálódott az *utána()**jár, utána()**megy* esetében (27), az *utána()**jár* kizárólag ebben a jelentésben volt adathozható, míg az *utána()**megy* a HELYVÁLTOZTATÓ MOZGÁS folyamat típusában is (28). A *hajlik* helyzetváltoztató mozgás-ige esetén a kreatív használat (29) feltűnővé teszi a metaforizációt.

- (27) az internet korszakában bárki *utána mehet egy-egy hírnek* (#860128812)
- (28) *Utána mentem a tisztnek* és megmagyaráztam neki (#261457399)
- (29) Bálint azonban *utána hajolt a mondatoknak*, s nem kerülték el figyelmét az ép szavak közt a kinyílt láncszemek s az egész beszéd édesen zavart céltalansága. (#34239428)

Az ellenőrzési szándék, a hiba, valamilyen kideríthető negatív tény feltételezése általában nem központi a folyamatjelentésben, de ez a hangsúlyos például az *utána()**számol, utána()**kutakodik* esetében.

- (30) Azért aki most azzal jön, hogy persze, mert Coulthard elvette a 10 pontot Sumitól azért lett Mika világbajnok, az nem lenne baj, ha *utána számolna a dolgoknak*, mert nekem az jött ki, hogy ha az a 10 pontot visszaadjuk Suminak akkor is hiába lett volna Ő most Suzukában az első és Mika második akkor éppen 100 pontja lenne mindkettőjüknek. (#74868438)

A (30) azt mutatja, hogy bár a számolás szükséges művelet a megnyilatkozó által tényként kezelt helyzet belátásához, az ige és a konstrukció jelentés együttes emergens jelentése az, hogy a korábbi állítás felülvizsgálatát célozza ez a művelet. Az adat megerősíti azt is, hogy a konstrukcióban a főnével (nem névmással) kidolgozott birtokos jelzős szerkezethez hasonlóan (*a fiú biciklijé; a fiúk biciklijé* és nem *a fiúk *biciklijük*) lehet számjelölésben eltérés a komponensszerkezetekben. Ugyanakkor az alább olvasható (33) példa (valamint Rákosi 2021) arra int, hogy a kapcsolatot a dativus possessivusszal (és a birtokos részeshatározóval, lásd Elekfi 1986: 375) is keresnünk kell, mert az utóbbiak esetében lehet mind számban is egyező (például *a biciklijük még itt van a fiúknak*), mind számban nem egyező a személyjelölés (például *a biciklijé még itt van a fiúknak*).

B) Mozgás, okozott mozgás, mozgással okozás

Mozgásigével, illetve okozott mozgást jelölő igével³⁵ az *utána* a folyamat elsődleges szereplőjét (tr) olyan elrendezésben ábrázolja, amelyben a helyzete alapján követ egy a térben előtte lévőt vagy időben korábbi dolgot (eseményt) (Im).

- (31) Juszti a répavermekhez is utána megy az urának. (#33741147)
 (32) ahogy a falusi ember utána néz az autónak, s a kutyák ugatva követik a kereket, ameddig bírják. (#4396718)

A (31)-ben a szerkezet mozgásigét tartalmaz, ennek a fogalmi szerkezetében sematikus benne van az irányjelentés, ezt dolgozza ki, részletezi az *utána az urának* kifejezés, és terjeszti ki az *is* kifejezéssel a megnyilatkozó a répavermek helyre (Imrényi 2017: 720 kk.). Az *utánamegy* egységként is értelmezhető 'követ valamit/valakit' jelentésben, ezt a referenciapontot dolgozza ki a *-nAk* ragos főnév. Ezt az értelmezést erősíti az, hogy (mint láttuk) az Irány nominálissal (*a répavermekhez*) is ki van dolgozva. A (32)-ben a *néz* ige rendelkezhet irányulás jelentéstartománnyal (*néz 'tekint' valahova*), a folyamat jár mozgással, de helyváltoztatással nem. A korpuszban is fellelhető adat példa a Rákosi (2021) által említett számbeli egyezésre többes számú főnévi kidolgozás esetén (33).

³⁵ A *géppuskázik* esetében a mozgás-mozgatás eléggé összetett metonimizációt képvisel: az eszközhasználat révén a töltények sorozatos, célra irányuló kilövésével valósul meg a folyamat, tehát a képzéssel előálló 'eszközzel cselekszik' jelentés integrálódik az irányulást kifejező konstrukcióba.

(33) S csendben ő is utánuk indult a férfiaknak. (#33551562)

C) Interakció, verbális (jellegű) társas kapcsolódás

A csoportba négy ige került, ezek közül három alapjelentésében is közlésige. Bár a *sóhajt* nem az, a (34) példában idézett adatban kommunikatív célú hangadást jelöl (a sóhajtó szereplő igencsak szeretné, ha erre reagálnának a hölgyek). A (34)-beli metonimikus konstruálás átmenetként is kezelhető a B) és a C) csoport között.

(34) a király szántóvetői minden barázdafordulónál egy-egy pohár bort kaptak biztatásul, megértőknek kell lennünk bátyám iránt is, midőn *utána sóhajt a muskotály-kisasszonyainak*. (#39399508)

A (34) igéje, a *sóhajt* alapjelentésében nem rendelkezik irányulással. Az igei jelentésszerkezet integrálódik a mozgásos konstrukcióba,³⁶ ezt a műveletet az *utána* kifejezés kezdeményezi, és a folyamat metonimikus feldolgozásával (a hangadás és a közben végzett helyzetváltoztató mozgás időbeli érintkezésén alapuló konceptualizációjával) valósul meg.

Szükséges reflektálnunk az általunk megalkotott osztályozásnak arra a gyengeségére, hogy érintkező vagy integrált jelentések alapján is kategorizációs döntést hoztunk az arányok érzékeltetésének az érdekében. Például az *utána()* *intaget* 'mozgással kommunikál' jelentésű adata a B) csoportba került, holott a KOMMUNIKÁCIÓ eseménytípusa miatt érvelhettünk volna a C) csoportba helyezés mellett is. A szempontunk az ige inkább MOZGÁS vagy inkább KÖZLÉS típusjelentése volt.

Az *utána* (akárcsak a *mellé(je)*) adathozható az N.DAT/GEN *után* v szórendben is.

Az N.DAT/GEN *után* v keresésre 163 elemű konkordanciát kaptunk, de a találatok között alig volt releváns. A keresési célnak megfelelő adatok többnyire időviszonyt fejeztek ki régies szerkezetekben (például *nemsok időnek utána* #25152; *Legkésőbb délnek utána* #446747304), illetve megjelent az *időnek utána* lexikalizálódottan ('idővel') is jelölt időhatározói viszony. A mai nyelvhasználati gyakorlathoz közelebb állnak a téri viszony kifejezésének példái.

³⁶ Lásd 'skewing' (Langacker 2009b: 171–172, 2009c: 256–257).

- (35) A kis dobozkat a Passarelle de l'Avre (sic!)-ról a Szajnába hajítottam. Keskeny híd, azonnal látom a vizet odalt-hátra sandítva is. Tériszony. Valóban erre gondoltam: és ha az lenne belém programozva, hogy egy ilyen dobozkának *utána* ugrom? (#311015475)
- (36) Zsuzsika előbb fölállt a kocsiban, *minden kutyának, libának utána* akart *kapni*, aztán lassan elpilledt (#33644040)

Az adatok a szórendi konstruálást tekintve a ragvonzó névutókra jellemző szórendi mintázatot (ragos névszó – névutó) mutatnak, ugyanakkor az *utána* alak miatt az asszociatív viszony erősebb az igekötővel (*utána-v*), mint a begyakorlott névutós konstrukcióval (*valami után*). A (36)-ban a magmondat közbeékelődéses szórendje (*utána akart kapni*; vö. *utána fog kapni, el fogja kapni*) az igekötős ige³⁷ szórendi mintázatát mutatja. Ezzel összefüggésben a ragos kifejezés is inkább az UTÁNAUGRIK, UTÁNAKAP folyamat irányaként, illetve a folyamat által érintett szereplőként dolgozódik fel. Ezt talán még egyértelműbben mutatja a (37), a mozgásige absztrahálódott példájával.

- (37) mindenkit ki lehet rúgni, mindenhol mindenkinek *utána* lehet nyúlni. (#179244447)

4. Eredmények

A *mellé(je)/után(a)* V N.DAT konstrukciók vizsgálata után három fő mintázat rajzolódik ki minkét vizsgált kifejezés (mint komponens) esetében. Az elsőben a szerkezetek igéje valamilyen mozgásos folyamatot dolgoz ki, amelynek irányát vagy végpontját jelöli a *-nAk* ragos névszó. Mindkét névutónál előfordult a kommunikációs, interakciós folyamatot jelölő igéhez való csatlakozás, de ez nem volt domináns. Az *után* esetében a legnagyobb gyakorisággal információszerzés (és ennek céljaként az ellenőrzés) adatolható a kohezívebb kifejezésekben, míg a *mellé* esetében a jellemző kohezív, emergens értelem a 'hamisan, rosszul, félre' (vö. *mellébeszél*). A kiemelkedően gyakori példányok: a *melléáll*; *utánanéz*, *utánajár*.

Az absztrahálódott és az emergens jelentések nyilvánvaló összefüggést mutatnak a *mellé* és az *után* etimológiájával, alapjelentésével. A *mellé*

³⁷ Valamint mutatja a ragos névszó és ige szerkezetével alkotott egyéb komplex magmondatok szórendi mintázatát (Imrényi 2017: 708).

a céltévesztettséggel, az *után* a valamit való követéssel, annak nyomában járással összefüggésben vesz részt ezeknek a szerkezeteknek a megkonstruálásában, és ennek a forrástartománynak alapján metaforizálódik (például #861175362: *utána kullogunk az influenzavírusnak* 'megkésve követjük az eseményeket').

Mind a két kifejezés (*mellé*, *utána*) grammatikalizációs ösvényén szerepel az igekötővé válás lehetősége is. A bemutatott alternatív konstrukciókban az igekötői értelmezés akkor lesz esélyesebb, ha a *mellé/utána* a folyamatot specifikálja, míg a névutói értelmezés akkor, ha a folyamat landmarkját részletezi a *-nAk* ragos névszóval kompozitumként. Az igekötőként való értelmezést megerősíti, ha a landmark nem dolgozódik ki a mondatban (de nem is anaforikusan dolgozódik fel), nem specifikus. Ekkor a mozgásigéknél a kifejezés igekötőként a mozgás irányát specifikálja, de felmerülhet az absztraktabb, sőt a teljesen kohezív értelmezés is. Nagy kohezivitás esetén kevésbé releváns az a kérdés, hogy az előtag inkább igekötő vagy inkább határozószó. Az absztraktabb értelmezési módokkal igekötőként lexikalizálódhatnak is ezek a kifejezések. Az *üzenet mellément szerkezet* például egyaránt értelmezhető 'rossz címzetthez ment' jelentésben, amelyben az igekötő metaforikus, de metaforizálódhat az igekötős ige abban az értelemben is, hogy 'az üzenetet rosszul értelmezték'.

Amennyiben a *MELLÉ* és az *UTÁN* VISZONY lehorgonyzódik személyhez az összetartozási (birtoklás jellegű) relációban, és a kifejezések *melléje*, *utána/utánuk* alakban fordulnak elő, akkor az alaptagon és a bővítményen is jelölt birtokos szerkezetnek megfelelően konstruálódik meg a viszony *mellé(je)/utána* v *N.DAT* sorként (lásd a (8d) példa ágrajzán a függőségi viszonyok jelölését is). A nem deiktikus vagy anaforikus 3. személyhez való lehorgonyzás felismerése várakozást ébreszt az értelmezőben, számít – a birtokos jelzős szerkezethez hasonlóan – a *-nAk* ragos főnévvel való részletezésre. Ez a konstruálási mód mindkét kifejezés (*mellé(je)*, *utána*) mindhárom jelentéscsoportjára (lásd 3.2.2., 3.3.2.) érvényes.

Mind a *mellé(je)*, mind az *utána* esetében a mozg(at)ást kifejező szerkezetek domináltak a típusok száma szempontjából (*mellé(je)* 10; *utána* 26). Ugyanakkor a kohezívebb kifejezésekhez kapcsolódik a nagyobb példánygyakoriság. A példánygyakoriság alapján a *mellé(áll)* kifejezés, illetve az *utána(néz)* 'informálódik' emelkedik ki az igitípusok, illetve a *mellé-v* *N.DAT*, *utána-v* *N.DAT* kompozitumok közül. Ezzel függ össze, hogy a példányok gyakorisága alapján az *utána* esetében az 'informálódik; információt felkutat es. ellenőrzési céllal' jelentés a domináns (lásd még az *utána(jár)*, *utána()* *olvas*, *utána()* *érdeklődik* darabszámát is az 6. táblázatban).

Az *utána* v N.DAT konstrukció esetében az 'informálódik' jelentés előtérbe kerülése, és az ezt képviselő leggyakoribb kifejezések lexikalizálódása azt idézte elő, hogy az előfordulások lényegesen nagyobb száma ellenére is, az *utána* v N.DAT konstrukció kisebb változatosságot mutat (típus/példány hányados: 0,06), mint a *mellé* v N.DAT (típus/példány hányados: 0,33).

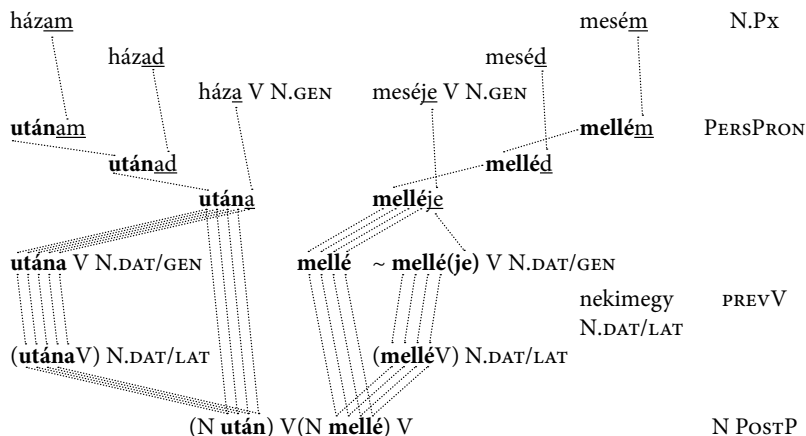
Bár a *mellé(je)/utána* v N.DAT konstrukciót periferikusnak tartottuk (és ezt a korpuszvizsgálat meg is erősítette), az adatok alapján még ritkább az, hogy a *mellé(je)/utána* kifejezés előtt álló bővítmény legyen dativusi/genitivusi esetalakban. Az N.DAT/GEN *mellé(je)/utána* v konstrukcióban a -nAk rag megjelenése részlegesen hasonlóvá teszi a *mellé(je)/utána* kifejezéseket a ragvonzó névutókhoz (például N.ADESS *közel* v), ugyanakkor (a birtokos szerkezetre jellemzően) az *után* esetében a ragtalanság (viszonyjelölőként a formai oldalon a szórendi kötöttség) is előfordulhat, sőt az a tipikus (lásd 3.2.1., 3.3.1.), míg a ragvonzó névutóknál ez a megoldás nem lehetséges (vö. *N_{esetrag nélkül} *közel*). Az *után* egyértelműen névutós szerkezetektől való alaki eltérés (*utána*) erős asszociatív viszonyt teremt az *utána*-v szerkezetek igekötőjével, és ez a szomszédossággal együtt a megértésben az igéhez kötést valószínűsíti. A *mellé* alak esetében alaki különbség nem játszott szerepet (de vö. *mellé* : *melléje*). Az esetjelöléssel járó szórendi „szabadság” (eltérő szomszédossági viszonyokat eredményezve, eltérő kapcsolaterőségeket valószínűsítve) azonban kétségtelenül rokonítja ezeket a konstrukciókat a ragvonzó névutós szerkezetekkel. A kapcsolatot erősíti a határozószói funkció felismerése a mai használatban is (vö. *közel van*, *utána van*). Más irányú kapcsolatokat támogat ugyanakkor a személyhez való lehorgonyzás (vö. *mellém ül*, *utánam jön*, de nem *közelem van, csak *közelemben van*).

Míg a birtokos szerkezet esetében szintén a jelöletlenség a tipikus az esetrag szempontjából, a szórendi elrendeződésre a referenciapont-szerkezetet ikonikusan leképező BIRTOKOS BIRTOK sorrend a jellemző alaki jelöltség esetén is (például a *fiúknak a biciklijé*). Ettől eltérően mind a *mellé(je)*, mind az *utána* esetében ez volt az adatok alapján a legritkább: az N.DAT/GEN *mellé(je)/utána* v konstrukció lényegesen ritkábban fordult elő a korpuszban, mint a *mellé(je)/utána* v N.DAT (szintén esetragos főnevet tartalmazó) szerkezet. Az N.DAT /GEN *mellé(je)/utána* v konstrukció tehát a legritkább az adatolható alternatív szerkezetek közül.³⁸

³⁸ Az érdekes, hogy mindkét kifejezés esetében volt *mindenkinek [mellé(je)/utána]* előfordulás, és az N.DAT értelmezése ebben is inkább Kedvezményezett volt, mint az irányulás landmarkja.

A jelentésképzés szempontjából releváns hálózatos viszonyokat (illusztratív módon) a 3. ábra tekinti át. A grammatikai kategóriák által is jellemezhető régiókat az utolsó oszlopban jelezzük, de léniával még a szemléletesség érdekében sem határoljuk körül.

3. ábra. A *mellé(je)/utána* kifejezések konstrukciói asszociatív viszonyaik hálózatában

5. Összefoglalás

A tanulmány az *után(a)* és a *mellé(je)* névutókhöz kapcsolódó periferikus használati módokat és azok szórendi konstruálása közötti különbségeket vizsgálta korpuszalapúan, funkcionális kiindulópontból, kognitív grammatikai keretben. Viszonyítási alapként az *N mellé/után v* konstrukció szolgált, mivel erre érvényes a legkisebb jelöltség mellett a legnagyobb gyakoriság. Bár a szórendi helyzet alapján felvetődhet mind a névutói, mind az igekötői értelmezés, a függőségi elemzés egyértelműen a névutói kategorizációt támogatja, hiszen a főnévi kifejezés csak ennek révén épül be a mondat viszonyhálózatába.

A dolgozat érdeklődésének a középpontjában a periferikus *mellé(je)/utána v N.DAT/GEN* konstrukció állt. Kimutatható volt, hogy a *mellé/utána* az igével a kohezivitás igen nagy fokán is feldolgozódhat, igekötőként is viselkedhet: *mellé-/utána-v N.DAT*. A szerkezet megkonstruálása és ezért mentális

feldolgozása is analóg a birtokos szerkezetével. A MELLÉ ÉS UTÁN VISZONY landmarkja referenciapontként szolgál a mozgásigék irányulásának, a trajektor mozgásirányának vagy a mozgás végpontjának feldolgozásához. A referenciapontot a *mellé(je)* és az *utána* sematizáltan jelöli a személyhez való lehorgonyzás révén, a *-nAk* ragos főnév pedig részletezően is kidolgozza. A *-nAk* rag megjelenését a névszói komponensen egyaránt támogatja a rag etimológiája (térviszony-jelölés), valamint a névutós szerkezetek birtokos jelzős szerkezetekből való származása is.

A tanulmány bemutatta, hogy a *mellé/utána* konstrukciói részben megtartották az alapjelentéssel összefüggő térviszony-jelölő szerepüket, másrészt absztrahálódtak hasonló jelentéskörben (kommunikációs események irányulása) és eltérő jelentéskörben is. A két kifejezés szempontjából jellemző például, hogy a *mellé* leginkább az *áll* igével ('támogat valamit'), valamint közlést jelentő igékkel alkot erősen kohezív, emergens kapcsolatot az igével (vö. 'a lényegtől eltérve beszél; nem nyíltan, egyenesen közöl'). Az *utána* esetében az 'informálódik' jelentés a domináns (lásd *utána()**néz*, *utána()**jár*, *utána()**olvas*).

Az alternatív szerkezetek hálózatos kezelése lehetővé tette, hogy egyaránt számoljunk az igéhez kötődéssel, valamint a névutói, ragvonzó névutói és a személyes névmásokra jellemző használattal is. A dolgozat újraértelmezte a kognitív grammatika keretében a névutóval kifejezett viszonyt és ennek személyhez való lehorgonyzását. A vizsgált szerkezeteknek a függőségi viszonyhálózatban történő elemző ábrázolása kapcsán pedig erősen támaszkodott a közelség ikonikus elvére, ami rugalmas kezelését tette lehetővé a kohezivitást leképező szomszédosságnak és összekapcsolódásnak.

Rövidítések

ADESS – adessivus

ALL – allativus

DAT – dativus

GEN – genitivus

LAT – lativus

N – névszó

NP – névszói frázis

PERS PRON – személyes névmás

PL – többes szám
POSTP – névutó
PP – névutós frázis
PREVV – igekötő
PX – birtokos személyjel
SG – egyes szám
SUPESS – superessivus
v – ige
VM – igemódosító

Források

- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. Bárczi Géza – Országh László. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1959–1962.
- EWUng = Benkő Loránd (szerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–6. (*Lieferungen*) Budapest: Akadémiai Kiadó. Register (1997). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár v2.0.5 (<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>) (Lásd Oravecz – Váradi – Sass 2014.)
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.) 2022. *Új magyar etimológiai szótár*. Budapest: Nyelvtudományi Kutatóközpont. (online kiadás, utolsó letöltés: 2023. október 10.)

Irodalom

- Antal László 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Balogh Judit 2000a. A névutó. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 258–262.
- Balogh Judit 2000b. Az igekötő. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 263–266.
- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dér Csilla Ilona 2012. Mennyire prototipikus névutók a ragvonzó névutók a magyarban? In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 11–30.

- Dér Csilla Ilona 2013. A kontextus szerepe a magyar ragvonzó névutók viselkedésében. In: Csepregi Márta – Kubinyi Kata – Jari Sivonen (szerk.): *Grammatika és kontextus. Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III.* (Uralisztikai tanulmányok 20.). Budapest: ELTE BTK Finnugor Tanszék. 9–19.
- Elekfi László 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Haiman, John 1983. Iconic and economic motivation. *Language* 59: 781–819. <https://doi.org/10.2307/413373>
- Hegedűs Veronika 2010. *Utána a névutós kifejezéseknek! (Régen és ma).* Konferencia-előadás vázlata: A magyar nyelvészeti kutatások újabb eredményei II. Kolozsvár, 2010. április 16–17.
- Hegedűs Veronika 2011. Névutós kifejezések a Jókai-kódexben. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 95–103.
- Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje.* Nyelvtudományi Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imrényi András 2017a. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4.* Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Imrényi András 2017b. Egymásbaágyazottság a magyar mondat hálózatos szerkezetében: A láncoktól a buborékokig. *Magyar Nyelvőr* 141: 239–249.
- É. Kiss Katalin 1998. A névutós kifejezés. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 105–111.
- Korompay Klára 1991. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 259–284.
- Korompay Klára 1992. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika* Budapest: Akadémiai Kiadó. 321–354.
- Kugler Nóra 2020. A függőségi viszonyok értelmezése az alternatív sorokban. In: Simon Gábor – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 183–199.
- Laczkó Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció.* Budapest: Martin Opitz Kiadó.

- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Langacker, Ronald W. 2009a. *Investigations in cognitive grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110214369>
- Langacker, Ronald W. 2009b. Cognitive (Construction) Grammar. *Cognitive Linguistics* 20(1): 167–176. <https://doi.org/10.1515/COGL.2009.010>
- Langacker, Ronald W. 2009c. Constructions and constructional meaning. In: Evans, V. – Pourcel, S. (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 225–267. <https://doi.org/10.1075/hcp.24.17lan>
- Langendonck, Willy van 2007. Iconicity. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 394–418.
- Ligeti-Nagy Noémi 2018. Névutók, előre! Korpuszvezérelt elemzés a névutószerű elemekről. In: Vincze Veronika (szerk.): *XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Informatikai Intézet. 52–63.
- D. Máta Mária 2007. *A magyar szófajttörténet általános kérdései*. Nyelvtudományi Értekezések 157. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- O’Grady, William 1998. The syntax of idioms. *Natural Language & Linguistic Theory* 16: 279–312. <https://doi.org/10.1023/A:1005932710202>
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC 2014*.
- Pomázi Bence 2022. *A ragpoliszémia komplex vizsgálati módja a -nak/-nek esetrag kapcsán*. Nyelvtudományi Értekezések 171. Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://doi.org/10.1556/9789634548065>
- Rákosi, György 2021. PPs used as arguments. In: É. Kiss, Katalin – Hegedűs, Veronika (eds.): *Syntax of Hungarian. Postpositions and postpositional phrases*. Amsterdam: Amsterdam University Press. 285–354. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1kmj874.8>
- Sweetser, Eve E. 1988. Grammaticalization and semantic bleaching. In: Axmaker, Shelley – Jaisser, Annie – Singmaster, Helen (eds.): *Berkeley Linguistics Society 14: General session and parasession on grammaticalization*. Berkeley: Berkeley Linguistics Society. 389–405. <https://doi.org/10.3765/bls.v14i0.1774>

- Tolcsvai Nagy Gábor 2005a. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. In: Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.): *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005b. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 101: 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2017. *Nyelvtan.* A magyar nyelv kézikönyvtára 4. Budapest: Osiris Kiadó.
- Zsilinszky Éva 1991. A névutók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 442–460.

A peripheric postpositional construction and its alternatives in the expression of spatial relations and relatedness

The paper deals with a peripheral postpositional construction (e.g. *melléje nyúltam a blokknak* 'next.PX3SG reach.PST.ISG the receipt.DAT/GEN'; *utána mentem a tisztnek* 'after.PX3SG go.PST.ISG the officer.DAT/GEN') and the associated construals. The verb component of the composite structure (e.g. *nyúl* 'reach'; *megy* 'go for sg') construes the process of MOVEMENT as its baseline meaning, and the semantic structure of the postpositional phrase also conceptualizes the direction or endpoint of the movement. This direction or endpoint is elaborated by an N.DAT/GEN component ending with the case suffix *-nAk*. In our study, we investigate corpus data containing the postpositions *mellé(je)* 'next to' / *után(a)* 'after' grounded to the person of the landmark of the movement (cf. *utána* 'after.PX3SG', PX3SG is co-referential with the nominal: 'the officer.DAT/GEN'), in the colligation *mellé(je) v N.DAT/GEN* and *utána v N.DAT/GEN*. Based on corpus data, we review that, although both postposition, pronoun and verbal prefix categorization can arise for the interpretation of the *mellé(je)* 'beside' / *után(a)* 'after' component on the basis of word order, the dependency analysis supports the claim that the expressions are epistemically grounded postpositions. The paper shows that the more abstract the process (the more metaphorical its meaning), the

more likely that *mellé/utána* forms a more cohesive relationship with the verb (as a verbal prefix). By considering the constructs as being in their network relation arrangements and relying on the iconic principle of proximity, a plausible cohesion-sensitive treatment of the categories and the symbolic assemblies was made possible.

Keywords: postpositional construction, verbal prefix, personal pronoun, epistemic grounding, grammaticalization, iconicity, word order

Pomázi Bence

<https://orcid.org/0000-0002-4732-49-56>

Eötvös Loránd Tudományegyetem

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

pomazi.bence@btk.elte.hu

Kugler Nóra

<https://orcid.org/0000-0002-8223-2926>

Eötvös Loránd Tudományegyetem

kugler.nora@btk.elte.hu

KUGLER NÓRA – SZABÓ DORINA SZABINA

A függőségi viszony azonosítását befolyásoló szórendi jelenségek kísérletes vizsgálatának elméleti megalapozása

Kivonat

A tanulmány az úgynevezett predikatív szabad határozóknak (Komlósy 1992: 447), más (és tágabb) megközelítésben hátravetett vagy jelzői értékű határozóknak (például Hámori 1954; B. Lőrinczy 1962; Balogh 2000; Keszler 2000) a függőségi viszonyhálózatba való bekapcsolódásával, értelmezésével foglalkozik. A mondat valamely szereplőjére vonatkozó, vagy a főnévhez, vagy az igéhez kapcsolódó ilyen bővítmények többértelműségét korábban is leírta már a szakirodalom, azt azonban nem vizsgálta, hogy milyen szemantikai és szórendi feltételei vannak annak, hogy egy vagy több értelmezési lehetőség áll fenn. Erre vonatkozóan csak szerzői megfigyeléseket rögzítő általánosítások vannak (vö. Antal 1985). Egyáltalán nem állnak rendelkezésre empirikus adatok az ilyen szerkezetek értelmezésével és az értelmezésre reflektáló függőségi elemzésével kapcsolatban. A tanulmány ezt a hiányt azzal kívánja részlegesen pótolni, hogy egyrészt tényleges nyelvi adatokat használ fel a jelenség bemutatására, másrészt kidolgozza azokat a szórendi kondíciókat, amelyeknek megfelelően az adatokat szórendileg manipulálja a kísérletes vizsgálat céljára, harmadrészt javaslatot is tesz a kísérletes vizsgálatra, bemutatja a laikusokat bevonó kísérlet demóját.

Kulcsszók: függőségi elemzés, jelzői értékű határozó, appozitív határozó, szórend, a közelség ikonikussága, kísérletterv

---

* A tanulmány az NKFIH 129040, *A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvteni kutatás* keretében készült.

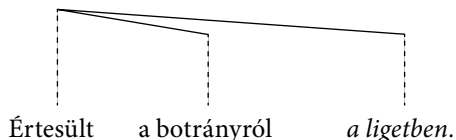

1. Bevezetés

A magyar függőségi szakirodalomban problematikusnak látszik több olyan határozói bővíténytípusnak, illetve határozói viszonyt részletező összetettebb szerkezetnek a kezelése, amely egy szereplő állapotát, körülményét részletezi, és szorosabb viszonyt alkot azzal annál, hogy a szokásos módon, problémamentesen az igéhez (vagy nem lexikális igével alkotott magmondat-hoz, esetleg deverbális kifejezéshez) kapcsoljuk (lásd (1), vö. Imrényi 2017). Ezekkel a szerkezetekkel és az elemzési problémáinkkal (a változatosságot és az összefüggéseket is figyelembe véve) a dolgozat 2. pontja foglalkozik. A dolgozat többi pontjában az (1) típusú szerkezetekkel fogunk behatóan foglalkozni.

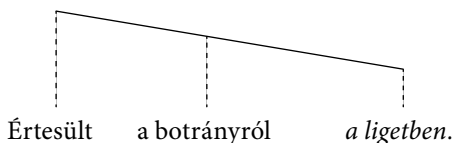
(1) Értesült a botrányról *a ligetben*. (Balogh 2000: 136)

Az elemi mondat valamely szereplőjére vonatkozó vagy a főnévhez, vagy az igéhez kapcsolódó bővítmények többértelműségét („nem egyértelmű vonatkozását”, Komlósy 1992: 463) már korábban is tárgyalta a szakirodalom (lásd a hagyományos függőségi nyelvtanban a jelzői értékű határozó problematikáját, vö. Hámori 1954; B. Lőrinczy 1962; lásd ennek kritikájához Antal 1985: 44–47). Például az (1) *a ligetben* szabad határozója a mondatbeli ambiguitás miatt kétféle értelmezést és ennek megfelelően kétféle elemző ábrázolást kaphat. Az *a ligetben* értelmezhető igei bővítémenként (‘a ligetben értesült a botrányról’) (1. ábra)¹ és a főnévhez kapcsolódó jelzői értékű határozóként is (‘a ligetbeli / ligetben történt botrányról értesült’; Antal (1985)-ben ez a mondatrész az úgynevezett kiegészítő) (2. ábra).

1. ábra. A *ligetben* határozónak az igéhez kapcsolódása, FOLYAMAT – LEZAJLÁSI KÖRÜLMÉNY/HELY ÖSSZETARTOZÁS

¹ Ez Antal (1985) elemzésében is határozó.

2. ábra. A *ligetben* határozónak a főnévhez kapcsolódása, 'esemény' jelentésű SZEREPLŐ – KÖRÜLMÉNY/HELY ÖSSZETARTOZÁS

A tanulmány szerzőit elsősorban az foglalkoztatja, hogy mitől függhet a határozó, illetve a mondat többféle lehetséges értelme közötti választás, illetve ha mindkét lehetséges értelmezést megalkotja a mondat befogadója,² akkor van-e olyan, amelyik könnyebben, ezért rövidebb idő alatt születik meg; továbbá az utóbbi esetben megfigyelhető-e jellemző eltolódás valamelyik értelmezés felé, tehát lehetséges-e, hogy nem csak egyéni tényezőktől függ a kézenfekvőbb értelmezés.

Az (1) mondatban a határozónak az igéhez kapcsolódása mellett szól (lásd 1. ábra), hogy a jelenet az ige által jelölt folyamatot profilálja, és az ilyen szerkezetekben a KÖRÜLMÉNY típusú bővítmények alapértelmezés szerint (lásd ezt elemzési eljárásaként a 2. pontban) a FOLYAMATOT megkonstruáló igéhez kapcsolódnak (vö. *Hol értessült [a botrányról]?; A botrányról hol értessült?* és nem **A hol botrányról értessült?*). Ettől az alapértelmezéstől való eltérésként értelmezhető a szereplőhöz kapcsolás. Az utóbbi akkor várható, ha a szereplő és a körülmény összetartozását a kapcsolat gyakori megfigyelése, ezért a nyelvi kifejezésben az összetartozásban való kifejezés közösségi begyakorlottsága vagy a szerkezet kohezivitása motiválja. Az utóbbira példa az, ha a ligeti 'a ligetben történt; a ligetbe kötődő' botrány híreről van szó, ami épp terjed, vagy éppen erről a botrányról van szó a diskurzusban, nem más botrányokról. A körülmény tehát ebben a konstruálási módban nem a jelenet egészéhez tesz hozzá valamit a körülményjellegű viszonyoknak a részletezésével, hanem a főnévvel jelölt dolog specifikálásához, alkategorizálásához, sikeres referenciális azonosításához járul hozzá (vö. Radden–Dirven 2007: 143–145; Roskó 2020, 2023). Ezek a műveletek pedig alapvetően a jelzős szerkezeteket jellemzik, és a főnév (típus) nominálissá (példánnyá) alakításához

² A tanulmány és a tervezett vizsgálat is az ambiguózus szerkezetek értelmezésére fókuszál, az értelmezői pozícióhoz kapcsolódó műveletekre igyekszik következtetni. Ezek a szerkezetek a létrehozás szempontjából alapvetően nem többértelműek. Köszönjük Horváth Péternek, hogy felhívta a nézőpont explicitálásának szükségességére a figyelmünket.

kapcsolódnak a nyelvi kifejezésben (Langacker 2008: 264).³ A határozói kifejezések ebben a konstrukcióban (tipikusan) követik a nominálist.⁴

A jelen tanulmányban a szerzők (a saját felfogásukat tükröző részekben) az **appozitív határozó** terminust alkalmazzák a vizsgálat fókuszába helyezett konstrukcióban előforduló, a nominális körülményét részletező kifejezésekre. Az *appozitív* csak a főnevet követő⁵ helyzetre reflektál, nem feltételezzük, hogy eredetileg elől álló kifejezés hátravetése történik műveletileg a konstrukció példányainak a megalkotásában. Arra azonban reflektál a terminus, hogy a konstrukciós séma asszociatív viszonyban áll nemcsak az igét bővítő határozós szerkezetekkel (lásd 1. ábra), hanem a körülmény kidolgozásával specifikáló attributív szerkezettel is (például *a ligetbeli ~ a ligeti ~ a ligetben történt [botrány]*), amelyekben a bővítmény megelőzi a főnevet. Az asszociatív viszonyok hálózatában (lásd a 3. ábrát) indokolt számontartani a szórendi hasonlóság miatt az értelmezős szerkezeteket is,⁶ különösen azokat, amelyekben főnévi értelmezettet 'körülmény' jelentésű értelmező követ.

Az alábbi, 3. ábra az appozitív határozó sémaszintű asszociatív viszonyait mutatja be. Az elemzésünk konstrukciós, ezért nem válnak szét benne a szemantikai és a (morfo)szintaktikai szempontok. A hálózatot az tartja össze, hogy egy szereplőre vonatkozó nominális (lehorgonyozott főnévi kifejezés lánc, N) és a szereplő körülménye is kidolgozódik benne (ADV),

³ A műveletek magyarázatot adnak arra is, hogy a hagyományos függőségi elemzés miért nevezte a viszonyt jelzői értékűnek (lásd még a 2. pontban), de a strukturális szakirodalomban Rákosi (2021: 349, 353) is (hasonlóan) vizsgálja az attributív szerkezettel való kifejezés lehetőségeit. Fontos itt megjegyezni azt a szórendi tipológiai összefüggést, hogy a magyarban a bővítmények tipikusan az alaptag előtt állnak, így a magyar és eltérő szórendű (a bővítményt inkább prepozíciós szerkezetben az alaptag után kidolgozó) nyelvek közötti fordítási kérdésekben más-más stratégiák működhetnek a hasonló határozóknak a nominálishoz vagy az igei lánchoz kapcsolásában. Köszönjük Szabó Mihály Gizellának, hogy erre a fordítási szempontra is felhívta a figyelmünket.

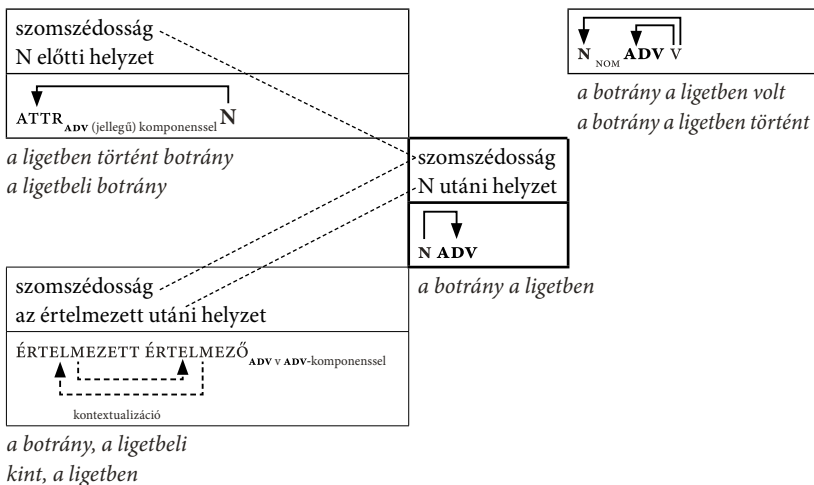
⁴ A nemzetközi szakirodalom a kifejezésre legáltalánosabban a *postnominal modifier* terminust alkalmazza (lásd például Radden–Dirven 2007: 145). Antal (1985: 47) szerint ez a szórendi elrendeződés jellemző, de nem kizárólagos, és a szomszédosság sem feltétel.

⁵ A követő helyzetben a szomszédosságra vonatkozó értelmezésünk azt megengedi, hogy a bővítmény saját bővítményei az appozitív határozó elé és így a nominális és az appozitív határozó közé kerüljenek.

⁶ Erre Balogh (2000) és Keszler (2000) is felhívja a figyelmet, ugyanakkor a kapcsolatot nemcsak a szórendben, hanem az értelmező bővítménytípusként kezelése révén a szerkezet hierarchikus (alárendelő) viszonyaiban is azonosítják. Ettől az értelmezős szerkezet kezelésében a jelen munka eltér, az értelmezős szerkezet tagjainak kapcsolatát Imrényi (2017: 756–758) javaslatát követve kontextualizáló viszonyoknak tartja. Másrészt az értelmezővel való rokonítás érvként is szolgál az *appozitív* megnevezés alkalmazásához.

a szerkezet egésze pedig a szereplőt profilálja. A hálózat összetartozásának alapja a funkció felől az, hogy a konstrukciók a szereplő profilt a körülményeinek a részletezésével jobban elaborálják vagy alkategorizálják (például *Csokoládékrém rumos mazsolával*),⁷ illetve specifikálják, ezáltal pontosítják, egyértelműsítik a vonatkozását, tehát hozzájárulnak a sikeres referenciális értelmezéséhez az adott diskurzusban (vö. Roskó 2020, 2023).

Az ábrában az ADV nem szófaji címke, hanem adverbialis kifejezést jelöl, határozói viszonyban álló bővítményre vonatkozik, egyaránt lehet határozóragos vagy névutós névszó, határozószó, 'körülmény' jelentésű névmás. Az igenévi kifejezéseket a jelen tanulmány nem vizsgálja (de részlegesen érinti a 2. pontban). Az ATTR szintén az ADJ szófaji címkét kiküszöbölve jelzót, jelzős szerkezetet szimbolizál. A függőségi viszonyt a nyilazott élek mutatják, a kölcsönös kontextualizálást alsó helyzetű, pontozott nyilak jelzik (vö. Imrényi 2017: 757). A konstrukciót jellemző dobozban az ADV kifejezés kiindulópontjából említünk egy-egy jellemzőt. A többértelműség miatt feltüntetjük az igei szerkezet egyik konstrukciótípusát is (a 3. ábrában jobbra, fent).

3. ábra. Az appozitív határozó a sémaszintű asszociatív viszonyok hálózatában

⁷ A bekezdésben leírt konstruálási mód ad magyarázatot arra, hogy miért előnyös egy étlapon vagy egy receptgyűjteményben az appozitív határozói konstrukció alkalmazása (lásd kitekintésként az 5. fejezetpontban is). A receptcím forrása: Stahl Judit 2002. *Enni jó!* Budapest: Park Könyvkiadó. 127.

A dolgozat részben a többértelműség fennállását, részben a főnév és az appozitív határozó közötti kohezív viszonynak a megképződését kívánja azonosítani az MNSZ2 korpuszán végzett célzott kereséssel nyert adatokon (lásd 3.1.). A korpuszadatok elemzésével megfigyeléseket teszünk azzal a szórendi konstruálással kapcsolatban, amely leképezi ezt az összetartozást (lásd szórendi közelség; 3.2.).

A többértelműséget azzal magyarázzuk, hogy a szerkezet mind az igei, mind a főnévi kapcsolat esetében értelmezhető, és a többértelműség akkor áll fenn, ha mindkét értelmezés hasonlóan életképes, hasonló valószínűséggel hozható létre a befogadás folyamatában.

A dolgozat az (1) típusú többértelműség vizsgálatához egyrészt elemzi a korpuszadatokat, másrészt leírja a megfigyelt mintázatokat. Ez azért szükséges, mert a szórendi kondíciókat a kísérletes vizsgálat céljára módosítani kell manipulálni, hogy megállapíthatók legyenek a szerkezetekhez kapcsolódó, de előzetes megfigyeléseink szerint szórendfüggő értelmezési stratégiák. Olyan, az adatokban megvalósuló szórendi kondíciókat is vizsgálunk, amelyeket a strukturális szakirodalom hibásnak tart (Komlósy 1992: 460–461). A szórendi kondíciók leírása Imrényi (2017) modelljét és terminusait alkalmazza.

A tanulmány javaslatot tesz egy szakértőket bevonó (4.1.) és egy laikusokkal végezhető kísérletre (4.2.). Bemutatja a laikusokat bevonó kísérlet demó-ját (4.2.), majd áttekinti az új, konstrukciós megközelítéssel megalapozott leírás lényeges állításait, főbb eredményeit (5.).

2. A függőségi elemzés kihívásai

2.1. A szereplő körülményeinek elemző ábrázolása

A függőségi grammatikák általános jellemzője az elemi mondat modellálásában az igeközpontúság,⁸ valamint az aszimmetrikus viszonyokból felépülő hálózat szóalapú kezelése (Mazziotta–Imrényi 2020). A hálózat minden csomópontját dominálja egy másik csomópont, egyedül az ige alkot olyan

⁸ Az igét a különböző megoldásokban legfeljebb a közlési funkcióval összefüggő mondatzáró írásjel dominálja, de az ábrázolások ebben is eltérnek, az igei dominancia érvényesítésére ebben a viszonyban is van példa a függőségi elemzőprogramokban. A dolgozat nem vállalkozik a különböző megoldások bemutatására.

nóduszt (lásd „gyökércsomópont”), amelyet nem „ural” más kifejezés.⁹ Ennek magyarzatát Imrényi (2015) a mondat önazonosságával adja meg: a magyar elemi mondatban az ige nem egyszerűen egy rész, hanem maga is mondatértékű („mondat a mondatban”). Imrényi erre alapozza a **magmond**-**dat** (valamint a protoállítás) körülhatárolását¹⁰ (Imrényi 2013: 54, 2015, 2017: 703–713). A kognitív grammatika „egzisztenciális mag” (‘existential core’, lásd Langacker 2012; Imrényi 2013: 141) fogalmát a magyarra alkalmazva szintén a magmondathoz jutunk, mivel ez képviseli (az alapértelmezés szerinti) legegyszerűbb elemi mondatokban integráltan a folyamattípus előhívását és lehorgonyozását, valamint az elemi mondat beszédcselekvés-értékét és polaritását (Imrényi 2017: 703–713).

(2a) Laci *álmosan* kicsoszogott a fürdőszobába. (#79802579)¹¹

(2b) Laci *csigalassúsággal* kicsoszogott a fürdőszobába.

A (2a) példában az *álmosan* határozó a szereplő állapotát részletezi, a (2b)-ben a *csigalassúsággal* a mozgás kivitelezésének a részletezéséhez járul hozzá (a csoszogást eleve inkább lassú mozgásként szoktuk megtapasztalni). A példákban kiemelt határozók egységesen az igét bővítik. A (2a) és a (2b) határozójára egyformán kérdezzük rá¹² a leginkább sematizált kérdőszóval (*Hogyan [csoszogott ki]?*). A kérdéspróbának, ennek a nyelv gyakorlati

⁹ A metaforák reflektálnak Brassai úttörő függőségi modelljére.

¹⁰ A hivatkozott modell a nem (illetve nem csak) igei kifejezéseket tartalmazó magmondatok esetére a „komplex magmondatt” megnevezést alkalmazza.

¹¹ A dolgozatban ezzel a formátummal az MNSZ2-ből származó példákat jelöljük, az adat mellett zárójelben a szóazonosító van megadva.

¹² A függőségi elemzési eljárásban a rákérdezést megalapozottan bírálja a strukturális szemléletű szakirodalom (lásd például Prószték 1989: 223) abból a szempontból, hogy nem tártható a határozói viszonyokhoz olyan kérdés, amely egy-egy viszonytípust azonosítana. Lényeges azonban, hogy az elemzési eljárásnak nem ez az elsődleges célja. Az elemző kérdés (például *Hogyan csoszogott ki?; Hova csoszogott ki?*) arra reflektál, hogy az alaptag jelentésének (illetve az alaptag azon láncának, amellyel a rákérdezést elvégezzük) van olyan alszerkezete, amelyet az adott diskurzusból kívánatos vagy lehet részletezni a bővítésménnyel, és a kérdő névmás sematizáltan ugyan, de jelentésével hozzáférhetővé is teszi ezt az alszerkezetet, illetve jelentést. Az elemző kérdés tehát jó eszköz a jelentésvizony feltárására a függőségi hálózatban, és éppen a rugalmasságában van az ereje: az elemzés a nyelv gyakorlati jellegű tudását aknázza ki, arra támaszkodik, ezért rásimul a használatalapú nyelvi leírásra. Ebben a megközelítésben a kérdőszó polisziemiája ugyanolyan természetes jelenség, mint bármely más kifejezésé, nem elvárás az, hogy egy viszonytípusnak csak egy kérdőszava legyen, és ugyanakkor az a kérőszó ne forduljon elő más viszonytípusban (vö. izomorfizmus).

tudására támaszkodó eljárásnak (a rákérdezés hétköznapi műveletének) a tanulságai azt mutatják, hogy a kidolgozói viszonyra való rákérdezést általában így oldják meg a magyar anyanyelvű beszélők/elemzők. Az ígéhez kapcsolás tehát nem deduktív összefüggés, nem valamely függőségi nyelvtani szabály következménye, a nyelvtani elemzés csak reflektál a rákérdezésre az elemző ábrázolásban. A szereplőhöz tartozó ÁLLAPOTOK és a folyamathoz tartozó kivitelezési MÓDOK között szoros kapcsolat van, a szereplő állapotának jellemzői átterjednek az adott állapotban végzett cselekvésre. Az álmos embernek a mozgása is álmos (az álmos emberre jellemző), és a lassú csoszogás kivitelezője az adott helyzetben maga is lassú (ha más helyzetekben képes is gyors lenni).¹³ Erre a kontiguitásra épülve egyrészt komplex határozói viszonyok is léteznek, másrészt nyelvváltozási jelenségek egész sora bontakozott ki ennek az alapján (ahogy azt a *hogyan* kérdőszó alaki jelöltségében, az *-an/-en* rag jelentésváltozásában is tetten érhetjük).

Az ígeközpontúság olyan erős jellemzője az elemi mondat megkonstruálásának, hogy a szereplőt és a folyamatot együttesen jellemző körülményeket a folyamat részletezésének megfelelően fejezzük ki.¹⁴

A határozók komplexitásának a kezelése általában nem okoz gondot a függőségi elemzésben. Néhány konstrukció esetében azonban problémaként jelentkezett az inkább vagy csak a szereplőhöz tartozó körülményt megjelenítő határozó kezelése, és a megoldás nem mindig követett egységes elveket.¹⁵

Az úgynevezett jelzői értékű határozó (lásd a példát a 2. ábrában) megnevezés is azt mutatja, hogy az adott viszonyt két mondatrésztípus közötti átmeneti jelenségként kezelte a szakirodalom. Hámori (1954: 420) áttekintheti a szerkezetre vonatkozó felfogásokat és az alkalmazott terminusokat is (*határozói jelző; határozói alakú jelző, határozóragos jelző, határozós jelző; jelzői szerepű határozó*). A felsorolásból is látható, hogy 1954-ig a jelzői

¹³ Az *álmos* N_{CSELEKVÉS/ESEMÉNY} konstrukció is megszokott metonimikus konstruálási módot képvisel (lásd az MNSZ2-ben N: *kezdés, mozdulat* stb.), akárcsak a *lassú* N_{SZEMÉLY} (az MNSZ2-ben N: *ember, rendőr* stb.). Az állapotnak és a módnak inkább az elkülönülése a szokatlan és kevésbé természetes, például az, ha valaki álmosan mozog (így tesz), miközben éber és friss.

¹⁴ Antal László a strukturális szemlélet érvényesítése mellett is megjegyzi, hogy a határozó az ígével van intim viszonyban (Antal 1975: 44). Ebből viszont az is következik, hogy az a körülményt kidolgozó kifejezés, amely nem az ígéhez kapcsolódik, nem is határozó, hanem más terminust kell rá alkotni: a nominális alaptaghoz kapcsolódó „adverbiális bővítmeny” (sic!) neve *kiegészítő* (Antal 1985: 44).

¹⁵ Ez azzal is összefügg, hogy a hagyományos függőségi elemzés (például Keszler szerk. 2000, a hivatkozott műnek az egyik szerző, K. N. is munkatársa volt) nem dolgozta ki a funkció és a forma együttes kezelésének a módszertanát.

(műveleti) viszony meghatározó jelentőségű volt a konstrukció tudományos kategorizációjában. Ezt motiválta az összefüggés felismerése az ADV *való* N konstrukcióval, amely Hámori (1954) vizsgálata szerint a kódexek korától a nyelvújításig begyakorlottabb séma volt, mint az N ADV. A 20. század közepéig dominánsnak tűnő jelzői főkategóriával értett egyet Rác (1968: 293)¹⁶ is. Hámori (1954) munkájának megjelenésétől azonban inkább azzal találkozunk, hogy határozó alkategóriájának tartják az appozitív határozót (vö. B. Lőrinczy 1962: 169; Balogh 2000: 135–136; Keszler 2000: 431). A bővítményt a főnévi alaptaghoz tartozónak kezeli a függőségi elemzés. Antal (1985) pedig minden korábban körülhatárolt mondatrésztípustól különbözőnek tartotta, ezért új terminust alkotott a számára: *kiegészítő*.

A függőségi viszony létrejötté jól magyarázható akkor, ha az alptag olyan képzett főnévi kifejezés, amely az alptagjától „öröklí” a határozói bővítményt (például az *utazás [valahova]*, lásd (3), vö. *utazik [valahova]*).¹⁷ Erősebben teljesít a szemantikai elemzés akkor, ha a főnév által jelölt DOLOG metonimikusan teszi elérhetővé a FOLYAMATOT (például az *út [valahova]*, lásd (4)). A DOLOG AZ ESEMÉNY HELYETT fogalmi metonímia (vö. Kövecses 2005: 149, HELY/ESZKÖZ stb. AZ ESEMÉNY HELYETT) általános alkalmazásának azonban határt szab az a tény, hogy az entitás általában szereplőként és nem eseményszerűen kapcsolódik saját alptagjához (4). Ezért volt szükség a metonímialapú magyarázat helyett a jelzős szerkezettel való összefüggés hangsúlyozására „szerkezetibb” érveként a leíró nyelvtanokban.

- (3) Jöhet az *utazás az úrbe*. Vagy valami soha nem látott új kaland. (#15985565)
- (4) Mutasd meg neki az *utat a kávéházba* (#8837331)

A jelzővé alakítás próbáját transzformációként bírálta Antal (1985: 31–32), elfogadta azonban a jelzős szerkezettel vont párhuzamot a viszonyok összevetésében (1985: 44): nominális az alptag, a dolgok jellemzőit bővítményként pedig tipikusan jelző részletezi, az úgynevezett kiegészítő esetében pedig adverbialis bővítmény.

¹⁶ „A határozó is állhat más mondatrész szerepében, elsősorban jelzőként, névszói alptagja mögé vetve” (Rác 1968: 293).

¹⁷ A szerzők az idézőjellel jelzik, hogy a szóalkotási művelet által motivált értelemről van szó, nem az öröklődési elv érvényesítéséről.

Szintén strukturális szemléletű elemzésében Rákosi (2021) hierarchikusnak tartja a viszonyt, de szabályként rögzíti, hogy az appozitív határozó csak nominatívusi vagy accusatívusi esetalakú főnévhez kapcsolódhat. Ennek a korpuszból származó adatok ellentmondanak.¹⁸

Míg az úgynevezett jelzői értékű határozót bővítményként kezeli a szakirodalom, az *egérrel a zsebében, sapkával a fején* (szintén egy szereplő állapotát részletező) szerkezetek esetében éppen az szolgál érvként a hasonló, határozói elemzés elvetéséhez, hogy az *egérrel, sapkával* – ’dolog’ alapjelenítésénél fogva, a fent említett metonimizációtól eltekintve – közvetlenül nem bővílhet helyhatározóval.¹⁹ Ezeknek a szerkezeteknek az egyetlen csomópontként kezeléséhez hoznak fel érveket, de azok nem elég erősek ahhoz, hogy megalapozzák az appozitív határozó és az *egérrel a zsebében* típus eltérő megítélését, ezért ezt nem követjük. A térbeli és időbeli lokalizálás határozói láncainak az esetében (például *a kijáráttól pár lépésre; mához egy hétre*) konstrukcionálódhat a referenciapont-szerkezeti elrendezés,²⁰ de ez nem bizonyítja a kifejezések egység státuszát.

Hasonló problémát okozott a szereplőt és állapotát megjelenítő úgynevezett kettős tárgy (5b) és az ezzel összefüggő úgynevezett kettős alany (6a).

(5a) Most jönnek, hallom *a zsúrkocsit*. (#35484820)

(5b) hallom *a zsúrkocsit csörögni*

(5c) a zsúrkocsi csörgését hallom

(6a) Csak éppen az *életük* látszik *nélkülözni* bármiféle értelmet (#170074963)

(6b) az *életük nélkülözni* látszik bármiféle értelmet

(6c) az *életük értelemnélkülisége/értelmetlensége* látszik [a megnyilatkozó számára]

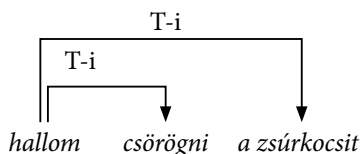
¹⁸ Vö. például „igazán tanúságot adhatott volna *képességéről az együttézésre*” (#162603665); „A kormányfő elmondta: Magyarország a kormányváltás előtt Görögországnál is nehezebb helyzetben volt, de a kormány reformpolitikájával és a magyarok *képességével a talpra állásra*, ismét mintaország lesz” (#909926523).

¹⁹ A helyviszony hozzákapcsolásához igei jelentéstípusra (’folyamat’, például ’statikus szituáció, levés’ jelentésre) van szükség. A hagyományos elemzés ezért összekapcsolt határozóként, azaz egyetlen csomópontként kezeli a szerkezetet (lásd Rác 1968: 288; Keszler 2000: 424).

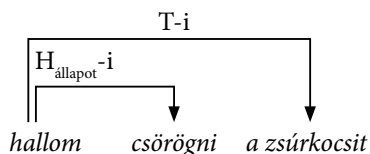
²⁰ A célszerkezet (a lokalizált objektum, esemény), valamint annak térbeli, időbeli távolsága egy a diskurzusban jól azonosítható referenciaponthoz van viszonyítva (vö. Langacker 2008: 83–84; Tolcsvai Nagy 2017: 250–251).

A zsúrkocsi mozgása és érzékelhető hangadása az (5)-ben, valamint az élet és annak értelmetlensége a (6)-ban (amely a megnyilatkozó tudására épülő kiértékelés eredménye) nagy konceptuális egységben van, ezt képezi le a kifejezések közelsége az (5b)-ben. A (6a) szórendjét az *életük* előtérbe helyezése is formálja (ez inverzióval jár, vö. az egyenes szórendű (6b)-vel). Ezek a „kettős” szerkezetek ((5b), (6a, b)) is rokonságot mutatnak a jelzős szerkezetekkel, méghozzá a birtokos jelzőssel (lásd (5c), (6c)), amely különféle ÖSSZETARTOZÁSI VISZONYOKAT sematizál a konstrukciójában (vö. Hadrovics 1969; Tolcsvai Nagy 2005; Pomázi 2022).

Valószínűleg nem vagyunk egyedül, ha a 4–5. ábrán látható egyik kezelési móddal sem vagyunk maradéktalanul elégedettek.²¹

4. ábra. Az úgynevezett kettős tárgy ábrázolása H. Molnár (1962: 151–152) és Rácz (1968: 272) alapján

5. ábra. A szerkezet ábrázolása Lengyel (2000: 227–228) alapján

A forma és a funkció között a hagyományos megközelítések sokszor ellentmondást feltételeztek, vagy éppen mivel nem érezték kielégítőnek a forma alapján történő elemzést, igyekeztek a jelentésviszonyokat is hasonló eszközökkel kezelni. Ez a probléma jelentkezik a *mint*-es szerkezettel kifejezett határozók esetében (7).

- (7) Később Bullock megkérte Turnert, hogy vegye fel zenekarába, *mint énekest*. (#787003297)

A *mint*-es szerkezettel jelölt állapot (vö. ’énekesként’ jelentés a (7)-ben) miatt Keszler (2000: 436) határozóvá tevő viszonyzóként kategorizálta a kontextualizáló *mint* kifejezést, és ezzel magyarázta a függőségi viszony jelölését is.

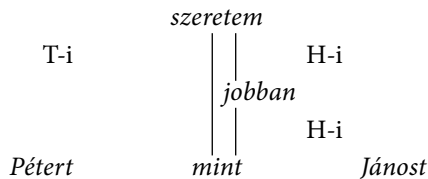
²¹ Természetesen más elemzések is vannak, amelyeket itt nem mutatunk be (például Hegedűs [2019: 505] az infinitívus szerkezetében saját grammatikai alanyt elemez, az ábrában hivatkozott munkák „csak” logikai alanyt feltételeznek). A szerzők felfogáshoz Modrián-Horváth (2020) megoldása áll közel, amely kapcsos szerkezetet feltételez az ige és az INF között, amely a dolgozat elemzése szerint is komplex magmondatot alkot.

A főnévi komponens azonban mindig egyezik esetalakban a szereplővel, amelynek az állapotát részletezi (vö. *Bullockot/őt mint énekest vegye fel; Bullockkal/vele mint énekessel lépett fel Ike Turner* stb.), és éppen ez a jellemző teszi lehetővé az N-ként kompozitum esetleges többértelműségének (lásd (8a)) a kiküszöbölését. Az azonos esetalak alapján ugyanis a (8b,c)-ben egyértelműen reprezentálódik az énekesi szerep és a személy összetartozása (a (7) szituációjának nyilvánvalóan a (8c) felel meg).

- (8a) X énekesként vegye fel a zenekarba Y-t
 (8b) X mint énekes vegye fel a zenekarba Y-t
 (8c) X mint énekest vegye fel a zenekarba Y-t

Mivel a szereplő és az ő szerepállapota nagy konceptuális (sőt gyakran perceptív) egységet képez, érthető, ha az ezekre referáló nominálisok egyeznek számban és esetben (*Bullockkal/vele mint *énekesekkel; Bullockkal/vele mint *énekesről*).²²

Az ugyanilyen felépítésű, de hasonlítást kifejező *mint*-es szerkezetek esetében Lengyel (1999: 228) úgy oldja meg ezt a problémát, hogy azonos szinten ábrázolja az azonos esetalakban álló kifejezéseket, és jelöli is a közös alaptagtól (*szeretem*) való függést (lásd a 6. ábrát a *Jobban szeretem Pétert, mint Jánost* mondat ágrajzával). A 6. ábra azért bonyolultabb az állapothatározós szerkezetnél, mert a *mint*-tel kontextualizált kifejezés 'amihez a hasonlítás viszonyít' funkciója az egyenlőtlen hasonlítás műveletével függ össze, ezt pedig a *jobban* kifejezés jelöli.

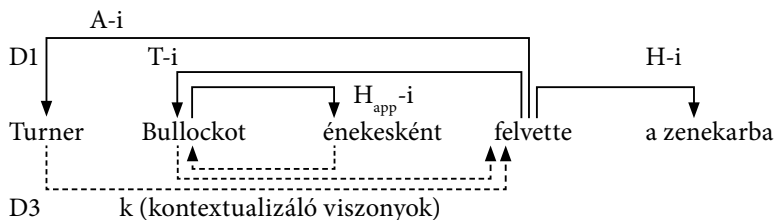
6. ábra. Lengyel (1999: 228) ágrajza

²² Ugyanakkor ez a viszony egyeztetésként (kongruenciaként) szintén problematikus volna a hagyományos grammatika számára, hasonlóan az értelmezős szerkezetben megfigyelhető egyezés (vö. *ő Bullock, az énekes; ez Bullocké, az énekesé; Bullockkal, az énekessel; a Bullockokkal, a nutbushi nővérekkel/*nővérrel*) kezeléséhez. Az értelmezős szerkezettel való analóg elemzés szükségességére Lengyel (1999: 228) is felhívja a figyelmet.

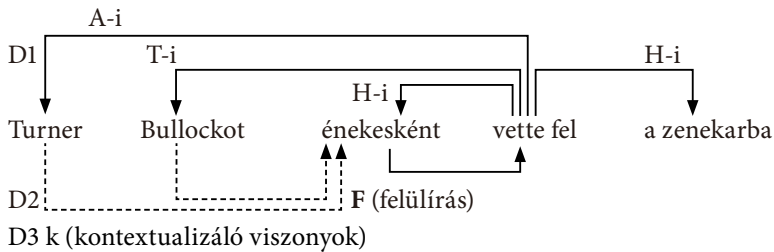
A 6. ábra a tárgyi viszonyban álló kifejezések mellérendelésszerű kezelésével magyarázza az azonos esetalakat. Létrehoz azonban egy új anomáliát, mivel így lesz olyan csomópont, amelyet több kifejezés is dominál.

Azt látjuk tehát, hogy a 3. ábrában felvázolt hálózat csak részleges volt, mert további olyan konstrukciók is vannak, amelyekben egy szereplő és az ő állapota egyaránt kidolgozódik nyelvi kifejezéssel. Az állapothatározói viszony szokásos kezelése, alapértelmezés szerint az igével szoros viszonyban való megértése és ennek megfelelő elemző ábrázolása ezekhez nem bizonyult kielégítőnek. Az alapértelmezéstől való eltérés, azaz a főnévhez kapcsolás pedig a fenti konstrukciókat tekintve nem volt módszeres, következetes.

A kognitív függőségi nyelvtani (viszonyhálózati) elemzés (Imrényi 2013, 2017) lehetőséget ad az elemi mondat többdimenziós kezelésére, így lehetséges például a mondat első dimenziójában (D1) egyező mondatrészi viszonyok mellett is a mondat más jelentésrétegeiben (D2 és D3) ugyanazokat a csomópontokat más-más hálózat részeként is ábrázolni. A fenti szerkezetek esetében, amennyiben a határozói kifejezés a nominálissal képez – a kohezivitás nagy fokán – egységet, az appozitív határozók egyrészt határozói viszonyban, másrészt (re)kontextualizáló viszonyban is modellálhatók. A nagyfokú kohezivitás a diskurzusban megkonstruált viszony, nincs eleve adva. Ugyanaz az állapot feldolgozódhat a szereplővel és a folyamattal is szorosabb egységben – konstruálási módtól függően. A konstruálási módok különbsége (ikonikusan) leképeződik a formai oldalon a szórend és a prozódia révén. Példaképpen a *Turner Bullockot énekesként felvette a zenekarba* legegyszerűbb, alakilag legkevésbé jelölt (azaz semleges, sem kiemelés, sem kontrasztot nem tartalmazó) szerkezet (7. ábra) és a *Turner Bullockot énekesként vette fel a zenekarba* (az énekesként szerepmegjelölést a figyelem előterébe állító, ezért inverz magmondatot tartalmazó) szerkezet (8. ábra) elemzését mutatjuk be Imrényi (2017) javaslatát követve.

7. ábra

8. ábra

2.2. A probléma kezeléséhez kapcsolódó közvetlen szakirodalmi előzmények

A kutatás elméleti-módszertani megalapozásához Kugler (2020) azzal járult hozzá, hogy labormondatok, illetve mondatrészletek szórendi változatain (alternatív sorokon) vizsgálta az úgynevezett emelkedési elv érvényesülését (Gross–Osborne 2009: 53; Imrényi 2013: 94), a függőségi viszonyhálózatban az „átkötődés” szabályosságát, és az elv általános alkalmazásának elvetése mellett érvelt.

A függőségi viszony azonosítása szempontjából meghatározónak tartjuk a szórendi közelséget, illetve a szomszédosságot, ezzel összefüggésben a konceptuális közelség ikonikus elvét. Az erősen grammatikalizálódott konstrukciók esetében (például *fel fogom varrni*; *fel van/lett varrva*) feltételezhető a kapcsos (vagy keretes) szerkezet (Modrián-Horváth 2020) jelentősége a konstrukció felismerésében.

Kugler (2020) két szerkezet esetében vizsgálta a szórend függvényében előálló eltérő függőségi viszonyokat. A birtokos („jelzős”) szerkezet (például *felvarrom a szoknyának az alját*; *a szoknyának felvarrom az alját*) esetében megerősítést nyert a szakirodalomban korábban is megfigyelt (Elekfi 1986, 1993) kétféle lehetséges értelmezés: a *-nAk* ragos kifejezés főnevet bővítő birtokos jelző (például *felvarrom a szoknyának az alját*) vagy az igéhez kapcsolódó dativusi esetalakú bővítmény (például *a szoknyának felvarrom az alját*). A tárggyal bővülő főnévi igenévi szerkezet (például *almát akarok sütni*) esetében kimutattuk az igenév tárgyi (például *akarok almát sütni*) vagy célhatározói értelmezésének (például *sütni almát akarok* ’sütéshez v.

ami a sütést illeti, almát akarok, és nem mást') szórend által meghatározott, de szemantikai feltételekhez is kötött lehetőségét.²³

A jelen vizsgálat hasonló módszertant követ az appozitív határozók elemzésében is. A viszonytípus szempontjából nem különböztetünk meg vonzatokat (komplementumokat) és szabad határozókat. Egyrészt azért, mert ez a megkülönböztetés nem végezhető el éles határok mentén (vö. Kálmán 2007), másrészt még skálaszerű elgondolás mellett sem magyarázza, hogy lehetséges-e több értelmezés, vagy nem (lásd ezt részletesebben a következő, 2.3. alpontban).

2.3. A többértelműség

Az (1) példában (lásd alább megismételve) megfigyelhető többértelműség nem mindig jellemzi a szereplő állapotát határozói viszonyban kidolgozó szerkezeteket.

- (1) Értesült a botrányról *a ligetben*.

Nem jön létre többértelműség akkor, ha a főnévhez vagy az igéhez való kapcsolódásban szemantikai összeegyeztethetlenség van, illetve a többértelműség akkor is inkább csak elméleti lehetőség, igen könnyen elhárul, ha nagy eltérés van az összeegyeztetés szempontjából a kétféle lehetséges kapcsolódás között.

- (9a) A mintát mikroszkóppal vizsgálják, [...]. (#690533217)
 (9b) A mintát a mikroszkóppal vizsgálják.

A (9a) esetében a *mikroszkóppal* az igéhez és nem a *mintát* főnévhez kapcsolódó bővítmény. A vizsgálati eszköz központi helyet foglal el (magkomponenes) a *vizsgál* ige fogalmi szerkezetében (FrameNet),²⁴ az eszközt jelölő nominális névelőtlensége a folyamattal való kohezív kapcsolatot képezi le

²³ Az *almát akarok* szerkezet esetében a főnévi tárgyat felülíró kifejezésként, az igével közvetlen és szoros viszonyban feldolgozva természetesen merül fel az a kérdés, hogy mihez/milyen célra, vagyis ilyenkor a *sütni* kifejezés kontextualizáló szerepű, ezért nem a tárgyi bővítményre jellemző (közvetlen, szoros) kapcsolatban áll az igével (lásd részletesen a hivatkozott műben).

²⁴ Frame/keret: SCRUTINY; a mag elemei: COGNIZER/COG, GROUND, INSTRUMENT/INS, MEDIUM/MED.

(‘mikroszkópos vizsgálat’). A *minta* főnév esetében a (9b) változatban²⁵ csak az vehető fel, hogy a vizsgálathoz használt minta egyik alkategóriája lehet a ‘mikroszkópos minta’ (mivel a mintának, a mintavételezésnek is sajátos jellemzői vannak). A *mikroszkóppal* kifejezés a (9a,b) példában illeszkedik az igei konstrukciós sémába (VIZSGÁLÓ/COG_{NOM} vizsgál OBJEKTUMOT/GROUND_{ACC} ESZKÖZZEL/INS_{INST}),²⁶ míg a főnévi szerkezetben csak társas állapotként volna értelmezhető a (9b)-ben, de nem valószínűsítjük a *minta* főnév esetében. Másrészt ehhez szükséges a határozottként lehorgonyozott főnévi kifejezés (vö. *a mintát a mikroszkóppal* ‘együtt’, (9b)), tehát ez az értelmezés a (9a)-ban semmiképp sem vetődik fel. A ‘társas állapot’ értelmezés életképes volna például a (10) mondatban.²⁷

(10) A laboránst a mikroszkóppal vizsgálják etikai vétség miatt.

A (10)-ben a ‘mikroszkóppal van/dolgozik’ értelemnek az identifikációban van szerepe (a labor munkatársai körében sikeres azonosítást tehet lehetővé, ha a többiek nem dolgoznak éppen mikroszkóppal a megfigyelt helyzetben). Ekkor a jelenetben profilált folyamattal (‘etikai vétség miatt lefolytatott vizsgálat’) nem egyeztethető össze a mikroszkóp mint eszköz.

A főnévhez kapcsolódás akkor fordulhat elő, ha a határozó szomszédos a főnévvel,²⁸ mert szórendileg ez felel meg a szemantikai „közelség”-nek. Ha a határozó mind a főnévvel, mind az igével szomszédos, akkor a szórend önmagában mindkét kapcsolatot támogatná. Nem lehetséges azonban a főnévhez kapcsolódás ebben a szórendi elrendezésben sem akkor, ha a határozó felülíró kifejezés (Imrényi 2013: 71–77, 2017: 727–729), mert ebben az esetben a határozó és az ige közötti műveleti viszony teremt erős kapcsolatot. Például a (9) esetében a *mikroszkóppal* felülíró kifejezésként a folyamat eszköztét állítaná a figyelem előterébe, egy részlet kiemelése pedig nem egyeztethető

²⁵ A (9b) a névelőhasználat szempontjából formailag megfelel az appozitív határozós szerkezet konstrukciójának.

²⁶ A séma leírásában a FrameNet címkeit is használjuk, de magyar nyelven a szereplők keretspecifikus leírását is megadjuk (vö. Bibok 2008), mivel ez informatívabb és megbízhatóbban megállapítható, mint a szemantikai szerepek (AG, PAT, INSTR) alkalmazása. A morfoszintaktikai jellemzőket indexben közöljük.

²⁷ Talán életszerűbb volna *A laboránst a mikroszkóppal etikai vétség miatt vizsgálják* szórenddel, de ez abban is eltérne a (9)-től, hogy nem semleges, mivel felülírást tartalmaz (vö. Imrényi 2017), a *mikroszkóppal* határozó nem szomszédos az igével, csak a tárgyragos főnévvel.

²⁸ Antal (1985: 47) szerint a szomszédosság nem feltétel (vagy legalábbis „nem is kell okvetlenül a főtagnya mellett állnia” i. h.).

össze az ige mondatértékűségével. Felülírás esetén ez a viszony (*mikroszkóppal vizsgálják*) mind műveleti, mind szemantikai értelemben kohezióval dolgozódik fel, a *mintát* főnévi kifejezés ezt a viszonyt kontextualizálja²⁹ (ennek eléréshez szolgál kiindulópontként).³⁰ A szórend mindig viszonyt dolgoz fel, ezért nem független más jelentéviszonyoktól.

Az ígéhez kapcsolás akkor is lehetséges, ha a főnévi kifejezés és a vele szomszédos határozó az ige után áll. Ehhez lásd a Tátrai által (2017: 949) idézett (11) példát.

(11/1) Egy elegáns hölgy betér egy elegáns divatszalonba. Odafordul az eladóhoz.

(11/2) – Elnézést, felpróbálhatom azt a piros ruhát *a kirakatban*?

(11/3) – Természetesen, de van próbafülkénk is.

Tátrai a kontextusok manipulálására hozza példaként a (11)-et, de a manipuláció szempontjából az is lényeges, hogy a (11/2) esetében a szórend alapján is inkább valószínűsíthető a RUHAPRÓBA keretének és a szituációs kontextusnak megfelelő értelmezés, vagyis az, hogy *a kirakatban* kifejezés a ruhát lokalizálja, tehát a (11/3) váratlanságához a szórendi konstruálás is hozzájárul, míg a (12a) szórend poéngyilkos, a (12b) pedig többértelmű (ezért a poén váratlanságát kevésbé támogató) lenne.

(12a) Felpróbálhatom *a kirakatban* azt a piros ruhát?

(12b) Azt a piros ruhát *a kirakatban* felpróbálhatom?

3. A korpuszban végzett célzott keresés szempontjai és tanulságai

3.1. Adatvételezés

Mivel nem tudunk olyan keresőkifejezést írni, amellyel többértelmű, appozitív határozóként is értelmezhető komponenssel rendelkező adatokat kapunk, a célzott keresés, próbálkozásos mintavételezés mellett döntöttünk.

²⁹ Az elemi mondaton belüli kontextualizáló viszonyhoz lásd Imrényi 2017: 745–749.

³⁰ Az anchoringnak ezt a típusát semleges kiindulópontként tárgyalja a szakirodalom, lásd Tolcsvai Nagy 2002; Tátrai 2017: 1003 (további szakirodalmi hivatkozásokkal).

Korpuszként az MNSZ2-höz (v2.0.5) fordultunk. Az itt közölt példákban kétféle keresés eredményei olvashatók:

- A) lekérdezés a *bizalom* szóalakra, szűrés R2-n inesszívuszi esetalakban álló főnévre (N.INE);
- B) lekérdezés a *gyerekekkel* szóalakra (*gyerek*.COM, még sematizálttabban N.COM), szűrés L2 nominativusi esetalakban álló főnévre (N.NOM).

Az A) keresésben a nódusz a lehetséges nominális alaptagként lett kiválasztva. A *bizalom* kifejezés (a szóképzés műveletét figyelembe véve) az ontológiája szerint a *bízik* temporális reláción keresztül elérhető mentális állapotot és objektumot, ABSZTRAKTUM-ot jelöl. A jelentésszerkezetéhez hozzátartoznak az állapot figurái (mentális ágens, *Experiens*, azaz a *BÍZÓ*, *BIZAKODÓ* 'aki bízik'; és az a dologszerűen megkonstruált figura, Téma, akihez/amihez a mentális állapot kötődik, akibe/amibe a *bizalom* belehelyeződik). A *bizalom* főnév a mentális állapotot egészlegesen, atemporálisan jeleníti meg. Többértelműsége abban az esetben számítunk, ha az inesszívuszi főnévi kifejezés a *bizalom* főnév (igétől „örökölt”) vonzataként, valamint a jelenet téri viszonyának, körülményének kidolgozójaként (szabad határozóként) is értelmezhető.

A B) keresést Rákosi (2003) inspirálta. A keresés a határozói komponensre irányult. A *gyerekekkel* igei bővítmény mind vonzatként, mind szabad határozóként előfordulhat (alaptagtól függően). Appozitív szerkezetben várható volt mind főnévi tószó, mind képzett főnévi alptag esetén, az alapszótól „örökölt” bővítményként is.

3.2. Az adatok alapján tett megfigyelések

Az A) kereséssel kapott mintában leginkább a v/magmondattal *bizalom* N.INE szórend esetén találtunk többértelműséget (13), de volt erre példa *bizalom* N.INE v/magmondattal szórendben is (14).

- (13) [...] lassanként elfogytak a rendszer tömeglélektani tartalékai, s a társadalom egyre kevésbé igényelte a „kollektív elfojtások” művészi feldolgozását. Lassan megnőtt a *bizalom* a társadalomban, hogy egyes csoportjai képesek lesznek az érdekeik artikulálására s a konfliktusaik békés megoldására. (#175117960)

- (14) Mikuláš Dzurinda, az SZDKU elnöke csak megismételte, amit a tanácskozásra jövet mondott, hogy a *bizalom* a koalícióban a nyilvános szavazással állítható helyre. (#417670352)

Lényeges tapasztalat volt, hogy az értelmezéshez sokszor igen nagy kotextus szükséges. A (13)-ban a *hogy* kötőszós szerkezet részletezi a bizalmat, bizakodást, és ennek a társadalom csoportjaira tekintő külső nézőpontja valószínűvé teszi, hogy a 'társadalomba vetett bizalom' jobb értelmezés, mint a 'társadalom közegében növekvő bizalom'.

A (14)-ben szintén a bizalom „tárgya” vagy közege a többértelműség feloldásának a tétje. A koalícióval kapcsolatban a bizalom olyan összetett társas jelenség, amelyben szoros összefüggésben van a csoportosuláson belüli bizalom és a külső nézőpontból a politikai csoportosulásba vetett bizalom. Az adatok értelmezése során arra jöttünk rá, hogy a többértelműség 'ambiguitás' értelme helyett, az adatok egy részében inkább komplexitással, a több értelem együttes megképződésével érdemes számolni. Ennek példája lehet a (15) is.

- (15) Szertefoszlott a *bizalom* a pénzvilágban, a bankokban, a politikusokban, a demokráciában és a multinacionális nagyvállalatokban is. Ebben a bonyolult világban veszített irányt a magyar kormány, [...] (#535147799)

Bár valószínűbb, hogy a (15) a pénzvilágba, a bankokba, a politikusokba és a demokráciába vetett bizalom szertefoszlásáról szól, a kotextus (a még tágabb kotextus) ismeretében sem zárható ki, hogy a halmazott N.INE azokat a közegeket részletezi, ahol tapasztalható volt a jelenség (ti. a bizalom szertefoszlása).

Egy olyan példát is találtunk (16), amelyben az N.INE (*az életben*) a *bizalom* vonzata, és a mondat első szakaszában olyan értelmezés is lehetséges volna, hogy az N.INE azt a szempontot adja meg, ahonnan nézve a bizalom az erő jele. Az azonban, hogy a teljes szerkezet egy kontextualizáló hálózat része, amelyet témaismétlő névmás is követ (lásd az *ez* diskurzusdeixist), valószínűtlenné tesz más interpretációt, mint 'az életbe vetett bizalom'.

- (16) Ez az örökölt *bizalom* az életben, ez sem lebecsülendő jele az erőnek. (#18108216)

Az adatok ismeretében a kísérletes vizsgálatra vonatkozóan a következő szempontokat érdemes figyelembe venni: 1) Nagy elvontsági szintű határozói viszony esetén nagy kotextus szükséges az értelmezéshez. Ez gátja lehet az egyszerű, lehetőleg vizuális reprezentációval dolgozó kísérleti dizájn alkalmazásának. 2) Ha az alternatív értelemek között nagy a konceptuális közelség, illetve érintkezés van, akkor ambiguitás helyett komplex értelemmel is számolni kell. Ilyenkor az értelmezést könnyebb interjúhelyzetben vizsgálni, ezzel inkább várható eredmény, mintha a kísérleti személyt a kísérleti eszközzel döntési helyzet elé állítanánk.

A B) kereséssel nyert adatok (egyszerűsítés után) jól használhatók kísérleti helyzetben is. Az alternatív értelmezés minden esetben 'gyermekes N' vagy 'N a gyermekével együtt v'.

A szórend és az igei jelentés jó fogódzókat ad az értelmezéshez, így viszonylag kevés volt a többértelmű adat.

(17) [...] Kátya a *gyerekekkel* vidéki rokonaihoz költözött (#12254442)

(18) Mondja ezt egy 30-as ffi két *gyerekekkel*, aki egy percig se volt egyedül. (szinte) #107483472

A (17) jelentében, amely költözési eseményről szól, a *gyerekekkel* szereplő szintén költöző személyként inkább Kátya társa a cselekvésben, mint az ő körülménye, állapota ('gyermekkel van'; 'a gyermekes Kátya'). Míg a (18) adatban a két gyerek nem ágense a mondásnak, a *két gyerekekkel* kifejezés egyértelműen a férfi társas státuszát részletezi.

A szórend nem végez el egyértelműsítést, nem határozza meg az értelmezést az ige V N N.COM vagy N N.COM V helyzete. Egyértelműsít azonban az, ha a *gyerekekkel* az ige előtt álló felülíró kifejezés, mert ilyenkor csak az igehez kapcsolás lehetséges (19).

(19) láttam, hogy egy nagyobb társaság több *gyerekekkel* vált jegyet (#192629081)

A (19) jelenete egy 'többgyerekes jegyváltás', a megnyilatkozó számára a gyerekek között történő elvegyülés teszi lehetővé, hogy ő is úgy tegyen, mintha családi jegyet váltana.³¹

³¹ Bár az állapothatározói értelmezés a (19)-ben egyértelmű, felülírás nélkül az nem volna magától értetődő, hogy az alanyi láncsal vagy az igével alkot-e szorosabb kapcsolatot.

Az adatok ismeretében a kísérletes vizsgálatra vonatkozóan a következő szempontokat érdemes figyelembe venni: 1) Az *N N.COM V* szórend kedvez a többértelműségnek, ha *N.COM* nem felülíró kifejezés, hanem az *N N.COM* kontextualizálja az ezt követő hálózatrészt. 2) A többértelműség feltétele, hogy *N.COM* résztvevője legyen a *V* folyamatnak.

Általános, mindkét mintára érvényes megállapítás az, hogy az appozitív határozói konstrukció azonosítása csak olyan szórendben vetődött fel (vagyis a minta introspekcióra támaszkodó elemzése során csak akkor jelentkezett) többértelműség, amikor az adverbialis kifejezés szomszédos volt a potenciális nominálissal, a potenciális főnévi alaptaggal.

A korpuszadatok kísérletbeli felhasználásával kapcsolatban úgy láttuk, hogy az adatokat egy laikusokkal végzett kísérlet céljára érdemes egyszerűsíteni, és ehhez (előzetes módszertani lépésként) rögzíteni kell az egyszerűsítés metódusát.

4. Javaslat kísérletes kutatásra

A kísérletes kutatás célja egyelőre szűk, csak azt tervezzük vizsgálni, hogy az ígéhez kapcsolást mely tényezők erősítik vagy gyengítik, illetve esetleg melyek számolják fel. Nem törekszünk azoknak az értelmezői stratégiáknak a feltárására, azonosítására, amelyek a szereplőt és a körülményét egyaránt kidolgozó szerkezetekhez és különösen ezek többértelműségének a feldolgozásához kapcsolódnak. Arra számítunk, hogy ezeket a határozókat a nominális utáni helyzetben, a kontextualizáló hálózat részeként is inkább az ígével fogják szorosabb összefüggésben értelmezni a konzulensek. Hipotézisként fogalmazható meg, hogy csak akkor fogják a konzulensek appozitív határozóként kezelni a kiemelt szerkezeteket, ha erre készteti őket az ígével való szemantikai inkompatibilitás (vagy legalább a nehéz összeegyeztetés) és/vagy a nominálissal való nagy konceptuális egység, az *N ADV* jelentésének kohezivitása.

4.1. Szakértőket bevonó kísérlet

A szakértő (a függőségi elemzésben jártas) személyeket bevonó kísérletes vizsgálatra a tanulmány az alábbi javaslatot teszi.

Egyszerűsített, szórendileg manipulált tényleges nyelvi tevékenységből származó szerkezeteket lát a konzulens kijelzőn, a megjelenéskor hallja is

a szerkezet prozódiaát egyértelműsítő felolvasását. A kijelzőn kiemeljük a határozói kifejezést. A kísérleti személy azt az utasítást kapja, hogy meghatározott (rövid) idő alatt kattintson rá arra a kifejezésre, amelyet értelmezése szerint a határozó közvetlenül bővít.

Olyan kiegészítő utasítás is alkalmazható, hogy a konzulens narrálja értelmező elemzését. Mindkét változat kiegészülhet szemkamerás vizsgálattal.

4.2. *Laikusokkal végezhető kísérlet*

A laikusokat bevonó vizsgálatot úgy terveztük meg, hogy függőségi elemzési ismeretet ne igényeljen.

Az 1) változatban a fenti, (15) példához hasonló szöveg jelenik meg a kijelzőn, a kísérleti személy felolvassa, ezt szemkamerával megfigyeljük, a tekintet irányulását regisztráljuk. A kísérletvezető a kiemelt határozói kifejezések értelmezését kéri az adatközlőtől, az értelmezést rögzítjük és elemezzük.

A 2) változatban többértelmű szerkezetek értelmezését kérjük úgy, hogy stimulusnak olyan jeleneteket választunk, amelyeknek vizuálisan jól megjeleníthető szereplői vannak. A kísérleti személy a kijelzőn látja, a megjelenéskor hallja is a mondatot. Az értelmezést a képernyőn, a szereplők megfelelő elrendezésével valósítja meg.

A mondatok (lásd például (20)) randomizált sorrendben bukkannak fel. A (20) mondatlista illusztrálja a manipulációval előállított szórendi változatokat (disztraktorok nélkül). A változatok a szórendi viszonyokban rejlő lehetőségeket képviselik, amelyek elvileg mindkét szituációban (szemüveges fiú vagy szemüveges lány érzékelése) lehetségesek, de vélhetőleg nem egyforma valószínűséggel. Minden kísérleti személy esetében ugyanazokat a szórendi mintázatokat vizsgáljuk, de a (20)-ban illusztrált konstrukciókban a nyelvi kifejezések egy (azonos) konzulens esetén mindig eltérőek. Tehát ha az első mondatban például *fiú, lányt, szemüveggel* szereplőmegnevezések voltak, akkor a másodikban *nő, férfit, távcsővel* szereplők lesznek, és *lát* ige helyett *figyel* ige stb. A megtekinthető demóban³² például egy nem ambiguózus mondatlall indítjuk az eszközzel való ismerkedést *fiú, nyúl, szemüveg szereplőkkel*.³³

³² <https://youtu.be/-mvF0elYVxQ> (Feltöltés dátuma: 2022. 11. 01.)

³³ Természetesen egy antropomorfizált nyúl is hordhat szemüveget (például mesében), de a példa nem készletet erőteljesen több, különböző szituáció elképzelésére.

(20) Mondatlista

A lányt a szemüveggel már messziről látta a fiú.

Már messziről látta a fiú a lányt a szemüveggel.

Már messziről látta a fiú a szemüveggel a lányt.

A lányt már messziről látta a fiú a szemüveggel.

A lányt a szemüveggel látta a fiú már messziről.

A szemüveggel már messziről látta a fiú a lányt.

A szemüveggel látta a fiú a lányt már messziről.

5. Összefoglalás

A tanulmány az appozitív határozói konstrukciót vizsgálta (például [*látta*] *a lányt a szemüveggel* 'a szemüveges lányt látta' értelmezésben), részlegesen tárgyalta az erre vonatkozó szakirodalomnak a kognitív függőségi elemzésbe integrálható eredményeit (2.) különös figyelmet szánva a szerkezet függőségi nyelvtani kezelésének. Az elemzési probléma jellege alapján több más konstrukcióval is kapcsolatba hoztuk a szerkezetet, mivel általános kihívásnak érzékeltük a szereplő körülményeit részletező határozók kezelését abban az esetben, ha a kidolgozott körülmény szorosabban kapcsolódik a szereplőhöz, mint a folyamathoz, illetve ha mindkét összetartozási viszony hasonlóan valószínű.

A vizsgált szerkezetek és az elemi mondat viszonyainak leírásában alkalmazott modell (Imrényi 2017) lehetővé tette azt, hogy az appozitív határozót ne csak más konstrukciókkal asszociatív viszonyban kezeljük, hanem egyes példányait is több dimenzióban értelmezzük. Ezzel a megoldással elhárult több olyan probléma, amelyet a függőségi elemzés korábban nem tudott megoldani. A különféle, általunk asszociatív viszonyban kezelt konstrukciókat az kapcsolja össze, hogy egy szereplőre vonatkozó nominális (lehorgonyzott főnévi kifejezés lánc, *N*) és a szereplő körülménye is kidolgozódik benne (*ADV*), a szerkezet egésze pedig a szereplőt profilálja. A hálózat összetartásának alapja a funkció felől az, hogy a konstrukciók a szereplő profilt a körülményeinek a részletezésével jobban elaborálják vagy alkategorizálják, illetve specifikálják, ezeknek a műveleteknek a révén pontosítják, egyértelműsítik a nominális vonatkozását, tehát hozzájárulnak sikeres referenciális értelmezéséhez az adott diskurzusban.

A nominálishoz és/vagy az igéhez kapcsolódó határozói kifejezésekre korpuszadatokat vételeztünk az MNSZ2-ből célzott kereséssel (3.). A függőségi

viszony azonosítása szempontjából előzetesen is meghatározónak tartottuk a szórendi közelséget, illetve a szomszédosságot, ezzel összefüggésben a konceptuális közelség ikonikus elvének érvényesülését. Ennek relevanciáját a vizsgált adatok megerősítették.

A dolgozat megfogalmazott több javaslatot az appozitív határozói konstrukció, illetve a szerkezethez kapcsolódó többértelműség empirikus, kísérletes vizsgálatára (4.). Szakértő adatközlőket javasoltunk az értelmezés és a függőségi elemzés összefüggésének a kutatásához. A többértelműség és a szórendi viszonyok összefüggését laikusok bevonásával is vizsgálhatónak látjuk. A dolgozat a konstrukciós változatosság feltárásával előkészítette az empirikus kutatást, nem pszicholingvisztikai kísérleti dizájnt, csak előzetes tervet mutatott be.

Továbbvezető szálként említjük azt az adatgyűjtés során feltűnőnek érzékelt jelenséget, hogy bizonyos szövegtípusokban, illetve szövegrészekben kiemelkedően gyakori az appozitív határozó alkalmazása. Míg korábban főképp szépirodalmi művek címadásával hozták kapcsolatba ezt a konstrukciót, olyan „prózaibb” szövegek a háttérben maradtak, mint például a tudományos értekezés (lásd például a jelen dolgozat 3–5. ábrájának a címét/feliratát) vagy a receptek, étlapok (például *Csokoládékrém rumos mazsolával*).

Források

MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár v2.0.5 (<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>)
(Lásd Oravecz – Váradi – Sass 2014.)

FrameNet. <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/about> (Lásd Ruppenhofer et al. 2016.)

Irodalom

Antal László 1975. Két karcolat a leíró nyelvészet köréből. *Magyar Nyelv* 71: 40–46.

Antal László 1985. *A hatodik mondatrész*. Budapest: Magvető Kiadó.

Balogh Judit 2000. A főnév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 127–141.

- Bibok Károly 2008. Az igék szemantikája és a szintaktikai alternáció. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 23–70.
- B. Lőrinczy Éva 1962. A határozó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 162–259.
- Elekfi László 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Elekfi László 1993. Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Bp., 35–43.
- Gross, Thomas – Osborne, Timothy 2009. Toward a practical Dependency Grammar theory of discontinuities. *SKY Journal of Linguistics* 22: 43–90.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hámori Antónia 1954. A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 50: 419–431.
- Hegedűs Rita 2019. *Magyar nyelvtan: Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- H. Molnár Ilona 1962. A tárgy. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 147–161.
- Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Nyelvtudományi Értekezések 164. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Imrényi András 2015. Önhasonlóság a magyar elemi mondatban. *Magyar Nyelvőr* 139: 309–321.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Imrényi András 2021. Versengő metaforák: a mondat forrástartományai. *Argumentum* 17: 294–312. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2021/16>
- Imrényi, András – Vladár, Zsuzsa 2020. Samuel Brassai in the history of dependency grammar. In: Imrényi, András – Mazziotta, Nicolas (eds.): *Chapters of dependency grammar: A historical survey from antiquity to Tesnière*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 163–188. <https://doi.org/10.1075/slcs.212>
- Kálmán László 2007. Miért nem vonzanak a régensek? In: Kálmán László (szerk.): *KB 120: A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 229–246.

- Keszler Borbála 2000. A határozó. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 423–443.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Komlósi András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–528.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metafora-elméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kugler Nóra 2020. A függőségi viszonyok értelmezése az alternatív sorokban. In: Simon Gábor – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2020. 183–199.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Langacker, Ronald W. 2012. Substrate, system, and expression: Aspects of the functional organization of English finite clauses. In: Brdar, Mario – Raffaelli, Ida – Žic Fuchs, Milena (eds.): *Cognitive linguistics between universality and variation*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. 3–52.
- Lengyel Klára 1999. *Több, mint...; jobb, mint...* In: Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK. 223–229.
- Lengyel Klára 2000. Az igenevek. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 223–245.
- Mazziotta, Nicolas – Imrényi, András 2020. Aspects of the theory and history of dependency grammar. In: Imrényi, András – Mazziotta, Nicolas (eds.): *Chapters of dependency grammar: A historical survey from antiquity to Tesnière*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 1–22. <https://doi.org/10.1075/slcs.212.01maz>
- Modrián-Horváth Bernadett 2020. Beférkőzés és keretképzés a magyar nyelvben. In: Balázs Géza – Imrényi András – Simon Gábor (szerk.): *Hálózat kutatás. Hálózatok a nyelvben*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság. 281–295.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC 2014*.

- Pomázi Bence 2022. *A ragpoliszémia komplex vizsgálati módja a -nak/-nek esetrag kapcsán*. Nyelvtudományi Értekezések 171. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Prószék Gábor 1989. Határozók, szabad határozók. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó. 213–240.
- Rácz Endre 1968. Mondattan. In: Bencédy József – Fábíán Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó. 205–458.
- Radden, Günter – Dirven, René 2007. *Cognitive English grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/clip.2>
- Rákosi, György 2003. Comitative arguments in Hungarian. In: Heeren, Willemijn – Papangeli, Dimitra – Vlachou, Evangelia (eds.): *Uil-OTS Yearbook 2003*. Utrecht: Utrecht Institute of Linguistics OTS. 47–57. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1kmj874.8>
- Rákosi, György 2021. PPs used as arguments. In: É. Kiss, Katalin – Hegedűs, Veronika (eds.): *Syntax of Hungarian: Postpositions and postpositional phrases*. Amsterdam: Amsterdam University Press. 285–354.
- Roskó Mira 2020. Az értelmező mint eltagolt szerkezettypus. *Ösvények 2020*: 117–124.
- Roskó Mira Rózsa 2023. Főnévi jelzők. *Ösvények* [megjelenés alatt].
- Ruppenhofer, Josef – Ellsworth, Michael – Petruck, Miriam R. L – Johnson, Christopher R. – Baker, Collin F. – Scheffczyk, Jan 2016. *FrameNet II: Extended Theory and Practice*. (https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/the_book) (Letöltés ideje: 2022. 10. 30.)
- Tolcsvai Nagy Gábor 2002. Topik és/vagy figura. In: Maleczki Márta (szerk.): *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 237–248.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. In: Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.): *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés tan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.

Theoretical considerations for designing experiments that investigate ambiguous dependencies: Identifying appositive adverbial constructions

The study deals with appositive adverbials (or postnominal adverbial modifiers, e.g. *a botrány a ligetben* – ‘ART scandal.SG.NOM ART grove.SG.INE ‘the scandal in the grove’), and the factors of ambiguity of clauses containing appositive adverbials. Although the ambiguity of appositive adverbials has already been described in the literature, there is not much information regarding the semantic and word order conditions triggering the ambiguous interpretations. There is no empirical data available regarding the interpretation of such constructions and the dependency analysis reflecting on the possible interpretations. The study aims to partially fill this gap by using actual linguistic data to present the phenomenon, on the one hand, by developing the word order conditions that affect the multiple possible interpretations, and on the other hand, by proposing an experimental investigation, presenting a demo of the experiment involving lay informants.

Keywords: dependency grammar/analysis, „attributive adverbial”, appositive adverbials / postnominal adverbial modifiers, word order, iconicity of proximity, experimental research plan

Kugler Nóra

<https://orcid.org/0000-0002-8223-2926>

Eötvös Loránd Tudományegyetem

kugler.nora@btk.elte.hu

Szabó Dorina Szabina

<https://orcid.org/0009-0009-9877-0890>

Eötvös Loránd Tudományegyetem

dorinaszabina@gmail.com

MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT

Vázlat a magyar passzív jelentésű konstrukciók vizsgálatához a használatalapú nyelvtan szemszögéből*

Kivonat

A jelen programatikus jellegű tanulmány kijelöli a passzív jelentésű konstrukciók használatalapú kutatásának irányát, egyszersmind keretbe foglal több korpuszvizsgálatot. A konstruktikon passzív jelentésű tagjainak hálózatát Joan Bybee konnekcionista elmélete alapján modellálja, amely szerint a sémákat az elmében tárolt példányok, példányfelhők között felismert fonológiai-szemantikai kapcsolatok alakítják ki, és a használati gyakoriságnak kitüntetett szerepe van a konstrukciós sémák működtetésében. A leggyakrabban használt passzív jelentésű sémák a leíró munkákból kiolvasható képtől eltérően nem a klasszikus igei predikatív konstrukciók, hanem komplexebb egységek részeként használt igenevek.

A dolgozat a korpuszvizsgálatok részleges ismertetése kapcsán felvázolja az azokban megjelenő konstrukciós sokféleséget, elsősorban a *V-va/-ve van* konstrukció példáján, így fényt derít az eddig leginkább perfektív-rezultatívnak tartott konstrukció rendszeres imperfektív-progresszív és személytelen jelentéseire is.

Kulcsszók: határozói igenév, konstrukciós nyelvtan, passzív séma, használatalapú nyelvtan

---

* A dolgozat elkészítését az NKFIH 129040 számú pályázata (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás*) támogatta. Nagy hálával tartozom Kugler Nórának a kézirattal kapcsolatos értékes meglátásaiért, valamint a DiAGram kutatócsoport tagjainak a tanulmány korábbi változatának megvitatásáért. Köszönet illeti az ismeretlen lektort alapos bírálatáért, a fennmaradó hibák természetesen a szerzőt terhelik.

1. Bevezetés

A jelen tanulmány a passzív jelentéstartományba tartozó konstrukciókat vizsgálja, függetlenül azok szófajától (igei vagy más deverbális konstrukció) és a konstrukciók komplexitási fokától. A tanulmány elméleti háttéréül a funkcionális-kognitív, illetve használatalapú konstrukciós nyelvészeti irányzat szolgál (vö. Bybee 2010, 2013; Diessel 2014; Langacker 1987; Schmid 2020), ennek megfelelően a „konstrukció” terminus olyan forma-funkció párt jelöl, amelynek jelentése vagy formai tulajdonságai nem megjósolhatók az alkotó-elemeiből, vagy amely gyakorisága miatt elsáncolódott (lásd Goldberg 2006 definícióját).¹ A passzívum meghatározása és szemantikai jellemzése két kritériumra alapul, miközben a modell számol a konstrukciók jelentésének fokozati jellegével: az első kritérium (az alapbeállítás szerinti) fokális résztvevők közti perspektívaváltás, amely nyelvileg explicit módon történik, ikonikusan jelezve a magasabb szemantikai komplexitást; a második kritérium az alapbeállítás szerinti elsődleges figura aktív jelenléte a perspektívaváltás utáni konceptuális szerkezetben is (vö. Puckica 2009). Ez a meghatározás figyelembe veszi Siewierska (2013) öt kritériumát is: az aktívval való szembenállást, a szintaktikai változásokat (amelyek a figuraváltás nyelvi szimbolizációi), a pragmatikai korlátozottságot és az ige morfológiai jelöltségét.

A passzív jelentésű konstrukciók centrum-periféria elven, több dimenzióban helyezhetők el egymáshoz viszonyítva:

- a konstrukciók nyelvtani használata szempontjából: milyen nyelvi cselekvéstípust (referálás, predikáció, módosítás) valósít meg az adott konstrukció, ez összefügg a konstrukció komplexitásával is;
- az egyes típusokon belül a grammatikalizáltsági szint alapján, valamint
- a használatalapú nyelvtan szemszögéből a produktivitás alapján.

A passzív konstrukciók megállapításánál – a formális és funkcionális sokféleségen felül – problémát okozhat, hogy nem világos az, hogy az igenemet műveleti jellegűnek (ahogy ez a passzív vonatkozásában az indoeurópai grammatikográfiában jellemző) vagy lexémaklasszifikációs kategóriáknak tekintjük, vagy ezek kombinációjának.² Az igenemek kérdése a nyelvtu-

¹ A „szerkezet” terminus a jelen tanulmányban a potenciális konstrukció formai oldalára utal.

² Tolcsvai Nagy (2017) az igenemeket az „igefajták” fejezetben tárgyalja, miközben megállapítja, hogy ezek kialakításában „szerepe van az igék morfológiai szerkezetének és lehetséges bővítményeinek (vagyis a figurák kidolgozási lehetőségeinek)” (i. m. 331).

dományi vizsgálatoknak egy olyan területe, amelyben különösen előtérbe kerülnek a nyelv emergens vonásai. A különböző igenemekhez sorolt mintázatok a megszilárdult, szinkrón szempontból morfológiailag nem elemezhető példányok (például *forog*), a nem produktív, de rendszerszerű különbségeket mutató jelölők (például *hevít-hevül, gurít-gurul*) és az aktívan működő perspektívaváltások (például *fordítottatik*) konglomerátuma. A használatalapú nyelvtan számol azzal, hogy egy nyelvben az éppen kialakulóban levő konstrukciók és a különböző produktivitású sémák egyszerre vannak jelen, egyszerre alakítják a konstruálás módjait, eltérő valószínűségű alternatíváit, így e kérdéskörrel leginkább ez a nyelvészeti irányzat tud érdemben számot adni.

Tipológiailag az úgynevezett nominatív/akkuzatív nyelvekben – amilyen a magyar is³ –, a passzívum, míg az ergatív nyelvekben az antipasszívum képes a kanonikus eseménykonstruálás perspektívájának megváltoztatására (vö. Langacker 2006), így ezekre az igenemekre mindenképpen (részben) műveleti jellegüként tekinthetünk. Emellett szól a magyarra nézve az is, hogy a nyomtatott szótárakba rendkívül kevés passzív eredetű/jellegű szó vagy szó szerkezet kerül – mivel azok jelentése a konstrukciós jelentés alapján előrejelezhető –, és a szótárba kerülő szavak is vagy jelentés-, vagy akár igenemváltáson mentek keresztül (például *születik*), vagy elsáncolódott egységként funkcionálnak (például *megadatik*).⁴

A jelen tanulmány több empirikus kutatási eredményt foglal keretbe a passzív jelentéstartomány kifejezőeszközeinek a számbavételével, azok vázlatos szemantikai elemzésével és alaki-szemantikai kapcsolataik felvázolásával. Az egyik többször hivatkozott tanulmány (Modrián-Horváth 2020) a passzív jelentések, konstrukciók korpuszalapú feltérképezését végezte el egy kisméretű tudományos korpuszban, ezenkívül egy diakrón vizsgálatat áttekintést nyújtott a *V-va/-ve van* bemeneti igitípusainak alakulásáról, továbbá egy-egy minta elemzésével a *V-va/-ve van* és a *V-ódik/-ődik* mai használati típusairól. – A másik kutatás keretében négy passzív jelentésű magmondatszerepű⁵ konstrukció (*V-(t)atik/-(t)etik*, *V-ódik/-ődik*, *V-va/-ve lesz* és *V-va/-ve van*) vizsgálatát végeztük el Kalivoda Ágnes és Tanos Bálint

³ Természetesen egy nyelv sem valósítja meg száz százalékosan valamely eseménykódolási típust, ezek csak jellemző stratégiák (vö. Langacker 2006; Maldonado 2007).

⁴ Ezúton köszönöm Dimény Hajnalkának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a *Magyar értelmező kéziszótár* alapján készült adatbázisának megfelelő adatait.

⁵ A „magmondat” terminust Imrényi (2017) értelmében használom.

közreműködésével (lásd Modrián-Horváth et al., előkészületben), amelynek eredményei segítenek körvonalazni az itt bemutatandó szerkezetek konstrukciós jelentéseit. Az utóbbi kutatás, amely Baayen–Lieber (1991) és Baayen (1992) alapján végzett kvantitatív produktivitási korpuszvizsgálat, a potenciális produktivitásra és a realizált produktivitásra (típusgyakoriság; a két dimenzió együtt a globális produktivitást adja) irányult, valamint behatóan tanulmányozta többek között a potenciális produktivitással egyenesen arányos hapaxok sémajelentését és morfológiai felépítését is.

A tanulmány nem veszi figyelembe az ágens-defókuszálás további, ikonikusan nem jelölt eszközeit, mert ezek kontextuálisan változó értelmezést tesznek lehetővé, így ezekben az esetekben nincs explicit konstrukcióval jelölt passzív igenemváltás. Ilyen többek között a (tipikus) mediális igék használata. Például az *épül* igével való konstruálás esetén önmagában zárt(abb) ként konceptualizáljuk az eseményt egy explicit igenemváltáshoz képest (vö. *lesz építve, építettik, építődik*). Hasonló okból nem vizsgálja a dolgozat a szórenddel történő fókuszváltásokat, amelyek kissé emlékeztetnek az inverz igenem jellegű konstrukciókra (vö. Fox–Hopper 1994). Például a *Zénót elütötte a vonat* mondatban a tárgyragos szó (*Zénót*) alanyszerű tulajdonságokat is mutat Keenan (1976) értelmében, ugyanis független létező és topikálisabb (könnyebben hozzáférhető), mint a grammatikai alany. További tipikus, de itt figyelembe nem vett ágens-defókuszálási lehetőség a személytelen T/3. személy, valamint a modális személytelen konstrukciók használata (például *kell*).

2. A passzív konstrukciók mint igei eredetű, ige(név)központú konstrukciók

2.1. A passzívum meghatározási nehézségei

A bevezetésben adott definícióból adódóan a passzív konstrukciók mindig igei eredetű, szemantikailag eseményközpontú konstrukciók. A passzív jelentéstartományt, illetve passzivalási folyamatot alapvetően kétféleképpen értelmezhetjük.

A passzív jelentéstartalom tágabb értelmezése (lásd Tolcsvai Nagy 2017: 331) az igéket egy aktív-passzív skála mentén rendezi el, ahol az aktív igék esetében a figura „az igével jelölt folyamat végrehajtásában cselekvően részt vesz”, aktív jellegű ige például a *fut, dolgozik, dob, lenget, felolvaszt, legurít*.

Passzív igék esetében a figura „az igével jelölt folyamat végrehajtását elszenvedí”, passzív jellegű igék például a *leng, elolvad, legurul, feltöltődik, eldobódik* (Tolcsvai Nagy 2017: 331). A passzív jelentéstartománynak e megközelítésében skaláris besorolásról van szó. Tolcsvai Nagy kiemeli, hogy az aktív-passzív skála nem azonos az cselekvő/szenvedő megkülönböztetéssel. E tágabb értelmezésnek a szűkebb értelmezés szerinti passzívum egy rész-halmazát képezi, ezen felül passzív jelentésűek például a magyar *kap* és a *kerül* igék ’birtokába jut’, illetve ’valamilyen helyzetbe, állapotba jut’ olvasata is csakúgy, mint angol és német megfelelőik (*get, bekommen*). Megfigyelhető, hogy grammatikalizáció révén a tágabb értelemben vett passzív igék a klasszikus értelemben vett passzív konstrukciók létrehozásában vesznek részt; például az angol *get V-ed* konstrukcióval kifejezett passzív, a német *bekommen*-/recipiens passzív,⁶ vagy a magyar passzív, úgynevezett funkció-igés szerkezetek (*elszállításra került*) megalkotásában.

A passzív jelentésnek a jelen tanulmányban alkalmazott, szűkebb értelmezése egy perspektívaváltást foglal magában. Az ige „két vagy több résztvevő egymáshoz való viszonyát temporálisan, időben fejezi ki” (Tolcsvai Nagy 2017: 317). A passzív kifejezőeszközök ehhez képest annyiban speciálisak, hogy a figurák perspektívája megfordul, a P1 résztvevő (az ige alapjelentése szerinti trajektor) helyett a P2 résztvevő (az ige alapjelentése szerinti landmark) perspektívájából konceptualizáljuk a figurák közti viszonyt (vö. Puckica 2009), trajektor-landmark csere következik be (Langacker 2006).

A perspektívaváltás szélesebb körben alkalmazható fogalom, mint az ágens-defókuszálás vagy a trajektorváltás. Bizonyos esetekben az ágens⁷ éppen a passzív konstrukció használata által kerül fókuszba (és ez más nyelvekben is így van), ebből látszik, hogy a passzív konstruálás mint alternatív konstruálási mód nem feltétlenül az ágens „eliminálására” irányul, sőt ellenkezőleg, kimozdíthatja az ágenst a semleges kiindulópont szerepéből, és ezáltal hangsúlyossá teheti. Az (1a-c) mondatokban a névutós főnévvel konstruált ágens – amely a szakirodalom szerint nem fordulhat elő a passzív jelentésű *-ódik/-ődik* (Szili 1999), *-va/-ve van* (Laczkó 1995; Németh 2012), sőt *-va/ve lesz* (Alberti 1996) konstrukció mellett – az Imrényi (2017) szerinti felülíró szerkezetbe kerül, míg a 2(a-b) mondatokban a *valakik által* névutós

⁶ Ehhez legutóbb lásd Vargyas 2022.

⁷ Ahogy Dowty (1991) bemutatja, az ágens kategóriája is prototípuselvű, skaláris kategóriaként értelmezhető, így tágabb értelemben az *experiens* jellegű entitásokat is ide sorolhatjuk, például az *észlelődik* landmarkját.

kifejezés sematikusan megkonstruálja az ágenst, holott erre nem lenne szükség egy pusztán ágensdefókuszáló szerkezet esetén.⁸

- (1a) E tudományos vizsgálatok azt támasztották alá, hogy a napló valóban 1942 és 1944 között, **Anne Frank keze által íródott.** (doc#1057)
- (1b) Utóbb rájöttünk, hogy mind a kettő, akivel így bánt el, **a hatóságok által volt beépítve és nagy szorgalomra ösztönözve** Jeremiás séta-körében. (doc#436)
- (1c) az isten emberből van, **ember által tapostatik**, a bűntényről nem marad nyom – emiatt elérhetetlen az istentaposó istenkeresők számára. (doc#665)
- (2a) Végre volt nagyszámú közönség, s ezek a botránytokozó hulladékok **fel lettek tüzelve valakik által.** (doc#2790)
- (2b) Kifogásolható származású volt, és mégis a viktoriánus értelemben vett parlamenti arisztokrácia közegébe (sőt élére) **tolódott valakik által.** (doc#10)

2.2. „A” magyar passzívum nyomában

Amikor a bel- és külföldi szakirodalom a kodifikálható magyar passzívumot keresi, számos kimondott és kimondatlan elvárást juttat érvényre. A passzívum ideálját egy agglutináló nyelv esetében így írhatjuk le: rendelkezik szintetikus kifejezőeszközzel (lehetőleg rag, de legalább automatikus képző formájában, amely igen magas produktivitással rendelkezik), amely (lehetőleg csak és kizárólag) predikatív szinten működik; a passzívképzés kanonikus, amely megengedi az úgynevezett szintaktikai passzívtranszformációt⁹ – azaz az aktív mondat alanyából függő eset (casus obliquus), tárgyából alany lesz a passzívban –, valamint az ágens kitételét ragos/névutós alakban; képes a dinamikus események konstruálására (és kizárólag erre). A nyelvi valóság azonban azt mutatja, hogy a magyarban a leggyakrabban használt passzív jelentésű konstrukciók nem igék, és nem magmondatként jelennek meg.

A passzív jelentés centruma egy exploratív korpuszvizsgálat eredményei alapján a legtöbb esetben az igéből képzett melléknév/igenév. Példaként

⁸ Az MNSZ2-ből származó nyelvi példánál feltüntettem a hivatkozott dokumentumot. A kiemelések tőlem származnak. Az internetes és egyéb forrásokból származó példák forrását feltüntettem, a saját példák nem kaptak jelölést.

⁹ A jelen tanulmányban alkalmazott nyelvelméleti keretben ezt a szintaktikai jelenséget a perspektívaváltás nyelvi szimbolizációjaként értelmezem.

álljon itt egy bekezdés egy tudományos szövegből (vö. TudKorpusz in Modrián-Horváth 2020, kiemelés tőlem), amelyben a kiemelt konstrukciók főnévi, melléknévi igenévi, illetve melléknévi alakban hordozzák a passzív jelentést, és a kiemelt konstrukció csak az utolsó kiemelt félmondatban tölt be önmagában magmondatszeret (a második mondatban annak részeként jelenik meg):

- (3) A mérsékelt övezet lakói ugyanakkor meg kell, hogy dolgozzanak az életük fenntartásáért, de maradnak feles energiáik, amelyeket a **kultúra építésére** fordíthatnak. Ezeket az ideákat vallotta munkáiban részben például Friedrich Ratzel (Ratzel, F. 1882) és Ellen C. Semple (Semple, E. 1911) is, nevezetesen, hogy az ember **környezet által meghatározott** lény. Iskolapéldaként emlegették az angolokat, akiket szigetlakó mivoltuk arra predesztinált, hogy hajósok legyenek és meghódítsák a világtengereket. Az arabok, lakóhelyük egyhangúsága miatt monotesiták [sic!] lettek, hiszen az egyveretű sivatagi tájra nem voltak képesek istenek népes panteonját elképzelni. Ezek a népszerű példák a felületes szemlélő számára **könnyen elfogadható** ideológiát jelentenek. [...] **Az ábráról** [...] **leolvasható**, [...].¹⁰

2.3. Magmondatszeretű konstrukciók

2.3.1. Dinamikus passzív konstruálási módok

A magyar nyelvet tekintve a fentebb bemutatott grammatikográfiai ideálnak – amely leginkább a passzívumot passzív személyragokkal kifejező¹¹ latin nyelv grammatikáján alapszik – legfeljebb a szintetikus *-(t)atik/-(t)etik* képzős igék felelhetnek meg. A *V-(t)atik/-tetik* konstrukció képzőként való kategorizálásával kapcsolatban megjegyzendő, hogy nem szófajváltó képzőként kevésbé tekinthető prototipikusan derivatívnak (vö. Nessel 2020); a MGr.-ban feltételezett nagyfokú produktivitás is a *-(t)atik/-(t)etik* képzőnek az inflexiók toldalékokhoz való közelségére utal, és az ikes ragozás is szerepet játszik a konstrukció megvalósításában. Talán éppen ezért ez az egyetlen konstrukció, amely passzívumként megjelenik a régebbi magyar

¹⁰ Patkós Csaba (2011): A globális népesedés humánökológiája. Hallgatói Információs Központ. <https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/handle/123456789/8122> (Letöltés ideje: 2024. 02. 16.)

¹¹ A személyragok az aktív *-o, -s, -t, -mus, -tis, -nt* helyett: *-r/-or, -ris, -tur, -mur, -mini, -ntur*, így például az *amo* szóalak jelentése 'szeretek', az *amor* szóalaké 'szerettem, szeretnek engem'.

grammatikákban (vö. MMNyR., MGr.), ám minden mai grammatika megemlíti, hogy elavult (Kömlösy 1992 szerint egyenesen „kihalt”) konstrukcióról van szó.

2.3.1.1. Szintetikus konstrukciók

Szintetikus igei magmondatok tekintetében két képzőt kell megemlíteni a passzívképzéssel kapcsolatban: a már említett *-(t)atik/-(t)etik* és az *-ódik/-ődik* képzőt. A *V-(t)atik/-(t)etik* séma jellemző (bár nem kizárólagos) jelentése a passzívképzés. Ladányi (2017: 610) megállapítja, hogy bár a képző elvileg korlátozás nélkül használható minden tárgyias igével, az egyes ide tartozó igék példánygyakorisága alacsony, valamint használata is a hivatali nyelvbe és a szépirodalom nyelvébe szorult vissza. A képzési séma produktívásának korpuszalapú vizsgálata megerősítette, hogy globális produktívása (Baayen–Lieber 1991 értelmében) az MNSZ2 minden alkorpuszában egyaránt rendkívül alacsony (lásd Modrián-Horváth et al., előkészületben).

A *V-(t)atik/-(t)etik* képzésekről látható, hogy leírásuk jobban megvalósítható **kimenetalapú** konstrukciós sémaként, mint a tranzitív igékre alkalmazható szabállyal. Még a mai nyelvhasználatot reprezentáló korpuszban (MNSZ2) is megfigyelhető a *-(t)atik/-(t)etik*, illetve az *-attatik/-ettetik* végződés kettőssége (az erről szóló vita tudománytörténetéhez vö. H. Tóth 1996), akár ugyanazon ige-tőhöz kapcsolódva is, például *beíratatik/beírattatik*, az alapvetően *V-(t)atik/-(t)etik* általános alakban leírható séma megjelenik testesebb formában is, például *átíratatik, zárattatik, leírattatik, eloszlattatik, adattatik, megcsináltattatik, kigondoltattatik, bízattatik, hívattatik, vonatattatik, szolgáltatattatik, mosattatik, kihúzzattatik, hagyattatik, megcsalattatik*. Ezenkívül egyes gyakori alakjai nem tranzitív igéből származnak, így a *méltóztatik* és a *kelletik*.

A reflexív eredetű¹² *V-ódik/-ődik* képzős séma szintén használatos passzív jelentésben, Szili (1999) és Ladányi (2017) meglátása szerint a konstrukciónak ezen jelentése terjedőben van. A passzív és mediális igenemek egymáshoz közeli általános eseményszerkezete és konfigurációja (az ágens/okozó, illetve energiaforrás defókuszálása vagy hiánya) alkalmassá teszi a mediális sémákat passzív tartalom közvetítésére, az ágens nélküli passzív és mediális/intranzitív közti határ nem éles (vö. E. Abaffy 1978). Ezért a passzív és a mediális közti átmeneti jelenségnek tekinthetők a tranzitív cselekvő igéével azonos tőből képzett intranzitív mediális igék (például *elterjeszt – elterjed; borít – borul*;

¹² Lásd Szili 1999.

épít – épül) egyes olvasatai. Például a *vallás elterjed* szókapcsolat jelentése többnyire asszociál olyan szereplőt, aki elterjeszti a vallást; a *bögre felborulásának* sokszor emberi erőforrás az okozója, a *ház felépülése* pedig nem jöhet létre aktív és intencionális (ágensi) közreműködés nélkül. – Az *-ódik/-ődik* képző explicit passzívképzőként való használata egyelőre az MNSZ2-ből származó minta vizsgálata alapján még nem nagyon elterjedt (vö. Modrián-Horváth 2020), a *V-ódik/-ődik* konstrukciós séma produktivitásáért azonban a MNSZ2-ből vett hapaxminta vizsgálata alapján egyre inkább, mintegy 50%-ban, a passzív és a mediopasszív jelentés a felelős (például *teljesítődik*, *beszállítódik*, *kivasalódik*, *megfestődik*, *honorálódik*; vö. Modrián-Horváth et al., előkészületben). A hapaxok vizsgálata azért sokatmondó a produktivitás szempontjából, mert a konstrukciós séma az alacsony autonómiával rendelkező, kevésbé gyakori alakok használatakor lép leginkább működésbe (ilyenkor hasonlóságot keresünk más tárolt alakokkal), ebből pedig az a hipotézis következik, hogy a séma működése az alacsony gyakoriságú elemeken (például hapax / dis legomena) figyelhető meg a legjobban.

Mind a *V-(t)atik/-(t)etik*, mind a *V-ódik/-ődik* képzős sémához tartoznak olyan típusok, amelyek kiugróan magas példánygyakorisággal, így magasabb autonómiával¹³ rendelkeznek, nem hozzák működésbe a sémát, egységként dolgozódnak fel; megjegyzendő azonban, hogy a rendszeres sémajelentésnek megfelelő magas gyakoriságú elemek Baayen (2009) szerint növelik a produktivitást. A *születik* ige például jelentés- és igenemváltáson ment keresztül, ezért nem tekinthetjük a *V-(t)atik/-(t)etik* passzív konstrukció részének. Az *íródik* ige, amelynek jelentésszerkezetében az intencionális ágens jelenléte egyértelmű (szemben például a mediális jellegű *keletkezik* igével), magas példánygyakorisága és felismerhető passzív jelentése miatt feltehetőleg hozzájárul a passzív jelentésű *V-ódik/-ődik* séma produktivitásához.

A *V-ódik/-ődik* séma használata gyakori olyan igék esetén, ahol az ige trajektora experiens jellegű, tehát a perspektívaváltás nem a klasszikus passzív funkciót, azaz az ágenstől való elfordulást, valósítja meg, például *meghatódik*; szintén a mediális jelentésű sémához kapcsolhatjuk az egyéb, nem intencionális ágensű igei bemenetek használatát (például *traumatizálódik*, *sokkolódik*). A konstrukció ágensei azonban fokozati különbségeket mutatnak intencionalitás tekintetében, részben kontextuálisan változó módon, így alacsonyabb agentivitást figyelhetünk meg a *halasztódik* vagy az *elpazarlódik*

¹³ Az autonóm, a sémától függetlenebb reprezentációjú elem így távolabb kerül a „paradigma” – illetve konstrukciós séma – többi példányától, vö. Bybee 1985.

esetében, illetve érvényesülhet a szakirodalomban már megállapított felelősség-hárítás mozzanata is (Ladányi 2017, Szili 1999).

2.3.1.2. Az analitikus V-va/-ve lesz konstrukció

A másik dinamikus passzív kifejezőeszköz-jelölt, a V-va/-ve lesz (*be lett zárva* típusú) konstrukció, noha széles körű vélekedés szerint passzívum,¹⁴ a leíró nyelvtanokban (például MGr.) legfeljebb állapothatározós szó-szerkezetként van számontartva. Ugyanakkor a MGr. egyik szerzőjének, Lengyel Klárának értekezése (Lengyel 2000) analitikus konstrukciónak tekinti a határozói igenév + létigés (nem differenciál a V-*va* *van* és *lesz* között) konstrukciót, és meggyőző érveket sorakoztat fel emellett. Kenesei et al. (1998: 282 kk.) említi a határozói igenév + létigés konstrukciókat (a V-*va* *van* és *lesz* típusokat összevontan kezelve, egyetlen *lesz-es* példával), de egyrészt nem foglal állást abban a kérdésben, hogy valóban passzívumról vagy „csupán” állapothatározós szó-szerkezetéről van szó, másrészt úgy tartja, hogy a magyarban a passzívum „többnyire nemlétező” („mostly nonexistent”, i. m. 67. l.), marginális jelenség.¹⁵ Az ONy. mondatana említést tesz a szerkezetéről a „régies” szintetikus passzív „ma is általános [...] típusú” alternatívájaként (Imrényi 2017: 688 k.), és a lehorgonyzás analitikus formái között említi (i. m. 706 kk.), míg a morfológia fejezetben nem kapnak helyet az analitikus igei konstrukciók. Bár az analitikus passzívki-fejezés problémájával szembesülnek az indoeurópai grammatikák is, mégis ezek többnyire elfogadják az analitikus/perifrasztikus alakokat „teljes értékű”, paradigmatis passzívumként. A német *wurde geschlossen*, az angol *has been closed*, a francia *a été fermé(e)* a tudományos konszenzus szerint mind analitikus passzív igealaknak számítanak, és a nyelvtanok a (szűkebb értelemben vett) igenemet az igeragozás alfejezeteként tárgyalják, míg a magyar nyelvtanokban ez nem így történik – miközben mind a négy említett konstrukciónak igenév (a magyarban a határozói, az angolban, németben és franciában a befejezett melléknévi igenév) áll a szemantikai központjában. A magyar nyelvtanok restriktív álláspontját a létige, illetve a *van* és a *lesz* igék (a legtöbb vonatkozó mű egy konstrukciónak tekinti a V-*va/-ve* *van* és *lesz* típusokat, és létige + határozói igenév szerkezetként tárgyalják) segédigeként való besorolásának nehézségei indokolhatják.

¹⁴ Vö. Nádasdy 2006, implicit módon: Kalivoda 2021: 64; Dimény 2021: 206.

¹⁵ Kenesei et al. 1998 Alberti 1996 alapján a V-*va/-ve* *van/lesz* szerkezetet tárgyalja passzívum címszó alatt, de vitatott státuszúnak tartja.

Az egyik gyakran felmerülő érv az analitikus igealakként való értelmezés ellen az, hogy a konstrukcióban található segédige (értelemszerűen ez csak a *van* igét érintheti) nem alakilag jelöletlen a 3. személyű alakokban – holott ez a kopulára jellemző tulajdonság (amelyet az indoeurópai grammatikák többsége egyébként nem is tekint segédigének). A *V-va/-ve van* konstrukció azonban nem kopulakonstrukció, hanem analitikus igealak, amelyben nem elvárás az alaki jelöletlenség (például ez a *fog* segédige esetében sem érvényesül). Az analitikus igealakként való értelmezése mellett szólnak Lengyel (2000: 67 k.) érvei, amelyeket a megfelelő változtatásokkal a *V-va/-ve lesz* konstrukcióra is alkalmazhatunk: a létigétől való szemantikai különbözőség (amely többek között a tagadhatóságra is kihatással van), az igenév igéjére való visszavezethetőség, az egységként való bővíthetőség, valamint a segédige hangsúlytalansága, beékelődése, továbbá az, hogy a finit ige „csupán igei kategoriális jelentéseket tartalmaz” (Lengyel 2000: 68).

A *V-va/-ve lesz* konstrukciót a *van* és *lesz* tövű alakok szuppletív funkcionális megoszlása miatt nem lehet egyértelműen elválasztani a *V-va/-ve van* konstrukciótól, a két konstrukció egyként való kezelése (vö. Alberti 1992; Kádár–Németh 2009) mégsem elfogadható. A legalapvetőbb különbségnek a statikus és a dinamikus jelentéskomponensek szembenállása tűnik, de ezek sokszor nem válnak külön élesen (a két ige jó elkülönülésére példa a *lett* és a *volt* múlt idejű paradigmatis alakjainak különbözősége). A következő mondat (4) például mind jövő idejű, mind dinamikus jelentéskomponenseket mutat, így nem kezelhető egyszerűen az *át van irányítva* konstrukció jövő idejű alakjaként:

- (4) A tovább gomb megnyomása után Ön át lesz irányítva a bejelentkező felületre. (<https://karrier.sze.hu/CV/>)

Nyomós érv a két konstrukció metodológiai célú elválasztása mellett, hogy a *V-va/-ve lesz* konstrukció az elvégzett korpuszvizsgálatok tanúsága szerint leginkább passzív jelentéssel fordul elő, ellentétben az erősebben poliszém *V-va/-ve van* konstrukció típussal.¹⁶ A *van* típusú konstrukciókban a hapaxok mintegy 75%-a, a *lesz* típusnál a hapaxok mintegy 88%-a mutatott passzív

¹⁶ Bene 2011 a *lett* igealakokat csak tranzitív igeikből képzett igevek mellett tartja grammatikusnak, a *lesz* ige esetében a mediális igeikből képzett igevek mellett jelöltnek, tárgyias igeikből képzett igevek mellett grammatikusnak tekinti a szerkezetet, míg a *van* ige mellett mind a tárgyias, mind a mediális igeikből képzett igevek előfordulását grammatikusnak tekinti.

jelentést, ezen belül az egyértelműen dinamikus kijelentő módú múlt idejű, *lett* paradigmaticus alakok a hapaxok mintegy 53%-át tették ki, és ezek egy kivételével mind passzív jelentésűek voltak (75/76 előfordulás). A 10-10 legmagasabb gyakoriságú lexéma vizsgálata és a természetes morfológiai kritériumok vizsgálata ugyanilyen tendenciákat mutatott.

E konstrukciónál több igéből adatható a személytelen passzív jelenléte, például *kiszúr valakivel: ki lett velünk szúrva* (doc#2608), *hagyatkozik valamire: hogy tisztán csak a diétára lesz hagyatkozva* (doc#2638). Megtalálható ezenfelül az ágens kitétele, akárcsak az imperfektív konstrukciós jelentés és – ritkán – az atelikus bemeneti igék (például *reprezentál, összpontosít*). E konstrukciók jelentőségéhez lásd a 2.3.2.2 pontot, amely a *V-va/-ve van* tulajdonságait tárgyalja részletesebben.

A *V-va/-ve lesz* konstrukció tehát döntően passzív jelentésű, leginkább tranzitív igékből képezhető, folyamatot profilál, így legalábbis az egyik legtipikusabb passzív jelentésű konstrukció a magmondathatározó passzív konstrukciók körében.

2.3.2. Statikus passzív

2.3.2.1. A statikus passzívum problémája

Az úgynevezett statikus passzívumnak passzívumként való kezelése még problematikusabbnak tűnik, mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalomban. Számos közlemény, köztük funkcionális szemléletűek (például Siewierska 1984; Givón 1994), nem passzívumként tartja számon a statikus konstrukciókat,¹⁷ így az angol *be + V-ed* statikus predikatív konstrukciót homofonnak tekintik a „valódi” passzív konstrukcióval. A statikus predikatív konstrukció és a „valódi” passzívum közötti különbség tesztelésére azt a tulajdonságot használják, hogy az utóbbinál lehetséges az ágens kitétele egy *by*-frázis segítségével.

Ezzel összehasonlítható a magyar szakirodalomban az *által* névutós ágens kitehetősége mint a passzívum „valódiságát” igazoló teszt (vö. Szili 1999; H. Varga 2015). Ez alapján utasítja el Szili (1999) az *-ódik/-ődik* képzős igék valódi passzív szerkezetként való kategorizálását, és minősíti Márkus (2008) a *lett V-va/-ve* szerkezetet – a *van/volt/lesz V-va/-ve* alakú szerkezettel

¹⁷ A német *ist geschlossen* típusú, hagyományosan Zustandspassivnak nevezett szerkezet Lasch (2014) szerint hasonlóképpen a konstruktikon statikus predikátumokat tartalmazó részéhez tartozik; erről bővebben lásd a 3. pontban.

szemben – valódi passzívnak (idézi Németh 2012: 159).¹⁸ Ahogy az (1)–(2) példák mutatják, ezt az érvet relativizálni kell tekintettel arra, hogy a nyelvhasználatban probléma nélkül mind a *V-ódik/-ődik*, mind a *van/volt/lesz V-va/-ve*, mind a *lett V-va/-ve* konstrukció megjelenik névutós ágensmegjelenítéssel.

A magyarban – csakúgy, mint a más nyelvekben – különbséget kell tenni a funkcionálisan passzív kifejezőeszközök, valamint az azokat megvalósító egyes, jellemzően poliszém konstrukciók között; ez a legfőbb oka annak, hogy nem beszélhetünk „a” magyar passzívumról. A passzív jelentésű *V-va/-ve van* konstrukció a magyar passzívum egyik konstruálási módjának tekinthető. Kognitív szempontból passzív, mivel a kiinduló ige jelentésszerkezetében jelölt perspektívaváltás történik, a magasabb szemantikai komplexitást nagyobb morfoszintaktikai komplexitás jelzi ikonikusan (vö. a formális komplexitás kívánalmával a jelöltség ’markedness’ egyik kritériumaként, Comrie 1988). Magas fokon grammatikalizálódott szerkezetéről van szó, ezt jelzi többek között a beférkőző tulajdonság (például *be van zárva* (5)), valamint a paradigmaticitás. A passzív konstrukcióként való kezelés mellett szól továbbá, hogy tipológiailag a passzívum meghatározó pragmatikai tulajdonságai közé tartozik Hopper–Thompson (1980) értelmében a tranzitivitási potenciál csökkentése (vö. Givón 1994), ami többek között a háttéresemények, kevésbé diszkrét/szaliens események konstruálásában nyilvánul meg, így a statikus domén a tipikus passzív jelentéstartományokhoz rendelhető.

A statikus passzívum – aspektuális jellegén túl – abban különbözik jelentősen a dinamikus passzívumtól, hogy a cselekvés eredményeképpen létrejött állapotot profilálja, még ha az ágens és (az igenévi alak jelentésszerkezetében) a cselekvés a közvetlen hatókör részét képezi is. Feltehetőleg ez az az ok, amiért számos szerző hajlamos kizárni a passzívumok sorából a statikus passzívumot.

2.3.2.2. Az analitikus *V-va/-ve van* konstrukció

A *V-va/-ve van* analitikus konstrukció, amelyet sokszor egységben kezel a szakirodalom a *V-va/-ve lesz* konstrukcióval (az elhatárolási problémákhoz lásd a 2.3.1.2 pontot). A szerkezet erősen poliszém, jelentésszerkezete radiális (vö. 3.1 pont), mégis az 1. pontban említett korpuszvizsgálatok azt

¹⁸ Siewierska (2013) a passzív definiáló tulajdonságai között tartja számon, hogy “the subject of the active corresponds to a non-obligatory oblique phrase of the passive or is not overtly expressed”. Mindazonáltal Siewierska és Bakker (2013) a kanonikus passzív konstrukciók tulajdonságai közé számítják az ágens hozzátéhetőségét.

mutatják, hogy a konstrukció elsődleges, illetve prototipikus jelentésének a passzív jelentést tételezhetjük fel mind történetileg, mind a jelenlegi típusgyakoriságok alapján. A konstrukció jelentésének kiterjesztésében szerepet játszhatott az aspektuális meghatározottság, a statikus jelleg: ez a konstrukció a cselekvés eredményeként beállt állapotot profilálja. Tipikus használata rezultatív, perfektív jelentés, amely fizikai cselekvés eredménye, például (5):

(5) *Be van zárva* – rezultatív, passzív

A konstrukciót számos tanulmány elemezte behatóan (például Alberti 1992, 1996; Lengyel 2000; Bene 2011; Honti–H. Varga 2013; Németh 2012), szisztematikusan korpuszalapú vizsgálatára azonban mindeddig nem került sor.

A *V-va/-ve van* szerkezet produktivitási vizsgálatánál feltűnő volt, hogy a hapaxok, vagyis a produktivitási mutatót növelő egységek között ritkábban – az elemzett minta 25%-ában – lehetett intranszitiv, illetve mediális és reflexív jelentésű igei bemenetet találni (például *beleül, elbozótosodik, rácuppan*), ellenben a legmagasabb példányszámmal rendelkező – tehát a produktivitási mutatót csökkentő – típusok között találjuk a *meggyőződik, elfoglal(ja magát), felkészül, megelégszik* igei bemeneteket. Mindez arra utal, hogy a szerkezet produktivitását nagyrészt a passzív jelentésű konstrukciónak köszönheti, de a passzív konstrukciós jelentés kevésbé produktív, mint a *V-va/-ve lesz* konstrukció esetében.

A konstrukcióval a személytelen/alanytalan passzív is adathozható, a közismert *terítve van* típuson túl is. Noha F. Gulyás (2016) Tóth (2000) alapján úgy tartja, hogy alanytalan passzív csak háztartási tevékenységekhez kapcsolódóan fordulhat elő, az MNSZ2-ből adathozható az alanytalan szerkezet típus számos más igével, mégpedig szintaktikailag intranszitiv igékből képezve is, például *odafigyel valakire, költ valamire*:

- (6) hogy a diszkóban oda van figyelve a gyerekekre (doc#2646)
 (7) Hát, a kastélyra sem volt költve, több mint száz éve (doc#2641)

F. Gulyás (2016: 119 kk.) négy kritériumot nevez meg a személytelen passzív jelenlétére: az alanytalan passzív használatát, az egyargumentumú tárgyias szerkezeteket, az intranszitiv igékből való képezhetőséget, valamint az ágens kitételének agrammatikusságát. Az utóbbi kritérium megítélése korpusznyelvészeti eszközökkel meglehetősen nehéz, mindenesetre a korpuszadatok manuális elemzése során nem találtam névutós névszóval kifejezett ágenst

alanytalan passzív mellett. Az alanytalan kifejezések megléte nyilvánvaló, ráadásul nem csak a háztartási igék körében. A (6–7) példák arról tanúskodnak, hogy intranszitiv igei alapú konstrukció is előfordul alanytalan használatban, tehát F. Gulyás (2016) négy kritériuma közül kettő bizonyítottan, de feltehetőleg három is teljesül a magyar személytelen passzív jelenlétére vonatkozólag.

A *V-va/-ve van* konstrukció túlnyomórészt perfektív igéken alapul, amelyek tipikusan az igekötő (például: *meg, be*), az ige szemantikája (magas gyakoriságú konstrukciók például a *zár, biztosít, ad, szabályoz* igékből), illetve perfektíváló műveletek révén (például *férjhez megy*) alakulnak ki. A konstrukció sokféleségébe beletartozik továbbá az „unergatív” igékkel való előfordulás is (ez a formális megközelítés szerint nem lehetséges, vö. Alberti 1996; Kenesei et al. 1998; de lásd Németh 2012), például *salakozik: nem volt salakozva* (doc#2608), *fugáz: kristállyal is van fúgázva* (doc#2603), valamint időjárásigével is: *besötétedik: amikor be van sötétedve* (doc#2613).¹⁹ A (8) példában egyértelműen a *salakozik* ige tárgyatlan használatát látjuk, és nem elliptikus előfordulásról van szó, hiszen nem a havat, hanem az utat szokták salakozni, és a leghozzáférhetőbb potenciális antecedensként a következő tagmondatban a hóra történik visszautalás (*felolvadt*) pusztán inflexiós morfémával.

- (8) Amikor volt a nagy havazás, akkor nem tudtam jönni. Egyetlen alkalommal, mert nagy volt a hó. **És nem volt salakozva**, felolvadt, és nem fogtak a láncok se, úgyhogy nem tudtam jönni. (doc#2608)

A fent hivatkozott vizsgálat (Modrián-Horváth et al., előkészületben) tudomásom szerint elsőként mutatta ki, hogy a konstrukcióban rendszeresen megjelenik az imperfektív/progresszív aspektus is, valamint ezzel összefüggésben azt is, hogy a konstrukció **nem csak telikus igékből** képezhető, a korpusz adatai tehát ellentmondanak többek között Laczkó (1995) és Németh (2012) ilyen irányú megszorításának. Előfordul a konstrukció az MNSZ2-ben például az *éreztet, sulykol, köröztet, motivál, népszerűsít, lebegtet, bátorít* igei bemenetekkel, amelyek atelikusságát Kiefer (1992) tesztjével demonstrálhatjuk (9ab–10ab):

¹⁹ Németh (2012) megállapítása szerint a rezultatív szerkezetben használható unergatív igék nem genuin unergatív igék (mint például a *fut*), hanem intranszitiván használt tranzitiv igék; ilyenek a felsorolt korpuszpéldák is.

- (9a) A főnök **egy évig** éreztette/sulykolta/népszerűsítette/lebegtette felsőbbrendűségét.
- (9b) *A főnök **egy év alatt** éreztette/sulykolta/népszerűsítette/lebegtette felsőbbrendűségét.
- (10a) A tanár **három évig** bátorította/motiválta a gyerekeket.
- (10b) *A tanár **három év alatt** bátorította/motiválta a gyerekeket.

A (11–12) mondatok korpuszpéldák a fenti igék közül kettőnek a *V-va/-ve van* konstrukcióban való használatára:

- (11) Egyrészt azért, mert eddig is folyamatosan lebegtetve volt a kötelező, illetve az önkéntes tagság (doc#2182)
- (12) Eltekintve attól, ha kifejezetten bátorítva vannak arra, hogy a munkaidő egy részét saját projektjei(k)re fordítsák. (doc#2241)

A konstrukció mellett megtalálható ezenfelül az ágens kitétele is (vö. az 1. pont példáival) a szakirodalom korábbi feltételezéseivel szemben (Alberti 1992; Németh 2012).

2.4. *Igenevek és deverbális képzések*

2.4.1. **Az igenevek és deverbális képzések szerepe a passzív konstruálásban**

Az igeneveknek és a deverbális képzéseknek a passzív perspektíva kifejezésében játszott szerepe az eddigi nyelvi leírásokban nem kapott kellő hangsúlyt. Egyrészt ezek a kifejezések képezik a komplexebb passzív konstrukciók szemantikai centrumát, többnyire hozzájuk köthető a perspektívaaváltás megvalósítása. Ezen felül a használatalapú nyelvtan számára nem elhanyagolandó az a tény, hogy a perspektívaaváltást megvalósító kifejezőeszközök jó része (tudományos szövegekben: nagyobb része) nem predikatív, hanem például referáló vagy módosító funkcióban fordul elő.²⁰ Szintén figyelemre méltó a használatalapúság szempontjából, hogy a hagyományosan deverbális melléknévként vagy melléknévi igenévként számontartott kategóriák is gyakran töltenek be predikatív funkciót önmagukban, kopula használata nélkül, hiszen a referenciakorpuszokban a predikatív konstrukciók között az E/3. személyű konstrukciók a leggyakoribbak.

²⁰ E funkciómegnevezéseket Croft 2001 értelmében használom.

Az igenevek szemantikailag folyamatok atemporális, illetve nem processzuális konceptualizációjára képesek. Langacker (2007: 453, 33. j.) a nem processzuális (nonprocessual) terminust javasolja, mert az időbeliség szerepet játszhat a feldolgozásban (vö. Tolcsvai Nagy, megj. alatt). A processzuális jellegű igék esetében – a magyarban – szinte mindig megállapítható a bevezetésben definiált aktív-passzív jelleg,²¹ kérdés, hogy az igenevek és más deverbális képzések esetében is beszélhetünk-e „igenem”-ről. Tekintettel arra, hogy például Ladányi (2017), illetve Palágyi (2021) is rendszeres passzív jelentést feltételez bizonyos képzési sémáknál, erre a kérdésre pozitív választ adhatunk. Ladányi (2017: 623) megállapítja a befejezett melléknévi igenévvel kapcsolatban: „A képző az alapszóban szereplő igei cselekvés páciensén végbemenő folyamatot a páciens jellemzőjeként ragadja meg, azaz passzíval”; hasonló megállapítást tesz az *-andó/-endő* képzős melléknévi igenévnél, illetve a *-ható/-hető, -hatatlan/-hetetlen, -atlan/-etlen* képzős melléknéveknél is.

A **passzívaló sémák** fogalma is több szempontból tisztázásra szorul. Különbséget kell tennünk az igenév (illetve más deverbális képzés) **orientációja** és az **explicit perspektívaváltás** között. Explicit perspektívaváltásról akkor beszélhetünk, ha az adott igenév/deverbális képzés megváltoztatja az igei trajektor-landmark konfigurációt; ettől függetlenül lehet egy szóképzési séma kimenete páciensorientált akkor is, ha nem történik ilyen változás (például *lesokkolódik – lesokkolódva; letör/letörök – letörve*). A passzív jelentés morfológiai jelöltségéről (jeggyel ellátottság értelemben, hiszen a passzív definíció szerint jelölt kategória) akkor beszélhetünk, ha történik perspektívaváltás is, tágabb értelemben azonban kezelhetjük a passzív jelentésű sémákat kimenetalapú sémákként, amelyek előfordulnak szintaktikailag nem tranzitív (például mediális, reflexív) bemeneti igékkel is. Ebben a megközelítésben nem okoz problémát az olyan igék felbukkanása, mint *kelletik, méltóztatik*, valamint a *V-va van* konstrukció nem tranzitív igékkel való használata sem.

Az orientáció fogalmát Haspelmath (1994) fontos kritériumként használta fel az igeneveknek a főnév-ige kontinuum mentén való elrendezéséhez. Az igenevek ebben az értelemben lehetnek kontextuális vagy inherens orientációjúak, az utóbbi esetben páciens- vagy ágensorientáltak. Kontextuális orientáció esetén a kontextus dönti el, hogy az igenév az ágensre vagy a páciensre vonatkozik; tipikusan ágensorientáltak például a folyamatos

²¹ A tágabb értelemben vett aktív-passzív skálán már nem helyezhetők el dekontextualizált igék, például aktív a *kap* ige *A kutya a labda után kapott* mondatban, míg passzív *A kutya egy labdát kapott* konstruált mondatokban. A teljes konstrukció, illetve a támogató kontextus figyelembevétele szükséges az aktív-passzív jelleg meghatározásához.

melléknévi igenevek, és páciensorientáltak a befejezett melléknévi igenevek. – A „vonatkozás” hallgatólagosan a következőket szokta jelenteni: melléknévi (jellegű) igenevek esetében, amennyiben jelzőként szerepelnek, a jelzett szó szerepét, magmondati szerep esetében az alanyt, deverbális főnév esetében a (referenciapontot kifejező) birtokos jelzőt, főnévi igenév esetében az impliciten hagyott trajektort (formális megközelítésben: a „törölt” alanyt). A tipológiai megközelítés nem minden esetben tér ki a default sémaműködéstől eltérő jelentésekre (Haspelmath 1994 például említi a magyar *-ó/-ő* melléknévi igenévképző passzív megjelenéseit, de a *-t/-tt* melléknévi igenévképző aktív előfordulásait – például *sok vihart látott kapitány* [#17423832]; *diplomatát szerzett ifjú* [#18500766] – nem), és nem foglalkozik a deverbális szavaknak a konstrukciókban esetlegesen rögzített orientációjú előfordulásával.

Haspelmath (1994) szerint az orientáció és más kritériumok alapján az igenevek a főnév-ige kontinuumon az igehez közelebb, a melléknévek mellett helyezkednek el, más deverbális melléknévektől (például *-ható/-hető* képzős) való elválasztásuk deriváció és az inflexió közötti fokozatos átmenet miatt nehézségekbe ütközik. Az igehez legközelebb eső participiumok a relatív participiumok, amelyek jellemző tulajdonsága az inherens orientáció hiánya, tehát a szintaktikai kontextus dönti el, hogy mely résztvevőre (tipikusan ágensre vagy páciensre)²² vonatkoznak. Haspelmath (i. m.) szerint a participiumok elkülönítésekor a következő tulajdonságokat szokták felsorolni: igéből képzett melléknév, amely igei valenciával rendelkezik, és az igei paradigma részét képezi.

Bár Haspelmath a gerundiumot / határozói igenevet nem melléknévi jellege miatt explicit módon kizárja a vizsgálatból, az általa referált kritériumok alapján kitűnik, hogy a magyarban a határozói igenév az, amely az igehez legközelebbi igenévnak tekinthető:²³ részt vesz a paradigmaalkotásban (amennyiben a *-va/-ve lesz/van* alakokat elfogadjuk analitikus igealakoknak), orientációja relatív/semleges, időben kevésbé állandó (erre utalhat, hogy a határozói igenév önmagában – a melléknévi igenevekkel ellentétben – nem hajlamos a lexikalizációra/konvencionizálódásra, leszámítva az adpozíciós

²² Itt páciens vonatkozásában elsősorban a tranzitív események „elszenvedőjére”, tehát az ige alapjelentésében landmarkként szereplő figurára gondolok; a továbbiakhoz lásd a *V-va/-ve van* séma kiterjesztését mediális igeekre.

²³ Ez az eredmény nem fedi Antal László besorolását, amely szerint a határozói igenevek távolabb állnak az igeiségtől, mint a melléknévi igenevek; vö. Kicsi 2014/2021.

jellegű kivéve, nézve/tekintve, fogva típusú szavakat, vö. Lengyel 1989), jellege inkább inflexiós a többi igenévhez képest.

Az alábbiakban az egyes passzív jelentésű igenévi konstrukciók áttekintése következik.

2.4.2. A határozói igenév²⁴

A *V-va/-ve* határozói igenév igenem tekintetében semleges (a kontextuális orientáció jellemző rá), ezt már önálló, címszerű használatban is megfigyelhetjük, bár itt gyakoribbnak tűnik a passzív használat (például feliratként: *nyitva/zárva, frissen festve*; de vö. *Godot-ra várva*). A (13) mondatban ágensorientált, míg a (14) mondatban inkább páciensorientált használatát figyelhetjük meg:

(13) Egyenként futva keltünk át ezen a helyen. (doc#142)

(14) A káposztát nyersen, főzve és savanyítva fogyasztják. (doc#1185)

Komplexebb konstrukciókban azonban már rögzített lehet az orientáció, így a *V-va/-ve van/lesz* konstrukciókban leginkább páciensorientációt és/vagy passzív jelentést találunk (lásd 2.3.2.2). A formális szakirodalom vagy két *-va/-ve* képzőt feltételez, amelyek jelentése aktív, illetve passzív (lásd Laczkó 1995), vagy a tranzitív ige-*t* passzivalását posztulálja a képzővel való ellátás előtt (lásd Komlósy 1992). Mindkettőnek ellentmondani látszik egyrészt az a tény, hogy bizonyos tárgyias ige-*k* páciensorientált, mások ágensorientált olvasattal jelentkeznek (például a *főzve* páciens- míg a *javítva* és *terelgetve* határozói igenevek ágensorientált olvasatúak az MNSZ2 szinte minden találatában). Másrészt a *V-va/-ve van* konstrukciónak is létezik ágensre (is) utaló jelentése Honti–H. Varga (2013) szerint, például *ki vagyok teregetve*.

A határozói igenevekre önmagukban nem, inkább konstrukcióként jellemző a konvencionalizáció: kiugró példányszámú konstrukció például a *meg van győződve (valamiről)*. Lexikalizálódhat összetett szavakban (például *alvajáró*) vagy a már említett névutós konstrukciókban (például *N-től/-től kezdve, N-nál/-nél fogva*). A szóalakként való lexikalizáció szinte teljes hiánya a határozói igenévi konstrukció alacsony időbeli stabilitását, az igehez való nagyobb szemantikai közelségét mutatja. A séma erősebben inflexiós jellegére utal az is, hogy a *-va/-ve* morféma a mai magyar nyelvben szóalakzáró helyzetű. Produktivitása a nyelvhasználat figyelembevételével

²⁴ Ez az áttekintés nem vonatkozik az archaikusabb *V-ván/-vén* határozói igenévi sémára.

teljes körű, az *sz-tövű* igék (*eszik, lesz* stb.) esetében is (*edve/evve/éve*, vö. Mártonfi 1996; létezik a *léve* alak is az MNSZ2-ben 34 tiszta találattal).

2.4.3. A befejezett melléknévi igenév két típusa

A befejezett melléknévi igenév tipikusan páciensorientált, így a passzív-ki-fejezőeszközök közé sorolható; használata a passzíválás egyik legjelölőtelegebb,²⁵ leggyakoribb módja a köznyelvben. Az analitikus passzívum körül kialakult nyelvi babonák a befejezett melléknévi igenév, illetve más deverbális melléknévek fokozott használatát eredményezik, talán ennek köszönhető, hogy elterjedt magmondatként való használata is (lásd (15)–(16)). A befejezett melléknévi igenévre jellemző a lexikalizálódás/konvencionizálódás (Zimányi 2006 szerint a lexikalizált melléknévek használhatók állítmányként), amelynek eredményeképpen sok befejezett melléknévi igenevet egységként (unitként) használunk.

(15) „Elmondhatjuk, elvtársak, dolgozó parasztságunk jóléte és fejlődése biztosított” (doc#150)

(16) Az északi torony jelenleg felállványozott. (Nádasdy 1999: 137)

A konstrukció páciensorientációja kiterjed bizonyos mediális intranszitiv igék használatára is, például *lehullott levél, kiszáradt patak*, bár itt feltehetőleg már nem produktív sémáról lehet szó (vö. *halott* és csak ritkán *meghalt ember*). Haspelmath (1994: 161k.) az indoeurópai nyelvek befejezett melléknévi igeneveivel kapcsolatban a következő nyelvi változást feltételezi: a múlt idejű rezultatív igenév átalakul múlt idejű passzív igenévvé, amelyet már nemcsak telikus igékből lehet képezni; egy hasonló nyelvi változás akár magyarázhatná a magyar mediális igékből képzett befejezett melléknévi igeneveinek korlátozott használatát (például *lehullott levél/morzsák*, de ritka: *leesett levél/morzsák*).

A default páciensorientált használat mellett ritkábban megfigyelhető ágensorientált, temporálisan a múltra vonatkozó használata is (például *világlátott, világjárt*, lásd még (17)), amely alkalmas a nominális jellemzésére.

(17) Az összevetésnél csak az **idén negyedéves beszámolót benyújtott cégek** teljesítményét vizsgáltuk.

²⁵ Jelölőtelenség, nem jeggyel ellátottság értelemben.

A befejezett melléknévi igenév erősebben derivációs jellegét mutatja, hogy inflexiók morfémaikat találhatunk a *-t/-tt* morféma után (például *felállványozottan, biztosítottak*).

Pillanatnyilag nincs adat a befejezett melléknévi igenév magmondatként való használatának (lásd (14–15)) gyakoriságáról, illetve annak változásairól, ez további kutatás tárgyát fogja képezni.

2.4.4. Folyamatos és beálló melléknévi igenév

A folyamatos melléknévi igenév alapvetően ágensorientált, de ritkán megfigyelhető páciensorientált használata, főleg konvencionizált használatokban (például *eladó ház; eladó lány; félő, hogy...*), valamint összetett szavakban. Lexikalizálódott konstrukciókban rendszeresen passzív jelentése van, így

- összetett szavak előtagjaként: *érintőképernyő* (vö. Kugler–Simon 2018), (de lásd *vasalódeszka, futócipő* stb.);
- a *-való* utótagú összetételekben: *csapnivaló, égetnivaló, elvámolnivaló, olvasnivaló, mondanivaló, titkolnivaló*;²⁶ itt a nem tárgyi eredetű konstrukciónál is működtethető a páciensorientált séma: *akasztófáralvó, pokolralvó, fülbevaló; szappanralvó, belevaló*.

A passzíváló jelentésű *-ó/-ő* megtalálható a *-ható/-hető, -andó/-endő*, valamint az *-odik/-ődik* képzők részeként (vö. Haspelmath 1994, Kugler et al., előkészületben).

Az *-andó/-endő* séma alapvetően páciensorientált és passzív, ritkán jelenik meg intranszitiv (mediális) igékkel (például *jövendő, mulandó*). Modális (deontikus) jelentéssel rendelkezik. A végződésben a folyamatos melléknévi igenév ritka passzív használata fedezhető fel az eredetileg jövő idejű (modálisan a folyamatot nem aktuális előfordulásként, hanem elváráshoz kötött, szükségszerű folyamatként megkonstruáló) *-and/-end* mellett (lásd Haspelmath 1994).

2.4.5. További igenévszerű melléknevek

A *V-ható/-hető, V-hatatlan/-hetetlen* konstrukció

A *V-ható/-hető, V-hatatlan/-hetetlen* képzések modális, páciensorientált deverbális melléknevek. A *V-ható/-hető* végződésében szintén a folyamatos

²⁶ Ehhez lásd: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/v-51E41/valo-525A1/>.

melléknévi igenév (az igenévi jelzős konstrukciókban ritka) passzív használatát ismerhetjük fel (lásd Kugler–Simon 2018). Formailag és szemantikailag nehezen választhatók el a melléknévi igenevektől (vö. Haspelmath 1994); Lengyel (2000: 49) az igenevek közé sorolná a *-ható/-hető* képzős alakokat), különösen a beálló melléknévi igenév szintén modális jelentésére való tekintettel (lásd a konstrukcióban a folyamat potencialitásként való megkonstruálását). Képzésük a tárgyas igék körében rendkívül produktív (lásd Ladányi 2017).

A *V-(a)tlan/-(e)tlen* konstrukció

A *V-(a)tlan/-(e)tlen* konstrukció páciensorientált deverbális melléknevet hoz létre, használata kevésbé produktív, mint a fenti képzési sémaké. Az *-(a)tlan/-(e)tlen* képzős melléknevek azt fejezik ki, hogy „az igei alapszóban megnevezett folyamat a páciensen nem ment végbe, nem eredményes”, ilyen értelemben ezen derivátumok jelentése „a befejezett melléknévi igenevekkel állítható [...] szembe (például *ismert – ismeretlen, mosott – mosatlan*)” (lásd Ladányi 2017: 618; vö. Lengyel 2000: 51 is).

2.4.6. Főnévi jellegű igenevek

A *-ni* képzős főnévi igenév

A *-ni* (*-ni, -Ani, -nni, -n, -An, -nn*) képzős főnévi igenév nem tartozik a bevezetésben definiált passzív kifejezőeszközök közé: az ige alapbeállítás szerinti igenemét nem változtatja meg, így aktív orientációjának tekinthető. Több szerző (például Sturm 1995; H. Varga 2015) tartja számon a *kell* stb. modális személytelen igékkel/konstrukciókkal alkotott főnévi igeneves szerkezeteket fordítási passzívokvivalensként (lásd (18)).

(18) Ki kellene tüntetni a dajkáját. (doc#661)

Látnunk kell, hogy ezek a szerkezetek a tárgy / (alapbeállítás szerinti) landmark szintaktikai tulajdonságait nem változtatják meg, ellenben a trajektor agentivitását csökkentik azáltal, hogy egy implicit kényszerítő erő²⁷ jelenik meg, sokszor az ágens szubjektíválása mellett. Ezenkívül megfigyelhető ezekben a modális szerkezetekben egy, az inverzhez hasonló igenemjelenség (vö. Givón 1994), ahol mind az ágens, mind a páciens topikális, de a páciens topikálisítása (diskurzusbeli hozzáférhetősége) magasabb, mint az ágensé.

²⁷ A deontikus modalitás kognitív értelmezéséhez lásd Kugler 2017: 482.

Gívón ezt a topikalitást Gívón (1983)-hoz hasonlóan a referensek kontinuitásában méri, például az anaforikus távolság és a kataforikus perzisztencia tagmondatokban mérhető számaival, e mérőszámoktól függetlenül is megállapítható azonban, hogy a páciens az adott grammatikai szerkezetben előtérbe helyeződik. A *-NI* képzős főnévi igenév személytelen modális kifejezésekkel alkotott konstrukciói tehát tekinthetők az ágensdefókuszálás erőteljes eszközének, nem valószínű, hogy megállapítható módon perspektívaváltást a fokális résztvevők között.

Az *-ás/-és* képzős „főnévi igenév”²⁸ / *nomen actionis*

A *V-ás/-és* képzési séma, ahogy Palágyi (2021) helyesen kifejti, mind az inkább igei, mind az inkább főnévi jelleg profilálására képes. Az igevek kontinuumán például párhuzamba állíthatjuk a (19) mondatban található szerkezetet a (20) mondat szerkezetével:

(19) az eső is **elkezdett szemerkélni** (doc#6)

(20) **Hagyd abba a hízelgést**, és vedd elő a drámádat – ajánlottam. (doc#254)

Bár mindkét finit ige „fázisigének” minősül, a magyarban különbözőképpen integrálják azt a cselekvést/folyamatot, amellyel együtt egy konceptuális egységet alkotnak; itt az *-ás/-és* képzési séma inkább inflexiós/igei használatára láttunk példát, amely egy folyamat kevésbé temporális / nem processzuális konceptualizációját hajtja végre. Ugyanakkor az *-ás/-és* képző gyakrabban dologszerűen ábrázolja az alapigében jelölt folyamatot.

A fenti okból leginkább főnévképzős sémaként számontartott konstrukció esetében kevésbé tűnik egyértelműen megállapíthatónak az aktív/passzív igenem, illetve az orientáció. A konstrukció azonban gyakran jelenik meg explicit módon is a hagyományosan birtokos szerkezetnek nevezett referenciapont-konstrukció profiljaként, így kevésbé a *V-ás/-és*, mint az *N V-ása/-ése* konstrukció nominálisának szerepe a meghatározó (itt tradicionálisan genitivus objectivusnak nevezik a páciensorientációjú referenciapontot, vagy genitivus subjectivusnak az ágensirányultságút). A (21–23) mondatokban a konstrukcióban megjelenő, illetve személyjellel reprezentált birtokos nominális megadja a konstrukció profilját (ez a (21) és (23) esetében a páciens, a (22) esetében az ágens), miközben a (23) példában a mondat

²⁸ Antal László terminológiája szerint; vö. Kicsi 2014.

személyviszonyai és a (tea)főzés aktív folyamatának részletezése a főző személyét helyezik előtérbe.

- (21) S ez: a **boldogtalanság kettős tagadása**: már-már egyetlen ellenkező előjelű állítás (doc#494)
- (22) A belga vádhatóságok és a sajtó már többször bírálták az összesen 14 ember meggyilkolásáért felelőssé tett **segédlelkészt**, hogy konok **tagadása** mellett különféle jogi csűrés-csavarásokkal duplán akadályozza a hatóságok munkáját. (doc#1076)
- (23) Miért is kezdtem ilyen nagy alapossággal a **tea főzésébe?** (doc#764)

A fő típus szerinti jelentésének figyelembevételével a tranzitív igék esetén az [N V-ása/-ése] séma is inherensen orientált. A tranzitív igékből képezett -ás/-és képzős konstrukcióban a referenciapont-szerepű nominális tipikusan páciens, illetve végpontszerepű, tehát a konstrukció olvasata passzív (vö. Tolcsvai Nagy 2013; Palágyi 2021). Hasonlóan működhetnek más, lexikalizálódott deverbális főnevek is, például *szertetet*. Palágyi (2021) megállapítja, hogy minél erőteljesebb az állapotváltozás, annál nagyobb a páciensorientáció, miközben az állapotváltozást az igekötők jobban profilálják – *a tanár fenyegetése / a tanár megfenyegetése*.

Az összetett szavakban default jelleggel páciensorientációt találunk (például cselekvő folyamat: *családtámogatás*, mediális folyamat: *levélhullás*), az ágensorientáció csak nagyon különleges kontextusokban valósul meg, például *gyermeksírás* (vö. Kiefer 2003; idézi Palágyi 2021: 387).

Funkcióigékkel alkotott konstrukcióiban a funkcióige jellege határozza meg az orientációt (például *megvitatásra kerül* páciensorientált – *megvitatásra bocsát* ágensorientált). További, komplexebb képzési sémákban szintén képes a passzív jelentéstartalom közvetítésére, például *teljes kiőrlésű (kenyér)*.

3. A passzív jelentésű konstrukciók hálózata

A fent tárgyalt sémák hálózatos jelleggel kapcsolódást mutatnak. A vizsgált kifejezőeszközök a szemantikai póluson mind összekapcsolódnak passzív (trajektorváltó) jelentésük révén, így a konstruktikon egy hálózatrészét képezik. Szoros formális és szemantikai kapcsolódást találhatunk egyazon morfológiai komplexitású konstrukciók között is. Néhány példa:

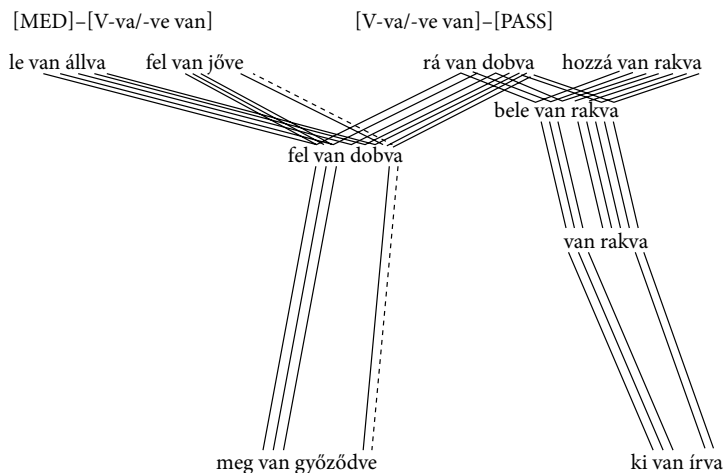
- (24) olvasott – olvasatlan
- (25) íródtak – íratlak
- (26) meg lesz oldva – meg van oldva

Ezen felül is számos szemantikai és formális kapcsolódás látható az egyes sémák között; az alábbiakban néhány ilyen pontot mutatok fel.

3.1. Konstrukción belüli kapcsolatok, a V-va/-ve van konstrukció polyszemiája

Bybee (lásd t. k. 1985; 2010) konnektionista modellje szerint a lexikon szerveződésére jellemző, hogy példányalapú reprezentációkból áll, az egyes példányok és példányfelhők az emlékezetben tárolódnak. A nyelvi tapasztalat, nyelvhasználat – mind a produktív, mind a receptív – hatással van a nyelv elméleti reprezentációjára (tehát képes új reprezentációk létrehozására, a meglévők erősítésére vagy módosítására). A tárolt példányok között fonológiai és szemantikai kapcsolatok ismerhetők fel, ezek alapján vonatkoztatjuk el a konstrukciós sémákat, így „a morfológiai szabályok [...] nem szimbolikus szabályként, hanem lexikai kapcsolatokból kirajzolódó sémákként értendők” (Tanos 2008).

A konstrukciós sémák tehát a használat alapján sáncolódnak el, és nincs a példányoktól független létezésük (Bybee 2010), hanem a nyelvi interakciókban használt példányok közös formai és szemantikai tulajdonságai alapján absztrakciókként írhatók le. Az elménkben tárolt példányok, példányfelhők hálózatot alkotnak, a hálózat elemei egymást aktiválják. Dinamikájukban fontos szerepe van a típus- és példánygyakoriságnak (ehhez bővebben lásd Tanos 2008, 2012). Az 1. ábra a *V-va/-ve van* konstrukciók lehetséges kapcsolódásait vázolja fel.

1. ábra. Kapcsolódások a *V-va/-ve van* konstrukció típusai között

A passzív konstrukciók vizsgálatánál fontos hangsúlyozni, hogy nem egyszerűen konkurens képzési sémákat, hanem sajátos poliszém jelentéshálózattal és saját szemantikai-pragmatikai tulajdonságokkal rendelkező konstrukciós sémákat találunk. Példaként a *V-va/-ve van* konstrukció sokféleségére szeretnék rámutatni, néhány gyakoribb konstrukciótípus: a rezultatív, az imperfektív-progresszív és a személytelen jelentésű konstrukciótípus elemzésével.

Amennyiben a passzív jelentésű konstrukciós séma működését vesszük alapul, sémakiterjesztéssel találkozunk például a tranzitív és más, nem cselekvő igei bemenetű statikus konstrukciók kapcsán. Itt egy diakrón szempontú vizsgálat alapján valószínűsíthető, hogy a *V-va/-ve van* konstrukció kiindulópontja a tranzitív igei bemenetű, passzív jelentésű konstrukció, amely kiterjed reflexív-mediális (például *meg van győződve*) és helyenként intranszítív igei bemenetű (például *el van utazva*), statikus jelentésű konstrukciókra (lásd Modrián-Horváth 2020).

Kiemelendő, hogy a *V-va/-ve van* konstrukciók esetében is kimenetalapú sémáról van szó, és a konstrukció elemzése során a „bemenet” tranzitív vagy nem tranzitív volta sokszor nem állapítható meg egyértelműen. Ilyenek például tipikusan a magyarban finit igeiként nem ambiguus „labilis” igék (*tör/török*) konstrukciói, illetve a reflexív konstrukciók, lásd (27 a,b,c)–(28a,b,c) mondatokat, amelyek *V-va/-ve van*, tranzitív, illetve intranszítív/mediális-reflexív konstrukciókat tartalmaznak.

(27a) El van törve a lábam. / Le van törve az ág.

(27b) Eltörtem a lábamat. / Letörték az ágat.

(27c) Eltörött a lábam. / Letört az ág.

(28a) Frissen volt borotválva. / Meg volt lepve.

(28b) Frissen borotválták. / Meglepték.

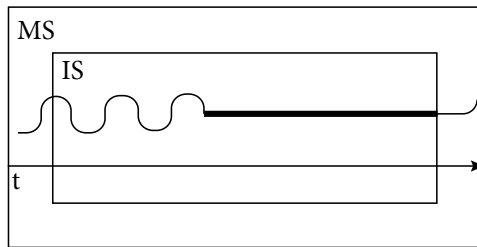
(28c) Frissen borotválkozott. / Meglepődött.

A (28a,b,c) mondatok érdekessége, hogy a mediális-reflexív olvasat explicit kontextus nélkül valószínűbbnek tűnik, és a konstrukció visszaható, illetve mediális jellege megjelenhetne nyíltan is (*meg volt borotválkozva; meg volt lepődve*). A *meglepődik* esetében olyan „ráhatott” mediális igét látunk, amely az experiensnek külső stimulus által kiváltott belső mentális folyamatát profilálja.

3.1.1. Reflexív és mediális „bemenet” a V-va/-ve van konstrukcióban

Alberti (1992) szerint a passzivizáció „szabályai” – a norvéghoz hasonlóan – kiterjesztődnek bizonyos típusú intranszitiv igékre, a magyar esetében az úgynevezett „unaccusative” (mediális) igékre is, a magyar passzivizálás (főképp az itt V-va/-ve van konstrukciónak nevezett predikatív szerkezetről van szó) „pácienspreferáló” jellegű. Alberti Gábor megállapításaival egyet lehet érteni annyiban, hogy a passzív jelentésű V-va/-ve van séma kiterjesztése során fontos közös elem a páciens szemantikai szerepű figura előtérbe helyezése, ellenben a séma kiterjesztésével létrejövő konstrukciók véleményem szerint már nem nevezhetők passzív konstrukciónak, hiszen nem valósul meg jelölt perspektívaváltás az igén/igenéven. Ehelyett konstrukciós poliszémiát kell feltételeznünk, amely többek között perfektív/rezultatív és imperfektív/progresszív jelentéseket is mutat.

A rezultatív konstrukció olyan állapotot profilál, amely egy előzetes folyamat eredményeképpen jön létre, így önálló aspektuális konstrukciónak (illetve igeidőnek) tekinthető. A rezultatív konstrukciótípusban az esemény kezdőpontja a közvetlen hatókör része, végpontja viszont nem tartozik bele (bár világról való tudásunk alapján nyilvánvaló, hogy az esemény véget is fog érni; a perfektív konstruáláshoz lásd bővebben Langacker 2008: 147–155; Tolcsvai Nagy 2015; 2017).

2. ábra. A rezultatív *V-va/-ve van* konstrukció aspektuális profilja MS = maximális hatókör, IS =közvetlen hatókör, t = idő, a vastag vonal a profilálást, a hullámos vonal a heterogén, az egyenes vonal a homogén állapotot jelenti

Az igenevek feldolgozása atemporális, illetve nonprocesszuális, a létige mint segédige adja a temporalitást biztosító komponenst (lásd Langacker 2006), ugyanakkor a magyar határozói igenév szemantikájában Tolcsvai Nagy (előkészületben) közepes, illetve változó mértékű, feltűnő dinamikusságot feltételez, amely az általa módosított igével való konstrukciós egységben figyelhető meg.

A konstrukció jelentősége a mediális, illetve reflexív bemenetű igék esetén a még fennálló állapot profilálása. Összehasonlítva az alábbi a) jelű megnyilatkozásokat a b) jelűekkel azt látjuk, hogy amíg az a) esetben egyértelműen még fennáll a folyamat eredményeképpen előállt állapot, a b) esetben a tudáskeretünk alapján valószínűsíthető, hogy az állapotot mihamarabb megszüntették (29–31), illetve az állapot természetsszerűleg megszűnt (32).

- (29a) El van romolva a számítógép.
- (29b) Elromlott a számítógép.
- (30a) Ki van menve a bokám.
- (30b) Kiment a bokám.
- (31a) El van dugulva a lefolyó.
- (31b) Eldugult a lefolyó.
- (32a) Meg volt borotválkozva?
- (32b) Megborotválkozott?

A rezultatív/perfektív konstrukciós jelentés nagymértékben köthető a beférkőző jellegű szórendhez, ahol a *van* ige az igekötő és a *-va/-ve* végű alak vagy más, szorosan az igével lexikálisan egybeforrott rész, illetve felülíró kifejezés és a *-va/-ve* végű alak közé férkőzik be, például:

- (33a) be van zárva
(33b) összevissza van szabdalva
(33c) Most azt mondja Nuoica, a leányom, ez, aki itt most **férjhez van menve**. (doc#63)
(33d) a tanár, a diák és a szülő, az az alkotmány által **együtműködésre vannak kötelezve**, amíg a tankötelezettség tart (doc#2639)

Néhány konstrukció(típus) a rezultatív jelentéshez képest specifikus (többlet)-jelentést mutat, ilyen például a mentális állapot kifejezése. A *meg van győződve (vmiről)* – reflexív eredetű – konstrukcióról magas példánygyakorisága alapján feltehető, hogy egységként tárolódik, konstrukciós jelentése is más, mint a séma többi tagjáé. Nem vezethető le az alapige jelentéséből, azaz nem a *meggyőződik (vmiről)* után bekövetkező állapotot profilálja, nem szinonim a *meggyőződött róla* konstrukcióval; jelentése '(valamilyen) erős mentális állapottal/hiedelemmel rendelkezik'. Ezzel analóg például az *el van szánva* jelentése is, amely szintén mentális állapotot kifejező konstrukció, bemenete a mai sztenderd nyelvhasználatban az *elszánja magát* konstrukció.

A szerkezet polyszémiajának kialakulásánál megfigyelhetjük a metaforikus és metonimikus jelentéskiterjesztést. A kiinduló séma a prototipikus passzív, illetve rezultatív jelentés, amely egy intencionális ágens behatására létrejövő állapotot profilál, például *meg van írva*. Az ágens defókuszálása azonban elősegíti azt, hogy más, nem intencionális ágens által létrejött rezultatív folyamatot is ugyanezzel a szerkezettel fejezzünk ki, például *be van fagyva*. – További jelentéskiterjesztés során a szerkezet olyan konstrukciókban is megjelenik, amelyek nem rendelkeznek rezultatív jelentéskomponenssel, hanem statikusságuk a mérvadó, például *le van maradva*, a belső hatóerőből intencionálisan létrejövő *el van szánva* vagy a külső stimulus hatására fellépő *fel van háborodva*. Bár az említett példák prototipikus konstrukciókat mutatnak be, a kevésbé tipikus, átmeneti konstrukcióknak azonban a szerkezet metaforizálódásában szintén nagy jelentőséget tulajdoníthatunk.

3.1.2. Imperfektív konstrukciós jelentés

A *V-va/-ve van* konstrukció, mint szó volt róla, nem feltétlenül hordoz rezultatív jelentést. A szakirodalom már korábban megállapította, hogy a *V-va/-ve van* konstrukció nemcsak tranzitív és a mediálisokhoz tartozó „unakkuzatív” (például *el van sápadva, ki van fáradva*) igei bemenettel fordul elő (vö. Alberti 1996; Kenesei 1998), hanem a szintén mediális „unergatív” (például *sötétedik / be van sötétedve*) igékkel is (lásd Németh 2012 is), mindezek

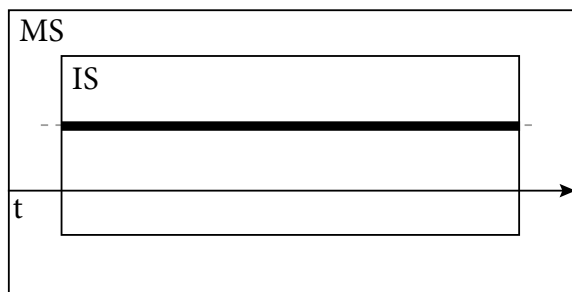

kimeneti sémajelentésében azonban közös a rezultatív jelentéskomponens; ezért is tekinti Németh (2012) a konstrukciót rezultatív konstrukciónak.

Behatóbb korpuszvizsgálatok azonban azt mutatják, hogy a konstrukció séma ezenfelül nemcsak telikus, hanem atelikus igei bemenetekkel is használatos, például *éreztetve/sulykolva/motiválva/lebegtetve/népszerűsítve/foglalkoztatva van* (vö. 2.3.2), és a séma kimeneti jelentése nemcsak rezultatív/perfektív, hanem mint az említett igékkel is, imperfektív/progresszív is lehet. Az alábbi megnyilatkozásban (34) kontextuálisan is támogatva van az imperfektív aspektus:

- (34) Azonban ezt úgy elérni hogy közben **folyamatosan szorongatva vagyunk** (doc#2597)

Az imperfektív igék, illetve igeidők sajátossága, hogy a közvetlen hatókörben nincsenek benne a cselekvés/esemény határpontjai (noha a világról való tudásunk alapján evidens, hogy minden esemény elkezdődik és befejeződik valamikor), a profilált esemény konceptuálisan homogén *most*-pontok sorozatából tevődik össze (vö. Langacker 2008; Tolcsvai Nagy 2015).

3. ábra. Az imperfektív/progresszív V-va/-ve van konstrukció aspektuális profilja

Ahogy a fenti példák sugallhatják, az imperfektív jelentéskomponens gyakran – de nem kizárólag – a V-va/-ve van szórendű konstrukciókhoz köthető, amely nem elhanyagolható (10-15%-os token-, illetve típus-) gyakorisággal jelenik meg a korpuszban (vö. Modrián-Horváth et al., előkészületben).

3.1.3 Személytelen passzív konstrukciótípus

A V-*va/-ve van és lesz* konstrukciók tárgyalásánál említettem, hogy a korpuszvizsgálatok tanúsága szerint rendelkeznek alanytalan/személytelen használattal is, például *ki lett velünk szűrva; oda van figyelve a gyerekekre*. A személytelen passzív jelenségének megítélése kissé ellentmondásos: egyrészt ritkábban van jelen az egyes nyelvekben a személyesnél, és Kazenin (2001, idézi Vogel 2006: 11) implikációs hierarchiája szerint csak akkor, ha az adott nyelvben létezik személyes passzív is. Siewierska (2013) szerint vannak olyan nyelvek (4 ilyen nyelvet sorol fel), amelyekben csak személytelen passzív van, és ezek egyenrangúnak tekintendők más nyelvek személyes passzívjaival; mégis a fentiek alapján úgy tűnik, egy passzív konstrukció személytelen használata erőteljesebb elsáncoltságot, igazolható jelenléte magasabb fokú grammatikalizációt implikál. Másrészt a passzívumban megszokott fokális figuracsere nem a megszokott módon valósul meg benne, ezért egyúttal atipikus, nem kanonikus passzívnak is tekinthető.

3.2. Rész-egész viszonyok a különböző komplexitási fokú konstrukciók között

A fenti megállapítások alapján a magyarban (is) számos analitikus szerkezet fejez ki passzív jelentést, ezek szemantikai centruma ('primary information-bearing unit' [Croft 2001: 241–242]) valamely fent említett igenév/deverbális melléknév/főnév. Mégis úgy tűnik, egyes konstrukciók elsáncolódtak annyira, hogy az igenévnek (illetve más deverbális képzett alaknak) csak páciensorientált olvasatát aktiválják, így **az adott konstrukcióban rögzített (inherens) orientációjú igenevekről** beszélhetünk.

Kapcsolódás van az egyes igenevek és igeneves szerkezetek között, ezek lehetnek részleges vagy teljes fonológiai és szemantikai megfelelések. Például a *megírva – meg van írva* kapcsolatában a V-*va/-ve van* konstrukció páciensorientációja miatt részleges lehet a szemantikai megfelelés is.

- (35) majd valamennyi jelentős régi tudós **életrajzát megírva** azokat a négy kötetes orvosi lexikonban helyezte el. (doc#2541)
- (36) Később – már emigrációban – tovább szőtte a történet szálait, **megírva az előzményeket és a folytatást** is. (doc#2544)

A (35–36) példákban a *megírva* határozói igenév (igen ritka) ágensorientált olvasatát figyelhetjük meg, ezek egy más (a tárgyas, N-t V-va) komplexebb konstrukció részeiként jelennek meg.

Az *-ás/-és* képzős és más deverbális főnevek egyrészt a „funkcióigés” szerkezetek magasabb komplexitású konstrukciójának létrehozásában vesznek részt, ahol rendszerint a funkcióige határozza meg a konstrukció orientációját: például páciensorientáltak a *kimondásra/bevetésre/alkalmazásra került* konstrukciók, míg a *vallomást/nyilatkozatot/bejelentést tesz* konstrukciók ágensorientáltak.

Másrészt igen sokszor találjuk meg a (N) V-*ás(a)/-és(e)* referenciapont-konstrukcióban is, ahol nagyrészt a kiinduló ige szemantikája határozza meg az orientációt.

3.3. Kapcsolódások a különböző grammatikalizáltsági fokú passzív konstrukciók között

Alexander Lasch (2014, 2016) a német nonágentív konstrukciók tárgyalása során felhívja a figyelmet arra, hogy a német statikus passzív (úgynevezett Zustandspassiv) leírása csak a konstruktikon egy részére fókuszál. Amellett érvel, hogy ezeket a statikus passzív konstrukciókat a nonágentív konstrukciók (állapotjelölő, azon belül tulajdonságjelölő, azaz askriptív konstrukciók) részeként kell kezelni, miközben nemcsak a létigével, hanem a más kopulaszerű igékkel alkotott aktív és passzív jelentésű (melléknévi) igeneves konstrukciókról is számot kell tudni adni. Ezt a meggyőző konstrukcionista álláspontot a magyarra csak részben tudjuk adaptálni. Kétségtelen, hogy mind szemantikailag, mind (részben) alakilag kapcsolódnak egymáshoz az említett sémák, részben analógia útján; szemantikai és formális megfeleléseket egyaránt megállapíthatunk (például *zárva volt – zárva maradt*). Mindazonáltal megállapíthatjuk, hogy a magyar (37) konstrukciónak sokkal alacsonyabb a grammatikalizáltsági foka, mint a (38)-nak.

(37) *zárva maradt*

(38) *be van zárva*

A (38) analitikus igealaknak²⁹ tekinthető konstrukció. Ikonikus a konstrukció egységére nézve igeikötős igeik esetében a beférkőzés tulajdonsága:

- (38a) ??be maradt zárva³⁰
- (38b) bezárva maradt / zárva maradt
- (38c) be volt zárva

Az igeikötős igeik beférkőző tulajdonságával³¹ az igeikötő + V-*va/-ve van* konstrukció egy absztraktabb séma, az

igeikötő + segédige + igenév

konstrukciótípus részét alkotja, formális és szematikai megfeleléseket mutatva az absztraktabb konstrukciótípushoz tartozó konstrukciók elemei között (például *be volt zárva – be tudta zárni*).

A magyarban további szembeötlő különbség a határozói igeneves és egyéb tulajdonságjelölő (közte a befejezett melléknévi igeneves) konstrukciók között a *van* ige használata jelen idő 3. személyben, bár nem ritka a segédige nélküli változat sem (40):

- (39) (Az ajtó) be van zárva / zárva van.
- (40) Az ajtó zárva és reteszelve, légmentesség ellenőrizve.³²
- (41) A gázellátás biztosított.
- (42) A pillangó szabad. A pillangó szép.³³

²⁹ Imrényi (2017: 706 kk.) a lehorgonyzás analitikus formái között említi mind a határozói igeneves, mind a főnévi igeneves konstrukciót.

³⁰ A Google kereső tanúsága szerint létezik a „be maradt zárva” alak, pontosan 3 darab szó-játékot, illetve humoros megfogalmazást tartalmazó találatot adott, szemben a mintegy 212 000 „be van zárva” találattal [Letöltés ideje: 2022. okt. 26.].

³¹ Imrényi (2017: 708) megszakított szórendről beszél.

³² https://www.urvilag.hu/holdraszallas40/20090721_megvolt_a_holdraszallashat_vegemienk_a_hold

³³ <https://ratalalta.hu/2019/04/28/lepkesimogatas/>

4. Összefoglalás és kitekintés

Jelen tanulmány terjedelmi okokból csak felvázolni tudta a passzív jelentésű konstrukciók által alkotott hálózati modellt, amelynek részletes kidolgozása és empirikus kutatása további cél marad. A használatalapú kutatás során különös figyelmet kell fordítani a nem magmondati szerepű, illetve nem finit konstrukciókra, amelyek a passzív szemléletű konstrukciók leggyakoribb megtestesítői.

A Christian Lehmann által bevezetett különbségtétel a passzív és páciens-orientált konstrukciók között rendkívül hasznosnak bizonyult a poliszém konstrukciós sémák működésének a leírásánál. A konstrukciós poliszémiára kiváló példa a *V-va/-ve van* konstrukció jelentésbeli sokfélesége, amely a passzív és a rezultatív használaton túl magába foglalja többek között az imperfektív-progresszív és a személytelen passzív használatot is.

A korpusz-, illetve használatalapú megközelítés nemcsak komplex szemléletében és a hálózatos modellálásban hoz újdonságot a magyar passzívum kutatásába, hanem új tudományos eredményekkel is szolgál. Ilyen a *V-va/-ve van* konstrukció rendszeres használatának a bemutatása atelikus igei bemenettel, a konstrukció rendszeres imperfektív/progresszív használatának az igazolása, a személytelen passzív kimutatása a *V-va/-ve van* és *lesz* konstrukciókkal és a névutós ágens kitételének adatolása minden említett passzív jelentésű konstrukció mellett.

Irodalom

- Alberti Gábor 1992. Passzivizálási művelet a magyarban. *Néprajz és Nyelvtudomány* 37: 7–45.
- Baayen, Harald 1992. Quantitative aspects of morphological productivity. In: Booij, Geert Evert et al. (eds.): *Yearbook of Morphology 1991*. 109–149. https://doi.org/10.1007/978-94-011-2516-1_8
- Baayen, Harald 2009. Corpus linguistics in morphology: Morphological productivity. In: Lüdeling, Anke – Kytö, Merja (eds.): *Corpus Linguistics. An International Handbook*. Vol. 2. (HSK 29.2). Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 899–919. <https://doi.org/10.1515/9783110213881.2.899>
- Baayen, Harald – Lieber, Rochelle 1991. Productivity and English derivation: a corpus-based study. *Linguistics* 29: 801–843. <https://doi.org/10.1515/ling.1991.29.5.801>

- Bene Annamária 2011. *Medialitási jelenségek a magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 160. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bybee, Joan 1985. *Morphology. A study of the relation between meaning and form*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.9>
- Bybee, Joan 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511750526>
- Bybee, Joan 2013. Usage-based Theory and Exemplar Representations of Constructions. In: Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds.): *Oxford Handbook of construction grammar*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195396683.013.0004>
- Comrie, Bernard 1988. Passive and voice. In: Shibatani, Masayoshi (ed.): *Passive and Voice*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 9–24. <https://doi.org/10.1075/tsl.16.04com>
- Croft, William 2001. *Radical Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198299554.001.0001>
- Diesel, Holger 2014. Usage-based linguistics. In: Mark Aronoff (ed.): *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*. New York: Oxford University Press. http://www.personal.uni-jena.de/~x4diho/Usage_based_linguistics.pdf <https://doi.org/10.1093/obo/9780199772810-0068>
- Dimény Hajnalka 2021. *Az igei jelentések fő jellemzői és a magyar igék lexikalizációs mintázatai. Szempontok a magyar igék jelentés alapú tipológiájához*. Doktori értekezés. Kolozsvár.
- Dowty, David 1991. Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67(3): 547–619. <https://doi.org/10.1353/lan.1991.0021>
- E. Abaffy Erzsébet 1978. A mediális igéről. *Magyar Nyelv* 74: 280–93.
- F. Gulyás Nikolett 2016. *Személytelen szerkezetek finnugor nyelvekben funkcionális és tipológiai megközelítés*. Budapest: ELTE.
- Fox, Barbara – Hopper, Paul J. 1994. Introduction. In: Fox, Barbara – Hopper, Paul J. (eds.): *Voice. Form and function*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. ix–xiii. <https://doi.org/10.1075/tsl.27>
- Givón, Talmy 1983. Topic continuity in discourse. An introduction. In: Givón, Talmy (ed.): *Topic Continuity in Discourse: A quantitative Cross-Language Study*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–43. <https://doi.org/10.1075/tsl.3.01giv>
- Givón, Talmy 1994. The pragmatics of de-transitive voice. Functional and typological aspects of inversion. In: Givón, Talmy (ed.): *Voice and Inversion*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 3–44. <https://doi.org/10.1075/tsl.28.03giv>

- Goldberg, Adele 2006. *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199268511.001.0001>
- Haspelmath, Martin 1994. Passive participles across languages. In: Fox, Barbara – Hopper, Paul (eds.): *Voice. Form and function*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 151–177. <https://doi.org/10.1075/tsl.27.08has>
- Hilpert, Martin 2013. *Constructional Change in English. Developments in Allomorphy, Word Formation, and Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139004206>
- Hopper, Paul – Thompson, Sandra A. 1980. Transitivity in grammar and discourse. *Language* 56: 251–299. <https://doi.org/10.1353/lan.1980.0017>
- Honti László – H. Varga Márta 2013. Meg van írva! A határozói igenév és a létige alkotta szerkezet funkciójáról és háttéréről. In: Honti László (szerk.): *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan. 255–266.
- H. Tóth Tibor 1996. A magyar igenemek kérdéséhez I–II. *Magyar Nyelv* 92: 269–286, 415–439.
- H. Varga Márta 2015. A 'passzív' jelentés és nyelvi kifejezőeszközei a magyarban. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 293–310.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Kalivoda Ágnes 2021. *Igekötős szerkezetek a magyarban*. Doktori (PhD) értekezés. Budapest: PPKE BTK.
- Kazenin, Konstantin I. 2001. The passive voice. In: Haspelmath, Martin – König, Ekkehard – Oesterreicher, Wulf – Raible, Wolfgang (eds.): *Language Typology and Language Universals. Vol. 2*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 899–916. <https://doi.org/10.1515/9783110194265-004>
- Keenan, Edward L. 1976. Towards a universal definition of “subject”. In: Li, Charles N. (ed.): *Subject and topic*. New York: Academic Press. 303–333.
- Kenesei, István – Vago, Robert M. – Fenyvesi Anna 1998: *Hungarian*. Routledge.
- Kicsi Sándor István 2014. Antal László a szófajok kontinuumáról. *Magyar Nyelv* 110: 465–471.
- Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 797–886.
- Kiefer Ferenc 2003. Alaktan. In: É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc – Siptár, Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 189–283.

- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–528.
- Kugler Nóra 2017. Jelentéstan. Az evidencialitás és a modalitás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 467–494.
- Kugler, Nóra – Simon, Gábor 2018. The schematization of Hungarian participle-noun compounds. *SKY Journal of Linguistics* 31: 35–69.
- Kugler, Nóra – Palágyi, László – Simon, Gábor (előkészületben): From temporality to dynamicity: a data-based analysis of Hungarian verbal and participial construction. In: Brdar, Mario – Brdar-Szabó, Rita (eds.): *Thinking and Speaking About Time: A Cognitive Linguistic Approach*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Laczkó, Tibor 1995. *The syntax of Hungarian noun phrases*. Frankfurt a. M.: Peter Lang.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 503–660.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. I. Theoretical Prerequisites*. Stanford California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2006: Dimensions of defocusing. In: Shibatani, Masayoshi et al. (eds.): *Voice and Grammatical Relations: In Honor of Masayoshi Shibatani*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 115–137. <https://doi.org/10.1075/tsl.65.08lan>
- Langacker, Ronald W. 2007. Cognitive Grammar. In: Geeraerts, Dirk – Cuykens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 421–462.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Lasch, Alexander 2014. *Das Fenster wirkt geschlossen*. Überlegungen zu nonagentiven Konstruktionen des Deutschen aus konstruktionsgrammatischer Perspektive. In: Alexander Lasch – Alexander Ziem (Hgg.): *Grammatik als Netzwerk von Konstruktionen: Sprachwissen im Fokus der Konstruktionsgrammatik*. Berlin, Boston: de Gruyter. 89–128. <https://doi.org/10.1515/9783110353693>
- Lasch, Alexander 2016. *Nonagentive Konstruktionen des Deutschen*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110495430>

- Lengyel Klára 1989. Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 181–217.
- Lengyel Klára 2000. *Az igenevek helye a szófaji rendszerben*. Nyelvtudományi Értekezések 146. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Maldonado, Ricardo 2007. Grammatical Voice in Cognitive Grammar. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 829–868.
- Márkus Andrea 2008. *Participles and the passive in Hungarian*. MA-szakdolgozat. Budapest: ELTE BTK.
- Mártonfi Attila 1996. Iván vagy íván? *Magyar Nyelvőr* 120: 282–287.
- MGr. = Keszler, Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MMNYR = Tompa József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I–II*. Budapest.
- MNSZ2: Magyar Nemzeti Szövegtár2 v2.0.5 http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/bonito/run.cgi/first_form
- Modrián-Horváth Bernadett 2020. *Megszidódik és meg van szidva*. A passzív funkciók morfoszintaktikai kifejezőeszközeinek korpuszalapú vizsgálata. In: Simon Gábor – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 200–228.
- Modrián-Horváth Bernadett – Kalivoda Ágnes – Tanos Bálint (előkészületben): A magmondattal szerepű, passzív jelentésű sémák produktivitásának kvantitatív vizsgálata. In: Kugler Nóra – Modrián-Horváth Bernadett – Simon Gábor (szerk.): *Korpusznyelvészeti módszerek a kognitív nyelvészeti kutatásban*.
- Nádasdy Ádám 1999. Felállványozott. In: Nádasdy Ádám – Kálmán László: *Hajnali hárompercesek a nyelvről*. Budapest: Osiris.
- Nádasdy Ádám 2006. Meg lesz mondva a tuti. *Magyar Narancs* 2006/03/09 [http://seas3.elte.hu/delg/publications/modern_talking/83.html]
- Németh Boglárka 2012. *Az aspektus a magyar nyelvben. Különös tekintettel a statikusságra*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Neset, Tore 2020. Morphology in Cognitive Linguistics. In: Lieber, Rochelle (ed.): *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.514>
- ONy. = Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris.

- Palágyi László 2021. A magyar nomen actionis és metonimikus kiterjesztései. *Argumentum* 17: 374–398. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2021/19>
- Puckica, Jérôme 2009. Passive constructions in present-day English. *Groninger Arbeiten zur Germanistischen Linguistik* 49: 215–235.
- Schmid, Hans-Jörg 2020. *The dynamics of the linguistic system. Usage, conventionalization, and entrenchment*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198814771.001.0001>
- Siewierska, Anna 1984. *The passive: a comparative linguistic analysis*. London: Croom Helm.
- Siewierska, Anna 2013. Passive Constructions. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds.): *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (Available online at <http://wals.info/chapter/107>, utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- Siewierska, Anna – Bakker, Dik 2013. Passive agents: prototypical vs. canonical passives. In: Brown, Custan – Chumakina, Marina – Corbett, Greville G. (eds.): *Canonical Morphology & Syntax*. Oxford: Oxford University Press. 151–189. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199604326.003.0007>
- Sturm, Eva 1995. Das deutsche Passiv und seine Entsprechungen im Ungarischen. *Hungarológia* 8: 109–207.
- Szili Katalin 1999. Valahol a passzívum és a mediálisok között... (A szenvedő jelentéstartalom változó megjelenésmódja kapcsán). *Magyar Nyelvőr* 123: 350–357.
- Tanos Bálint 2008. Joan Bybee nyelvelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 537–566.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. Az ige jelentése. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 207–466.
- Tolcsvai Nagy Gábor (in press). The temporal nature of the Hungarian infinitive and participles. In: Brdar-Szabó, Rita – Mario Brdar (eds.): *Thinking and Speaking about Time: A cognitive-linguistic perspective*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Tóth Ildikó 2000. Személytelen szerkezetek és expletív alanyok. In: Kenesei István (szerk.): *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Budapest: Osiris. 127–155.
- Vargyas Anna 2022. *Grammatikalisierung des Rezipientenpassivs*. Budapest: ELTE Germanisztikai Intézet.

- Vogel, Petra Maria 2006. *Das unpersönliche Passiv. Eine funktionale Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung des Deutschen und seiner historischen Entwicklung*. Berlin, Boston: de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110919431>
- Zimányi Árpád 2006. A befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepének szemantikája és pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 130: 176–186.

Hungarian passive constructions from a usage-based grammatical perspective

The present programmatic study sets the direction for usage-based research on passive constructions, while at the same time framing several corpus studies. It models the network of passive meaning members of the construct lexicon based on Joan Bybee's connectionist theory, according to which schemas are formed by phonological-semantic relations recognised between exemplars and exemplar clouds stored in the mind, and according to which usage frequency plays a prominent role in the operation of constructional schemas. Contrary to the picture that emerges from descriptive work, the most frequently used passive meaning schemata are not classical verbal predicative constructions, but verbs that are used as part of more complex units. In the context of a partial description of the corpus analyses, the paper outlines the variety of constructions that appear in them, mainly using the construction *V-va/-ve van* as an example, thus shedding light on the regular imperfective-progressive and impersonal meanings of the construction that has been considered mostly perfective-resultative.

Keywords: adverbial participle, construction grammar, passive voice, usage-based grammar

Modrián-Horváth Bernadett

<https://orcid.org/0000-0003-3834-9163>

Szegedi Tudományegyetem

bernadett.modrianhorvath@gmail.com

KRIZSAI FRUZZSINA

**Metaforikus nyelvi kifejezések aktuális kísérletes
kutatási irányai, különös tekintettel a kísérleti
ingeranyag változatosságára
Összefoglaló tanulmány***

Kivonat

A metafora a leképezések jellegét, a metaforikus konstrukció összetettségét és az egyes megvalósulások jellegét tekintve egyaránt sokszínű jelenség. A különböző elméleti megközelítések (Gardner–Winner 1978; Winner 1979; Lakoff–Johnson 1980; Sperber–Wilson 1995; Wilson 2011) ennek a heterogenitásnak egyes aspektusait helyezik előtérbe, abban azonban hasonlóság mutatkozik, hogy a metaforikus leképezések hátterében valamiféle pszichológiai realitást tételeznek. Az elméleti alapvetések teszteléséhez és árnyalásához kézenfekvőnek látszik a kísérletes kutatási paradigma, amelyben azonban a kísérletes kutatás módszertanából következően a metafora heterogenitása korlátozottan ragadható meg. A kísérletek döntően egy-egy leképezéscsoportot (például térmetaforák) vagy egy-egy nyelvi szerkezetípust (például nominális) vizsgálnak, ami szükségszerűen befolyásolja az eredmények egymásra és elméletre vonatkozathatóságát. Ez továbbá azt is eredményezi, hogy a metafora bizonyos nyelvi megvalósulásairól (például igei metaforák) kevesebb kísérletes eredmény áll rendelkezésre.

A dolgozat azt deríti fel, hogy a kísérletes paradigmában vizsgált metaforatípusok 1) milyen fogalmi tartományokat és milyen nyelvi szerkezeteket foglalnak magukba, 2) az eddigi kutatások milyen igei jelentéscsoportokat fednek le, valamint 3) a metafora kísérletes kutatásának bizonyos módszertani

---

* A tanulmány az NKFIH 129040, *A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvteni kutatás* keretében készült.

lehetőségeire és korlátaira igyekszik rávilágítani. Az áttekintés célja kettős. Egyrészt rendszerezi a kísérletes módszerekkel jellemzően és kevésbé jellemzően vizsgált metaforákat, másrészt amellett érvel, hogy a nyelvi kifejezések kísérletes vizsgálatában a – leírás szempontjából sem problémamentes – nominális/igei metaforikus konstrukciók megkülönböztetése önmagában nem eredményezi a metafora jelenségének a maga sokféleségében való megragadását.

Kulcsszók: inger, metafora, módszertan, paradigmák

1. Bevezetés

A metafora kísérletes kutatásának jellegét, kurrens irányait természetszerűleg meghatározzák a jelenség leírásának elméleti kiindulópontjai. A jelen tanulmány abból a feltevésből kiindulva tekinti át az elmúlt két évtized kísérletes metaforakutatását, amely szerint a metafora nyelvi megvalósulásának sokszínűsége a kísérletes kutatás módszertanából következően csak korlátozottan jelenik meg a kísérleti ingeranyagokban. Ebből következően a jelenségnek csak egy részéről, a megvalósulások egyes típusairól áll rendelkezésre kísérletes eredmény. A dolgozat annak érdekében tekinti át az elmúlt két évtizedben használt nyelvi ingeranyagokat, hogy képet adjon azokról a metaforatípusokról, amelyekről már rendelkezésre állnak kísérletes eredmények. Teszi ezt a jelenségre vonatkozó túláltalánosítás elkerülésének segítése mellett a kísérletes úton kevésbé kutatott vagy módszertanilag nehezen vizsgálható jelenségtípusoknak a feltárására, valamint annak a megvilágítására, hogy a szófaji kategorizációs megközelítés (például igei metafora, főnévi metafora) mennyiben tekinthető termékenynek a kísérletes metaforakutatásban. Elsőként röviden vázolom a metafora azon elméleti megközelítéseit, amelyek kísérletes munkák alapjául szolgálnak, majd ismertetem a vizsgált tanulmányok dolgozatba válogatásának a kritériumait. Ezt követően a tanulmányokban fellelhető metaforatípusokat ismertetem, különös tekintettel a szófajtság kérdésére. A metaforikus kifejezések egyöntetűségének egy lehetséges okaként rövid kitérőt teszek a kísérleti ingeranyagok átvételének a jelenségre. Zárásként a kísérletes kutatások egymásra vonatkoztathatóságának elősegítésére két lehetséges szempontot javaslok az ingeranyag leírásához.

2. A kísérletes metaforakutatás elméleti kiindulópontjai

A metaforakutatás kísérletes paradigmáinak háttérében különböző elméleti kiindulópontok állnak. A munkák egy része egy, a jelenség háttérében feltételezett analógiás vagy kategorizációs eljárás felől, másik része a fogalmimatefora-elmélet perspektívájából közelít a metaforához, harmadik csoportja relevanciaelméleti érdekeltségű. A metaelemzést ezért ezen elméleti kiindulópontok rövid felvázolása előzi meg.

Az analógiás következtetési folyamatokat feltételező kísérletes kutatók a **hasonlósági elméletre** (Similarity Theory) támaszkodnak, amelyet Gardner et al. (1975), Gardner–Winner (1978) és Winner (1979) eredményei alapoznak meg. Ezek alapján a metafora megértése analógiás következtetési képességen alapul, nem pusztán nyelvi és fogalmi természetű ismereteken, tudáson, hanem perceptuális tapasztalatok is szerepet játszanak benne.¹ Ez a megállapítás Gardner et al. (1975) azon eredményeire épül, amely szerint a metaforikus megfeleltetés képessége (az ő értelmezésükben ilyen például különböző modalitású ingerek párosítása) korábban alakul ki, mint egy nyelvi kifejezés többértelműségének a felismerése és elfogadása (vö. Grady [1997], primary metaphors). Ezt erősíti meg Winner (1979: 471) azon megállapítása, hogy bár a gyerekek még nem képesek felnőttekhez hasonlóan értelmezni a metaforát, már rendelkeznek valamiféle kezdetleges metaforizációs képességgel.

Bár Holyoak (2018: 645–647) metaelemzése megkülönbözteti a hasonlósági és a kategorizációs metaforaelméletet, a kategorizációs elmélet a jelen dolgozat szempontjából leglényegibb eltérése az analógiás elmélettől, hogy két fogalom összevetését tételezi, és modelljében ezek között a fogalmak között jön létre metaforikus kapcsolat. Az analógiás megközelítésben ezzel szemben az egyik fogalomhoz hasonlóan, tehát annak a viszonylatában történik meg a másik fogalom feldolgozása (a dolgozat a két elmélet eltéréseit részletezőbben is sorra veszi, lásd Holyoak 2018: 647). A fogalmimatefora-elmélet a fentiekől való legfőbb eltérést abban ragadja meg, hogy a pszichológiai perspektíva helyett nyelvészeti kiindulópontú, habár számos pszichológiai kutatás inspirálója.

---

¹ Ebben az erőteljesen szintező megközelítésben a megismerés elsődlegesen ingerfeldolgozásként értelmeződik. A megismerés ingerfeldolgozásra történő redukálásával számos észleléselmélet és az embodiment tézise sem ért egyet (Lakoff–Johnson 1980).

Kálmán (2016) arra világít rá, hogy a hasonlóságon és kategorizáción alapuló elméletek a szó szerinti és a metaforikus jelentés között éles határvonalat tételeznek, miközben – egyes erőteljes nyelvi-társadalmi konvenciótól eltekintve – egy jelenségre jellemzően nincsen egyetlen, rögzített szó szerinti vagy „rendeltetésszerű” nyelvi kifejezés, amelytől bármely más alternatíva világosan elhatárolható, vagy amelyhez viszonyítva helytelen lenne (az ilyesfajta kétszintes modellek, valamint a metaforikus jelentés literális jelentésből történő levezetésének elutasítására lásd még Gibbs 1990, 1999, 2017). Az ige jelentésénél a szótári definíciókból kiindulva érvel amellelt, hogy nem egyetlen általános és absztrakt jelentés létezik, amelyet az egyes használati eseményekben specifikálunk. Ez a meglátás lényegében elutasítja a relevanciaelméletnek a jelen dolgozatban is ismertetendő metaforaértelmezését, de arra is rávilágít, hogy problematikus lehet annak a megítélése, hogy egy igei metafora milyen szó szerinti jelentés helyett áll.

A **fogalmimetafora-elmélet** (Lakoff–Johnson 1980) a nyelvi kifejezések háttérében metaforikus fogalmi struktúrákat tételez. A metafora így két fogalmi tartomány közti szisztematikus (de nem teljes körű) leképezési művelet eredménye: egy absztrakt, közvetlenül tapasztalati úton nem hozzáférhető céltartományé és egy viszonylag konkrét, jól körülhatárolható és könnyen hozzáférhető forrástartományé. A metaforikus kifejezést kontextusérzékenynek tekinti, de nem a szó szerinti és a metaforikus jelentés megkülönböztetésében, hanem a metafora aktuális jelentését tekintve (a *kislány egy nyuszi* metafora különböző kontextusban vonatkozhat a kislány ijedtségére vagy kedvességére is). Mivel a fogalmimetafora-elmélet szerint a metafora csak másodlagosan nyelvi jelenség, a kutatás előterében a fogalmi tudás szerveződése áll, ez pedig a nyelvi metaforák kísérletes kutatási lehetőségeinek korlátait is jelezheti.

Holyoak (2018: 644) metaelemzése szerint számos kísérletes eredmény erősíti meg, hogy nem szükséges a szó szerinti jelentés feldolgozása a metaforikus kifejezés deriválásához, a metafora megértését azonban nehezíti, ha az nem ismerős vagy helyénvaló (familiar or apt). (Vö. Gibbs 1990: a derivációs modellek elutasítása a pszicholingvisztika kiindulópontjából.)

A jelen tanulmány a vázolt elméleti kiindulópontokat elkülöníti egymástól, fontos azonban megemlíteni, hogy az elmúlt évtizedben sorra bukkan fel az ezek összeegyeztethetőségére, kombinálhatóságára kísérletet tevő munkák. Tendahl (2009) amellelt érvel, hogy a különböző elméletek a nyelvi metaforikussága és a gondolkodás közti lehetséges kapcsolatot helyezik más-más megvilágításba, saját modelljében viszont a relevanciaelmélet kognitív

nyelvészettel való összeegyeztethetősége mellett köteleződik el. (A hibrid metaforaelméletek további alakulásának áttekintéséhez lásd Stöver 2010.)

A **relevanciaelmélet**nek a kísérletes pragmatikai kutatások meghatározó elméleti kiindulópontjaként kitüntetett jelentősége van, olyan átfogó keretet biztosít, amelyben az implikátúra ernyőfogalma alatt tárgyalhatók más kiindulópontból nagyon is különbözőnek tételezett pragmatikai jelenségek, a beszédaktus, az irónia és a metafora (Sperber–Wilson 1996). Relevanciaelméleti keretben a metafora a homályos nyelvhasználat egyik, a relevancia alapelvei által vezérelt hasonlóságon alapuló típusa. Az elmélet a metaforára értelmezési eljárásként tekint. Eszerint a beszélő akkor használ metaforát, ha egy gondolat túlságosan komplex a szó szerint kifejezhetőséghez, ezért olyan kifejezést választ, amely szó szerint nem igaz, de logikai és kontextuális implikációkat tartalmaz (Sperber–Wilson 1996: 233–234). A befogadó pedig a relevancia irányelveinek megfelelően értelmezi ezt, azaz például minimalizálja a feldolgozásra tett erőfeszítést, miközben maximalizálja a kognitív hatást. Wilson (2011: 16) szerint a relevanciaelmélet képviselői amellet érvelnek, hogy az ilyenfajta megnyilatkozások megértése olyan specifikus inferenciális elméműködési folyamatok bevonását igényli, amelyek alkalmazásba vétele csak a nyelvhasználat területén történik.

A metafora relevanciaelméleti és kognitív nyelvészeti modelljének lehetséges ötvözéséhez Wilson (2011) összegzi a két elmélet legfőbb hasonlóságait és különbségeit. Rávilágít a konvencionális metaforák megértésére vonatkozó megállapítások egybeesésére (vagyis arra, hogy azok feldolgozása jellemzően nyelvi tapasztalatok, nyelvi rutin kérdése), valamint a konvencionális metaforának az újszerű metaforák értelmezésében betöltött szerepére, de megmutatja a fő különbséget a metafora emberi megismerésben/humán kognícióban betöltött szerepében is: „...a relevanciaelmélet meglátása szerint a metafora elsődlegesen nyelvi-kommunikációs természetű, míg a kognitív nyelvészet a metaforát a gondolkodásban látja megragadhatónak” (Wilson 2011: 15, saját fordításom). Javaslatot tesz arra, hogy a fogalmi tartományok közti leképezést sem pusztán nyelvi, sem pusztán gondolkodási műveletként tekintsük, a kérdéskör ennél rugalmasabb megközelítést javasolja. Azt is jelzi, hogy az ehhez hasonló elméleti egyet nem értékek feloldása újabb fejlődési és neuropszichológiai empirikus kutatások eredményeire alapozva történhet meg.

A metaforaelméletek vázlatos áttekintése a kísérletes kutatásban máig párhuzamosan alkalmazott elméleti kiindulópontok feltárására, azok átláthatóvá tételének érdekében történt. Holyoak (2018) szerint ugyanis a vonatkozó

pozitív és negatív kritikákkal együtt is mindhárom a metaforaértés plauzibilis megközelítésének rangjára emelkedett az elmúlt negyven évben. Az elméleti viták és a metaelemzések ezzel együtt az újabb empirikus kutatások jelentőségét és lehetséges irányait is jelzik.

3. A vizsgált tanulmányok és a beválogatás kritériumai

Az elmúlt két évtized (2002–2022) kísérletes metaforakutatásból több mint hatvan angol nyelven megjelent tanulmány áttekintését végeztem el. A beválogatás legfőbb kritériuma a kísérletes kutatási paradigma és a hipotézisek viselkedéses tesztelése volt. Az elemzés tárgykörén kívülre estek a neurotipikus populációnak a nyelvi deficitben vagy zavarban érintett csoportokkal való összevetései, mivel ezek hipotézisei a neurotipikus és a klinikai minta közti különbségek feltárására vonatkoztak, ami jelentősen befolyásolja a nyelvi ingeranyag megválasztását is. A vizsgálat részét képezték azonban a metaforaértésnek az anyanyelv-elsajátítás kontextusában végzett kutatásai, ezekben ugyanis a metaforaértés, a nyelvi és a kognitív fejlődés összefüggései kerülnek előtérbe.

Nem kerültek be az elemzésbe az olyan fiziológiai természetű kutatások, mint a szemmozgás-követéses, a funkcionális mágnesesrezonancia-vizsgálatok (fMRI) vagy az esemény kiváltotta potenciál- (EKP) paradigmában végzett mérések. Ezzel összefüggő beválogatási kritériumként csak olyan tanulmányokat vizsgáltam, amelyekben nyelvi változókra vonatkozó hipotézisállítás történt. Kizártam például a fogalmimetafora-elméletre alapozó, de különböző tárgyak súlyát vagy a kísérleti helyiség hőmérsékletét manipuláló kutatásokat, valamint azokat, amelyekben nem szerepelt nyelvi ingeranyag (azaz tesztmondat).

Az ingeranyagra vonatkozó kritérium az volt, hogy az részben se származzon valamilyen sztenderdizált, pragmatikai kompetenciát vagy metaforaértést mérő tesztből. Ezeknek a teszteknek ugyanis a nyelvi képesség (itt a metaforaértés) mérése a célja, a tesztmondatok kialakítása és a sztenderdizálás is ennek megfelelően zajlik. A kifejezetten kutatási kérdésre vagy hipotézis tesztelésére tervezett kísérletek előtérben ezzel szemben inkább exploratív, mint normatív megközelítés áll. Kizártam emiatt Deckertnek (2018) a *Metaphoric Triads Taskot* (Kogan–Chadrow 1986) alkalmazó kutatását vagy Meier et al. (2007) IAT- (Greenwald et al. 1998) feladatot felhasználó munkáját, valamint a *Test di Comprensione Delle Metafore*

(Pinto–Melogno–Iliceto 2006) és a Junior Test di Comprensione Delle Metafore (Pinto–Melogno–Iliceto 2008) battériákat alkalmazó kutatásokat.

A vizsgálat részét képezték azonban azok a munkák, amelyek korábbi kísérletes kutatások nyelvi ingeranyagát vették át részben vagy egészben. Ennek a magyarázata rövid kitérőt igényel. Egy korábbi sikeres kísérlet ingeranyagának átvétele ugyanis szavatolhatja, hogy az ingeranyagban manipulált változó az újabb tesztelések során is megfelelően mutatja ki annak hatását, azaz valamely hipotézis tesztelésére már alkalmasnak bizonyult nyelvi ingerek feltehetően újabb mérések elvégzésére is alkalmasak. A vizsgált tanulmányok között kilenc olyan szerepelt, amely ezzel az eljárással élt. Az 1. táblázat azt szemlélteti, hogy amíg Katz et al. (1988) nyelvi ingereit felhasználva négy tanulmány jelent meg (Jones–Estes 2005; Jones–Estes 2006; Whiteford–Kellogg 2016; Al-Azary–Buchanan 2017); három kutatás egy-egy korábbi ingeranyagot vett át, de a Jones–Estes- (2006) szerzőpáros ingeranyaga, amelyet Thibodeau–Durgin (2011) újra felhasznál, ugyancsak több, korábbi kísérlet ingeranyagának átvétele. Özçalışkan (2013) saját korábbi munkájának ingereit hasznosítja (Özçalışkan 2012), de arra is akad példa, hogy egy kísérlet pontatlanul adja meg az ingerek forrását: „néhány metaforát kölcsönöztünk vagy módosítva vettünk át mások munkáiból (Danguécan–Buchanan 2016; Katz–Paivio–Marschark–Clark 1988; Xu 2010)” (Al-Azary–Buchanan 2017: 298, saját fordításom). Egy kutatás pedig még ennél is nagyvonalúbban adja meg az ingerek forrását: „A kísérlet ingeranyagát korábbi, metaforaértést vizsgáló kutatásokból származó metaforákból válogattuk” (Gockesu et al. 2009: 569, saját fordításom).

Miközben az ingeranyagok átvétele kísérletes módszertani szempontból megalapozott, hozzájárul ahhoz, hogy a vizsgált jelenséggel kapcsolatos emberi viselkedést egyes konkrét megvalósulásokon keresztül ismerjük meg, vagyis az elméletre vonatkoztatás viszonylatában csökkenti a variabilitást. Ennek pedig különös jelentősége lehet az olyan (nyelv)elméletek esetében, amelyek valamilyen pszichológiai realitást tételeznek egyes jelenségek hátterében. Másképp szólva: ez az eljárás felveti annak a kockázatát, hogy a jelenségre vonatkoztatott megállapítások érvényességi köre a bemutatott ingerekre korlátozódik.²

---

² A felvetéshez lásd Tanaka–Curran (2001) pszichológiai kísérletét, amelyben megállapítják, hogy bár korábban a kognitív pszichológiában az arcfelismerést az objektumfelismerés specifikus és kitüntetett esetének tekintették, ez önmagában nem az emberi arcból következik, hanem az egyes objektumtípusokkal kapcsolatos tapasztalatok mennyiségével áll összefüggésben.

1. táblázat. A korábbi ingeranyagokat átvett kutatások és az átvétel forrása

Átvett ingeranyag	Átvevő kutatás
Katz et al. (1988)	Jones–Estes (2005) Jones–Estes (2006) Whiteford–Kellogg (2016) Al-Azary–Buchanan (2017)
Allbritton–McKoon–Gerrig (1995)	Jones–Estes (2005)
McGlone (1996)	Jones–Estes (2005) Jones–Estes (2006)
Gentner–Wolff (1997)	Jones–Estes (2005)
Keysar et al. (2000)	Thibodeau–Durgin (2008)
Gernsbacher et al. (2001)	Jones–Estes (2005)
McGlone–Manfredi (2001)	Jones–Estes (2006)
Bowdle–Gentner (2005)	Glucksberg–Haught (2006)
Jones–Estes (2006)	Thibodeau–Durgin (2011)
Xu (2010)	Al-Azary–Buchanan (2017)
Özçalışkan (2012)	Özçalışkan (2013)
Roncero–deAlmeida (2015)	Al-Azary–Katz (2020)
Danguedan–Buchanan (2016)	Al-Azary–Buchanan (2017)

4. Elemzés

4.1. Metaforatípusok az elmúlt két évtized kísérletes kutatásaiban

A vizsgálatba bevont 52 tanulmány a metafora kísérletes megközelítése szerint két csoportra osztható: 1) a nyelvi kifejezés nyelvi szerkezetére koncentrálok, 2) a metaforikus leképezések fogalmi tartományait előtérbe helyezők. Előbbi a formális, utóbbi a funkcionális elméletek jellemzője, az elméletek közti határ a kísérletes módszertanban azonban ennél kevésbé éles (vö. Wilson [2011] az elméletek közti hasonlóságokról).

Fontos megemlíteni, hogy bár a metafora manipulálása nyelvi változók mentén történik, az alábbiakban bemutatott munkák előtérben nem kifejezetten a nyelvi szerkezet vagy a metaforikus leképezések variabilitása áll (még a fogalmi tartományokra koncentrálok tanulmányokban sem), hanem

olyan független változók jelennek meg, mint az újszerűség (novelty vs. familiarity), a helyénvalóság (aptness) vagy a kontextus (context). Ezek a fogalmak elsődlegesen kognitív pszichológiai értelmezésben használatosak, azaz a kontextus például lényegesen alulspecifikáltabb, mint nyelvészeti megközelítésben. A kísérletek pszichológiai érdekeltsége és kutatómódszertana tehát erőteljesen meghatározza a nyelvi jelenségek vizsgálatának a mikéntjét.

A tulajdonképpeni mondatstruktúrára fókuszáló kísérletek döntő többségénél meghatározó az azonosító konstrukció (*A nagymama egy gombóc*),³ összesen 14 tanulmány használ ilyet. Alig fordul elő nem azonosító szerkezet: Rubio-Fernandez (2016) és Pouscoulous (2020) gyermekkísérletei *the dog with brown shoes* típusú nominális szerkezeteket tesztelnek ('a barna cipős kutya', saját fordításom), Gineste et al. (2000) ingeranyaga az azonosító konstrukciók mellett nominális szerkezeteket (*the bed of sea water* 'a tengervíz ágya', saját fordításom) tartalmaz. Carriedo et al. (2016) kifejezetten igei metaforákra koncentrált munkájának 12 tesztmondatából 7 azonosító konstrukció (*the past is the basement of my soul*; 'a múlt a lelkem pincéje', saját fordításom), 3-ban valamilyen érzékeléssel kapcsolatos (*hear, smell, taste*), 2-ben pedig más ige (*have, put*) szerepel. A kísérletes módszertannak kedvező minél nagyobb mondatstruktúrái homogenitást kétségtelenül az azonosító konstrukcióban szereplő metaforák garantálják. Ezek esetében ugyanis szinte minimálisra csökkenthetők olyan, az eredményeket befolyásoló tényezők, amelyek nem kifejezetten a jelentés metaforikus jellegéből, hanem a mondat szerkezeti sajátosságaiból következhetnek. Az igei metaforák lehetséges nyelvi szerkezetüket tekintve lényegesen heterogénebbek lehetnek a nominális konstrukcióknál, és azoknál az azonosító konstrukcióknál, amelyekben a mondat profilját lényegében a létige határozza meg. Ez az egyik lehetséges oka a nominális konstrukciók és az azonosító szerkezetek túlsúlyának a kísérletes paradigmákban.

Az elemzett munkák másik fő csoportja azokat fogalmi tartományokat határozza meg, amelyek között a metaforikus leképezés történik. Ezek között a TÉR és az IDŐ metaforikus leképezései fordulnak elő nagyobb számban (6 tanulmány), ennek az oka azonban nem módszertani, sokkal inkább elméleti megfontolású: a tér- és az időérzékelés két olyan alapvető perceptuális művelet, amelyben tetten érhető a nyelv és a gondolkodás egymáshoz való

³ A vizsgálatban szereplő tanulmányok a konstrukcióra utalnak *X is Y* típusú mondatként vagy *equation*ként, előfordul másutt az *equative construction* és az *NP be XP* megnevezés is (vö. Sullivan 2013), a jelen dolgozatban azonban Simon Gábor (2021) nyomán következetesen az *azonosító konstrukció*t használom.

viszonya. Hasonló megfontolás áll az érzelmek metaforikus leképezéseire vonatkozó tanulmányok (Wilkowski et al. 2009; Wiśniewska-Kin 2017), valamint Wilson–Gibbs (2007) munkájának a háttérében. Wilson és Gibbs (2007) kilenc olyan metaforikus mondatot tesztel, amelyben testi cselekvéseket (lök, ráz, dob, megragad, rág) és absztrakt fogalmakat (fogalom, ötlet, megértés, igazság) kombináltak.

Olyan munkákat is találunk a felsoroltak mellett, amelyek egy-egy konkrét leképezés vizsgálatára vállalkoznak (például: *LIFE IS A JOURNEY* Katz–Taylor 2008; *HUMAN IS ANIMAL*, Dryll 2009; *CRIME IS A BEAST/VIRUS*, Thibodeau–Boroditsky 2011). A fogalmi tartományokra fókuszáló vizsgálatok között tehát az erőteljesen elméleti motiváltságú ingeranyag-választás mellett konkrét részjelenségekre vonatkozó esettanulmányok is árnyalják a képet. Ezekben az ingeranyagokban bőségesen előfordul igei metafora a leképezések nyelvi megvalósulásai között, a metafora fogalmi természeté miatt azonban háttérben marad a nyelvi struktúra, a mondatszerkezet.

Figyelemre méltó Özçalışkan (2005) gyermekkísérlete, amelyben a metaforára a kognitív kapacitás korai kibontakozásaként tekint. Olyan metaforikus kifejezések megértését vizsgálja, amelyekben a *TÉRBELI MOZGÁS* forrástartomány jelenik meg különböző céltartományok elérésére, mozgásigékkal kapcsolatos metaforikus kifejezéseket tesztel (*X EGY MOZGÓ ENTITÁS*, például: *repül az idő*). Módszertana nem csak emiatt, a metaforikus kifejezések és a bemutatott nyelvi ingerek egyöntetűsége miatt emelkedik ki a vizsgált tanulmányok közül, hanem a metaforaértés képességét mérő két eljárás miatt: a gyerekek először rövid (a bemutatott példában 10 mondatos nyelvi és 4 képpel illusztrált vizuális) kontextusba ágyazott két metaforikus kifejezést hallanak, amelyek azonos metaforikus leképezést tartalmaznak (például: *time flies*, *hours pass*). Ezt követően egy olyan kérdésre kell válaszolniuk, amely a metaforikus kifejezések megértésére vonatkozik a bemutatott kontextusban. Annak feltérképezésére pedig, hogy a gyerekek csak az egyes, konvencionális metaforikus kifejezéseket értik-e, vagy a metaforizációt mint nyelvi műveletet általuk nem ismert kifejezések megértésekor is alkalmazzák-e, egy félig strukturált interjú készítették, amelyben konvencionális és nem konvencionális nyelvi kifejezéseire kérdeztek rá annak a leképezésnek, amely a korábbi tesztben kontextusba ágyazva is szerepelt.

Ez a kombinált módszer – bár Özçalışkan hipotézisállítása nem kifejezetten erre vonatkozik – alkalmas lehet arra, hogy ne pusztán egyes metaforikus kifejezések sikeres megértését vizsgáljuk, hanem elkülöníthessük egymástól a konvención és a fogalmi tartományok közti leképezésen alapuló megértést.

4.2. Az igei metafora mint kategória kísérletes kutatásban

Ahogy azt Kálmán (2016) is megmutatja, az igei metafora értelmezése problematikus hasonlósági vagy kategorizációs keretben. Az elsődlegesen kognitív pszichológiai érdekltségű elméletek pedig nem tárgyalják a metafora nyelvi szerkezetének változatos megvalósulási lehetőségeit. A tanulmányok legtöbbször a létige szerepel azonosító konstrukcióban, alacsonyabb számú prototipikus (tárgymanipulációt vagy mozgást kifejező) igét találunk a vizsgált ingeranyagokban. Ennek két lehetséges oka körvonalazódik.

Az egyik a tesztmondatba ágyazott változó manipulálása a kísérletes paradigmában: míg az azonosító konstrukciók esetében könnyedén tesztelhető egy metaforikus és egy nem metaforikus kifejezés ugyanabban a mondatstruktúrában (például: *A kislány egy tündér. A kislány egy tanuló*), tehát lehetőség van megfigyelni egy fogalomnak a metaforikus és nem metaforikus kifejezéssel történő kategorizációját, de akár egy céltartomány különböző forrástartományokon keresztüli elérését is (CRIME IS A BEAST; CRIME IS A VIRUS, Thibodeau–Boroditsky 2011), addig más igei metaforák tesztelésénél korlátozottak ezek a lehetőségek. Ez összefüggésben van az ige jelentésével és mondatjelentést meghatározó jellegével. Az ige bizonyos résztvevők közötti, valamilyen eseményszerkezettel rendelkező, időben valamilyen mértékben körülhatárolt folyamatot fejez ki (Tolcsvai Nagy 2017: 314), a mondat profilját adja. Összevethető tehát egy ige metaforikus és nem metaforikus mondatmeghatározó szerepe (lásd Özçalışkan 2005 vizuális ingerbemutatása: *a madár repül; az idő repül*), ám nem pusztán módszertani kihívás, hanem elméleti szempontból is megkérdőjelezhető egy elemi jelenet metaforikus és nem metaforikus konstruálásának az összevetése. A módszertani nehézségeken túlmutató, sokkal inkább a leírás érdekltségi körébe eső kérdés továbbá, hogy indokolt-e az igei és a nominális metaforák elhatárolása, hiszen a metaforikus jelentés az elemi jelenetben bonatkozik ki, és abban értelmezhető: a *repül* ige nem metaforikus, ha a cselekvő a *madár*, abban az esetben viszont igen, ha az ágens az *idő*. A kölcsönös kidolgozásnak megfelelően a kidolgozó viszony a tagok jelentésére egyaránt, bár nem egyenlő mértékben hat, azaz a *repül az idő* elemi mondatban nem pusztán a *repül* ige metaforikus, hanem mondatbeli szemantikai szerepének viszonylatában az *IDŐ* is mint cselekvő ágens.

Az azonosító konstrukciós metaforikus kifejezésnél ez a létige metaforizációjának lehetőségét veti fel, hiszen a bemutatott metaforikus kifejezésekben a létezés jelentését, jellemzően a másodlagos figurákat olyan fogalmak

dolgozzák ki, amelyek létige jelentéshálózatának a 'mibenlétében létezik' tagjához köthetők (a létige poliszém jelentéshálózatához lásd Tolcsvai Nagy 2016), a tesztmondatokban azonban éppen a mibenlét jellege kezdeményezi a metaforikus értelmezést (például: *a fiú lassú, a fiú egy csiga*). Sullivan (2013) ezt a konstrukciótípust kifejezetten úgynevezett képi metaforaként írja le, amelyet a metaforikus leképezés sajátos esetének tekint: nem absztrakt és konkrét fogalom közti konvencionális leképezés megy végbe, sokkal inkább egy (például) érzékszervi tekintetben konkrét fogalom és egy másik konkrét közti leképezés.

Jelen dolgozat nem tekintheti feladatának sem a metafora leírásának, sem a kísérletes kutatás módszertani dilemmáinak a feloldását. Az elemzett kutatásokban különböző árnyaltsággal bemutatott és igen heterogén ingeranyag könnyebb áttekintését és az eredmények kézenfekvőbb egymásra vonatkozhatóságát két dimenzió bevezetésével azonban feloldhatónak látom a kísérleti ingeranyag bemutatáskor. Az egyik a metaforikus konstrukció jellegének a meghatározása, azaz hogy a kísérletes munka milyen elemi jelenetekben mutatja be a metaforikus nyelvi kifejezéseket. Nyilvánvaló a különbség például a *Mutasd meg a barna cipős kutyát!* instrukció, a hosszabb szövegbe ágyazott *az idő repül*, valamint az önmagában bemutatott *a tenger víz ágya* konstrukciók között. A másik szempont a metaforikus leképezés mondatbeli kidolgozására történő reflektálás.

5. Összegzés

Összefoglaló tanulmányomban az elmúlt két évtized kísérletes metaforakutatásának mintegy hatvan tanulmányát vizsgáltam. Az elemzés kettős célt szolgált: 1) áttekinteni, hogy a kísérletes kutatásban a metaforikus nyelvi kifejezések milyen típusai fordulnak elő, illetőleg melyek azok a fogalmi tartományok, amelyek metaforikus leképezéseiről kísérletes eredmények állnak rendelkezésre; 2) a jobban és a kevésbé kutatott nyelvi kifejezések feltárása mellett a kevésbé kutatott kifejezéstípusok kísérletes módszerekkel való megközelítésének módszertani nehézségeinek a feltárása és javaslatétel egy olyan módszertani keretre, amelyben az egyes kutatások aktuális terjedelmén túl is átláthatók a vizsgálatban részt vevő szerkezet típusok. Ehhez röviden vázoltam a metafora kísérletes kutatásban is alkalmazott elméleti megközelítéseit, nagyban támaszkodva Holyoak (2018) metaelemzésére, aki az egyes elméleti meglátásokat erősítő vagy éppen az elméletet

gyengítő kísérletes eredményeket veszi sorra a hasonlósági, a kategorizációs és a fogalmimetafora-elmélet viszonylatában. Mind a metaelemzés, mind a dolgozatomban vizsgált kísérletes munkák elméleti bevezetői megerősítik azt a felismerést, amely szerint a metaforakutatás alapvető nehézsége, hogy a metaforát a kognitív pszichológia nyelvi természetű jelenségnek tekinti, a kognitív nyelvészet pedig az elmeműködés sajátosságának (Wilson 2011: 15). A vizsgált tanulmányokban ennek megfelelően az erőteljesebb kognitív pszichológiai érdekeltségű komputációs modelleken alapuló hipotézisek tesztelésekor a metaforák nyelvi szerkezete háttérben marad, a fogalmimetafora-elmélet tesztelésekor pedig a metaforikus leképezések és a fogalmi tartományok kerülnek előtérbe. A metaforikus kifejezés nyelvi szerkezetére – mint a nyelvi feldolgozás egyik meghatározó összetevőjére – vonatkozó variabilitás kérdéseit ezáltal mindkét elméleti kiindulópont háttérben hagyja. A hasonlósági elméleten alapuló munkák ingeranyagában nagy mennyiségű azonos szerkezetű metafora lelhető fel, ami a metaforának mint szerkezeti szempontból is heterogén jelenségnek az egyoldalú vizsgálatát jelzi. A dolgozat az elemzett tanulmányok közül Özçalışkan (2005) ingeranyagát és kísérleti elrendezését emeli ki, amely az igei metaforák tesztelésének igen árnyalt lehetőségét kínálja. Emellett felveti annak a szükségességét, hogy a kísérletek ingeranyagának jellemzésekor a metaforikus konstrukció és a metaforikus kifejezés nyelvi kidolgozottsága is önálló dimenzióként szerepeljen. Ez nemcsak a kísérleti ingeranyagok elméleti megfontoláson túlmutató összevethetőségét kezdeményezi, hanem a szerkezetileg is változatosabb ingeranyag összeállításához is hozzájárulhat.

Irodalom

- Al-Azary, Hamad – Buchanan, Lori 2017. Novel metaphor comprehension: Semantic neighbourhood density interacts with concreteness. *Memory and Cognition* 45(2): 296–307. <https://doi.org/10.3758/s13421-016-0650-7>
- Allbritton, David W. – McKoon, Gail – Gerrig, Richard J. 1995. Metaphor-based schemas and text representations: Making connections through conceptual metaphors. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 21: 612–625. <https://doi.org/10.1037//0278-7393.21.3.612>
- Beaty, Roger E. – Silvia, Paula 2013. Metaphorically speaking: cognitive abilities and the production of figurative language. *Memory and Cognition* 41(2): 255–267. <https://doi.org/10.3758/s13421-012-0258-5>

- Bowdle, Brian F. – Gentner, Dedre 2005. The career of metaphor. *Psychological Review* 112(1): 193–216. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.112.1.193>
- Brisard, Frank – Frisson, Steven – Sandra, Dominiek 2001. Processing unfamiliar metaphors in self-paced reading task. *Metaphor and Symbol* 16(1–2): 87–108. <https://doi.org/10.1080/10926488.2001.9678888>
- Carriedo, Nuria – Corral, Antonio Montoro, Pedro R. – Herrero, Laura – Ballestrino, Patricia – Sebastián, Iraia 2016. The Development of Metaphor Comprehension and Its Relationship with Relational Verbal Reasoning and Executive Function. *PLoS ONE* 11(3): e0150289. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0150289>
- Casassanto, Daniel 2008. Similarity and proximity: When does close in space mean close in mind? *Memory and Cognition* 36(6): 1047–1056. <https://doi.org/10.3758/MC.36.6.1047>
- Danguécan, Ashley N. – Buchanan, Lori 2016. Semantic neighborhood effects for abstract versus concrete words. *Frontiers in Psychology* 7. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01034>
- Deckert, Matthias – Schmoeger, Michaela – Schaunig-Busch, Ines – Willinger, Ulrike 2018. Metaphor processing in middle childhood and at the transition to early adolescence: the role of chronological age, mental age, and verbal intelligence. *Journal of Child Language* 46(2): 334–367. <https://doi.org/10.1017/S0305000918000491>
- Drouillet, Luc – Stefaniak, Nicolas – Declercq, Christelle – Obert, Alexandre 2018. Role of implicit learning abilities in metaphor understanding. *Consciousness and Cognition* 61: 13–23. <https://doi.org/10.1016/j.concog.2018.03.015>
- Dryll, Ewa W. 2009. Changes in Metaphor Comprehension in Children. *Polish Psychological Bulletin* 40(4): 49–57. <https://doi.org/10.2478/s10059-009-0015-1>
- Gardner, Howard – Kircher, Mary – Winner, Ellen – Perkins, David 1975. Children's metaphoric productions and preferences. *Journal of Child Language* 2(1): 125–141. <https://doi.org/10.1017/S0305000900000921>
- Gardner, Howard – Winner, Ellen 1978. The development of metaphoric competence: implications for humanistic disciplines. *Critical Inquiry* 5(1): 123–141. <https://doi.org/10.1086/447976>
- Gentner, Dedre – Wolff, Phillip 1997. Alignment in the processing of metaphor. *Journal of Memory and Language* 37: 331–355. <https://doi.org/10.1006/jmla.1997.2527>

- Gernsbacher, Morton Ann – Keysar, Boaz – Robertson, Rachel R. W. – Werner, Necia K. 2001. The role of suppression and enhancement in understanding metaphors. *Journal of Memory and Language* 45: 433–450. <https://doi.org/10.1006/jmla.2000.2782>
- Gibbs, Raymond W. 1990. Comprehending figurative referential descriptions. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, & Cognition* 16: 56–66. <https://doi.org/10.1037//0278-7393.16.1.56>
- Gibbs, Raymond W. 1999. Taking metaphor out of our heads and putting it into the cultural world. In: Raymond Gibbs – Gerard Steen (eds.): *Metaphor in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 146–166. <https://doi.org/10.1075/cilt.175.09gib>
- Gibbs, Raymond W. 2017. *Metaphor Wars. Conceptual metaphors in human life*. Cambridge: Cambridge university press. <https://doi.org/10.1017/9781107762350>
- Gineste, Marie-Dominique – Indurkha, Bipin – Scart, Vê 2000. Emergence of Features in Metaphor Comprehension. *Metaphor and Symbol* 15(3): 117–135. https://doi.org/10.1207/S15327868MS1503_1
- Gockesu, Bahriye Selin 2009. Comparison, categorization, and metaphor comprehension. In: *Proceedings of the Twenty-First Annual conference of the Cognitive Science Society*. Hillsdale, NJ: Erlbaum. 567–572.
- Grady, Joseph 1997. *Foundations of Meaning: Primary Metaphors and Primary Scene*. Doktori disszertáció. <https://escholarship.org/uc/item/3g9427m2> (Utolsó letöltés: 2024. 02. 07.).
- Greenwald, Anthony G. – McGhee, Debbie E. – Schwartz, Jordan L. 1998. Measuring Individual Differences in Implicit Cognition: The Implicit Association Test. *Journal of Personality and Social Psychology* 74(6): 1464–1480. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.6.1464>
- Holyoak, Keith J. – Stamenković, Dušan 2018. Metaphor Comprehension: A Critical Review of Theories and Evidence. *Psychological Bulletin* 144(6): 641–671. <https://doi.org/10.1037/bul0000145>
- Jones, Lara L. – Estes, Zachary 2005. Metaphor comprehension as attributive categorization. *Journal of Memory and Language* 53: 110–124. <https://doi.org/10.1016/j.jml.2005.01.016>
- Jones, Lara L. – Estes, Zachary 2006. Roosters, robins, and alarm clocks: Aptness and conventionality in metaphor comprehension. *Journal of Memory and Language* 55: 18–32. <https://doi.org/10.1016/j.jml.2006.02.004>
- Kálmán László 2016. Metaforák, intuíciók, jelenségek. In: *Metafora, relevancia, jelentés. Pragmatika* (3). Budapest: Loisir Kiadó. 135–148.

- Katz, Albert N. – Paivio, Allan – Marschark, Mark – Clark, James M. 1988. Norms for 204 literary and 260 nonliterary metaphors on 10 psychological dimensions. *Metaphor & Symbolic Activity* 3(4): 191–214. https://doi.org/10.1207/s15327868ms0304_1
- Katz, Albert N. – Taylor, Tamsen E. 2008. The Journeys of Life: Examining a Conceptual Metaphor with Semantic and Episodic Memory Recall. *Metaphor and Symbol* 23(3): 148–173. <https://doi.org/10.1080/10926480802223051>
- Keysar, Boaz – Shen, Yeshayahu – Glucksberg, Sam – Horton, William S. 2000. Conventional language: How metaphorical is it? *Journal of Memory and Language* 43: 576–593. <https://doi.org/10.1006/jmla.2000.2711>
- Kogan, Nathan – Chadrow, Mindy 1986. Children's Comprehension of Metaphor in the Pictorial and Verbal Modality. *International Journal of Behavioral Development* 9(3): 285–295. <https://doi.org/10.1177/016502548600900302>
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- McGlone, Matthew S. 1996. Conceptual metaphors and figurative language interpretation: Food for thought? *Journal of Memory and Language* 35: 544–565. <https://doi.org/10.1006/jmla.1996.0029>
- McGlone, Matthew S. – Manfredi, Deanna A. 2001. Topic-vehicle interaction in metaphor comprehension. *Memory and Cognition* 29: 1209–1219. <https://doi.org/10.3758/BF03206390>
- Meier, Brian P. – Hauser, David J. – Robinson, Michael D. – Friesen, Cris Kelland – Schjeldahl, Katie 2007. What's "up" with God? Vertical space as a representation of the divine. *Journal of Personality and Social Psychology* 93(5): 699–710. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.93.5.699>
- Özçalışkan, Seyda 2005. On learning to draw the distinction between physical and metaphorical motion: is metaphor an early emerging cognitive and linguistic capacity? *Journal of Child Language* 32(2): 291–318. <https://doi.org/10.1017/S0305000905006884>
- Pinto, Maria A. – Melogno, Sergio – Iliceto, Paolo 2006. *TCM. Test di comprensione delle metafore. Scuola elementare e scuola media*. Roma: Carocci Faber.
- Pinto, Maria A. – Melogno, Sergio – Iliceto, Paolo 2008. *TCM Junior. Test di Comprensione Delle Metafore. Scuola dell'infanzia e Scuola Primaria*. Roma: Carocci Faber.

- Pouscoulous, Nausicaa – Tomasello, Michael 2020. Early birds: Metaphor understanding in 3-year-olds. *Journal of Pragmatics* 156: 160–167. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2019.05.021>
- Roncero, Carlos – de Almeida, Roberto G. 2015. Semantic properties, aptness, familiarity, conventionality, and interpretive diversity scores for 84 metaphors and similes. *Behavior Research Methods* 47: 800–812. <https://doi.org/10.3758/s13428-014-0502-y>
- Rubio-Fernández, Paule – Grassmann, Susanne 2016: Metaphors as second labels: Difficult for preschool children? *Journal of Psycholinguistic Research* 45(4): 931–944. <https://doi.org/10.1007/s10936-015-9386-y>
- Simon Gábor 2021. Egy keretalapú metaforaelemzés lehetőségei. Az azonosító konstrukció példája. *Argumentum* 17: 604–621. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2021/31>
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1996 [1995]. *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford/Cambridge: Blackwell.
- Stites, Lauren J. – Özçalışkan, Şeyda 2013a. Developmental changes in children’s comprehension and explanation of spatial metaphors for time. *Journal of Child Language* 40(5): 1123–1137. <https://doi.org/10.1017/S0305000912000384>
- Stites, Lauren J. – Özçalışkan, Şeyda 2013b. Teasing Apart the Role of Cognitive and Verbal Factors in Children’s Early Metaphorical Abilities. *Metaphor and Symbol* 28(2): 116–129. <https://doi.org/10.1080/10926488.2013.768511>
- Stöver, Hanna 2010. *Metaphor and Relevance Theory: A New Hybrid Model*. Doktori értekezés. University of Bedfordshire. <http://hdl.handle.net/10547/145619> (Utolsó letöltés: 2024. 02. 07.).
- Sullivan, Karen 2013. *Frames and Constructions in Metaphoric Language*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/cal.14>
- Tanaka, James W. – Curran, Tim 2001. A neural basis for expert object recognition. *Psychological Science* 12(1): 43–47. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00308>
- Tendahl, Markus. 2009. *A Hybrid Theory of Metaphor. Relevance Theory and Cognitive Linguistics*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230244313>
- Thibodeau, Paul H. – Boroditsky, Lera 2011. Metaphors We Think With: The Role of Metaphor in Reasoning. *PLoS ONE* 6(2): e16782. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0016782>

- Thibodeau, Paul H. – Durgin, Frank H. 2011. Metaphor aptness and familiarity: A processing fluency account. *Metaphor and Symbol* 26: 206–226. <https://doi.org/10.1080/10926488.2011.583196>
- Tolcsvai Nagy Gábor 2016. Van: változatok a létezés nyelvi konstruálására. *Magyar Nyelvőr* 140: 7–22.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 207–466.
- Whiteford, Alison Damerall – Kellogg, Ronald T. 2016. Familiarity and Aptness in Metaphor Comprehension. *The American Journal of Psychology* 129(1): 49. <https://doi.org/10.5406/amerjpsyc.129.1.0049>
- Wilkowski, Benjamin M. – Meier, Brian P. – Robinson, Michael D. – Carter, Margaret S. – Feltman, Roger 2009. “Hot-headed” is more than an expression: The embodied representation of anger in terms of heat. *Emotion* 9(4): 464–477. <https://doi.org/10.1037/a0015764>
- Wilson, Deirdre 2011. Parallels and differences in the treatment of metaphor in relevance theory and cognitive linguistics. *Intercultural Pragmatics* 8(2): 177–196. <https://doi.org/10.1515/iprg.2011.009>
- Wilson, Nicole L. – Gibbs, Raymond W. Jr. 2007. Real and imagined body movement primes metaphor comprehension. *Cognitive Science* 31(4): 721–731. <https://doi.org/10.1080/15326900701399962>
- Winner, Ellen 1979. New names for old things: the emergence of metaphoric language. *Journal of Child Language* 6: 469–491. <https://doi.org/10.1017/S030500090000249X>
- Wisniewska-Kin, Monika 2017. Children’s Metaphor Comprehension and Production. *The New Educational Review* 48: 87–99. <https://doi.org/10.15804/tner.2017.48.2.07>
- Xu, Xu 2010. Interpreting metaphorical statements. *Journal of Pragmatics* 42(6): 1622–1636. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2009.11.005>

Current trends in experimental research on metaphorical language expressions, with special attention to the heterogeneity of experimental stimuli

Review article

Metaphor is heterogenous in terms of its mappings, the complexity of its construction and the nature of its language expressions. Different theoretical approaches (Gardner-Winner 1978, Winner 1979; Lakoff-Johnson 1980; Sperber-Wilson 1995, Wilson 2011) focus on different aspects of this heterogeneity, but there is a similarity in the assumption of some psychological reality underlying metaphorical representations. An experimental research paradigm seems to be an obvious way to test and specify the theoretical assumptions. However the heterogeneity of metaphor can only be partially captured due to the methodology of the experimental research. The experiments predominantly investigate a specific sort of mappings (e.g. spatial metaphors) or a specific type of language structure (e.g. nominal), while other types of metaphorical language expressions (e.g. verbal metaphors) are under-investigated.

The paper explores (1) which conceptual domains and which linguistic structures are covered by the metaphor types investigated in the experimental paradigm, (2) which verb meanings are covered by previous research, and (3) the methodological possibilities and limitations of experimental research on metaphor. The aim of the review is, on the one hand, to systematise the metaphors typically and less typically studied by experimental methods and, on the other hand, to argue that the distinction between nominal/verbal metaphorical constructions in the experimental study of linguistic expressions does not in itself lead to a grasp of the phenomenon of metaphor in all its diversity.

Keywords: metaphor, experimental paradigms, stimuli, methodology

Krizsai Fruzsina

<https://orcid.org/0000-0001-8629-1037>

Eötvös Loránd Tudományegyetem

krizsai.fruzsina@btk.elte.hu

III.
Az igei konstrukciók
diszkurzív közege

CSONTOS NÓRA

**Perspektivizáció és perspektiváltság a mondás
újrakonstruálásában**
***A mond, az említ és a hangsúlyoz* igékkel alkotott idéző
konstrukciók elemző vizsgálata***

Kivonat

A tanulmány a kognitív szemantika és a pragmatika mint szemléletmód eredményeit felhasználva a mondás újrakonstruálásként történő hozzáférhetővé tételéből kiindulva az idézés konstruálási lehetőségeit vizsgálja három, eltérő szemantikájú ige (*mond, említ, hangsúlyoz*) korpuszvezérelt elemzésével az MNSz2 (v2.0.5.) véletlen listái alapján. E vizsgálatban arra összpontosít, hogy a mondás újrakonstruálását megvalósító megnyilatkozások az idézés nyelvi lehetőségén keresztül a perspektivizáció és az aktuális megnyilatkozó perspektívájának eltérő fokú érvényesülése során miként válnak hozzáférhetővé. A vizsgálat célja, hogy az idézés konstruálási lehetőségeit, illetve az azok eredményeképpen létrejövő lehetséges konstrukciókat bemutassa. Majd ebből kiindulva az idézés nyílt kategóriaként történő értelmezésére tesz javaslatot.

Kulcsszavak: mondás, újrakonstruálás, perspektivizáció, perspektiváltság, igei konstrukciók, idézés

---

* A tanulmány KRE BTK Az idézés szemantikai és pragmatikai vizsgálata című kutatási projekt (témaszám: 20709B800) és a NKFIH K 129040 számú pályázat (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás*) támogatásával készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a tanulmány lektorának, Laczkó Krisztinának, aki fontos észrevételeivel, hasznos javaslataival segítette a munkámat.

1. Bevezetés

A tanulmányban a kognitív szemantika (Langacker 1987, 1991; Tolcsvai Nagy 2017) és a pragmatika mint szemléletmód (Verschuere 1999; Tátrai 2017) eredményeit felhasználva a mondás újrakonstruálásként történő hozzáférhetővé tételéből kiindulva (Csontos 2012, 2016) az idézés konstruálási lehetőségeit vizsgálom három, eltérő szemantikájú ige (*mond, említ, hangsúlyoz*) korpuszvezérelt elemzésével (Biber 2010; Simon 2018) az MNSZ2 (v2.0.5.) véletlen listái alapján. Egy, az aktuális beszélőtől eltérő megnyilatkozás hozzáférhetővé tételéből történő kiindulás, illetve az idézésnek a mondás újrakonstruálásaként való értelmezése, valamint ezen elméleti felvetésen alapuló korpuszvezérelt vizsgálat azzal az előnnyel járhat, hogy az idézés konstruálási lehetőségei, illetve az azok eredményeképpen létrejövő lehetséges konstrukciók megfigyelhetővé válnak. Ez lehetőséget ad az idézés nyílt kategóriaként történő értelmezésére, a konvencionizálódott idézési lehetőségek (egyenes, függő, szabad függő) működésének a bemutatására és egyben újraértelmezésére.

A tanulmányban először a mondás hozzáférhetővé tételének lehetséges módozatait felhasználva, a mondás újrakonstruálásaként való értelmezését a konstruálás folyamatához való viszonyában végzem el. A konstruálás-újrakonstruálás viszony elemző bemutatásakor az újrakonstruálást jellemző diskurzusköziség minőségére is reflektálok. Majd az újrakonstruálást és az idézést jellemző perspektivizáció folyamatát az idéző perspektívájának és adaptív tevékenységének bevonásával mutatom be.

A mondás újrakonstruálását, illetve ebből kiindulva az idézés lehetőségeit a három ige elemzésével vizsgálom. E vizsgálatban arra összpontosítok, hogy a mondás újrakonstruálását megvalósító megnyilatkozások az idézés nyelvi lehetőségén keresztül miként válnak hozzáférhetővé. Ekképp nem csupán az idézni kívánt diskurzus idézetként, hanem az azt elérhetővé tevő, az aktuális megnyilatkozó mint idéző nyelvi tevékenységét megvalósító idéző részt is elemzem. Ehhez a vizsgálathoz az újrakonstruálás során megvalósuló perspektivizáció és perspektívátság működését alkalmazom. A vizsgálat alapján kialakuló idéző konstrukciók mint formai és funkcionális tulajdonságokat egyesítő szerekezeti sémák, mintázatok (lásd Tolcsvai Nagy 2017) tehát nem csupán az idézetre, hanem az idéző részre is kiterjednek, funkcionálisan az idézés konstrukcióiként válnak értelmezhetőkké.

Mind az elmélet megalkotásához, mind a vizsgálathoz az MNSZ2 (v2.0.5.) 250-250 példányból álló véletlen listáját használom fel. Az újrakonstruálást

jellemző perspektivizáció vizsgálata miatt az idézés lehetőségére prototipikus lehetőséget adó és felkínáló a kutatáshoz kiválasztott igék Sg3 jelen és múlt idejű, alanyi (határozatlan) és tárgyas (határozott) ragozású alakjait vizsgáltam.¹

2. A mondás hozzáférhetővé tétele mint újrakonstruálás

A mondás sémája magában foglalja valaki, illetve valakik által folytatott beszédcselekvést, illetve azt, hogy ez a tevékenység valamire irányul, valamiről szól, valamint a mondás forгатókönyvének részét képezi a tevékenység befogadója is, hiszen a mondás számít egy befogadóra, még akkor is, ha ez a konstruálás során nem kerül a figyelem előterébe.

2.1. Konstruálás – újrakonstruálás

A mondás hozzáférhetővé tételekor – mint az a MNSZ2 mintájának elemzése során kirajzolódott – a mondás fogalmi tartománya alapvetően két módon válhat elérhetővé.

- (1a) Nézem a színészt – mondja a szöveget. Hangsúlyoz, ejt.² #13641686
- (1b) A regény bevezető, talán legmélyebb és legőszintébb részét olvassa, úgy, hogy attól a hites nyelvművelők kínos viselkedését kaphatnak: minden szót hangsúlyoz. #39237750
- (1c) Az előzetesben levő Béla egy esetet különösen hangsúlyoz: „Várdában eltűnt egy időre, oszt jön vissza a rendőrökkel, akik már ültetnek is minket a kocsiba befele. [...]” #171375926

Az (1a) példából látható, hogy a mondás konstruálása egyfelől a kommunikációs aktus mint esemény összegző leképezésével mehet végbe. Az (1a)-ban a *mondja*, *hangsúlyoz* és *ejt* – eltérő minőségben – a *színész* által végzett eseményt jelenítik meg. A mondás jelentéséből ezáltal az elsődleges figura által tett beszédcselekvés dolgozódik ki, a nyelvi cselekvést állítva az előtérbe. Az (1b)-ben a *szót* a kommunikációs cselekvés (*hangsúlyoz*) irányultságát is megjeleníti. Ehhez hasonló folyamat figyelhető meg olyan esetekben is,

¹ A lekérdezés dátuma: 2022. 01. 05.

² A tanulmány teljes terjedelmében a példák az MNSZ2-ből származnak.

amikor több figura beszédcselekvésére fókuszáló konstruálás zajlik (például *beszélget*), de ilyen folyamat a mediális közvetítettség megjelenítésének is teret adhat (például *beszél, szól, ír*).

Az (1c) szerkezetileg az (1a–b)-hoz hasonló. A mondás hozzáférhetővé tételének folyamatában ugyanakkor a két szerkezet más jelentéstartalmat jelenít meg. Az (1a–b), illetve az (1c) példák közötti különbség leginkább a konstruálás-újrakonstruálás viszonyából származó különbséggel írható le. Amíg ugyanis az (1a–b) egy esemény fogalmi és nyelvi reprezentálását végzi el, ebben a folyamatban tehát az (1b)-ben a *szót* az esemény részeként, annak irányultságát jeleníti meg, az (1c)-ben egy nyelvilleg már megkonstruált jelenet újrakonstruálása zajlik. Ebben a példában *az esetet* tehát nem csupán azt dolgozza ki, amire maga az esemény irányul, hanem egy már nyelvilleg megkonstruált jelenet összegzését jeleníti meg. Mindezzel együtt az (1c) egy másik személyhez köthető diskurzust (lásd 2.3.), illetve ahhoz kapcsolódóan, egy másik személyhez köthető perspektívát (lásd 2.2.) hoz mozgásba.

Újrakonstruáláskor nem csupán egy esemény, hanem egy nyelvilleg már megkonstruált (lásd Langacker 2008: 55; Tolcsvai Nagy 2010: 31–31) esemény feldolgozása, fogalmi megalkotása és az idézés általi hozzáférhetővé tétele történik (lásd Csontos 2012, 2016). A mondás újrakonstruálási folyamatában a konstruáló (az aktuális megnyilatkozó vagy az idéző) az írott vagy a beszélt nyelvi reprezentációt feldolgozza, majd az így létrehozott diskurzust, illetve annak egy részletét az idézés nyelvi lehetőségén keresztül hozzáférhetővé teszi mások számára. Az idéző tehát az idézés folyamatának egy pontján éppúgy befogadja az idézni kívánt diskurzusnak, mint később saját diskurzusának. Diszkurzív viszony nemcsak a szövegalkotó és a befogadó között, hanem a szövegalkotó és az idézésre szánt, beágyazódó diskurzus között is létesül. Egy mondás idézésként történő megalkotásakor az aktuális megnyilatkozó – az idézni kívánt megnyilatkozással történő diszkurzív viszonyba kerülés során – interpretálóvá válik, aki kiszakítva az eredeti kontextusából a feldolgozott és az idézésre előkészített szövegrészt, azt új, általa megalkotott kontextusba helyezi át, az interszjektív ellenőrizhetőség lehetőségét, az eredeti szövegrész megalkotásának előidejűségét kihasználva „hidat ver múlt és jelen között, a szöveg (kánoni)³ értelme és »nekünk szóló« értelme között” (Jauss 1999: 11). Idézéskor tehát nem csupán egy esemény konstruálása

³ A zárójel alkalmazása tőlem (Cs. N.) származik. Az idézésre előkészített diskurzus vagy annak egy részlete ugyanis nem minden esetben tekinthető a kánon (lásd Assmann 1999: 103) tagjának, de bizonyos értelemben az idézést létrehozó szövegalkotó idéző, hagyományozó tevékenységével a kanonizáció folyamatát kezdheti el.

történik, hanem újrakonstruálás: egy, a feldolgozás által létező szöveg idézetként való újraalkotása, újrakontextuálás, amelynek során „jelentéseltolódás mehet végbe a kontextus megváltoztatása következtében” (Fehér M. 2008: 32; lásd még Gadamer 1984: 325; Ong 1998: 149).

Az eredeti diskurzusnak, illetve az eredeti diskurzus egy részletének az idézés nyelvi tevékenysége által idézetként funkcionáló újraalkotása recepció, interszjektív ellenőrizhetőségnek alávetett applikáció, amely az eredeti diskurzus és az idézett diskurzus közötti idő- és térbeli távolságból, továbbá az idéző megértési, értelmezési és aktualizáló eljárásából fakad. Az idézet ugyanakkor nem veszi el az autoritását, a „betűkben őrzött »szelleme« biztosít a szjektív önkénnyel szemben” (Jauss 1999: 11). Az idézet tehát ugyan elszakad az eredeti diskurzustól, de – a lehetőséget fenntartva, hogy az idézetként funkcionáló szövegrész befogadóját visszavezesse az eredeti diskurzusba – metonimikusan képviseli az eredeti diskurzus létét. „Az idézet nem íródik bele a szövegbe, beleékelődik idegen testként. Beleapplikálódik. Nem válik egyneművé velem, de én sem övele: megmarad különbözőségünk, az eljárás csak így lehet hatékony” (Compagnon 1979: 17–18, saját fordításom).

2.2. Perspektivizáció és perspektíváltság az újrakonstruálásban

Egy megnyilatkozás megalkotása már önmagában a perspektíváltsággal jellemezhető. Az aktuális beszélő nézőpontja (perspektívája) már akkor működésbe lép, amikor egy dolgot vagy egy folyamatot elérhetővé tesz mások számára. A nyelvi eszközök, a nyelv már önmagában perspektivikus, hiszen azok valamilyen perspektívát érvényesítenek (Tolcsvai Nagy 2017: 48–50).

Idézés során a perspektívának két okból is kiemelt jelentősége van. Egy adott perspektívából már megalkotott nyelvi reprezentáció idézetként való újrakonstruálási folyamatában egyfelől az eredeti diskurzus nézőpontrendszer lép működésbe, másfelől az a pozíció is meghatározó szerepet játszik, ahonnan az idéző az eredeti diskurzussal kapcsolatos tapasztalatairól, a diskurzusköziség lehetőségét kihasználva, mások számára is hozzáférhető világreprezentációt készít (lásd Langacker 1987, 1991; Sanders–Spooren 1997; valamint Tomasello 2002).

Újrakonstruáláskor a konceptualizáló/konstruáló az írott vagy a beszélt nyelvi reprezentációt feldolgozza, majd az így létrehozott diskurzust, annak egy részletét vagy összegzését hozzáférhetővé teszi mások számára. E folyamatban a konstruáló a beágyazni kívánt és az aktuális diskurzussal, valamint a befogadóval diszkurzív viszonyba kerülve folyamatos döntéseket hoz arról,

hogyan és milyen mértékben tesz explicitté, és ezt milyen útvonalon, illetve milyen perspektívából teszi elérhetővé. A konstruáló adaptív tevékenysége ezért nem csupán az eredeti diskurzusnak az adott diskurzusba történő bevonására, hanem annak minőségére és módjára is kiterjed. Egy nyelvi már megkonstruált mondás újrakonstruálásként való hozzáférhetővé tétele tehát egyaránt érinti az eredeti diskurzus megjelenítésének kérdését, valamint elérhetővé tételének útvonalát.

A mondás idézés általi hozzáférhetővé tétele során szükségszerűen az eredeti diskurzus perspektívája is működésbe lép. Egy mondás újrakonstruálása – mivel az egy már nyelvi konstruált diskurzust tesz elérhetővé – a perspektivizáció (Sanders–Spooren 1997: 86–95; Kugler 2015: 25–32; Tátrai 2017: 1049–1051) folyamatával jellemezhető.

Az idézést tehát az idézőt jellemző nézőpont, továbbá az eredeti diskurzus nézőpontja is jellemzi. A kiindulópontok együttes jelenléte, azaz kombinációja alkotja az idézés nézőpontoszerkezetét (vö. Tátrai–Csontos 2009; Tátrai 2011: 159). Az viszont, hogy egy megnyilatkozás fogalmi és nyelvi újrakonstruálásakor az aktuális megnyilatkozó saját perspektíváját, illetve az eredeti diskurzus perspektíváját milyen fokon érvényesíti, illetve azokat milyen fokon teszi jelöltté, az idézés eltérő konstruálási módjait és ezzel együtt konstrukcióit eredményezi.

Az idézés megalkotásának folyamatában így releváns kérdéssé az válik, hogy az idéző tevékenység és az idézet kinek a kiindulópontjából reprezentálódik, ki tehető felelőssé az idézetbe reprezentált információkért, továbbá a perspektivizáció ténye milyen fokon válik jelöltté. A jelen munkában a lehetséges kiindulópontok közül (Sanders–Spooren 1997; Tolcsvai Nagy 2017: 48–49) kettő működését állítom előtérbe: a referenciális központét és a tudatosság szubjektumát.⁴

A referenciális központ azt a tájékozódási kiindulópontot jelöli, amelyből a megnyilatkozás személyközi, valamint tér- és időviszonyai reprezentálódnak. A referenciális központot alapesetben a megnyilatkozó személye, illetve térbeli és időbeli elhelyezkedése jelöli ki. De a megnyilatkozónak arra is lehetősége van, hogy ezt a tájékozódási pontot áthelyezze egy másik megnyilatkozóra (Sanders–Spooren 1997: 85–86; Tolcsvai Nagy 2010: 35; Tátrai 2005:

⁴ A *semleges kiindulópont (lehorgonyzó kontextualizáló)* (Sanders–Spooren 1997: 86; Tolcsvai Nagy 2017: 48–49; a lehorgonyzó kiindulópont terminusra és működésére lásd Tátrai 2022: 50, 58, 60–61) működésével egy későbbi tanulmányomban foglalkozom.

216, 2011: 34–35, 159; Csontos–Tátrai 2008: 67). A beszélő a referenciális központ átadásával annak mértékében élhet, hogy mennyire kívánja az eredeti diskurzust külön jelenetként kidolgozva, annak önállóságát is megőrizni, mennyire kívánja a befogadót az eredeti diskurzusba visszavezetni. A referenciális központ működése alapján a mondás újrakonstruálásként történő hozzáférhetővé tétele három idézési lehetőséget valósíthat meg. Ezek röviden a következőkben összegezhetők. Az egyenes idézésre az jellemző, hogy az aktuális megnyilatkozó (idéző) a mondást úgy teszi hozzáférhetővé, hogy annak idézése során az eredeti diskurzus referenciális központját érvényesíti. A beágyazódó diskurzus, az idézet teljes terjedelmében tehát átadja saját referenciális központját a beágyazott megnyilatkozóknak. Függő idézésben ennek ellenkezője történik: mind a mondás, mind annak hozzáférhetővé tétele során az idéző referenciális központja érvényesül. Szabad függő idézéskor pedig a referenciális központ részleges áthelyeződése figyelhető meg: az aktuális megnyilatkozó és a beágyazott megnyilatkozó referenciális központja is működésbe lép az idézetben (lásd bővebben Csontos–Tátrai 2008).

A tudatosság szubjektuma Sanders–Spooren (1997: 87) szerint „az az alany, akár beszélő, akár a szöveg szereplője, aki felelős az információkért, más szavakkal a tudatosság szubjektuma felelős a megnyilatkozás propozicionális tartalmáért és feltehetőleg a formájáért” (saját fordításom; a fogalmat lásd még Tolcsvai Nagy 2010: 36; Tátrai 2005: 221, továbbá Tátrai 2011: 34–35, 154–158; Csontos–Tátrai 2008: 68). A tudatosság szubjektumának bevonását elsősorban a perspektivizáció működése, illetve annak mértéke indokolja. A perspektivizáció az adott diskurzusba bevont információk érvényességét és értékelését az aktuális beszélőtől eltérő szubjektumban jelöli ki, az aktív tudatosságot – jelen esetben a mondást – valaki máshoz köti (Sanders–Spooren 1997: 86–95; Kugler 2015 25–32; Tátrai 2017: 1049–1053). A perspektivizáció a mondás hozzáférhetővé tétele során explicitté válik, ugyanakkor jelen vizsgálatban az lesz meghatározó, hogy milyen fokon válik explicitté (lásd 4.).

2.3. Diskurzusköziség és újrakonstruálás

Az idézés mint a mondás újrakonstruálásként értelmezhető esetei egy másik diskurzust hoznak működésbe.

- (2a) A honvédelmi államtitkár levelében azt is hangsúlyozza, hogy a polgári koalíció iránt elkötelezett szolgálatát, amelyet esküvel is megerősített, legjobb tudása szerint folytatni kívánja. #210421298
- (2b) Az igazságügyi miniszter az Európai Unión belül a jog fontos szerepét hangsúlyozza #145205289
- (2c) Olsavszky erőtlén, rázkódik a válla, Szikora simogatja, hangsúlyozza, hogy nincsen ok pánikra, bízzanak benne annyira, hogy el tudja dönteni, mikor, mit kell csinálni #31923662

Újrakonstruáláskor – mint azt a (2a–c) példák is szemléltetik – egy másik diskurzus lép működésbe. E diskurzusköziség vizsgálatához Genette (1996) funkcionálisan is alkalmazható kategóriáit használom fel. A példák-ból ugyanis láthatóvá válik, hogy itt nem a tágan értett intertextualitás-ról (Kristeva 1974; Barthes 1975; Bahtyin 1976; Riffaterre 1984; Jauss 1980; Limat-Letellier 2019; lásd továbbá Kulcsár-Szabó 1995) van szó, hanem annak genette-i értelmezéséről, hiszen az idézés során az aktuális diskur-zusba egy másik szövegnek a beágyazódása eltérő fokon, de jelöltté válik⁵ (Genette 1996: 82–83). Ugyanakkor a későbbiekben (4.3.) amellet érvelek, hogy az idézés nem minden esetben ugyanolyan mértékben valósítja meg az intertextualitás ekképp értelmezett műveletét. A genette-i kategóriákat felhasználva arra mutatok rá, hogy egy szövegnek egy másik szövegbe idé-zetként történő beágyazódása a jelöltséget tekintve különböző fokozatokban valósulhat meg. Ez pedig azzal jár együtt, hogy az alapvetően az intertex-tualitással jellemezhető idézés átmeneti kategóriát valósít meg a genette-i hyper-,⁶ illetve metatextualitás között (Genette 1982: 16–20, 1996: 85–89). A (2a) például az intertextualitás egyik lehetséges megvalósulását szemlélteti, hiszen az aktuális diskurzus egy másik szöveggel való kapcsolatot az idéző részben (*A honvédelmi államtitkár levelében azt is hangsúlyozza*) explicitté tesz, valamint maga az idézni kívánt diskurzus is megjelenik. Ehhez képest a (2b) az aktuális diskurzusba bevont szövegnek már csak az összegzését

⁵ «Le premier a été, voici quelques années, exploré par Julia Kristeva, sous le nom d'*intertextualité*, et cette nomination nous fournit évidemment notre paradigme terminologique. Je le définis pour ma part, d'une manière sans doute restrictive, par une relation de coprésence entre deux ou plusieurs textes, c'est-à-dire, eidétiquement et le plus souvent, par la présence effective d'un texte dans un autre. Sous sa forme la plus explicite et la plus littérale, c'est la pratique traditionnelle de la citation (avec guillemets, avec ou sans référence précise)» (Genette 1982: 13–14).

⁶ A tanulmány teljes terjedelmében a genette-i terminusnak a magyar fordításban is megjelenő (lásd Genette 1996) írásképet alkalmazom (*hypertextus és hypertextualitás*).

adja, ezért – a genette-i terminusokat alkalmazva – felvethető, hogy az ilyen esetek a meta-, illetve hypertextualitás művelete felé torlódnak: az idézett diskurzus egy másik diskurzus „kommentárja”, egy korábban már létező szövegből derivált szöveg (vö. Genette 1996: 85–86).

A (2a–b) példákban szorosan véve beszélhetünk újrakonstruálásról, hiszen a példák elsődleges figurájának konstruálása a diskurzusterben való lehorgonyzás által (*a honvédelmi államtitkár, az igazságügyi miniszter*) működésbe hoz egy közös szociokulturális perspektívát, amely az intertextualitás lehetőségét teremti meg az aktuális és egy létező, illetve létezőként konstruált szöveg között. A (2c) példában viszont egy fiktív világban elhangzott diskurzus újrakonstruálása zajlik. Ekkor a mondás ugyan nem vonatkoztatható közvetlenül a való világgal kapcsolatos tapasztalati tudásra (vö. Anderegg 1998: 43–47), de azáltal, hogy elfogadjuk a „fikciós egyezményt” (Eco 1995: 105), elfogadjuk azt is, hogy az újrakonstruáláskor valaki szava-inak a visszaadása zajlik.⁷ A két eset között – az idézés diskurzusteremtő eljárását kihasználva – léteznek olyan esetek, amelyek a szociokulturális perspektívát működésbe hozva egy megnyilatkozást úgy tesznek hozzáférhetővé, hogy azt a befogadó létezőként fogadja el. De az idézéssel együtt járó újraalkotást és -kontextuálást figyelembe véve ezekben az esetekben is felvethető, hogy az eredeti megnyilatkozás nem vagy nem úgy hangzott el.

3. Anyag és módszer

A kutatáshoz az MNSZ2 (v2.0.5.) 250-250 példányból álló véletlen listáját használtam fel. Az újrakonstruálást jellemző perspektivizáció vizsgálata miatt a három kiválasztott ige Sg3 jelen és múlt idejű, alanyi és tárgyas ragozású alakjait (*említ, említett, említi, említette, hangsúlyoz, hangsúlyozott, hangsúlyozza, hangsúlyozta, mond, mondott, mondja, monda*) vizsgáltam. Mivel ezen alakok nem minden esetben újrakonstruálást valósítottak meg (lásd 2.1.), ezért először a listákat manuális úton elemeztem, kizárva a konstruálás

⁷ Ezen esetekkel kapcsolatban felvethető, hogy a mondás szempontjából ezeket leginkább a de Man-i prosopopeia fogalmával lehetne jellemezni, hiszen az eredeti diskurzus önmagában fikció, „hangkölcsonzés révén életadás” (1997: 101), majd annak újrakonstruálása. A fikcionális világteremtésben történő mondás hozzáférhetővé tételekor tehát szorosan véve nem egy létező diskurzus újrakonstruálásáról, hanem – a szó etimológiájával élve – ’maszkadás’-ról, ’arcot adás’-ról van szó, „egy hiányzó, holt vagy hang nélküli fiktív megszólítása” zajlik, „mely a megszólítottat a beszéd képességével ruházza fel, s megteremti számára a válaszadás lehetőségét” (1997: 101).

esetébe sorolható találatokat. Majd a véletlen listákat további olyan példakkal bővítettem, amelyek újrakonstruálásként értelmezhetők.

Az elemzés előtt a vizsgálatból kizártam az igekötős igéket, mert ezek módosíthatják az igék jelentését, továbbá kizártam a tagadással együtt járó, illetve a hipotézist reprezentáló szerkezeteket, mivel ezek nem valószínűsítik meg a mondás újrakonstruálását.

Az ekképp kialakított nyelvi mintát manuális úton elemeztem. A korpuszvezérelt vizsgálat miatt előzetes annotálási szempontjaim nem voltak, az újrakonstruálást megvalósító találatok jellemző mintázatait, összetevőit figyeltem meg. Ennek eredményeként jöttek létre azon, az újrakonstruálás folyamatát jellemző tipikus jegyek, amelyeket a nyelvi minta elemzésének második körében annotálási szempontként alkalmaztam. E szempontok a következők: a) az idéző konstrukció, b) a mutató névmási elem jelenléte, c) az eredeti diskurzus kontextusának megjelenítése, d) az eredeti diskurzusra irányuló reflexiók jelenléte. Az idéző konstrukciók annotálásakor figyelembe vettem, hogy az idézéskor meghatározóvá válik, hogy az idéző az eredeti diskurzust milyen kifejtettségű szerkezettel teszi hozzáférhetővé, illetve a referenciális központ miként lép az idézésben működésbe. Ezért ezt a vizsgálati szempontot két összetevő alapján vizsgáltam: i) az idéző konstrukció kifejtettsége, ii) az idézésben érvényesülő referenciális központ(ok). Az annotálást itt is manuális úton végeztem. Az elemzéshez elsősorban kvantitatív módszert alkalmaztam. E kvantitatív elemzések szolgálták alapul az eredményekhez fűződő kvalitatív megállapításokhoz. Olykor viszont a kvalitatív elemzést részesítettem előnyben. Tettem ezt olyankor, amikor egy-egy jelenség tendenciaszerű, és a kvalitatív megállapítások önmagukban magyarázó erejűvé váltak.

4. Eredmények

Az újrakonstruálás a nyelvi mintában alapvetően két konstrukciótípus által valósult meg. E két konstrukció között a különbség abban mutatkozik meg, hogy az idézett megnyilatkozás és annak hozzáférhetővé tétele miként valósul meg: mind a kettő, tehát az idéző rész és az idézet külön jelenetben (3a) vagy egy elemi jelenetben (3b) reprezentálódik.

- (3a) „Eddig ez a legkisebb tömegű csillag, amely körül bolygót találunk” – hangsúlyozza Geoffrey Marcy csillagászprofesszor, aki az

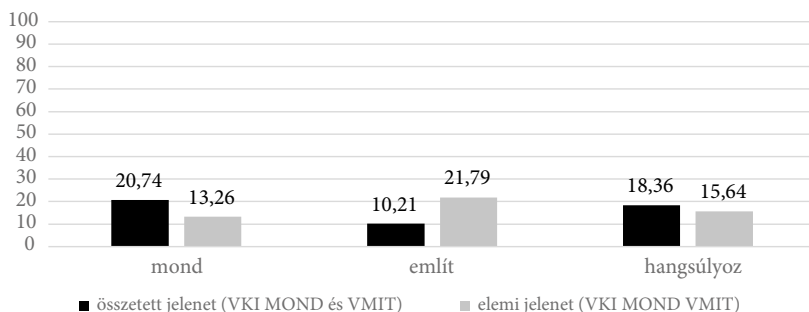
eddig talált tucatnyi Naprendszeren túli, bolygórendszer legtöbbjének a felfedezésben közreműködött. #238669381

(3b) Borges „megfoghatalan hasonlatokat” említ #243153879

A (3a–b) példában látható, hogy az idézés összetett és elemi jelenetben is megvalósulhat. Összetett jelenetben az idéző rész és az idézet külön jelenetben kerül megalkotásra. A MONDÁS sémáját tekintve a VKI MOND és a VMIT külön jelenetben válik kidolgozottá (lásd bővebben 4.1.). Elemi jelenetben az idézet viszont nem külön jelenetben válik kidolgozottá, a VKI MOND VMIT egy jelenetben kerül megalkotásra (lásd bővebben 4.2.).

A két alapvető konstrukciótípus a nyelvi mintában közel azonos arányban jelent meg: összetett jelenetként való konstruálás 49,31%-ban, elemi jelenetként 50,69%-ban.

E két konstrukció nem csupán a beágyazni kívánt diskurzus kifejtettségét érinti, hanem annak hozzáférhetővé tételének módját is, tehát azt, hogy a konstruáló milyen fokon kívánja a saját diskurzusába ágyazni a mástól származó megnyilatkozást: mennyire kívánja a saját perspektíváját érvényesíteni, illetve a perspektivizációt jelöltté tenni.

1. ábra. Az idézés konstrukciói a teljes nyelvi mintában igék szerint (%)

A 1. az ábrán az is látható, hogy a neutrális *mond*, illetve a két specifikusabb ige (*említ* és *hangsúlyoz*) milyen százalékban vesz részt a két konstrukció kialakításában. E viszonyszámokat tekintve a *mond* és az *említ* mutat fel lényegesebb különbséget: az előbbivel inkább összetett jelenetként, az utóbbival inkább elemi jelenetként konstruálódik a megidézni kívánt diskurzus. Ezen viszonyszámok elmélyítéséhez szükséges e konstrukciókat jellemző egyéb tényezőket is megvizsgálni.

4.1. Összetett jelenet

Egy diskurzus összetett jelenetként történő újrakonstruálása figyelhető meg a (4a–e) példákban.

- (4a) „Eddig ez a legkisebb tömegű csillag, amely körül bolygót találtunk” – hangsúlyozza Geoffrey Marcy csillagászprofesszor, aki az eddig talált tucatnyi Naprendszeren túli, bolygórendszer legtöbbszörének a felfedezésében közreműködött. #238669381
- (4b) George Mitchell, Barack Obama amerikai elnök közel-keleti külön megbízottja mondta valamikor a kilencvenes évek második felében, hogy „befejezhetetlen konfliktus pedig nincs” #513038033
- (4c) Azt mondta, a cigányok nem zavarták a demonstrációt, a házuk udvarán üldögélőkre mégis „kőzárpor zúdult” #486784988
- (4d) Montaigne azt mondja, hogy mi sem gyötörte jobban, mint a haladoklásnak és a meghalásnak részletei #18657192
- (4e) Teoctist pátriárka ebben az értelemben teljes joggal mondta, hogy a látogatás az egész világnak hasznos párbeszéd, s teológiai szempontból is lelki többletet nyújt #186192989

Mint a példákban látható, az összetett jelenetben mind az újrakonstruált diskurzus, mind annak hozzáférhetővé tétele külön jelenetben válik explicitté. Az összetett jelenetként való konstruálásban az idéző rész az idézés lehorgonyzását is elvégzi. Ez működik háttérként, amelyhez képest dolgozódik ki az előtér, az idézet jelentése. E konstrukció ezáltal referenciapont-szerkezetnek tekinthető, amelyben egy – a megértés és értelmezés szempontjából – célként megjelölt nyelvi kifejezést egy másik nyelvi kifejezés, a referenciapont aktiválásán keresztül lehet megérteni (a fogalomra lásd Langacker 1999: 174; Tolcsvai Nagy 2010: 79–81).

Az idézésben mint referenciapont-szerkezetben az idéző tevékenység, illetve az azt reprezentáló idéző rész funkcionálhat referenciapontként, amely az idézés során megnyit egy összetett fogalmi tartományt, kijelöl egy nézőpontot, ahonnan a konceptualizáció fogalmilag és nyelviileg megkonstruálja a megnevezendő eseményt, az idézetet. Az idéző rész mint kognitív ösvény a feldolgozási, befogadási folyamatban eljuttatja a konceptualizálót (a befogadót) a referenciaponttól a célig, utóbbit a figyelem középpontjába helyezve. Az idéző rész azért töltheti be a referenciapont funkcióját, mert a szöveg egészét tekintve könnyebben hozzáférhető, mint a célként elérni kívánt

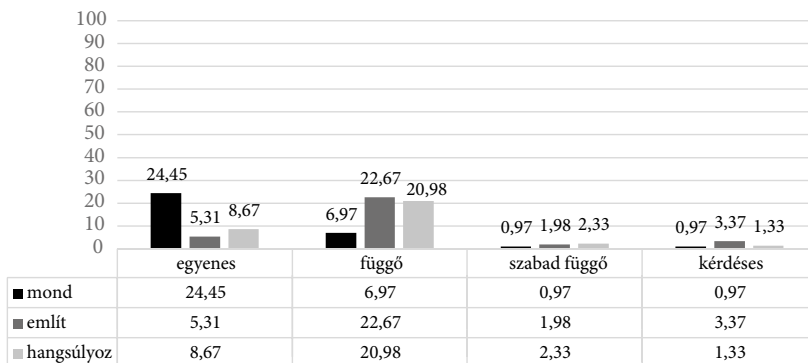
idézet. Az általa reprezentált jelentéstartalom miatt viszont már az idézet és az idézés ténye is előkészítettnek tekinthető.

Az összetett jelenetként megkonstruált idézés mindezek alapján kettős figyelemirányítással jellemezhető, amelyből az egyik az összetevők, a másik az idézés szintjén figyelhető meg. A teljes idézést tekintve ugyanis először az idéző rész áll a figyelem központjában, majd – a kiterjedő aktivációval, amely során az idéző rész által aktivizált és asszociált jelentése miatt az idézet idézetként való értelmezése könnyen hozzáférhetővé válik – az idézetként megkonstruált szövegrész. Az idéző rész mint referenciapont működése addig áll fenn, amíg a konceptualizáció, tehát az, hogy az adott szövegrészt a befogadó idézetként, a teljes szövegrészt pedig idézésként értelmezze, be nem teljesedik. Ez folyamat akkor is működésbe lép, ha az idéző rész az idézetbe ágyazódva vagy az idézet után jelenik meg. Ugyanakkor az idéző rész és az idézet egymáshoz viszonyított sorrendje mégsem csak egyszerű linearitást jelent, hanem az előtérben és a háttérben álló folyamatokhoz való kognitív ösvény megalkotásának, a megértés és az értelmezés elérhetővé tételének a módját.

A (4a–e) példákban az aktuális megnyilatkozó perspektívája és az idézni kívánt diskurzus perspektívája eltérő fokon lép működésbe. Az aktuális megnyilatkozó perspektívája nem csupán az idézetre terjedhet ki, hanem az idéző részben is eltérő fokon nyilvánulhat meg.

Az aktuális megnyilatkozó perspektívájának érvényesítése és érvényesülése az idézetet tekintve annak mértékében változhat, hogy az eredeti diskurzust a saját referenciális központjának milyen fokú érvényesítése által teszi idézetként hozzáférhetővé. A (4a) példában az idézet teljes terjedelmében a beágyazott megnyilatkozó referenciális központja érvényesül, egyenes idézést eredményezve. A beágyazott megnyilatkozó perspektívája – a szubjektívizáció (Sanders–Spooren 1997: 95) mértékétől függően – megalkotható szubjektívabban vagy kevésbé szubjektívan. Az egyenes idézetben, amikor a referenciális központ teljesen átkerül a beágyazott megnyilatkozóra, a perspektíva erősen szubjektív típusával találkozunk, mert ekkor a beágyazott megnyilatkozó diskurzusa teljesen előtérbe, az aktuális megnyilatkozóé pedig háttérbe kerül. A (4d–e)-t az aktuális megnyilatkozó referenciális központjának érvényesülése uralja, az ő referenciális kiindulópontjából értelmezhető az aktuális diskurzusba bevont szöveg idő-, tér- és személyjelölése, a függő idézés prototipikus példányait eredményezve. Az egyenes idézéshez képest a beágyazott beszélő perspektívájának objektívizáltabb visszaadásáról lehet beszélni, hiszen a mástól származó mondás az önálló tagmondati kifejtésben előtérbe kerül, de konstruálása során az aktuális

megnyilatkozó referenciális központja érvényesül. A két idézési lehetőség között jönnek létre azok az esetek, amikor az idézetben az aktuális és a beágyazott megnyilatkozó referenciális központja is érvényesül (4b–c), szabad függő idézés eredményezve. Ekképp a (4c)-ben *a cigányok nem zavarták a demonstrációt, a házuk udvarán üldögélőkre az aktuális megnyilatkozó referenciális központját érvényesíti*, míg az idézőjellel jelölt rész („*közápor zúdult*”) a beágyazott megnyilatkozó szavait adja vissza, annak referenciális központját hozva működésbe. A (4b) pedig – a referenciális központ működése alapján – szintén szabad függő idézésként értelmezhető. Az ilyen esetekben – amelyeket a szakirodalom többször kapcsolt egyenes idézésként említ (vö. Haader 1995, 2003; Dömötör 2002: 56) – a függő idézésre jellemző konstruálási mód kap hangsúlyt, ugyanakkor az idézőjel alkalmazásával jelöltté válik az, hogy referenciális központ teljes mértékben áthelyeződik ezen írásjellel jelölt megnyilatkozás teljes terjedelmében a beágyazott megnyilatkozóra.

2. ábra. Összetett jelenet: idéző konstrukciók (%)⁸

⁸ A 3. ábra „kérdéses” eseteivel kapcsolatban: a vizsgált mintában (is) megfigyelhető, hogy mikor a beágyazott megnyilatkozás egy Sg3 dologról szól, egyértelműen nem lehet eldönteni, hogy az aktuális megnyilatkozó vagy az eredeti diskurzus referenciális központja érvényesül a beágyazott megnyilatkozásban (például: *Hangsúlyozta: a kormánykabinet nem presztízs-, hanem városfejlesztési és gazdasági szempontokat mérlegelt a döntésnél #470464916; Bajnai Gordon miniszterelnök hangsúlyozta: Magyarország sajátos felelősséget visel a Duna-stratégia kidolgozásáért #415865989*). Ha ilyen esetekben a perspektivizációt külön írásjel (idézőjel) nem jelöli, illetve beágyazott diskurzust *hogy* kötőszó nem vezet be – ami a függő idézési módra utalna – bizonytalanná válik, hogy a beágyazott megnyilatkozás terjedelmében kinek a nézőpontja érvényesül. Ezen esetek kerültek a „kérdéses” kategóriába.

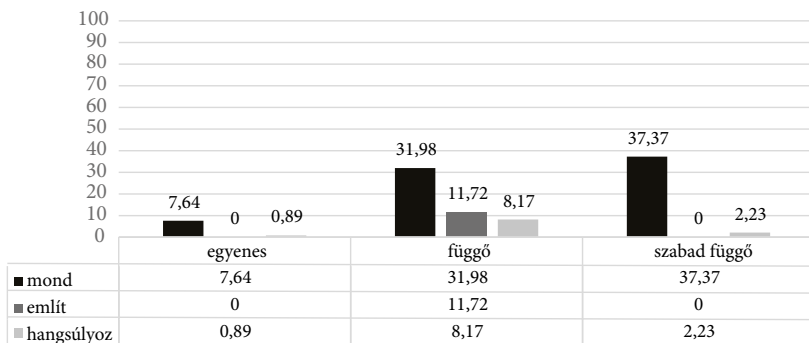
A 2. ábra a fentebb ismertetett, a referenciális központ működése alapján felvehető idézési lehetőségek eloszlását mutatja igékre is lebontva. Mint látható, az aktuális megnyilatkozó referenciális központját érvényesítő függő idézés a leggyakoribb (50,62%). A legalacsonyabb előfordulás pedig a szabad függő idézéshez köthető (5,28%). A kettő között helyezkedik el az egyenes idézés (38,43%). A három vizsgált, eltérő szemantikájú igére jellemzővé válnak a referenciális központ működése alapján megállapítható idéző lehetőségek: a mondás aktusát neutrálisan visszaadó *mond* esetében az egyenes idézés a meghatározó (24,45%), míg a két specifikusabb igénél, tehát azoknál, amelyek a mondás egy-egy összetevőjét kidolgozva jelenítik meg a beszéd-cselekvést, a függő idézés a jellemzőbb (*említ* 22,67%, *hangsúlyoz* 20,98%).

Egy diskurzus hozzáférhetővé tételekor az aktuális megnyilatkozó perspektívájának érvényesítése az idéző részben is megfigyelhető. A (4a–e) példákban is látható, hogy az idéző részben az eredeti diskurzus kontextuális körülményeinek megalkotását az idézni kívánt diskurzus irányítja, de az, hogy ebből mi kerül megjelenítésre, az idéző adaptív tevékenységét jellemzi. A vizsgált nyelvi mintában ez nem vált meghatározóvá. Az összetett jelenetként való konstruálás során ezen elemek 38,02%-ban jellemzik a szerkezeteket. Az eredeti diskurzus kontextuális körülményei közül az eredeti diskurzus helye (például *tanulmányában*, *visszaemlékezésében*, *sajtótájékoztaton*, *egyesületben*) és ideje (például *tegnap*, *kormányülés után*) vált kidolgozottá, illetve egyéb körülmények is megjelentek: a befogadó (*hallgatóságnak*, *magyaroknak*), a beszélő pozíciója (*vezérszónokként*), a mondás körülménye (*mosolyogva*). Ezen nyelvi elemek összhangba hozhatók az igék szemantikájával, például a *mond* ige esetében: [*vki mond vmit*] *vmikor*, *vhogyan*, *vkinek*, *vmiként*.

Dominánsan érvényesül az aktuális megnyilatkozó perspektívája az idéző rész mutató névmási elemének alkalmazásakor (a fenti példákban az *azt*), amellyel az idézetre történő rámutatás valósulhat meg, ezzel együtt e nyelvi eszköz a figyelemirányítás eszközévé válhat (Csontos 2022). Valamint a konstruálónak a beágyazni kívánt diskurzushoz fűződő, illetve arra irányuló reflexiói is egyértelműen az aktuális megnyilatkozó perspektíváját juttatják érvényre. Ezen reflexiók – mint az a (4e)-ben látható – a konstruálónak egyfelől a diskurzus propozicionális tartalmához fűzött értékelését jeleníthetik meg, tipikus kifejezőeszközei például a *teljesen jogosan*, *joggal*, *értelemszerűen*, illetve a *viszont*, *hiszen*, *ugyanakkor*, *csak*, *csupán*; másfelől

a mondás folyamatára reflektálnak a *majd, továbbá, [azt] is* alkalmazásával.⁹ Ezek a vizsgált nyelvi mintában nagyban meghatározták a mutató névmási elemek jelenlétét és funkcionálását is. Ezért a két tényezőnek a vizsgált nyelvi anyagban való előfordulását egyszerre tárgyalom.

3. ábra. Mutató névmási elemet tartalmazó idézések eloszlása (%)

Az összetett konstrukció jellemzéséhez a 3. ábra viszonyzamai közül elsőként érdemes a mutató névmási elem és a referenciális központ működése alapján megállapítható idézési módok összefüggéseit vizsgálni. A mutató névmási elem leginkább a függő idézésre vált jellemzővé (51,87%), majd a szabad függőre (39,6%), végül az egyesre (8,53%). A függő idézésben a nyelvi elem gyakoribb előfordulását az indokolja, hogy ebben az esetben a mutató névmás az utalószó szerepét is betölti. Ezzel indokolható az is, hogy a szabad függő idézésben is magasabb előfordulást mutat ez a nyelvi eszköz: alkalmazása azon esetekben vált dominánssá, mikor ez az idéző lehetőség a függő idézésre jellemző szerkezetet alkalmaz. Ugyanakkor a nyelvi minta elemzése alapján – mint arról alább részletesebben szó esik – azt is látni lehet, hogy még ezekben az esetekben sem mindig arról van szó, hogy a mutató névmási elem csupán az utalószó szerepét tölti be.

A 3. ábrán az is látható, a három ige viszonyában kiemelkedő tendencia ismét a *mond*-nál figyelhető meg: ezen ige alakjai mellett minden idézési lehetőségben dominánssá mondható a mutató névmási elem alkalmazása.

⁹ E nyelvi eszközök a mondás egészét jellemző újrakonstruálási folyamat miatt diskurzusjelölőkként is értelmezhetők. Ezzel a kérdéskörrel egy további tanulmányban kívánok foglalkozni.

Egyenes idézésben 7,64%-ban jellemzi a konstrukciót, míg a *hangsúlyoz*-nál csupán 0,89%-ban, az *említ*-nél pedig nem jelenik meg ez a nyelvi elem. Függő idézésben szintén a *mond* mellett gyakoribb e nyelvi elem alkalmazása (31,98%), majd ezután következik az *említ* (11,72%), végül a *hangsúlyoz* (8,17%). Szabad függő idézésben a mutató névmás szintén elsősorban a *mond* mellett jelenik meg (37,37%). Ezenkívül a *hangsúlyoz*-zal konstruáltak 2,23%-ban tartalmazzák ezt a nyelvi elemet. Az *említ* esetében pedig ebben az idézési módban sem figyelhető meg a mutató névmási elem alkalmazása. Mindezek alapján itt is az mondható el, hogy a specifikusabb igejelentés mutat összefüggést a mutató névmási elem elmaradásával. Ez összekapcsolható azzal, hogy az ige már önmagában figyelemirányítói szerepűvé válik azáltal, hogy a MONDÁS-ból egy összetevőt előtérbe állítva valósítja meg a mondás beszédcselekvését.

A lehetséges mutató névmások közül csupán egy palatális (*ezt*) jelenléte figyelhető meg a vizsgált mintában, az is csak a *mond* (*mondja* alak) mellett 1%-ban. Szintén csak a *mond*-ra válik jellemzővé az *úgy* mutató névmási elem alkalmazása (például: *Úgy mondta, hogy lehetett az élelmiszerbolt, sőt akár lehetett üzlet is #133884641*).

Az összetett jelenetben a mutató névmási elemek alkalmazása kapcsolatba hozható azzal is, hogy az idéző rész tartalmaz-e az idézet tartalmára vagy a mondás folyamatára irányuló reflexiókat. A három igét egymáshoz viszonyítva, a *mond* esetében az mondható el, hogy mellette minden idézési módban megfigyelhető a mutató névmási elem alkalmazása (lásd 3. ábra). Ugyanakkor ezen igével kapcsolatban kiemelkedővé azon, a függő idézésbe sorolható esetek válnak, amikor az idézést nem csupán a 'vmit'-re való utalást elvégző mutató névmás jelenléte jellemzi, hanem a mondás tartalmára vagy folyamatára irányuló reflexiót megvalósító nyelvi elem is. A vizsgálati minta alapján a mutató névmási elem funkciójának szempontjából különbség mutatható ki a *vki azt mondja, [hogy]*, illetve a *teljes joggal azt mondja, [hogy]*, *hiszen azt mondja, [hogy]*, valamint az *azt is mondja, [hogy]* között. Utóbbi esetekben ugyanis felvethető, hogy a figyelem nagyobb fokon irányul az idézetre, mivel az idéző a reflexiója által megjelenített értelmezői pozíciójából a mondás egy összetevőjére kívánja irányítani a figyelmet. Ezekben az esetekben felvethető, hogy a mutató névmási elem ebben az idézési módban is a 'rámutatás'-t valósítja meg (lásd bővebben Csonotos 2022).

Árnyaltabbá válik a mutató névmási elemek alkalmazásának kérdése, és e nyelvi elemek funkcionalitásának jobb megértése felé visz, ha megvizsgáljuk,

hogy az *említ* és a *hangsúlyoz* igék mellett megjelenő mutató névmási elemek milyen arányban jelennek meg akkor, amikor az idéző rész reflexiót is tartalmaz. Az *említ* mellett megjelenő mutató névmások alkalmazása minden esetben megvalósul, amikor a mutató névmási elem mellett egy, az idéző reflexióját megjelenítő nyelvi elem áll. Hasonló a helyzet a *hangsúlyoz* igénél. Ezen ige mellett is akkor jelenik meg a mutató névmási elem, amikor az idézés a beágyazódó diskurzus tartalmára vagy a mondás aktusára vonatkozó reflexiót is tartalmaz. Az *említ* és a *hangsúlyoz* esetében tehát a mutató névmási elem azon idézéseket jellemzi, amikor az idéző a saját perspektíváját érvényre juttató reflexió által az eredeti diskurzus egy-egy összetevőjét a figyelem előterébe állítva tesz hozzáférhetővé. Mint arról fentebb már volt szó, egy diskurzus idézetként történő konstruálása már önmagában is a figyelem irányításával jár. Amikor viszont ezen folyamatban az aktuális megnyilatkozó nem csupán az eredeti diskurzust idézetként, hanem reflexiója által annak egy összetevőjét is a figyelem előterébe kívánja helyezni, akkor nagyobb mértékben jelenik meg a mutató névmási elem. Ekkor nem az a releváns, hogy mely összetevő kerül a figyelem előterébe, hanem elsősorban az idéző interpretáló és újrakonstruálási tevékenysége, amely ezekben az esetekben nem csupán a mondás hozzáférhetővé tételére, hanem annak értelmezett közlésére terjed ki.

4.2. Elemi jelenet

Mint arról a 4. fejezet bevezetésében már szóltam, egy mondás, illetve egy diskurzus elemi jelenet részeként is hozzáférhetővé válhat (5a–c). Ez a nyelvi minta 50,69%-ban megfigyelhető, és elsősorban a jelentésükben specifikusabb igékre válik jellemzővé, de azok közül is leginkább az *említ*-re (lásd 4. ábra).

- (5a) Borges „megfoghatalan hasonlatokat” *említ* #243153879
- (5b) A vizsgált napilapok közül a kedvezménytörvény területen kívüli hatályát, valamint a „revizionista álmot” a Cotidianul *hangsúlyozza* #232002049
- (5c) A püspök a nemcsak területileg, hanem lelkileg, anyanyelvileg, illetve kulturálisan szétszakadozott magyarság integrációjának fontosságát *hangsúlyozta* #179931163

A (4a–e) példákhoz képest a (5a–c) példákban az idézni kívánt diskurzus nem külön jelenetként jelenik meg, hanem egy elemi jelenet részeként.

Ez alapvetően az aktuális megnyilatkozó perspektívájának nagyobb fokú érvényesülését mutatja. Ez nem jelenti azt, hogy nem egy diskurzus idézés-ként történő hozzáférhetővé tétele zajlana, mivel ezekben az esetekben is a perspektivizációt a nem jelen idejű, egyes szám első személyben alkalmazott, úgynevezett világot létrehozó, továbbá egy nyelvi már megkonstruált MONDÁS-t elérhetővé tevő predikátum (*word-creating predicates*) megjeleníti; egy, az aktuális beszélőtől eltérő perspektívát hoz működésbe, tehát azt, hogy a mondás egy másik személyhez tartozik (vö. Sanders–Spooren 1997: 89; Németh T. 2013: 117), csupán egy diskurzus hozzáférhetővé tételének újrakonstruálási folyamatában az aktuális megnyilatkozó perspektívájának dominánsabb érvényesülése miatt az idézést megjelenítő konstrukciótípus változik. De mint a (5a–b)-ben látható, a perspektivizáció ténye a lehorgonyzott igealak mellett írásképi megoldással¹⁰ is felismerhetővé válhat.

E konstrukcióval kapcsolatban felvethető a kérdés, hogy az idézetként funkcionáló komponens egy kompozitumszerkezet (Tolcsvai Nagy 2017: 246–250) tagjaként vagy – az összetett jelenetnél is megfigyelhető – referenciapont-szerkezetként (lásd 4.1.) válik elérhetővé. Én emellett érvelnék, hogy az idéző perspektívájának dominánsabb érvényesülése miatt, illetve eredményeképpen létrejövő elemi jelenet referenciapont-szerkezetként teszi hozzáférhetővé az idézni kívánt diskurzust. Az elemi jelenet lehorgonyzott igealakja ugyanis mozgásba hozza a perspektivizáció tényét is. Ebben az esetben tehát nem csupán arról van szó, hogy a lehorgonyzott igealak részletező jelentéssel rendelkezik, ami kidolgozza a bővítmény szemantikai összetevőjét, hanem mindeközben a perspektivizáció jelöltté tétele miatt az is működésbe lép, hogy a 'vmit' nem csupán egy aszimmetrikus viszony egyik tagjaként működik, amely egybevágna egy esemény konstruálásával (például: *Rokonszenves a szabása, az enyhe trapézvonal is. Mindent hangsúlyoz #35654275*), hanem célként funkcionál, amely az idézés tényét, tehát az újrakonstruálást valósítja meg (például: *Az Európai Adatvédelmi Biztos négy alapvető, ebben a véleményben mindvégig szerepet játszó különbséget hangsúlyoz #331796004*).

Az összetett jeleneteknél megfigyelhető kettős figyelemirányítás ebben a konstrukciótípusban ugyanakkor nem valósul meg, a figyelem irányítása és irányulása az aktuális megnyilatkozó perspektívájának érvényesítési fokától függ. Azokban az esetekben – mint például a (5a)-ban –, amikor az

¹⁰ A jelen tanulmány a nyelvi minta írott volta miatt nem terjedhet ki arra, hogy a beszélt nyelvben az ilyen eseteket mi jellemzi. Ez egy későbbi tanulmány témáját fogja képezni.

idézés tényét, illetve az elemi jelenet részévé váló idézetet írásjel is jelöli, a figyelemirányítás nagyobb fokáról lehet beszélni, mint azokban az esetekben, amikor ez elmarad (5c).

A fentiekből kiindulva a következő kérdés az, hogy az idézésben működő referenciális központ alapján milyen idézések vehetők fel ebben a konstrukcióban. Az (5a–b) példákban a perspektivizáció ténye, tehát az, hogy az elemi jelenet egy része egy másik megnyilatkozó szavait adja vissza, a lehorgonyzott igealakon kívül az idézőjel alkalmazásával is felismerhetővé válik. Az idézőjel alkalmazása ezzel együtt azt is jelöli, hogy a diskurzusrészlet nem az aktuális, hanem az idézett megnyilatkozó referenciális központjából értelmezhető. A referenciális központ működése alapján felvehető idézési lehetőségeket alapul véve (lásd 4.1.) ezeket az eseteket a szabad függő idézésbe lehet sorolni. Itt tehát arról van szó, hogy az aktuális megnyilatkozó perspektívája olyan fokon érvényesül, hogy nem a teljes diskurzus idézése történik meg, hanem annak értelmezett, az aktuális diskurzushoz igazított összegzése. De az, hogy az elemi jelenetbe ágyazódó diskurzusrészlet egy másik megnyilatkozóhoz tartozik, az idézőjel által felismerhetővé válik. Ezt leginkább az (5b) példában lehet megfigyelni, ahol az aktuális megnyilatkozó saját értelmezői pozícióját előtérbe állítva a saját referenciális központját érvényesítve teszi elérhetővé a beágyazni kívánt diskurzust akkor, amikor annak propozicionális összegzését adja (*A vizsgált napilapok közül a kedvezménytörvény területen kívüli hatályát [...] [a Cotidianul hangsúlyozza]*). De emellett az idézni kívánt diskurzus egy összetevőjének terjedelméig a beágyazott megnyilatkozó referenciális központját is érvényesíti („*revizionista álmot*”). Az (5c) példában, és az ahhoz hasonló esetekben viszont írásjel már nem teszi felismerhetővé a perspektivizáció tényét. Az ilyen szerkesztettségi módokban a perspektivizációt csak a beszédcselekvést megvalósító lehorgonyzott igealak hozza működésbe. A beágyazódó diskurzus bővítményi szerepbe való kerülését az aktuális megnyilatkozó perspektívájának dominánsabb működésbe lépése okozza, amely az eredeti diskurzusnak vagy annak egy részletének propozicionális összegzését jeleníti meg. Ebből a szempontból ezek az esetek függő idézésként értelmezhetők. Összevetve az (5c) példát a szintén a függő idézés megvalósító (4d–e) példákkal az mondható el, hogy itt az idézet azért kerül külön tagmondati kifejtés helyett bővítményi szerepbe, mert az aktuális megnyilatkozó saját perspektíváját fokozottabban érvényesíti akkor, amikor az eredeti diskurzus propozicionális összegzését végzi el. Ezen konstruálási folyamatot tekintve ugyanakkor ezen és az ehhez hasonló példákkal felvehető, hogy ezek a narratív idézés (lásd Genette 1972: 190–191; lásd még Short

1994: 183–190; Garric–Callas 2007: 148–149) lehetőségét valósítják meg a magyar nyelvben, mivel az aktuális beszélő teljes mértékben körülfogja az idézni kívánt diskurzust, annak visszaadását összegezve, a saját nézőpontjából végzi el (a narratív idézés lehetőségére lásd bővebben Csontos 2023).

Az újrakonstruálás megvalósításának kérdéséhez szükséges az elemi jelenettel kapcsolatban még egy esetről szólni, amely a vizsgált mintában a *mond*-nál vált meghatározóvá. Amíg az (5a–c)-ben az igealak önmagában felelős a folyamat típus (mondás) előhívásáért, addig ezen igével alkotott konstrukciókban komplexebb szerkezet is betöltheti ezt a szerepet (például *beszédet/igent/nemet/hülyeséget mond[ott]*). Ez alapján a mondás elérhetővé tétele során különbséget lehet tenni aszerint, mit tartalmaz a magmondat, tehát az a minimális egység, amely a mondatban ábrázolt lehorgonyzott folyamat kifejezéséért felelős (Imrényi 2017: 703–706). Ezáltal az mondható el, hogy a mondás elérhetővé tétele során a lehorgonyzott folyamat sematikus kifejezője nem feltétlenül csak az ige, hanem egy, az igét tartalmazó összetett hálózatrész. Ezekben az esetekben ugyanakkor felvethető, hogy megvalósul-e, pontosabban működésbe jön-e az (5a–c)-ben megfigyelhető perspektivizáció.

- (5d) apám elszavalta Sárosy rokon Ingeborgját, és rettenetes szavakat mondott a Habsburgokról. #42186000
- (5e) Belák Endre hazafias beszédet mondott #41455684
- (5f) Han Joon Ki utoljára 1950-ben vitt erre vonatot, nem sokkal a koreai háború kitörése után. Léggömbök ezreit engedték fel, volt tűzijáték, beszédet mondott Kim De Dzsungelnök, az egyedüli szépséghiba, hogy nem voltak jelen Phenjan képviselői #193052463

Az (5d–f) példák leginkább az (5c) példához hasonlóak. Itt is ugyanis arról van szó, hogy az aktuális megnyilatkozó saját perspektíváját dominánsan érvényesítve, az eredeti diskurzus propozicionális összegzését adja. A perspektivizáció tényét a lehorgonyzott igealak jeleníti meg. Ezek alapján ezeket a példákat a függő idézésbe lehet sorolni. E példakkal kapcsolatban az is felvethető, hogy ezek a narratív idézés lehetőségét¹¹ valósítják meg. Ezen értelmezési lehetőséggel kapcsolatban – akár csak a kapcsolt egyenes idézés

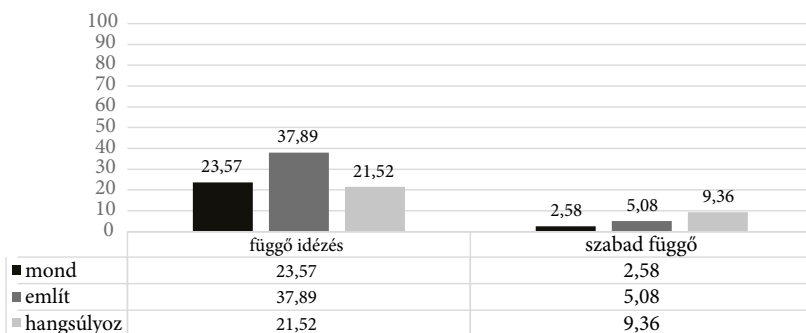
¹¹ A magyar szakirodalomban mindeztidáig nem jelent meg ez az idézési lehetőség. A narratív idézésre vö. Genette: *Discours du récit*, 1972, 190–191; lásd még Short, Michael: *Understanding texts: point of view*, 1994, 183–190; Garric–Callas: *Introduction à la pragmatique*, 2007, 148–149.

esetében – az válik fő kérdéssé, hogy ezeket az eseteket kell-e, illetve érdemes-e külön kategóriaként értelmezni, vagy – elismerve, hogy jelen konstrukció azon konstruálási lehetőség eredményének tekinthető, amelynek során az aktuális megnyilatkozó saját perspektíváját olyannyira kívánja érvényesíteni, hogy a megidézni kívánt diskurzus összegzését jeleníti meg – a függő idézésbe sorolhatók. Jelen munkában ezeket az eseteket függő idézőként értelmezem azzal a kitételrel, hogy ezek és az ezekhez hasonló példák is – az (5a–c)-hez hasonlóan – a narratív idézés lehetőségét valósítják meg.¹²

A (5d–e), (5c) és (5d–f) példákat egymáshoz viszonyítva ugyanakkor már itt érdemes arra reflektálni, hogy a függő idézés, de emellett a másik kettő is, nem alkot homogén kategóriát. Az idézés során az eltérő mértékben működésbe lépő perspektivizáció és az aktuális megnyilatkozó perspektívájának érvényesülése, illetve e kettő összjátéka nemcsak az eltérő konstrukciókat, illetve azzal együtt az idézési módokat eredményezik, hanem az idézési módokon belül is fokozatokat valósítanak meg a két alapvető konstrukción belül. Például az (5d)-ben az eredeti diskurzus bizonyos összetevői is megjelennek (*Habsburgokról, szövetségi üzletrészről szóló törvényben*), amelyek az eredeti diskurzus kontextuális körülményeit teszik az elemi jelenet részévé. Ezekhez képest az aktuális megnyilatkozó perspektívája fokozottabban lép működésbe az (5e)-ben, ahol a *beszédet mondott* mellett nyelvi elem nem utal az idézési kívánt diskurzus kontextuális tényezőire. E típusú szerkesztettségi móddal kapcsolatban az mondható el, hogy itt a perspektivizáció tényét valóban csak a lehorgonyzott igealak jeleníti meg, az eredeti diskurzus összegző megjelenítése – a narratív idézés prototipikus eseteit megvalósítva – az aktuális megnyilatkozó perspektívájából valósul meg, az idézett diskurzus erősen objektív megjelenítését eredményezve. A kognitív kategorizáció elvét működtetve (Tolcsvai Nagy 2017: 216–223) ugyanakkor az is felvethető, hogy a (4g)-hez hasonló esetek az aktuális megnyilatkozó perspektívájának erősen domináns érvényesítése és érvényesülése miatt az idézés periférikus eseteit jelenítik meg, ezen esetek tehát finom átmenetet valósíthatnak meg az újrakonstruálással jellemezhető idézés és a konstruálás folyamatának eredményeként létrejövő megnyilatkozások között.

A fentebb megállapított, a referenciális központ működése alapján kialakítható idézési lehetőségek az elemi jelenetben konstruált idézésekben az alábbi megoszlást mutatták a nyelvi mintában:

¹² Genette *narratív idézés* jelenségébe sorolható esetek az (5d–f)-ben dominánsabban érvényesül, mint az (5a–c)-ben.

4. ábra. Elemi jelenet: idéző konstrukciók (%)

Mint a 4. ábrából látható, egy diskurzus elemi jelenetként történő hozzáférhetővé tétele során a függő idézés érvényesül gyakrabban (82,98%). Ez összekapcsolható az aktuális megnyilatkozó azon szándékával, amely magát az elemi jelenetben való megjelenítést motiválja: az eredeti, idézni kívánt diskurzus propozicionális összegzésének megvalósítása, illetve annak a saját nézőpontból való értelmezett visszaadása. Ebből kiindulva a szabad függő idézés megjelenésének alacsonyabb előfordulása (17,02%) azzal magyarázható, hogy az idézett diskurzus egy bővítményi részben jelenítődik meg, ekképp írásképi megoldás (legfőképp idézőjel) teheti csak felismerhetővé azt, hogy az elemi jelenet egy része – mint az az (5a–b)-ben látható – a beágyazott megnyilatkozó referenciális központjából értelmezhető.

Az eredeti diskurzus kontextuális körülményeinek megjelenítése nem vált meghatározóvá ebben a konstrukcióban sem. Ugyanakkor itt érdemes még egyszer hangsúlyozni, hogy – mint az például az (5d)-ben látható – az elemi jelenetekben az eredeti diskurzus kontextuális körülményeinek explicitté tétele a bővítményi szerepben álló beágyazódó diskurzusnak, illetve annak propozicionális összegzésének idézetként való értelmezését támogatják.

Érdeemes és szükséges még az összetett jeleneteknél meghatározó tényezővé váló reflexiókról is szót ejteni. Ezen konstrukcióban az, hogy mi tekinthető az idézet tartalmára irányuló reflexiónak, annak következményeként kérdésessé válhat, hogy ezen konstrukció létrejövetelét az aktuális megnyilatkozó perspektívája irányítja. Ebből a szempontból például az (5d)-ben megjelenő *rettenetes (szavakat)* esetében elmosódottá válik, hogy az az eredeti diskurzus összegzéséből fakad, vagy az aktuális megnyilatkozó az reflexív attitűdjét jeleníti meg az idézettel kapcsolatban.

4.3. A diskurzusköziség kérdése

A fenti elemzésekből láthatóvá vált, hogy egy mondás idézőként való újra-konstruálása során a perspektivizáció eltérő fokon, de jelöltté válik. Ebből a szempontból a genette-i kategóriák alapján a fentebb ismertetett konstrukciókat az intertextualitással lehet jellemezni (lásd 2.3.). Ugyanakkor a konstrukciókkal kapcsolatban az is kirajzolódik, hogy a perspektivizáció nem minden esetben ugyanolyan mértékben valósul meg, illetve válik jelöltté az idézés során. Ezért az is felvethető, hogy az idézés lehetőségei nem ugyanolyan mértékben valósítják meg az intertextualitást, az idézések bizonyos esetekben a meta-, valamint a hypertextualitás felé torlódnak.

A mondás összetett jelenetként való hozzáférhetővé tételét alapvetően a perspektivizáció magasabb fokával lehet jellemezni, mint az elemi jeleneteket. Itt nemcsak a lehorgonyzott ige, hanem az idéző rész összetevői, valamint a külön jelenetben megjelenített idézet is képes a perspektivizációt megjeleníteni. A 4.1.-ben ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az aktuális megnyilatkozó perspektívájának, a szubjektív és objektív(abb) konstruálási módnak köszönhetően ezen idézések sem ugyanolyan mértékű perspektivizációval jellemezhetők. A perspektivizáció legexplicitebb megvalósulásának azon szerkesztettséggű egyenes idézések tekinthetők, amelyben mind az idéző rész, mind az idézet nyelviileg kifejtetté válik, az írott nyelvi tevékenység lehetőségeit kihasználva, az idézetet írásképi megoldás (dőlt betű vagy idézőjel) jelöli (lásd például 4a). Ezekhez képest az elemi jelenetekben a perspektivizáció jelöltségének mértéke alacsonyabb fokon érvényesül, legalacsonyabb fokának az tekinthető, mikor a perspektivizáció tényét csak az ige teszi felismerhetővé (5f).

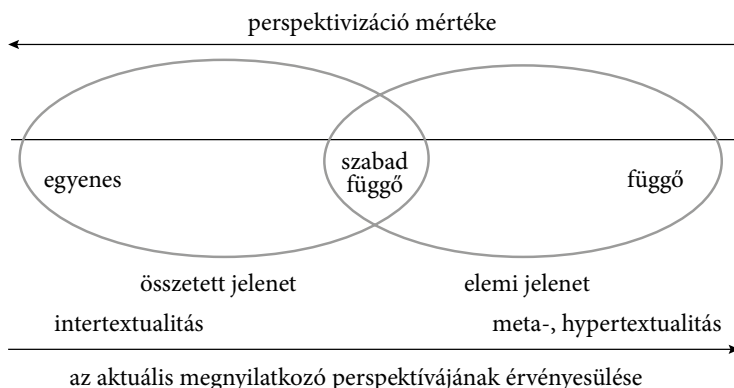
Mindezek alapján – Genette kategóriáiból kiindulva – az mondható el, hogy az intertextualitás legnyilvánvalóbb és legexplicitebb esetének az egyenes idézés tekinthető, mégpedig a fentebb összegzett szerkesztettségi módot alkalmazó. Az elemi jelenetek viszont már az intertextualitás periférikusabb eseteinek tekinthetők, ezek a meta-, illetve a hypertextualitás kategóriáit is megvalósítva tesznek hozzáférhetővé egy diskurzust. Hiszen ezekben az esetekben a diskurzus idézése külön jelenet által nem válik jelöltté, valamint az aktuális megnyilatkozó perspektívájának dominánsabb érvényesülése az idézni kívánt diskurzus propozicionális összegzését adja, az eredeti diskurzus mint összegzés, egy derivált szöveg jelenik meg, az azt létrehozó folyamat pedig mint kommentár működik. Viszont ebben az esetben is az intertextualitás és a meta-, illetve hypertextualitás működésének eltérő fokozatairól

lehet beszélni: azok a szabad függő idézéseként értelmezett esetek, amikor a perspektivizációt a lehorgonyzott igealakon kívül más lehetőség is felismerhetővé teszi – például az (5a–b)-ben az idézőjel –, a két szöveg közötti kapcsolat minősége még dominánsabban az intertextualitással jellemezhető, mint azokban az esetekben, amikor a perspektivizáció tényét ez nem jelöli. Ezekben az esetekben a diskurzusköziség jellege a meta-, illetve a hypertextualitás felé torlódik.

5. Összegzés. Az idézés mint nyílt kategória

A vizsgálat eredményei alapján az látható, hogy egy megnyilatkozásnak az idézés mint újrakonstruálás nyelvi műveletével történő hozzáférhetővé tételét két alapvető folyamat határozza meg: a perspektivizáció és az aktuális megnyilatkozó perspektívájának érvényesítése. E kettő eltérő fokú működésbe lépése, illetve jelöltségüknek eltérő mértéke eredményezi a kifejtettség alapján felvehető idéző konstrukciókat (összetett jelenet – elemi jelenet), valamint azokhoz kapcsolódóan, illetve azokon belül a referenciális központ működése alapján felvehető idézési lehetőségeket (egyenes, függő, szabad függő, illetve az elemi jeleneteknél a függő idézéseként is értelmezhető narratív idézés). E folyamatok az eredeti diskurzus és az aktuális diskurzus között létesülő kapcsolat minőségét is befolyásolják.

Az eredmények alapján az idézés konstruálási lehetőségeit az alábbi modellben lehet összegezni.

5. ábra. Az idézés mint nyílt kategória

Az 5. ábra az idézés konstruálási lehetőségeit a vizsgálat központi összetevőit megjelenítve összegzi. Egy megnyilatkozásnak az idézés mint újrakonstruálásként történő hozzáférhetővé tétele során az aktuális megnyilatkozó többféle módon és minőségben tehet hozzáférhetővé egy diskurzust vagy annak egy részletét. Ebben a folyamatban meghatározó, hogy az idéző az eredeti diskurzust és annak nézőpontrendszerét milyen fokon kívánja érvényesíteni, tehát milyen fokon kívánja a perspektivizációt jelöltté tenni, miközben a saját perspektíváját is eltérő mértékben és minőségben is érvényre juttatja. E két, az idéző adaptív tevékenységét megvalósító összetevő működésbe lépése során jönnek létre az idézést jellemző konstrukciók, valamint ez a diskurzusköziség minőségét is nagyban meghatározza.

Idézés során minimálisan két diskurzus lép működésbe. Az aktuális megnyilatkozó a bevonni kívánt diskurzust többféleképpen teheti elérhetővé. Az újrakonstruálás egyaránt kiterjed az idézetre és az azt elérhetővé tévő idéző részre.

Az idéző perspektívájának érvényesítése kiterjed arra, hogy az idézetnek vagy annak egy részletének önállóságát megőrizve összetett jelenetként vagy annak propozicionális összegzésére koncentrálna, elemi jelentésként jelenítse meg. Mindkét esetben lehetősége van arra, hogy az eredeti diskurzus nézőpontját érvényesítse. De amíg az előző esetben az idézni kívánt diskurzus vagy annak egy részlete a maga teljességében, addig az utóbbi esetben az eredeti diskurzus összegzése jelenik meg.

Az idézésre szánt diskurzus konstruálása során az eredeti diskurzus referenciális központjának érvényesítése és érvényesülése is meghatározó. Az idéző ennek mértékével annak függvényében élhet, hogy mennyire kívánja az eredeti diskurzus önállóságát megőrizni, annak szubjektív vagy objektív(abb) színrevitelét eredményezve. E nézőpontfajta érvényre jutása hozza létre az idézési lehetőségeket. Mint az az 5. ábrán látható, az eredeti diskurzus referenciális központjának teljes áthelyeződésével létrejövő egyenes idézés, illetve át nem helyeződésével létrejövő függő idézés az idézés konstruálási lehetőségének két végpontját jelölik ki. A kettő között jön létre a referenciális központ szabad mozgásával jellemezhető szabad függő idézés.

A referenciális központ működése alapján felvehető idézési lehetőségeket összekapcsolva a kifejtettség alapján elkülöníthető konstrukciókkal az mondható el, hogy az idéző konstrukciók nem tekinthetők homogén kategóriának. A referenciális központ áthelyeződésének mértékét nagyban meghatározza az is, hogy az aktuális megnyilatkozó az eredeti diskurzust külön jelenetként vagy elemi jelenet részeként kívánja elérhetővé tenni. Ekképp

létrejönnek azon szerkezeti eljárásokat érvényesítő idézési lehetőségek, amelyek az idéző konstrukciókon belül is az aktuális megnyilatkozó és az eredeti diskurzus beágyazódása között fokozatokat jelenítenek meg.

Az aktuális megnyilatkozó adaptív tevékenysége nem csupán az idézetre terjed ki, hanem annak hozzáférhetővé tételének folyamatában is működésbe lép. Ekképp az is meghatározóvá, és az idéző konstrukciók mintázatait is kirajzoló tényezővé válik, hogy az idéző az idézetet a perspektivizáció milyen mértékű jelölésével kívánja elérhetővé tenni. A vizsgált minta alapján ugyanis az is elmondható, hogy különbséget lehet tenni azokban az esetekben, mikor az eredeti diskurzus kontextuális körülményei eltérő fokon, de megjelennek, azon esetekhez képest, amikor ezen tényezők ismertetése hiányzik. A perspektivizációt ugyanakkor még ezekben az esetekben is a lehorgonyzott igealak explicitté teszi.

E tényezők alapján az idézés nyílt kategóriaként értelmezhető, amelyben a perspektivizáció műveletét a nem egyes számú, jelen idejű igealak elvégzi. Mellette viszont eltérő mértékben jelenhetnek meg azok a nyelvi elemek, amelyek a perspektivizációt és az aktuális megnyilatkozó perspektíváját jelentik meg. E tényezők miatt az idéző konstrukciókon belül is többfajta konstruálási mód megfigyelhető.

Mindezen tényezők a minimálisan két diskurzus működésbe lépésének minőségét is nagyban befolyásolják. A genette-i kategóriákat felhasználva, idézés során a perspektivizáció mértékétől függően, az intertextualitás prototipikus és periférikus eseteiről lehet beszélni. A periférikus esetek finom átmenetet képeznek a meta-, illetve a hypertextualitás kategóriába.

Végezetül arról szólok, hogy a három ige részvételével alkotott idézések között milyen jelentősebb különbség figyelhető meg. A vizsgálatból látni lehet, hogy az igei konstrukciók központi szerepet töltenek be egy mondás, egy megnyilatkozás újrakonstruálásának, az idézés működésbe lépésének a folyamatában. A perspektivizáció megjelenítését ugyanis a lehorgonyzott igealak önmagában elvégzi. Az idézést jellemző perspektivizáció egyfelől a nem jelen idejű, egyes számú igealakok által válik biztosítottá, de ezzel együtt az idézés megteremtésének alapvető feltétele másfelől az is, hogy ezen igék szemantikailag egy már nyelvileg megkonstruált megnyilatkozás hozzáférhetővé tételét végzik el azáltal, hogy a MONDÁS fogalmi tartományát összegzően vagy annak egy részletét kidolgozva jelenítik meg. A vizsgálat alapján az mondható el, hogy alapvető különbség a szemantikailag neutrális ige (*mond*) és a két specifikáltabb ige között van. Amíg a *mond* jellemzőbben az idézés összetett jelenetként történő konstruálásában, addig

a specifikusabb igék az elemiben vesznek részt. A neutrális-specifikus igék közötti különbség az idézési módban, illetve az összetett jelenetet jellemző mutató névmási elem alkalmazásában is kimutatható. A neutrális igére jóval magasabb számban vált jellemzővé az egyenes, a specifikusabb igékre a függő idézés. Továbbá a *mond*-dal konstruált idézések jellemzőbb összetevője a figyelem irányítását elvégző mutató névmási elem. Ezen tényezők összefüggésbe hozhatók az igék szemantikájával: a neutrális ige alkalmazása lehetőséget nyit arra, hogy a figyelem az idézetre irányuljon. A specifikusabb igék viszont azáltal, hogy a mondást annak egy összetevőjének előtérbe állításával valószínűsítik meg, az idézés beszédcselekvését már a figyelemirányítás lehetőségének kihasználásával végzik el. Ebből következhet, hogy ezen igék mellett az idézet az aktuális megnyilatkozó referenciális központját dominánsabban érvényesítő idéző konstrukciók jelennek meg, valamint a mutató névmási elem alkalmazása legfőképp akkor történik meg, mikor az idéző rész az idézetre irányuló, az aktuális megnyilatkozó megértő és értelmezői folyamatát reprezentáló reflexiót tartalmaz.

Forrás

MNSZ2. = Magyar Nemzeti Szövegtár 2. (v2.0.5.) <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>

Irodalom

- Anderegg, Johannes 1998. Fikcionalitás és esztétikum. (Ford. V. Horváth Károly.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*. Budapest: Kijarat Kiadó. 43–60.
- Assmann, Jan 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Bahtyin, Mihail 1976. A szó a költészetben és a prózában. In: Bahtyin, Mihail (szerk.): *A szó esztétikája*. Budapest: Gondolat Kiadó. 173–215.
- Barthes, Roland 1975. *Image, Music, Text*. New York: Hill and Wang.
- Bieber Douglas 2010. Corpus-based and corpus-driven analysis of language variation and use. In: Bernd Heine – Heiko Narrog (eds.): *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press. 159–192. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199544004.013.0008>

- Compagnon, Antoine 1979. *La seconde main ou le travail de la citation*. Paris: Seuil.
- Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése. (Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben). *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 59–119.
- Csontos Nóra 2012. Az idézés kognitív szemantikai megközelítése. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) *Konstrukció és jelentés*. Budapest: ELTE: DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely. 195–210.
- Csontos Nóra 2016. Az idézés mint újrakonstruálás. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 1–19. <http://www.jeny.szte.hu/jeny-2016-csontosn> (Utolsó letöltés: 2021. 12. 21.) <https://doi.org/10.14232/jeny.2016.1.1>
- Csontos Nóra 2022. Figyelemirányítás a mondás konstruálásában. A mutató névmási elem jelenléte és szerepe az idézésben. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Tanulmányok a deixisről. DiAGam Könyvek 5*. Budapest: ELTE, Eötvös József Collegium. 141–164.
- Csontos Nóra 2023. *Az idézés működése a magyar nyelvben*. Budapest: KRE–L'Harmattan.
- de Man, Paul 1997. Az önéletrajz mint arcrongálás. *Pompeji* 2–3: 93–107.
- Dömötör Adrienn 2002. Tendenciák az idéző főmondat alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején. *Magyar Nyelv* XCVIII: 56–74.
- Eco, Umberto 1995. *Hat séta a fikció erdejében*. (Ford. Schéry András.) Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Fehér M. István 2008. Szóbeliség, írásbeliség, hermeneutika. *Világosság* XLIX(6): 25–48.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Garric, Nathalie – Calas, Frédéric 2007. *Introduction à la pragmatique*. Paris: Hachette.
- Genette, Gérard 1972. *Discours du récit*. In: Genette, Gérard: *Figures III*. Paris: Seuil. 66–267.
- Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. *Helikon* 1–2: 82–90.
- Genette, Gérard 1982. *Palimpsestes. La littérature au second degré*. Paris: Seuil.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Budapest: Akadémiai Kiadó. 506–666.

- Haader Lea 2003. Az összetett mondat. Az alárendelő mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 500–551.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Imrényi András 2017. Mondattan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 663–760.
- Jauss, Hans Robert 1980. Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. *Helikon* 26: 8–65.
- Jauss, Hans Robert 1999. A recepció elmélete. In: Kulcsár-Szabó Zoltán (szerk.): *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Budapest: Osiris Kiadó. 9–35.
- Kristeva, Julia 1974. *La Révolution du langage poétique*. Paris: Seuil.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kulcsár-Szabó Zoltán 1995. Intertextualitás: létmód és/vagy funkció? *Irodalomtörténet* 4: 495–541.
- Langacker, Roland W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. I*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar. Vol. II*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Roland W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Limat-Letellier, Nathalie 2019. Historique du concept d'intertextualité. In: Miguët Ollagnier, Marie – Limat-letellier, Nathalie (dir.): *L'Intertextualité*. Besançon: Presses Universitaires de Franche-Comté. 17–64. <https://doi.org/10.4000/books.pufc.4507>
- Németh T. Enikő 2013. Intenciók és nézőpontok a nyelvhasználatban. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói*. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 112–126.
- Ong, Walter 1998. A szöveg mint interpretáció. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.) *Szóbeliség és írásbeliség*. Budapest: Áron Kiadó. 143–165.
- Riffaterre Michael 1984. Intertextual Representation. *Critical Inquiry* 11(1): 141–162. <https://doi.org/10.1086/448279>
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker,

- Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112. <https://doi.org/10.1075/cilt.151.08san>
- Short, Michael 1994. *Understanding texts: point of view*. In: Brown, Gillian – Malmkjaer, Kirsten – Pollitt, Alastair – Williams, John (eds.): *Language and understanding*. Oxford: Oxford University Press. 170–190.
- Simon Gábor 2018. Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 1–3. <https://doi.org/10.14232/jeny.2018.1.1>
- Tátrai Szilárd – Csontos Nóra 2009. Perspectivization and modes of quoting in hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 56(4): 441–468. <https://doi.org/10.1556/ALing.56.2009.4.4>
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerep a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 207–229.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2022. A kontextualizáció műveletei. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A szövegértés kérdései*. Budapest: Gondolat Kiadó. 43–76.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Verschueren, Jeff 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.

Perspectivization and perspective in the re-construction of the saying

Reporting on a corpus-driven study of three verbs with different semantics (*mond* 'say', *említ* 'mention', *hangsúlyoz* 'emphasise'), the paper explores alternate modes of construal associated with quoting. The research adopts of view of quoting as reconstrued speech, and uses data obtained by random query from the Hungarian National Corpus (HNC2, v2.0.5). The

investigation aims to find out what characterises utterances performing the reconstrual of speech and implementing the actual speaker's perspective to different degrees through a variety of linguistic strategies for quoting. The goal of the study is to offer an overview of alternate construals of quoting as well as the set of constructions that they give rise to. On this basis, the paper proposes an interpretation of quoting as an open, fuzzy-edged category.

Keywords: utterance, reconstruction, perspectivization, perspective, verbal constructions, quoting

Csontos Nóra

<https://orcid.org/0000-0002-4067-331X>

Károli Gáspár Református Egyetem

csontos.nora@kre.hu

DOMONKOSI ÁGNES

A tetszikelő szerkezetek formai és funkcionális sajátosságai*

„Hát el tetszik lenni tévedve lenni”¹
(Esterházy Péter)

Kivonat

A *tetszik* főnévi igenévvel járó, segédigei használatának sajátos funkciói vannak a magyar udvariassági, nyelvi kapcsolattartási gyakorlatban. A tanulmány ennek a konstrukciónak a leírását és jellemzését nyújtja. A korpuszadatokat és diskurzuskiegészítő tesztek eredményeit is felhasználó elemzés bemutatja, hogy a tetszikelés körülírásos jellegű, analitikus szerkezetei milyen használati sajátosságokkal jellemezhetők, milyen változatokban valósulnak meg, és milyen komplex szemantikai tartalmak kidolgozásához járulnak hozzá.

A tanulmány egyrészt áttekinti a tetszikelő konstrukció leírásának a hagyományát, a szótárakban és a nyelvtanokban érvényesülő jellemzéseit. Emellett funkcionális kognitív keretben annak a bemutatására törekszik, hogy a tetszikelő konstrukció mint formai és funkcionális tulajdonságokat egyesítő szerkezeti megoldás mennyiben képez le másképp egy adott folyamatot, mint igével kifejezett megfelelői (például *ön téved ~ tévedni tetszik*).

Az elemzés a tetszikelést grammatikalizációs, illetve pragmatikalizációs folyamat eredményének tekinti, és amellet érvel, hogy a *tetszik* segédigévé válása egy olyan interszjektifikációs folyamattal egészül ki, amelynek során a szerkezet az udvarias kapcsolattartás pragmatikai funkciójával

---

* A tanulmány az NKFIH K 129040 számú pályázat (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás*) támogatásával készült.

¹ Esterházy Péter 2013. A gesztus. *Élet és Irodalom*, január 25.

kapcsolódik össze. A viszonyulás ilyen kifejezésében az az udvariassági motiváció ismerhető fel, hogy a tetszikelő szerkezetekben a megjelenített esemény nem cselekvésként, hanem tudati folyamatként, szándékként jelenik meg.

Kulcsszavak: segédigés szerkezet, udvariasság, pragmatikalizáció, interszobjektifikáció

1. Bevezetés

A tetszikelő szerkezetek (például *Hogy tetszik lenni?*, *Mit tetszik csinálni?*) sajátos helyet foglalnak el a magyar nyelvi kapcsolattartási gyakorlatban. A hétköznapi kategorizációban *tetszikelésnek*, *tetszikezésnek*, *tessékelésnek* is nevezett jelenség a harmadik személyű, nemtegező közlés egyik lehetőségeként (Domonkosi 2002a, 2002b; Koutny 2004; Domonkosi–Kuna 2015, 2016) a *tetszik* főnévi igenévvel járó, segédigei használata révén valósul meg.

A tanulmány célja, hogy a *tetszik* + főnévi igenévi konstrukció leírását és jellemzését nyújtsa, miközben rámutat a jelenség értelmezését szolgáló további kutatási feladatokra is. Az elemzés bemutatja, hogy a tetszikelés körülírási jellegű, analitikus szerkezetei milyen használati sajátosságokkal jellemezhetők, milyen változatokban valósulnak meg, és milyen komplex szemantikai tartalmak kidolgozásához járulnak hozzá.

A tanulmány egyrészt áttekinti a tetszikelő konstrukció leírásának a hagyományát, a szótárakban és a nyelvtanokban érvényesülő jellemzéseit. Emellett funkcionális kognitív keretben, empirikus adatokra építve annak a bemutatására törekszik, hogy a tetszikelő konstrukció mint formai és funkcionális tulajdonságokat egyesítő szerkezeti megoldás mennyiben képez le másképp egy adott folyamatot, mint igével kifejezett megfelelői (például *ön téved ~ tévedni tetszik*). Az elemzés a tetszikelést grammatikalizációs, illetve pragmatikalizációs folyamat eredményének tekinti, és számot vet azzal is, hogy használatának milyen tipikus szerepei figyelhetők meg, továbbá a különböző konstrukciótípusaihoz milyen speciális funkciók kapcsolódhatnak.

2. A tetszikelő szerkezet értelmezései

2.1. A tetszikelő szerkezet szótári leírása

A *tetszik* főnévi igenévvel együtt járó használatának a leírása az egynyelvű szótárak meghatározásaiban az ige egyik jelentéseként bemutatva van jelen. A TESz. az ige 8. jelentéseként 1709-ből adatozza először a szerkezetet, a főnévi igenevet alanyként értelmezve, 'magázott személy cselekvésének udvarias körülírásában, hozzá szólva' jelentésben (Benkő szerk. 1976: 912). Az ÉrtSz. az ige harmadik megkülönböztetett jelentésén belüli egyik jelentésárnyalatként értelmezi a főnévi igenévvel kiegészülő használatot. Az igenek ez a jelentése a cselekvéshez való viszonyt, szándékot fejez ki: *Vkinek (úgy) tetszik* (, *hogy...*): 'vki elhatározza, óhajtja, akarja, hogy...'. Az ELHATÁROZÁS, ÓHAJTÁS, AKARÁS jelentésbeli mozzanatához soroláson túl a szótár a következő magyarázatot fűzi az infititívuszos formák használatához: „Egy másik ige főnévi igenevével együtt, gyak. a megszólítás elkerülése végett, a kérdés v. közlés udvarias kifejezésére; mindig személytelen szerkezetű” (Bárczi–Ország szerk. 1959–1962: 746). Az ÉKSz. anyagában a *tetszik* ugyanebben a jelentésben, a „magázás helyettesítésére” magyarázattal szerepel (Pusztai szerk. 2003: 1341).

A szótári leírásokban a *tetszik* tehát nem grammatikalizálódott elemként, pragmatikai szerepű segédigeként jelenik meg, hanem a lexikai ige egy speciális vonzatstruktúrával járó, így önálló jelentésű, és mint a körülíró értelmezések mutatják, speciális kommunikatív szerepű változataként. A *tetszik* segédigei szerepének értelmezéséhez tehát a főigeként meglévő poliszémiaja (vö. Tolcsvai Nagy 2009: 385; Ladányi 1999: 124) nyújt kiindulópontot.

A *tetszik* szótári bemutatásának figyelmet érdemlő eleme, hogy a felszólító-kötő módú alakja, a *tessék* nemcsak az önállósodott mondatszói funkciójában szerepel önálló szócikként, hanem a főnévi igenévvel kiegészülő igealakként is több különböző árnyalatú udvariassági szerepben jelenik meg az értelmező (Bárczi–Ország szerk. 1959–1962; Pusztai szerk. 2003) és az etimológiai (Benkő szerk. 1976) szótárakban egyaránt. A *tessék* változathoz kapcsolódó használatkörüi megszorításokban, körülíró értelmezésekben az udvariasság jelöltsége mellett az érzelmi telítettség széles skálájára történik utalás: a felszólítás enyhítésétől, a felindultság, felháborodás érzékeltetésén át az erélyes felszólításig (Bárczi–Ország szerk. 1959–1962).

2.2. A *tetszik*elő szerkezet grammatikai leírásai

A *tetszik* főnévi igenévvel kiegészülő változatának a segédigék közé való sorolása a hagyományos nyelvtanokban nem vetődött fel (MMNyR., MMNy.), ugyanis azok csak a *fog* és a *volna* lexémákat sorolták ebbe a kategóriába. Kálmán C., Kálmán, Nádasdy és Prószéky munkája (1989) disztribúciós-formális kritériumok alapján körülhatárolva a segédigék csoportját, a *tetsziket* a központi segédigék közé sorolta. A segédigék közé tartozás mérlegelése során a következő szempontok játszottak szerepet: a segédige főnévi igenévvel alkot szerkezetet; semleges mondatban az igekötő nélküli főnévi igenevet hangsúlytalanul követi; igekötős ige esetén, semleges mondatban beférkőzik az igekötő és a főnévi igenév közé; minél inkább törekszik a véges alak felvételére, annál „magasabb rangú” segédige. Ezek alapján 83 segédigegyánus szót válogattak ki, a *tetszik* pedig bekerült a segédigék 17 tételből álló listájába. Ebben a rendszerezésben tehát a *tetszik* megfelel a segédigék minősítéséhez felállított kritériumoknak, a specifikus, a többi segédigétől több tekintetben eltérő sajátosságai azonban nem kerülnek előtérbe.

A *tetszik* szerepével és a segédigeszerűen viselkedő elemek csoportjában való helyével a legkifejtettebben M. Korchmáros (1997) foglalkozott. Elemzése több szempontból is fontos a *tetszik*elés értelmezésében: egyfelől ugyanis rámutatva a *tetszik*, *méltóztatik*, *bátorkodik* formáknak a megkülönböztető jegyeire, utal egyfajta „tiszteleti grammatika” lehetőségére, másfelől kiemeli az ágens *-nak/-nek* ragjának elvesztését, és azt a segédigévé válás kritériumának tekinti.

Lengyel (1999) értelmezése szerint a *tetszik* segédigeként analitikus igealapot hoz létre a főnévi igenévvel, amelyben a fogalmi jelentést a főnévi igenév, a grammatikai jelentést pedig a segédige képviseli. Emellett részletező módon tér ki a szerkezet egyedi jellemzőire is. Kiemeli, hogy használatához sajátos pragmatikai jelentés kapcsolódik, és olyan beszédhelyzetekben fordul elő, amikor a beszélő a beszédpartnerhez szól. A magázódás egyik kifejezési lehetőségének tekinti, és ezzel összefüggésben úgy véli, hogy csak 3. személyben használatos, nincsenek 1. és 2. személyű alakjai. Megemlíti emellett a többes szám 3. személyű megvalósulásának (*meg tetszenek nézni*) a lehetőségét is.

Kenesei (2000a, 2000b) Heine (1993: 22–24) tulajdonságlistájából kiindulva a korábban segédigék közé sorolt elemek nominalizálhatóságát, infinitívuszi formájának meglétét, paradigmájuk teljességét, további igenévi formáinak lehetőségét is megvizsgálva a segédige legfőbb kritériumának azt

látja, hogy nem képes tematikus szerepeket adni. Kenesei a *tetsziket* egyfajta „udvariassági” elemnek tartva korábban kihagyta a segédigék osztályzásából (2000a: 170). Az ágens tematikus szerepének kiosztására való alkalmatlanságát tesztelve azonban rámutat a *tetszik* specifikus viselkedésére, azaz arra, hogy a bár humorosan eltúlzott kontextust feltételez, az ágensre vonatkozó szándékossági próbát mégis képes a *tetszik* teljesíteni (például *A néninek szántsándékkal tetszett gurítani a labdát?*). Ez a meglátása jelezte, hogy a *tetszik* grammatikai státuszát tekintve elsődlegesen a címzethez forduló, udvariassági szerepe miatt tér el a segédigék kategóriájába sorolt további elemektől. A segédigék újabb leírásában Kenesei (forthc.) udvariassági szerepű, tipikusan formulaszerű segédigéként mutatja be a tetszikelő szerkezeteket, kitérve a 3. személyű használatnak a nemtegezéssel való összefüggésére, sőt a 3. személytől eltérő megvalósulások humoros szerepére is.

Tolcsvai Nagy (2009) a segédige + igenév szerkezetek kognitív szemantikai leírását nyújtó munkájában nem tárgyalja segédigéként a *tetsziket*, amit a kognitív szemlélet prototípuselvű közelítésmódja is indokolhat, ugyanis a tetszikelő szerkezet az udvariassági szerep miatt periférikusnak számít a segédigés szerkezetek között. Ezzel összhangban az Osiris Nyelvtan (2017) segédigéket bemutató fejezete nem tárgyalja a segédigék között, speciális funkciója miatt azonban a további fejezetekben több ponton is szerepel mint segédigeszerű, segédigei használatú elem. A segédigéket nem zárt szóosztályként kezelve, hanem a segédigei használatra összpontosítva, a mondattani fejezetben „sajátos, az udvariasság kifejezésére specializálódott segédigei használatú elem”-ként kerül szóba (Imrényi 2017: 707). A mondattípusok részletes tárgyalása során a prototipikus felszólító mondat bemutatásában az udvariasság leggyakoribb kifejezőeszközei között jelenik meg a *tetszik* segédigés analitikus igealak (Kugler 2017: 781). A pragmatika fejezetben pedig a társas attitűdjelölésnek a személyjelöléssel összekapcsolódó lehetőségei között szerepel a tetszikelés lehetősége, udvarias vagy udvariaskodónak ható formaként értékelve (Tátrai 2017: 973).

Timári (2019) a segédigeség kritériumait korpuszalapon vizsgálva megállapítja, hogy a *tetszik* mutatja a segédigék számos jellegzetességét, osztozik a beférkőző szerkezetekben előforduló segédigeszerű elemek sajátosságainak egy részében. Az elemzés meggyőzően igazolja a *tetszik* segédigei besorolásának indokoltságát.

A *tetszik* használatának különböző kiindulópontú leírásai egyaránt azt igazolják, hogy a segédigék csoportjába sorolható, az egyedi jellemzőinek a részletes értelmezése azonban nem történt meg. Ebben a tekintetben a prototípuselv

alapján feltételezhető centrális és periférikus magyar segédigék közti különbségek részletes leírása még kidolgozásra vár (vö. Tóth 2014: 143).

3. A felhasznált adatok

A tanulmány célja a *tetszik* főnévi igenévvel kiegészülő használatának minél átfogóbb és minél több szempontra kiterjedő leírása. Az elemzésben ezért a funkciók értelmezése során több típusú, különböző módszerekkel gyűjtött adatok is szerepet kapnak. Az adatszerzési módszerek eltérései a különböző kérdésfelvetések céljaihoz igazodnak. Az elemzés az adott konstrukció különböző megvalósulásainak, periférikusabb előfordulásainak a szerepét is fel kívánja mutatni, ezért a ritkább, nem prototipikus példányainak is teret ad.

A tetszikelés leírásához szükséges nyelvi adatok összegyűjtésében kiindulási alapot jelentettek a Magyar Nemzeti Szövegtár (Oravecz–Váradi–Sass 2014, a továbbiakban MNSZ2) és a Magyar Történelmi Szövegtár adatai (Sass 2017). Az adatgyűjtés során a konstrukció elkülönített formai típusainak mindegyikére, a tipikus és a ritkább verziókra is történt lekérdezés. A *tetszik*, *teszett*, *tetszenek*, *tetszettek* komponensekből kiindulva úgy, hogy tőlük a főnévi igenév mindkét irányba 3 token távolságon belül forduljon elő, 1000 elemű véletlen mintát kérve. A *tetszik* további, az adott szerkezet típusban ritkábban előforduló, első és második személyű formái esetében (például *tetszettem volna*) a főnévi igenevet szintén 3 token távolságban keresve az összes adatot lekértem.

A korpuszadatokon túl a leírásban strukturálatlan megfigyeléssel gyűjtött előfordulások, internetes keresőkkel szisztematikusan gyűjtött példák, illetve a megszólítási szokásokat vizsgáló diskurzuskiegészítő tesztekben származó adatok (Domonkosi 2002a, 2002b; Domonkosi–Kuna 2015, 2016) is szerepet kapnak.

A különböző módszerekkel gyűjtött adatok felhasználásának indítéka abban rejlik, hogy a szerkezet funkcióinak értelmezéséhez a ritka adatok figyelembevételére is szükség lehet. Jól mutatja ennek szükségességét a szerkezet egyes szám első személyű feltételes módú változatának a helyzete. A *tetszettem volna* + főnévi igenév szerkezetre az MNSZ2-ben egyetlen adat található (1), amely önmagában nem elegendő a tetszikelés szerkezet ilyen típusa által kidolgozható tartalmak és viszonyulások felismeréséhez. Ez az egy példa is mutatja azonban már azt, hogy az első vagy második személyű használat tipikusan megidézett diskurzusokra utal, perspektiváló szerepű:

...tetszettek volna akár fogadalmat csinálni, tetszettem volna én ezt mondani mondjuk Lakiteleken... (MNSZ2, doc#2654)

A korpuszadatok elégtelenségét jelzi, hogy internetes keresőkkel számos további példa lelhető fel a tetszikelő szerkezet első személyű, múlt idő feltételes módú változatára, amelyek hasonló, sajátosan erre a megvalósulási módra jellemző szemantikai tartalmak kidolgozásához járulnak hozzá. Ezen adatok együttese (2a, 2b, 2c) pedig már felismerhetővé teszi, hogy ez a szerkezet típus a lehetőség elmulasztására utal, és tipikusan mástól idézett vagy másnak tulajdonított véleményt jelölve, szemrehányást tartalmazó diskurzusokat idéz meg (Az 1. és a 2. személyű tetszikelő konstrukciótípus és a múlt idő, feltételes módú konstrukciótípus szerepéről bővebben: 5.6.).

- (2a) Persze, értem én, hogyan érteném, tetszettem volna nem elhízni (W1).
- (2b) ...hát, ez van, tetszettem volna a qm 0800-at megtartani (W2).
- (2c) Végül is én vagyok a hibás, tetszettem volna inkább elmenni valahova tényleg megnézni (W3).

A különböző forrásokból származó adatokra azért is szükség van a tetszikelő konstrukció átfogó leírásához, mert a címzetthez forduló közlés általános lehetősége lévén a prototipikus formája igen begyakorlott szerkezetnek számít, ritkább változatai azonban alkalmasak arra, hogy a szerkezet rekatégorizációjának szintjét (Heine 1993), illetve az udvariassági szerep önállósulásának a fokát megmutassák.

4. A tetszikelő szerkezetek használati sajátosságai

A tetszikelő szerkezeteknek azért van egyedi szerepe a segédige + főnévi ige-neves konstrukciók között, mert elsődlegesen udvariassági funkciót töltenek be: a tetszikelés – a tegezés-nemtegezés oppozíció mellett – az udvariasság grammatikalizálódásának prototipikus magyar nyelvi megvalósulása.

A tetszikelés a címzetthez forduló közlés eszköze, legáltalánosabban nemtegező formában, a magázás és önözés alternatívájaként valósul meg, lehetőséget adva a közvetlen megszólítás elkerülésére is. Legtipikusabban a kérés és a kérdés beszédaktusaihoz kapcsolódik, nem csupán az udvariasságnak az adott cselekvéstípusokban érvényesülő szükségessége miatt, hanem azért

is, mert a címzett cselekvései jellemzően ezekben a közléstípusokban jelenítődnek meg, hiszen a megvalósult és éppen megvalósuló cselekvéseinek is ő maga is tudatában van (vö. Kugler 2017: 784). Emellett azonban a tetszikelés bármilyen mondattípusban megjelenhet, éppen az általánossá vált kapcsolattartó szerepe miatt.

A tetszikelő szerkezet a nemtegezõ kapcsolattartásban játszott szerepe miatt gyakran tekinthetõ, a beszédpartnerhez forduló közlésben ismétlõdõ, meghatározó elemként is érvényesülhet:

(3) Olyan jól tetszik csinálni ezt a mûsort, hol tetszett dolgozni, mielőtt be tetszett kerülni a tévébe? (Szántó 1995: 7).

(4) Nincs történet? Nincs íve az elbeszéléseinknek? Hát mért nem tetszik olyan életet élni, amelynek íve van? Rajzolom. A-tól B-ig, és halad és rendben és lineárisan. És mért tetszik események helyett események valószínűségével dolgozni, és mért tetszik összevissza beszélni a fényrõl, hol azt állítván és bizonyítván, hogy az hullám természetû, hol meg azt, hogy részecske, és mért tetszik sunnyogni, ha valaki egyszerre szeretné tudni egy elemi részecske helyét és sebességét, és mért tetszik faksznizni az idõvel is annyit, relatíve sokat?

Mért tetszik pszichoanalitikushoz járni, vagyis mért tetszik lábjegyzetelni a saját életét, mért tetszik álldigálni a saját élete mellett, mért nem tetszik átélni, mért csak reflektálni, reflektálni? Mért nem tetszik elfeledkezni az életrõl, épp azért, hogy élni tetszik?

Mért tetszik folyton rohanni? Mért nem tetszik egy aranykorban élni?

Mért tetszik újra meg újra új életet kezdeni, mért nem tetszik tudomásul venni, hogy egy életünk van, mért nem tetszik tudni, hogy egy életem, egy halálom, mégis megpróbálok, mért nem tetszik...

Anyám pedig azt mondta, hogy tetszikezni pedig nem tetszikezik az ember, fiam (Esterházy 2011).

A tetszikelés – miként a (3) és (4) példában is – hosszabb szövegrészek alapvetõ, a beszédpartnerhez forduló megoldásaként is mûködhet. A hétköznapi párbeszédet megidézõ (3) példa mutatja, hogy miként ismétlõdnek a *tetszik* + fõnévi igeneves szerkezetek a címzettet elsõdleges szereplõként kidolgozó különbözõ folyamatok egymásutánisága esetén. Az Esterházy-szöveg (4)

poétikus, retorizáltan megalkotott részlete emellett jelzi azt is, hogy a *tetszik* az igei jelentések sokaságával állhat együtt, ebben a tekintetben viszonylag kevés korlátja van a használatának, a főnévi igenév a folyamatok és események igen széles körét reprezentálhatja. E példa (4) tetszikelő szerkezeteinek egy része illusztrálja azt a szórendi sajátosságot is, hogy a segédige és az igenév közé a főnévi igenév bővítményeinek sokasága ékelődhet be (például *És mért tetszik események helyett események valószínűségével dolgozni?*).

4.1. A tetszikelés társas szerepei – szociolingvisztikai kitekintés

A tetszikelés mint udvariassági forma a nemtegező formák árnyalásának lehetősége, bizonyos viszonylattípusokban pedig önálló, a magázástól, önözéstől elkülönülő kapcsolattartási móddá is vált (Domonkosi 2002a, 2010).

A tetszikelés használata a szociolingvisztikai kutatások szerint eltérően alakul az egyes korosztályokban, összefüggésben a forma különböző társas szerepeivel. A gyerekek és fiatalok nyelvhasználatában a tetszikelő kapcsolattartás élesen elválik a többi nemtegező formától: kérdőíves vizsgálatok adatai szerint ugyanis a 14 éven aluli korosztály igen nagy arányban ezzel a formával fordul a tanáraihoz és az ismeretlen felnőttekhez, egy részük egyértelműen magázó, önöző alakot egyáltalán nem használ (Domonkosi 2002: 156). Újabb felmérések pedig a magázás és az önözés vidékies-városias törésvonalával párhuzamos eltérést jeleznek a gyerekek által használt magázás és tetszikelés között, azt állapítva meg, hogy a tetszikelő formák inkább a városias kommunikációra jellemzőek (Domonkosi–Kuna 2016).

A gyermek-felnőtt kommunikációban játszott szerepe mellett bizalmas, de nem egyenrangú kapcsolatokban is használatos, elsősorban nagy kor-különbség esetén: idős személyekkel való kapcsolattartásban általánosnak tekinthető, a korcsoportok összességét nézve is 97,1%-os. Ebben a szerepében a nominális megszólítások széles körével járhat együtt (Domonkosi 2002, 2017). A szolgáltatások területén, akár azonos életkorúak között is igen gyakori az udvariasság, előzékenység érzékeltetésére. A korábbi felmérések ezt a szerepet a középkorúak és idősebbek nyelvhasználatára találták jellemzőnek, újabban azonban a fiatal beszélők városias, névmáskzerű nyelvhasználatában is azonosítható (Domonkosi–Kuna 2016).

A *tetszik* + főnévi igeneves szerkezet tehát különböző társas viszonylatokat jelezhet: az önözéstől és a magázástól elkülönülve a gyermek és felnőtt közötti kapcsolattartás fő eszköze, másrészt a nem egyenrangú, de bizalmas kapcsolatok meghatározó érintkezési módja, jóval idősebbekhez, nőkhöz

forduló használata kiterjedt. Emellett a nem bizalmas, de nem is státuszjelölt situációk sokaságában személytelen szerkezetként alkalmas arra, hogy a névmáskerülés ellenére udvariasságot érzékeltessen, leginkább a kérdezés és a kérés beszédaktusaihoz kapcsolódva. A tetszikelés – főként az utcai, hivatali, szolgáltató diskurzusban – fokozatosan veszít a korábban neki tulajdonított alárendelődést kifejező szerepéből (Domonkosi 2017), és egyes használati tendenciák arra mutatnak, hogy ismeretlenekhez fordulva egyre általánosabb udvariassági formulává válik.

A tetszikelés árnyalt társas szerepeit vizsgálva szükséges kitérni arra a sajátosságra is, hogy a nemtegezés változatainak használatában a magyar nyelvközösség határon túli területeit tekintve jelentős eltérések is vannak. Székelyföldön például érvényesülnek a tetszikelés hasonló társas szerepei (Erdély 2012: 133, 143), de a vajdasági használattal kapcsolatos kutatások azt jelzik, hogy ott egyáltalán nem használnak tetszikelő formákat (Raffai 1998).

A tetszikelés orvos-beteg kommunikációban játszott szerepeinek kérdőíves vizsgálata során is a korábbi kutatásokat megerősítő társas szerepei mutatkoztak meg (Domonkosi–Kuna 2015; Kuna 2016; Kuna–Domonkosi 2020). A konstrukció használatához kapcsolódó leggyakoribb stílustulajdonítások: *közvetlen, kedves, barátságos, udvarias, tiszteletteljes*. Nagy arányban szerepelt a véleményekben a korra, a nemre és a felek státuszviszonyaira való utalás is. A tetszikelés az adatok alapján prototipikusan tiszteletadó, de mégis közvetlen és kedves, a felek korát, nemét és státuszviszonyait figyelembe vevő forma. A nemtegezés egyéb változatainál bizalmasabb, kedvesebb, de szokatlanabb, jelöltebb is egyben.

5. A tetszikelő szerkezetek sajátosságainak leírása

5.1. A tetszikelő szerkezet alapsajátosságai

A *tetszik* + főnévi igenév konstrukció szemantikai egységként érvényesül (Langacker 1987: 58–59, 1991: 194–281). A tetszikelő szerkezet az ige jelentéséhez hasonlóan folyamatot fejez ki, a mondatban lehorgonyozva pedig hasonló szemantikai és szintaktikai szerepet tölt be, mint a puszta véges ige, a prototipikus igével összevetve azonban a szemantikai szerkezet és a lehorgonyzás szempontjából is eltérően képezi le a jelölendő folyamatot. Ezekben a szerkezetekben a segédige részben profilálja az időbeliséget, részben pedig a viszonyulást magát, míg az eseményszerkezet szemantikai tartalmának

egészét valójában a főnévi igenév tartalmazza. A *tetszik* segédigei használata esetében az a segédige szerepe a folyamat konstruálásában, hogy a megjelölt folyamatot a konceptualizálók (a beszélő és a hallgató) kapcsolatának minőségével hozza viszonyba, azaz interszjektifikációs (Traugott 2003) szerepe van. A *tetszik* segédigei használata részben éppen az interszjektivitásból eredő udvariassági funkció, részben pedig a személyragok felvételének korlátai, azaz a 3. személyű használat általánossága miatt specifikus a magyar segédigék között.

5.2. A tetszikelés mint grammatikalizációs és pragmatikalizációs folyamat eredménye

A *tetszik* segédigei szerepének megjelenése olyan speciális grammatikalizációs folyamatként értelmezhető (Heine 1993), amely pragmatikalizációs folyamat is egyben, hiszen a lexikális ige segédigeként a beszélői attitűd, a megnyilatkozó címzetthez való viszonyulásának jelölőjévé alakul át. A *tetszik* ugyanis a főnévi igeneves szerkezeteiben kommunikatív szerepének átértékelődése révén lexikális jelentésű nyelvi elemből pragmatikai kategóriává lényegült át (Dér 2008; Diewald 2011; Nagy C. 2017; Simon 2019).

A *tetszik* segédigei szerepe sajátos: a figyelmi jelenetben részt vevők viszonyát, illetve a beszélő megjeleníteni kívánt viszonyulását modellálja. A tetszikelés jelensége a Traugott-féle értelemben vett interszjektifikációként értelmezhető, ugyanis olyan használatbeli változás történik, amely „társas deiktikus célok” (Traugott 2003: 134) kifejezésére irányul, vagyis a tetszikelés a beszélő és a címzett szerepét jelzi, részben episztemikus (attitűdjeik és nézeteik), részben társas (társadalmi álláspontjuk és identitásuk) tekintetben is (Traugott 2003: 128).

A *tetszik* segédige és a főnévi igenév révén reprezentált esemény fogalmilag összeolvad, azaz a szerkezet egy komplex eseményt dolgoz ki, amely tehát elsődlegesen abban a tekintetben tér el a véges ige révén kidolgozható jelentéstől, hogy egyúttal a beszédpartnerek viszonyára is utal. A prototipikus tetszikelő közlésben tehát egyetlen komplex, az udvarias viszonyulást is kidolgozó esemény jelenik meg:

- (5) Kit tetszik keresni? (MNSZ2, doc#239)

A *tetszik* prototipikus használata esetében ez az udvariasság jelölése, a viszonyulás profilálódása azonban más, különböző töltetekkel is járhat együtt

(például lekezelés, gúny, irónia), egyes konstrukciótípusai pedig (például a múlt idő, feltételes módú variációi) alapvetően is sajátos érzelmi viszonyulásokkal kapcsolódnak össze.

A *tetszik* grammatikalizálódásával olyan sematizációs folyamat ment végbe, amelynek során az ige részletes jelentése elvontabbá, általánosabb jelentésűvé vált. Az általánosabb jelentés, illetve a tegezésén és a magázáson túlmutató, önálló kapcsolattartási módként való használat gyakoribb előfordulással jár együtt. A jelentés általánosabbá válása és a gyakoribb használat közötti okozatiságról különböző elképzelések élnek: a gyakoriság részben eredmény, részben azonban a grammatikalizáció hajtóereje is (Bybee 2005: 602). A gyakori, sematikus jelentésű előfordulással összefüggésben pedig a szerkezet szintaktikai alkalmazhatósága módosul (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 338). A gyakoriság emellett bizonyos konstrukciós példányok (*Hogy tetszik lenni?*, *Tetszik tudni...*) megszilárdulásának és további funkcióváltásának is a kiindulópontja. A *tetszik* segédigei szerepe számos, szinte frazeologizálódott kifejezésben, elsősorban a beszédpartnerrel való kapcsolattartásra törekvő, visszajelzést kérő és adó fordulatban érvényesül: *Hogy tetszik lenni?*, *Tetszik tudni...*, *Tetszik érteni...*, *Tetszik látni...* stb. Ezek a gyakori használatú, társalgásszervező fordulatok valószínűsíthetően szerepet kapnak a *tetszik* kapcsolattartó funkciójának általánossá válásában is.

5.3. A tetszikelés szemantikai sematizálódása

Abban a folyamatban, ahogy a *tetszik* udvariassági kifejezésként grammatikalizálódik, az eredeti szemantikai szerep erőteljesen beszűkül, absztrahálódik. A *tetszik* segédigei szerepében – a szemantikai motiváció felismerhetősége mellett – az eredeti részletes eseményszerkezet sematizálódik, elvont tartalommal alakul.

Ahogy a szótári értelmezések mutatják, a *tetszik* segédigei használata az 'elhatároz, óhajt, akar' jelentésre vezethető vissza, nem pedig a legáltalánosabb 'ízlésének, felfogásának megfelel, vonzódást, rokonszenvet, jóleső érzést kelt benne, kellemes hatással van rá' jelentésére. A *tetszik* esetében tehát a magyar segédigék többségéhez hasonlóan a cselekvés, az akarat és az állapotváltozás eseménysémákon alapuló jelentésre épül a segédigei használat (vö. Heine 1993: 31; Tolcsvai Nagy 2009: 386). A szemantikai sematizálódás kiindulópontját olyan helyzetek jelenthették, amelyek a címzett szándékára, akaratára kérdeznek rá. A *Le tetszik ülni?* kérdés a felajánlás helyzetét megvalósítva nem

a beszédpartner aktuális cselekvésére, hanem egy cselekvéshez kapcsolódó szándékára, akaratára kérdez rá. A szemantikai szerep absztrahálódása mögött olyan metaforikus motiváció fedezhető fel tehát, hogy a segédigés szerkezet a hasonló, igével reprezentált folyamathoz képest nem cselekvésként, hanem tudati folyamatként jeleníti meg a reprezentált eseményt. Azáltal, hogy a konstruálásba a címzett szándéka, akarata is bevonódik, a tetszikelő szerkezetekben sajátos, a címzethez kapcsolt buletikus vagy volitív modalitás is megvalósul (vö. Palmer 1986: 115). A szemantikai sematizálódás a *tetszik* + főnévi igeneves konstrukcióban abban is megmutatkozik, hogy olyan aszimmetrikus kompozitumszerkezetként valósul meg, amelyben a *tetszik* sematikus jelentésszerkezete érvényesül, kiegészítve a szemantikailag autonóm főnévi igenev jelentését.

A *tetszik*nek a kiinduló igével való kapcsolata azonban transzparens marad, a beszélői reflexiókban nagyon erős kapcsolatot tart fenn az eredeti jelentéssel, az ige legtipikusabb jelentéséhez kapcsolódva. Az eredeti főige jelentésének pozitív polaritása miatt a negatív jelentésű főnévi igenevek esetében az ellentétes értékekre is reszemantizációval reflektálhatnak a beszélők, miként a következő, a tetszikelés szerepeit tárgyaló internetes metadiskurzusból származó szövegrészletben:

- (6) Valóban, ördögi formula a tetszikelés, a törött lábú beteg esetében még olyan nonszenszet is fogamaztathat, hogy „el tetszett törni a lábát” (W4).

5.4. Rekategorizáció a tetszikelés használatában

A tetszikelő szerkezetek használatában a grammatikai beszűkülés speciális esete ismerhető fel: míg igei szerepében a *tetszik* minden grammatikai személyben megvalósulhat, a segédigei, infinitívussal járó variánsa alapvetően 3. személyű, azaz segédigei szerepének alapesetei határozottan elkülönülnek (vö. Modrián-Horváth 2011: 143). Emellett a grammatikai átértékelődés abban is tetten érhető, hogy a tetszikelő szerkezettel reprezentált folyamat ágense (akár implicit, akár nyelvileg jelölt módon) csakis a beszédesemény címzettje lehet.

A szerkezet lehetőséget ad arra, hogy a reprezentált folyamat elsődleges figurájának önálló szerkezettel történő nyelvi kidolgozása ne történjen meg, és ez teszi lehetővé azt is, hogy a nemtegező kapcsolattartásban a megszólítást elkerülő, mégis udvarias formaként szerepeljen (lásd 5.5.).

Az adatok azt mutatják, hogy a folyamat ágense ennek ellenére különböző variációkban explicit módon is megjelenik. A *tetszik* 3. személye mellett szereplő datívusz alkalmas a reprezentált jelenet ágensének a kidolgozására, és ez a variáció annak ellenére gyakorinak tűnik (7), (8), hogy vannak olyan értelmezések, amelyek az ágens alanyi kidolgozását tekintik a segédigévé válás jelének a *tetszik* esetében (M. Korchmáros 1997; Kugler 2000).

(7) Csakhogy meg tetszik ismerni György úrfinak. (MNSZ2, doc#341)

(8) Kit tetszik keresni a bácsinak? (MNSZ2, doc#597)

A korpuszadatok datívusz-nominatívusz megoszlását ebben a tekintetben csak kézi módszerekkel lehet számszerűsíteni, mivel a *-nak/-nek* ragos állítmánykiegészítő (vö. Modrián-Horváth 2011) szintén nagyon gyakori ebben a szerkezetben (9).

(9) Biztosan fáradtnak tetszik lenni. (MNSZ2, doc#580)

A *tetszik* szóalak előtt, illetve után 1–3 pozícióval álló főnévi igenes szerkezetekre történt lekérdezés 1000 találatát kódolva az elsődleges figura datívuszi kidolgozására 8, míg nominatívuszira összesen 2 példa (10) (11) fordult elő. Ez az adat arra mutat, hogy a *tetszik* segédigei szerepe lehetővé teszi ugyan a szintaktikai átrendeződést és funkcióváltást (M. Korchmáros 1997), ez azonban nem feltétlenül történik meg.

(10) A tanár úr is virágot tetszik szedni? (MNSZ2, doc#581)

(11) Hát a doktor úr faluról tetszik származni? (MNSZ2, doc#579)

Ugyanebben a lekérdezésben egy olyan adat is szerepelt, amelyben az állítványkiegészítő és az ágens egyaránt *-nak/-nek* ragos formában állt:

(12) Nagycsaládosnak tetszik lenni szentségednek? (MNSZ2, doc#310)

A konstrukció több címzett esetén szintén lehetővé teszi, hogy a címzett mint a reprezentált esemény elsődleges figurája ne legyen önálló lexikális elemmel jelölve, a grammatikai szerkezet azonban átértékelődik azáltal, hogy a segédige többes számba kerül. A *tetszenek* többes szám harmadik személyű forma használata révén rekatégorizáció valósul meg. A *tetszenek* + főnévi igené szerkezet a Magyar Történeti Szövegtárban 1931-ből adatható először:

- (13) A hadsereg számára tetszenek elvenni, százados úr? (MTSZ. 9701010, Tamási Áron: Címeresek)

Több címzetthez fordulva, a segédige *tetszenek* változata mellett gyakoribb a címzett alanyi szerepe, mint egyes számban. Ez a tényező arra is utalhat, hogy az elsődleges figura nominatívuszi/alanyi kidolgozásának lehetősége a *tetszenek* többes számú forma használata révén bekövetkező átértékelődés folyamatával összefüggésben alakult ki.

Az MNSZ2-ben – a *tetszik* esetében elvégzettel azonos módon – lekérdezett 1000 *tetszenek* + főnévi igenév szerkezetből egyetlen egy sem egészült ki a cselekvőt kidolgozó datívuszi formával, a nominatívuszi megoldásra azonban 8 találat volt:

- (14) Miféle disznót tetszenek keresni az urak? (MNSZ2, doc#133)

Az összegyűlt példák közül 5-ben az *önök* megszólító névmás szerepel alanyi pozícióban, ami a tetszikeléssel együtt járva sajátos, hivatalosan udvarias közlésmódot hoz létre. Bár az internetes keresőkkel gyűjtött adatok is megerősítik ennek a megszólítási kombinációnak a létezését, mindkét gyűjtési módszer adatainak nagy része országgyűlési, illetve önkormányzati ülések jegyzőkönyvéből származik, ami arra mutat, hogy ez a változat a hivatalos, politikai diskurzustartományhoz kötődik:

- (15) Képviselő úr, kit tetszenek önök preferálni? (MNSZ2, doc#2141)

A korpuszadatokon túlmutatva a 10–18 éves korosztály diskurzuskiegészítő tesztjeiben is megjelentek a cselekvőt alanyesetben megjelenítő példák:

- (16) Tetszik még valaki kérni kávé?

A szintaktikai átrendeződésben Kertész (1931: 138) a *méltóztatik* + főnévi igenév konstrukcióval való kölcsönös egymásra hatás szerepét is valószínűsíti, ugyanis a *méltóztatik* a 20. század elejéig kizárólag személyes használatú volt, azaz a cselekvőt alanyi pozícióba helyező konstrukciót alkotott. A hasonló szerep, az udvariassági szintaxis analógiás hatása hozzájárulhat, hogy a *méltóztatik* mellett megjelenik a datívuszi, a *tetszik* mellett pedig a nominatívuszi pozíció lehetősége. A két konstrukció közötti hasonlóságot erősíti az a mozzanat is, hogy mindkettő egy szándékozó, potenciális cselekvő

elsődleges figura kidolgozását kívánja meg, ez a séma pedig együtt járhat a datívuszi pozícióval is.

A címzett a tetszikelő konstrukció megvalósulásai mellett gyakran vokatívusként is megjelenítődik, önálló beszédaktusként, a beszédpartner nominális megnevezésével. A *tetszik* infinitívusszal kiegészülő használatára az MNSZ2-ből lekért első 1000 találatból 29-ben szerepelt közvetlen, nominális megszólítás.

- (17) Úgyis ma van az Imrus születésnapja, tetszik tudni, kedves... Krisztosz úr. (MNSZ2, doc#707)

Bár a vokatívusz önálló beszédaktusként érvényesülhet, mégis képes szorosan kapcsolódni a tetszikelő konstrukcióhoz is, a (18)-ban például a segédige és a főnévi igenév közé ékelődik:

- (18) Nyilván itt a Fidesz-kormányra tetszett, képviselőtársam, gondolni. (W5)

A tetszikelés általános szerepű udvariassági elemként való működését jelzi az is, hogy a segédige időbeli paradigmájának hiányossága (Lengyel 2000) ellenére, főként a felnőttekhez forduló gyermeki használatban, a diskurzuskiegészítő tesztekben adatolhatók jövő idejű példák is:

- (19) El fog tetszeni jönni velünk kirándulni?

Az udvariassági szerep kiterjesztése további nem szisztematikus grammatikai átstrukturálódásokat is eredményez. Ide tartoznak a Kálmán (1980: 287) által lejegyzett egyedi példák (20), illetve a gyerekek által kitöltött diskurzuskiegészítő tesztekben (Domonkosi 2002a, 2002b) származó passzív megvalósulás is (21).

- (20) Valaminek tetszik lenni a néni haján!
(21) Hogy tetszik hívni a nénit?

5.5. A tetszikelő konstrukció és az udvariassági szerep

5.5.1. A tetszikelő szerkezet jelöltsége a nemtegezõ közlésben

A tetszikelő forma legáltalánosabb szerepében a beszédpartnerre való 3. személyű utalás, azaz a nemtegezés egyik változataként valósul meg. E szerep kibontakozásának a háttérében a 2. személyhez 3. személyben fordulás ellentmondása is szerepet kaphat. A nemtegezõ közlés ugyanis az igei személyragokon és a birtokos személyjeleken túl nem teszi szükségessé a 3. személyű cselekvõ jelölését. A nemtegezõ 3. személyű megnyilatkozásoknak a beszédhelyzetben történõ lehorgonyzása ezért további támpontokat kívánhat meg, a tetszikelő kifejezések a pedig a grammatikai összetettség ellenére egyértelműen azonosíthatóvá teszik a szerepviszonyokat.

5.5.2. A távolítás mint a tetszikelés udvariassági motivációja

A tetszikelés udvariassági szerepének kialakulásában távolító motiváció ismerhető fel: a segédigés szerkezet a hasonló, igével reprezentált folyamathoz képest nem aktivitásként, hanem tudati folyamatként jeleníti meg a reprezentált eseményt. A segédige révén így 'nem tényként [tényleges történést], hanem kívánatos lehetőségként' jelenítõdik meg az adott folyamat. Az udvariassági szerep szemantikai háttere, motivációja tehát az, hogy a folyamat elsõdleges figurája, azaz a beszédpartner nem cselekvõ ágensként, hanem átélõként, experiensként dolgozódhat ki a szerkezetben. Kertész Manó a hasonló szerepű *méltóztatik* és *kegyeskedik* felszólító módú, segédigei használatáról állapította meg, hogy az udvariasság fogalmi motivációjában, távolító szerepében az érvényesül, hogy nem közvetlen cselekvésre szólít fel, hanem olyat kér, „ami nem mozgás, nem cselekvés, hanem belsõ folyamat: egy nekem kedvezõ lelki attitűd elfoglalása” (1931: 134).

Amennyiben a címzett cselekvései a címzett akaratát, hajlandóságát tetzését figyelembe vevõ szerkezet révén jelenítõdik meg, az általában udvariasabb közlésnek számít, mivel csökkenti a közlés direktségét, kevésbé arcfenyegető jellegű (vö. Nagy C. 2018). A tetszikelés esetében ezért is beszélhetünk az interszubsjektifikáció (Traugott 2003, 2010) megvalósulásáról: nemcsak a beszélõ kiindulópontja érvényesül a konstruálásban, hanem a *tetszik* a címzett mentális viszonyulását, attitűdjét is képes bevonni az adott esemény reprezentálásába.

5.6. A tetszikelés szerkezeti és funkcionális változatai

5.6.1. A *tetszik* + főnévi igenév – általános nemtegező szerepe mellett

A *tetszik* + főnévi igenév – általános nemtegező szerepe mellett – attitűdjelölőként tegező közlésben is megjelenhet, különböző beszélői viszonyulásokat fejezve ki, a kedveskedéstől az iróniáig.

(22) Ezt jól kitaláltad. Újfent roppant furmányosnak tetszik lenni ;-))

Az alapesetben 3. személyű, udvariassági funkciójú, segédigei szerepű *tetszik* 2. személyű személyragos formájában tréfálkozó, ironikus attitűdöt jelölve vehet részt egy-egy folyamat kidolgozásában:

(23) Félre tetszettél érteni a helyzetet, kedves bátyám? (Parti Nagy Lajos: Hősöm tere)

Sajátos a Parti Nagy-példában az is, hogy a tetszikelő szerkezet határozottság tekintetében nincs egyeztetve a tárgygal. Ebben a *tetszik* kiinduló főigéjének a tárgyatlansága is szerepet játszhat, található azonban néhány adat a konstrukciótípus határozott ragozású megvalósulására is:

(24) 1-szer azt tetszetted mondani, hogy van, ami mindent legyőz. (W6)

A 2. személyű tetszikelő szerkezetek általában perspektiváló szerepűek, az ebben a helyzetben nem tipikus használati mód, illetve a folyamat konstruálásának összetettsége révén.

5.6.2. A tetszikelés első személyű változatai

A tetszikelés első személyű használata prototipikusan szintén attitűdjelölő szerepet játszik, a nem 3. személyű használat megidézett diskurzusokat, perspektivizációt, illetve iróniát (vö. Tátrai 2017: 1054–1057) valószínűsít. Az 1. személyű megvalósulásokban megidézett diskurzusokat fedezhetünk fel, a (24)-ben ennek jelöltsége magas fokú, hiszen a grammatikai személy cseréjével megismétlődnek a tetszikelő formák, a megidézett közlés is a szöveg része, az első személyű forma metapragmatikai reflexióként valósul meg:

- (24) – Tessék hazamenni, e-mailben leírni.
– De itt vagyok, ön rendőr, most mondom, hogy mi a megoldás.
– Tessék hazamenni, e-mailben leírni.

Jobb híján haza tetszettem menni, meg tetszettem írni az e-mailt. Előtte körbefotóztam a kocsit, a kamera alá beállva is fotóztam, hogy a monitor előtt ülve pont abból a szempontból, és abból a távolságból lássák, így könnyen beazonosítható a kocsimat. Aztán el tetszettem küldeni az e-mailt. (W7)

Az első személyű tetszikelés alkalmazásában emellett elképzelhető másik beszélői hang megidézése is, amelyben a közlés a visszahangszerűen felidézett reprezentációs mód révén válik perspektivikussá:

- (25) Ezt most komolyan tetszettem gondolni, gyilkolja magát egy másodperccel később, józanodtában. (Nyerges 2016: 24)

5.6.3. A tetszikelés múlt idő feltételes módja: az elszalasztott lehetőség konstruálása

A tetszikelés múlt idő feltételes módú konstrukciótípusa az elszalasztott lehetőség szubjektívált, érzelemkifejező konstruálása révén – bizonyos szórendi megszorításokkal – speciális viszonyulás kifejezésére, a rosszallás érzékelésére alkalmas.

- (26) Előbb tetszett volna gondolkozni... (MNSZ2, doc#356)

Ez a konstrukciótípus olyan hipotetikus szituációt jelenít meg, amely nem valósult, és már nem is valósulhat meg, így a prototipikusan udvariasságot jelző szerkezet szerepe átértékelődik. A rosszallás, a lehetőség elmulasztásán való bosszankodás kifejezése csak *tetszett volna* + főnévi igenév sorrendben történhet, és ebben a funkcióban állva a *tetszik* nem férkőzhet be az igekötő és az ige közé. A (27a) szórendje semleges közlés, míg a (27b)-ben a tetszikelés szerepe nem az udvariasság, hanem a szemrehányó, rosszalló attitűd megteremtése.

- (27a) meg tetszett volna oldani
(27b) tetszett volna megoldani

Ebben a konstrukciótípusban, ilyen szerepben a főnévi igenév – a tetszikelés egyéb eseteitől eltérően – tagadható, az általa reprezentált esemény megvalósulásának a hiányában.

(28) Bagatell, tetszett volna nem hinni neki. (MNSZ2, doc#1084)

Az elmulasztott lehetőség miatti szemrehányás kifejezésére ez a fordulat önállóan konstrukcionalizálódni látszik, amiben egy – Antall József nevéhez kötött – szállóige általános ismerete, a használata révén növekvő gyakoriság (vö. Bybee 2005) is szerepet játszhat:

(29) Tetszettek volna forradalmat csinálni (W8)

A rosszallást kifejező konstrukció az első személyű perspektivált tetszikeléssel összekapcsolódva igen komplex jelentést hoz létre, azaz a ritkább konstrukció összetettsége ikonikusan is leképezi a reprezentált helyzet komplexitását:

(30) Persze, értem én, hogyné érteném, tetszettem volna nem elhízni. (W1)

A meg nem valósult helyzethez kapcsolódó rosszallás a (30) szövegrészben a mástól, a megnyilatkozótól eltérő szubjektumtól származó információ mozzanatával egészül ki, amelytől a megnyilatkozó távolságot tart: a *tetszik* formával éppen a mástól őfelé irányuló elvárás perspektíválja.

5.6.4. A *tessék* + főnévi igeneves szerkezet szerepe

A *tetszik* felszólító-kötő módú alakjával, a *tessé*kkal alkotott szerkezetek (vö. Nagy C. 2018) stílusértéküket és használati körüket tekintve is eltérnek a tetszikelő szerkezetektől, ezeket ugyanis tegeződő és nemtegeződő viszonylatokban egyaránt használjuk, és az udvariassági szerep mellett igen erőteljes, akár durva felszólításként is hathatnak. A főnévi igenévvel jelölt folyamat bekövetkeztére való felhívás révén a konstrukció jelentésében a kötelezőszerűség mozzanata érvényesül. Emiatt ez a szerkezet a tetszikelést önálló, elkülönült érintkezési módként kezelő nyelvi gyakorlatban – amely elsődlegesen a gyerekekre jellemző – nem válhatott alkalmassá a kérés általános, udvarias kifejezésére. Az általános tetszikelés során az udvariasnak szánt felszólításokban, kérésekben ezért további árnyalat

elemeket találhatunk, a 10–18 éves korosztály által kitöltött diskurzuskiegészítő tesztek tanúsága alapján, általában a *tessék szíves lenni* forma egészül ki főnévi igenévvel:

(31) Tessék szíves lenni kiengedni a mosdóba!

A *tessék* tehát szintén olyan udvariassági kifejezés, amely főnévi igenévvel alkot kompozitumszerkezetet, és amely eredetét tekintve is közös a tetszikeléssel, mégsem tekinthető úgy, mint a tetszikelő konstrukció felszólító módú megvalósulása, mivel a két konstrukciótípus grammatikalizációjának foka és társas jelentései is eltérnek.

A felszólító módú forma személybeli változatai képesek a tegező viszonyban kérést kifejezni:

(32) És kedves macesz, a tetteket tessél minősíteni, ne a gyomorsavad PH-változását... (MNSZ2, doc#975)

(33) Ez az, tessetek sörözőket is írni!!! (MNSZ2, doc#994)

5.7. A tetszikelés mint metapragmatikai reflexió

Az összegyűlt példák között szerepelnek olyan, a prototipikustól eltérő tetszikelő szerkezetek is, amelyek agrammatikusnak tűnő egyedi előfordulások. Ezek a specifikus, a figyelmet magára a formára terelő megvalósulások azonban a szerkezet bonyolultságát előtérbe helyező metapragmatikai reflexióként is értelmezhetők. Esterházynál a szokatlan módon tetszikelő megfogalmazás a gúny eszközzé válik, miközben egy vele készült rádióinterjúból kihagyott részek miatti bocsánatkérésre válaszol (34). A festményeket kommentelő *whistler mamája* című blogon szereplő szokatlan tetszikelő szerkezet pedig egy alárendelő, udvariaskodó, rácsodálkozó felkiáltást ironikusan stilizáló közlésben kap helyet (35).

(34) Hát el tetszik lenni tévedve lenni. (Esterházy 2013)

(35) de szépnek tetszik lenni a miniszterelnök úr munkahelyének! (W9)

Ezekben az egyedi stilisztikai szerepű előfordulásokban a szokatlan tetszikelő szerkezetek ikonikusan is értelmezhetők: grammatikai komplexitásuk, nehezen feldolgozható jellegük révén a beszélői viszonyulás összetettségének kidolgozásához járulnak hozzá.

A szerkezeti bonyolultságra való reflexió mellett a deszemantizált segédige eredeti jelentésére való utalások is metapragmatikai szerepűek:

(36) A: El tetszett kélni?

B: Nem tetszett, de késtem.

6. Összegés

A tetszikelő szerkezetek a beszédpartnerhez való viszonyulás grammatikalizálódott formáinak tekinthetők. A *tetszik* segédigévé válása egy olyan interszjektifikációs folyamattal (Traugott 2003, 2010) egészül ki, amelynek során a szerkezet az udvarias kapcsolattartás pragmatikai funkciójával kapcsolódik össze. A viszonyulás ilyen kifejezésében az az udvariassági szerepű, távolító motiváció ismerhető fel, hogy a tetszikelő szerkezetekben a megjelenített esemény nem cselekvésként, hanem tudati folyamatként, szándékként jelenik meg.

A *tetszik* főnévi igeneves konstrukciója olyan szemantikai szerkezetet hoz létre, amely egy folyamat, esemény megjelenítése mellett a beszélői attitűdöt, tipikusan a címzethez való viszonyulást, annak udvarias jellegét is leképezi. Az udvarias tetszikelés további konstrukciótípusok elkülönülésének is kiindulópontjává válik: a 3. személyűként grammatikalizálódó konstrukció 1. és 2. személyű típusai megidézett közlésmódot, illetve iróniát jeleznek; a múlt idő, feltételes módú változata pedig a rosszallás kifejezőjeként konstrukcionalizálódik.

A tanulmányban felvetett kérdéskörök azt jelzik, hogy a tetszikelés jelentését még átfogóbban, több szempontból is szükséges vizsgálni. Egyrészt fontos további kutatási irányt jelent a kialakulástörténetet figyelembe vevő elemzés, amely feltárja az interszjektifikáció és a grammatikalizáció megvalósulását. Másrészt az udvariassági funkció érvényesülésének feltárására érdemes megvizsgálni azt is, hogy milyen mondattípusokban jellemző, milyen eseményszerkezetű főnévi igenevekkel valósul meg (vö. Bajzát 2020) legjellemzőbben a tetszikelés. Emellett a szerkezet grammatikai átértékelődésének leírását kiegészítheti annak a felmérése is, hogy a reprezentált folyamat ágense milyen esetekben és milyen arányokkal dolgozódik ki nominatívusszal, illetve datívusszal. A tetszikelés vizsgálatának eddigi eredményei és további feladatai egyaránt hozzájárulnak a magyar udvariassági nyelv grammatizálódott elemeinek a leírásához.

Irodalom

- Bajzát Tímea Borbála 2020. „Hogy csakugyan nem tudják megkülönböztetni” : a *tud* + főnévi igenév szerkezet által nyelvilleg aktivált modális tartományok konstrukciós vizsgálata. *Ösvények*, 25–27.
- Bybee, Joan L. 2005. Mechanisms of change in grammaticization: The role of frequency. In: Brian D. Joseph – Janda, Richard D. (eds.): *The Handbook of Historical Linguistics Vol. 3*. Oxford: Wiley-Blackwell. 602–623. <https://doi.org/10.1002/9780470756393.ch19>
- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Diewald, Gabriele 2011. Pragmaticalization (defined) as grammaticalization of discourse functions. *Linguistics* 49: 365–390. <https://doi.org/10.1515/ling.2011.011>
- Domonkosi Ágnes 2002a. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. szám. Debrecen.
- Domonkosi Ágnes 2002b. A „tetszikelés” szerepei nyelvhasználatunkban. *Édes Anyanyelvünk* 1: 4.
- Domonkosi Ágnes 2010. Variability in Hungarian address forms. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 29–52. <https://doi.org/10.1556/ALing.57.2010.1.2>
- Domonkosi Ágnes 2012. Metaforikus és metonimikus motivációk a magyar megszólításokban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE. 339–350.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke: A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2016. „Hanyadikra tetszik menni?” – A kor szerepe a tetszikelés használatában. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Generációk nyelve*. Budapest: ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter – Magyar Szemiotikai Társaság. 273–285.
- Erdély Judit 2012. *Fatikus beszéd: Megszólítások, köszönések, kapcsolattartó szokások a székelyföldi nyelvhasználatban*. Sepsiszentgyörgy: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest. 1959–1962.

- Heine, Bernd 1993. *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195083873.001.0001>
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 664–760.
- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószéky Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 49–103.
- Kenesei István 2000a. A segédige a magyarban. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 108–111.
- Kenesei István 2000b. *Van-e segédige a magyarban? Esettanulmány a grammatikai kategória és a vonzat fogalmáról*. In: Kenesei István (szerk.): *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Budapest: Osiris Kiadó. 157–196.
- Kenesei István 2008. Funkcionális kategóriák. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 601–37.
- Kenesei, István forthc. *Auxiliaries*. In: Bibok, Károly (ed.): *Verbs and Verb Phrases: The Syntax of Hungarian*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kertész Manó 1931. *Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*. Budapest: Révai Kiadás.
- Koutny Ilona 2004. *A 3. út: a tetszikelés*. VII. Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Kongresszus. Budapest. <http://www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/koutny-ho.rtf> (Utolsó letöltés: 2024. 02. 16.).
- Kugler Nóra 2000. Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 104–122.
- Kugler Nóra 2017. A mondattípusok részletes tárgyalása. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 761–805.
- Kuna Ágnes 2016. Hogy tetszik lenni? Hogy vagyunk, hogy vagyunk? A közelítés nyelvi stratégiái az orvos-beteg találkozáson. *Magyar Orvosi Nyelv* 16: 75–79.
- Kuna, Ágnes – Domonkosi, Ágnes 2020. *Social meanings of the Hungarian politeness marker tetszik in doctor-patient communication*. *Acta Universitatis Sapientiae Philologica* 12(3): 88–104. <https://doi.org/10.2478/ausp-2020-0025>

- Ladányi Mária 1999. Poliszémia és grammatikalizáció. In: Gecső Tamás (szerk.): *Poliszémia, homonímia*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányához 2. Budapest: Tinta Kiadó. 124–134.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Lengyel Klára 1999. A segédigék kérdéséhez. Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére. *Magyar Nyelvőr* 123: 116–129.
- Lengyel Klára 2000. A segédigék és származékaik. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 252–258.
- M. Korchmáros Valéria 1997. *Ige vagy segédige?* In: In Büky László (szerk.): *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szeged: JATE. 109–123.
- Modrián-Horváth Bernadett 2011. Tanár lenni vagy tanárnak lenni? – A magyar infinitívuszos szerkezetek fajtáiról az auxiliarizáció kapcsán. In: Gécség Zsuzsanna (szerk.): *LingDok 10. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola. 133–154.
- Nagy C. Katalin 2017. Pragmatikai és kognitív szempontok a grammatikalizáció kutatásában. In: Szécsényi Tibor – Németh, T Enikő (szerk.): *Stratégiák és struktúrák – Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára*. Szeged: JATE Press. 183–206.
- Nagy C. Katalin 2018. Történeti beszédaktus-kutatás: a középkori katalán *plaire 'tetszik'* igével alkotott szerkezetekről. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 215–242. <https://doi.org/10.14232/jeny.2018.1.9>
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – PIPERIDIS, Stelios (eds): *Proceedings of Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2014)*. 1719–1723.
- Palmer, Frank Robert 1986. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raffai Éva 1998. A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: JGYF Kiadó. 179–188.

- Sass Bálint 2017. A kibővített Magyar Történeti Szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 267–277.
- Simon Gábor 2019. *Csodáлом és/vagy csodálkozom.* A metapragmatikai reflexivitás egyik lehetséges konstrukciócsaládjáról. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: Eötvös József Collegium. 137–160.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. Benkő Loránd. I–III. Budapest, 1967–76.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Timári Mária 2019. A magyar segédigék korpuszalapú vizsgálata. *Ösvények*, 62–100.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 99: 154–165.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. A magyar segédige + ige(név) szerkezet szemantikája. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 201–210.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.
- Tóth Katalin 2014. Az igekötő + segédige + határozói igenév szerkezet szemantikai vizsgálata a nyitragerenséri nyelvjárásban. In: Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina (szerk.): *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain – A Félúton 9. konferencia kiadványa.* Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. 139–153.
- Tompa József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Traugott, Elisabeth Closs 2003. From subjectification to intersubjectification. In: Hickey, Richard (ed.): *Motives for Language Change.* Cambridge: Cambridge University Press. 124–139. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486937.009>
- Traugott, Elisabeth Closs 2010. Revisiting subjectification and intersubjectification. In: Davidse, Kristin – Vandelandotte, Lieven – Cuyckens, Hubert (eds.): *Subjectification, intersubjectification and grammaticalization.* Berlin/New York: De Gruyter Mouton. 29–70.

Források

- Esterházy Péter 2011. *A szavak csodálatos életéből*. A Mindentudás Egyetemén, 2003. szeptember 8-án elhangzott előadás bővített változata. https://reader.dia.hu/document/Esterhazy_Peter-A_szavak_csodalatos_eletoel-395 (Utolsó letöltés: 2022. 06. 10.)
- Esterházy Péter 2013. A gesztus. *Élet és Irodalom*, január 25.
- Nyerges Gábor Ádám 2016. Ami kifelejtődött a nyárból. *Irodalmi Szemle* 7–8: 21–29.
- Parti Nagy Lajos *Hősöm tere*. konyvtar.dia.hu/html/muvek/PARTI/parti00544_kv.html
- Szántó Péter 1995. Vokálozni a halottnak. *Magyar Hírlap*, október 28. 7.

Internetes források

- W1 – <http://mozogazazi.blogspot.com/2014/01/> (Utolsó letöltés: 2020. 12. 10.)
- W2 – https://logout.hu/tema/kave_topic/hsz_17001-17050.html (Utolsó letöltés: 2020. 12. 10.)
- W3 – <https://adoc.pub/ingyenes-knyyzenei-magazin-2011-augusztus-szeptember.html> (Utolsó letöltés: 2020. 12. 10.)
- W4 – <https://momus.hu/forum/des-anyanyelvunk-avagy-az-uj-homokozo?oldal=50> (Utolsó letöltés: 2020. 11. 20.)
- W5 – http://www.parlament.hu/naplo41/027/n027_0105.htm (Utolsó letöltés: 2020. 11. 20.)
- W6 – <https://forum.index.hu/Article/showArticle?la=142404877&t=9091715> (Utolsó letöltés: 2020. 12. 10.)
- W7 – <https://www.vezess.hu/magazin/2014/01/17/miert-kell-5-hetet-varni-egy-uj-rendszamra/> (Utolsó letöltés: 2020. 12. 10.)
- W8 – http://www.antalljozsef.hu/idezet_9 (Utolsó letöltés: 2020. 12. 10.)
- W9 – https://www.tumblr.com/whistlermamaja/186862476538/bocs-dek%C3%A9t-gomb%C3%B3c-piszt%C3%A1l%C3%A1t-k%C3%A9rt-nem-egyet?source=login_wall (Utolsó letöltés: 2020. 12. 10.)

On the formal and functional features of the *tetszik* auxiliary construction

The use of *tetszik* 'please' as an auxiliary taking an infinitival complement (e.g. *Hogy tetszik lenni?* 'How are you?', lit. 'How does it please [you] to be?', *tetszik tudni* 'you know', lit. 'it pleases [you] to know' has peculiar functions in Hungarian politeness practices affecting linguistic interactions. The paper offers a nuanced description of the *tetszik* auxiliary construction. Building on corpus data as well as discourse completion tests, the analysis presents the variability, associated semantic contents, and typical conditions of use of periphrastic, analytic patterns involving *tetszik*.

The paper begins by giving an overview of previous descriptions of the construction in dictionaries and reference grammars. Additionally, it uses a functional cognitive framework to explore differences in construal between the *tetszik* construction (a symbolic structure uniting functional and formal properties) and the use of finite lexical verbs (e.g. *ön téved* 'you are wrong' ~ *tévedni tetszik* 'you are wrong', lit. 'it pleases [you] to be wrong').

In the analysis, the *tetszik* auxiliary construction is portrayed as a product of grammaticalization and pragmaticalization. It is argued that the grammaticalization of *tetszik* into an auxiliary has been accompanied by a process of intersubjectification whereby the pattern has come to assume the pragmatic function of supporting polite interaction. Similarly to other expressions of linguistic politeness, the attitude-marking function of the *tetszik* construction can be motivated by the fact that the pattern construes the profiled process as an addressee's mental orientation (intention) rather than an action.

Keywords: auxiliary construction, politeness, pragmaticalization, intersubjectification

Domonkosi Ágnes

<https://orcid.org/0000-0001-8602-1985>

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

domonkosi.agnes@nytud.hun-ren.hu

LACZKÓ KRISZTINA

A *most* + múlt időben lehorgonyzott igei konstrukciók vizsgálata*

Kivonat

A tanulmány célja, hogy a temporális referenciakeretet alkalmazva (vö. Brisard 2002; Evans 2013; Tolcsvai Nagy 2021) megvizsgálja, hogy az egy elemi mondaton belül összekapcsolódó múlt időben lehorgonyzódó igék és a *most* deiktikus elem hogyan reprezentálódik a mondatbeli jelenet időszereketében. A múlt idejű lehorgonyzás mint deiktikus igeidő és a *most* mint prototipikus idődeiktikus elem, amely a referenciális kiindulópontot jelöli, látszólagos ellentmondásba kerülnek, hiszen a múlt idő a beszédesemény idejét megelőző referenciális jelenetet reprezentálja, míg a beszédesemény idejét a mindig aktuális *most* jelöli ki. A referenciális jelenetben megjelenített időmegjelöléseket pedig a megnyilatkozás idejéhez viszonyítva lehet sikeresen értelmezni, a diskurzust tehát alapvetően az időbeli kontiguitás jellemzi.

A tanulmány elemzése az MNSZ2 korpuszán alapul, amelyből egy mintavétellel, manuálisan összeállított 100-as mintát vizsgál meg a beszédidő, az aspektualitás és a kontextualizáló elemek viszonyában. A kutatás feltételezi, hogy a *most* + múlt időben lehorgonyzott igei konstrukció két alapvető mintázatot jelöl, nem függetlenül a diskurzus típusától. Egyrészt a múlt időben konstruált narratív szövegekben elsősorban a deiktikus időkivetítés megvalósulását mutatja, másrészt valós idejű társalgásokban, valamint a teljes időbeli deiktikus kivetítés (egyenes idézet) esetén a perfektuálásban játszik

---

* A tanulmány az NKFIH ELTE TKP2020-IKA-06 számú pályázat (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás*) támogatásával készült. Köszönettel tartozom Tolcsvai Nagy Gábornak a kéziratához fűzött értékes megjegyzéseire.

egyfajta szerepet, az úgynevezett befejezett jelen (vö. angol present perfect) megvalósulásában.

Kulcsszók: idődeixis, múlt idejű igei lehorgonyzás, *most* elem, aspektus, deiktikus kivetítés, kontextualizálás

1. Bevezetés

A tanulmány a társas kognitív nyelvészet és a funkcionális pragmatika elméleti háttérfeltételeit érvényesítve (vö. Croft 2009; Tátrai 2017) a temporális referenciakeret alkalmazásával (vö. Brisard 2002; Evans 2013; Tolcsvai Nagy 2021), a beszédidőt előtérbe állítva az elemi mondat *most* + múlt időben lehorgonyzott igei konstrukcióit vizsgálja meg korpuszalapon. Ehhez az MNSZ2 korpuszából egy 100-as véletlenszerű mintát használ, amelynek lekérdezése a *most* elemre egyszerű kereséssel történt, a regiszterek szűkítése nélkül, 500 szavas kontextusban, manuális elemzéssel feldolgozva.

A *most* nyelvi elem esetében minden bizonnyal a legkönnyebben aktíválható tapasztalatiság a deiktikus jelleggel kapcsolódik össze. A deixis azoknak a nyelvi műveleteknek az átfogó megnevezése, amelyek a közös figyelem interszjektív kontextusának fizikai és társas világából kontextusfüggő referenciapontokat (vö. Brisard 2021) jelölnek ki a referenciális jelenet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a megfigyeléséhez és megértéséhez (vö. Tátrai 2020). Így az idődeixis a diskurzusban megosztott események idejét (a megértett időt) a beszédesemény idejéhez (amely nem pontszerű, hanem alapbeállítás szerint rövid időtartamot jelent) mint megértő, feldolgozó időhöz képest teszi hozzáférhetővé, ahhoz kínál fel kontextusfüggő referenciapontokat.

Az idődeixis prototipikus nyelvi megvalósulásai a magyarban jellegzetesen az olyan határozószók, mint a *most*, *tegnap*, *holnap*, *tavaly*, *jövőre*, illetve az olyan főnévi kidolgozást is tartalmazó szerkezetek, mint *az ebben a hónapban*, *három hete*, *két év múlva*, amelyekben a mutató névmás egy konceptuálisan időt jelölő főnévvel kapcsolódik össze. Ezek a deiktikus kifejezések nemcsak tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremtenek a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között, hanem profilálják is ezt a fajta lehorgonyzó kapcsolatot. Ezzel szemben a deiktikus igeidők – jóllehet szerepet kaphatnak az időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat reprezentálásában – önmagukban nem profilálják a referenciális

jelenetnek a tér- és időbeli kontiguitáson alapuló dektikus kapcsolatát a közös figyelem interszjektív kontextusával mint alappal, csupán lehorgonyzó elemként funkcionálnak a véges igealakokban (vö. Langacker 2002: 6–15; Brisard 2021: 345), mentális hozzáférést biztosítva a referenciális jelenetben szereplő eseményekhez.

Az időre vonatkozó deiktikus kifejezések viszonyrendszerének középpontjában a *most* helyezkedik el (vö. a bühleri origóval), amely a megnyilatkozás éppen aktuális idejét nemcsak referenciapontként jelöli ki, hanem a referenciális jelenetben hozzáférhetővé tett esemény idejét is annak hatókörébe vonja. Egyfelől olyan események megkonstruálására ad lehetőséget, amelyek időpontja, illetve időtartama valamilyen módon érintkezik a beszédidővel (1a), akár úgy is, hogy azt is magában foglalja, ahogy ezt az (1b) példázza.¹ Másfelől a metonimikusan kiterjedhet olyan események idejének a jelölésére is, amelyek vagy közvetlenül követik a beszédeseményt, azaz a közeli jövőt jelölik, mint az (1c) esetében, vagy közvetlenül megelőzik azt, azaz a beszélő vagy a szereplő szempontjából a közelmúltra vonatkoznak, ahogy azt az (1d, e) is mutatja (vö. részletesen Imrényi et al. 2024; Imrényi et al. megj. e.).

- (1a) **Most** *indulok* hozzád.
- (1b) **Most** tényleg az agresszió a menő?
- (1c) Ez egy régóta folyó vita, és **most** megint *elő fog jönni* itt, a parlamentben, pontosan a kormány jogalkotási elképzelései alapján, a büntető törvénykönyv módosítása kapcsán.
- (1d) A barna kutya ott ült a küszöbön, farka körül már-már pocsolóba gyűlt a víz. Csak úgy csorgott a víz a bundáján, de nem húzódott fedél alá, hanem csak ült, és nézett befelé a ház felé. Valentin **most** jól *megnézte*, s egyszerre nagyot lódult a szíve.
- (1e) Arról **most** *értesültem*, legalábbis hiteles formában, hogy a szlovén fél módosította a korábban megállapodott útvonalat, tényleg szőlőről valami újsághír.

¹ A *most* hatóköre (1b) esetében kiterjed a beszédidőre is, sőt vélhetően azon túl is érvényes. A *most* aktutálisan érvényesülő időtartama és a beszédidő távolsága, ennek behatárolása, becslése nagyban függ az igével jelölt esemény időtartamától is. Az *indul* ige időben rövid folyamatot jelöl, tehát a *Most indulok* megnyilatkozás esetében a *most* nagyon rövid hatókörrel érvényesül, amíg a *Most a fizikusokat a fekete lyukak kérdése foglalkoztatja* esetében a *most* időtartama több évtizednyi időt is felölel, és ezt az igével kifejezett esemény hosszabb hatókörre és a kontextuális ismeretek, a tudásséma is érvényesíti (vö. Tátrai 2017: 965; Laczkó 2022).

A tanulmány középpontjában az (1d, e) példák vannak, amelyekben a véges igealakok múlt időben horgonyzódnak le: *megnézte, értesültem*, így egyfajta feszültségbe kerülnek a *most* elemnek a beszédeseményt deiktikusan profiláló jellegével, így téve lehetővé az esemény múltra való kiterjesztését, méghozzá kétféleképpen. Az (1d) példa az idődeiktikus kivetítés jellemző esete (vö. Tátrai 2017; Laczkó 2021), amikor a múlt idejű narratívában a referenciális központ a beszélőről áthelyeződik a szereplőre, a *most* jelentése 'akkor' lesz az inherens időbeliséget tekintve, így a *most* + múlt idejű igével konstruált esemény valójában a korábbi események folyamatába illeszkedik bele, az ige befejezett aspektusú, ám a semleges kiindulópont perspektívája érvényesül (vö. Sanders–Spooren 1997), függetlenül a referenciális központtól, azaz a beszélőtől. Az (1e) esetében azonban nem történik perspektívaváltás, a *most* a beszédidőhöz képest egy nagyon közeli múltat profilál azzal együtt, hogy deiktikusan utal a beszédidőre is, az igével profilált esemény a közeli múltat jelöli, a *most* elem végpontot jelenít meg az eseményben,² tehát az igei konstrukciót tekintve a perfektuálásban játszik egyfajta szerepet, „present perfect” jellegű³ használatban (míg az ige alapvetően imperfektív), metonimikus kiterjesztéssel a közeli múltra.

Mint ahogy az (1e) példában is látható, a deiktikus igeidőt reprezentáló *most* és az igei múlt idejű lehorgonyzás együttes funkcionálásáról van szó, és ebben nyilvánvalóan fontos tényező az aspektualitás kérdése is. A magyarban az aspektus működését két tényező jellemzi: az ige lexikai aspektusa és a mondat aspektuális szerkezete.⁴ Az igeaspektus fogalmát alapvetően Tolcsvai Nagy 2017: 334–338 alapján kezeltem: eszerint az igeaspektus az igével kifejezett folyamat időszerkezetét és eseményszerkezetét perspektíválja, amelyben együttesen szerepet kap az időtartam, a kezdőpont és a végpont

² Az (1e) példában a *most* hatóköre valójában megelőzi a beszédidő adott idejét, korábbi tartamra vonatkozik, a közvetlen múltra, ám egyrészt az adott ismeret fennáll a kimondás jelenében, másrészt a megtudás, megtapasztalás nem teljesen zárult le (vö. Givón 2001: 293). Ez arra is rávilágít, hogy a feldolgozóidő (beszédidő) és a megértett idő viszonyát tekintve lehetséges, hogy ha a megkonstruált esemény a beszédidő előtt történt, akkor a lehorgonyzó *most* elem nem lehet azonos a beszédidővel, illetőleg azt nem tartalmazza. Nyilvánvalóan ebből adódik a *most* + múlt idő együttes használatának egyfajta feszültsége, illetve annak a lehetősége, hogy ez a konstrukció a befejezett jelen kifejezésére alkalmas legyen.

³ A tanulmány a bemutatott befejezett jelennek tételezett konstruálási formát nagyjából azonosítja legalábbis a terminushasználat tekintetében az angol present perfecttel, és azzal jelen esetben nem foglalkozik, hogy milyen meglévő különbségek vannak ebben a vonatkozásban a két nyelvben.

⁴ Az ige lexikai aspektusának és a mondat aspektuális szerkezetének a kapcsolata, működése egyelőre nem kellően feltárt kérdéskör a magyarban (vö. Tolcsvai Nagy 2022).

profiláltsága, valamint az intenzitás. A fenti tényezők közül a kezdő- és végpont profiláltsága határozza meg alapvetően az igeaspektus funkcionálását, azaz a körülhatárolatlanság vagy a körülhatároltság jellegéről van szó (vö. Takács 2012; Tolcsvai Nagy 2015 is). A befejezett aspektusú igék előtérbe helyezik a kezdő- és végpontot temporálisan és az eseményszerkezetben egyaránt, az igével kifejezett folyamat körülhatárolt az inherens idő és az eseményszerkezet szempontjából. A perfektív igékben a kezdő vagy a végszakasz viszonyítási pontként, referenciapontként szolgál, és ez a referenciapont olyan fogalmi kiindulópont, amely már eszközként konstruálja meg az időbeli folyamatot. A vizsgált *most* + múlt idejű igei konstrukciók esetében a *most* elem metonimikus kiterjesztése a közeli múltra és az ige múlt idejű lehorgonyzása alapesetben együttesen jelölik ki az igével jelölt folyamat végpontját mint referenciapontot. Az idődeiktikus kivetítés esetében ezzel szemben az igeaspektus vonatkozása feltehetően nem játszik jellegzetes szerepet a kivetítés megkonstruálásában.

A tanulmány a továbbiakban az (1d) és az (1e) példákkal illusztrált *most* + múlt idejű igei konstrukciótípusokra fókuszál, a következő kérdések mentén:

K1: A korpuszminta alapján a kétféle *most* + múlt idejű igei konstrukció milyen jellegzetességeket mutat az igék szemantikai jellemzői mentén, különös tekintettel az aspektus és az időtartam vonatkozására?

Feltételezem, hogy a szakirodalom alapján felállítható kétféle funkció közül az aspektust kifejező használatban az ige szemantikai jellemzői jól körvonalazható sajátosságokkal jellemezhetők, míg a deiktikus kivetítés esetén ez a szempont kevésbé játszik szerepet.

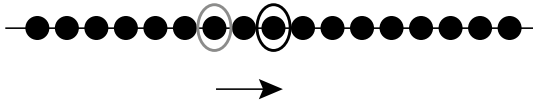
K2: A kétféle használat mutat-e jellemző műfajspecifikus jellegzetességeket?

Feltételezem, hogy a részleges deiktikus kivetítés főként a fiktív narratívák jellemzője, míg a perfektuális, közeli múltra kiterjesztő használat a közvetlen interakcióban (beleértve a teljes deiktikus kivetítés jelenségét az egyenes idézetben), valamint a sajtónyelvi regiszterben a közeli múlt profilálására valósul meg.

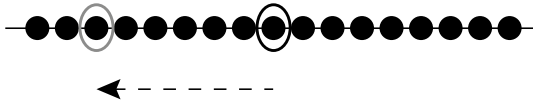
Az elemzés kvalitatív jellegű, számarányokat a mintázatok és a tendenciák érzékeltetésére használlok.

2. Eredmények: a két funkció alapvető jellegzetességei

A fenti kutatási kérdések megválaszolásához az MNSZ2 korpuszából használtam egy manuálisan összeállított 100-as mintát, egyszerű lekérdezéssel, nem szűrve regiszterekre, kiiktatva a duplumokat, 500 szónyi kontextusban jelenítve meg a *most* elemet és a múlt időben lehorgonyzott igét. A manuális annotálás első körben a két funkció elkülönítésekor egyértelmű eredményre vezetett: mind a 100 adat határozottan besorolható volt a két előzetesen felállított kategória valamelyikébe, tehát vagy a deiktikus időkivetítést, vagy az úgynevezett „present perfect” jellegű használatot reprezentálták a következő arányok szerint: 22 példa volt az idődeiktikus kivetítésre és 78 a metonimikus kiterjesztésre a közeli múlt vonatkozásában. Átfedés vagy bizonytalan besorolású adat nem fordult elő. Korábbi angol nyelvű tanulmányunk alapján (Imrényi et al. 2024) a kétféle használat a következőképpen ábrázolható:

1. ábra. A metonimikus kiterjesztés a közeli múltra, perfektuáló igehasználattal

2. ábra. A deiktikus kivetítés

Az ábrákon a vízszintes vonal az időtengelyt szimbolizálja, a pontok a *most*-pontok, a feketével bekarikázott pont a beszédidőt jelzi (*most*), az egyszerűség kedvéért pontszerűen ábrázolva, annak a hangsúlyozásával, hogy a *most* nem egyetlen időpillanatot, hanem időtartamot is jelölhet, a szürkével jelölt pedig az igével reprezentált esemény bekövetkeztét, ugyancsak leegyszerűsítő módon pontszerűen reprezentálva. Az 1. ábrán a nyíl azt jelöli, hogy a közeli múltban lezáródó esemény valamilyen hatással van a beszédidő jelenére, a második ábrán a szaggatott vonallal jelölt nyíl pedig a referenciális központ eltolódását jelzi.

2.1. A most metonimikus kiterjesztése a közeli múltra

A korpuszmintában ebben a funkcióban 79 adatot találtam, amelyből mindössze 4 esetben szerepelt múlt idejű összetett állítmányú szerkezet, 75 esetben pedig igei konstrukció jelent meg. Az igék nagy változatosságot mutattak, ugyanis mindössze a *sikerül* ige jelenik meg három alkalommal és a *van* létige két alkalommal, a maradék 72 példában különböző igei szerkezetek adathozhatóak. Az *ad* ige ugyan 3, a *jut* és a *kap* ige 2-2 példában is szerepel, ám nem azonos konstrukciókban. Az *ad* kétszer (*határidőt ad, szabad kezet ad*), a *jut* egyszer (*eszébe jut*) és a *kap* mindkétszer (*választ kap, szabad kezet kap*) igei frazémaként jelenik meg. Az igék eseményszerkezeti sémáit, valamint a szemantikai szerepeket megvizsgálva azonban – jöllehet a *most* + múlt idejű igei konstrukció alapvetően nem zárja ki egyik séma vagy szerep megvalósulását sem (vö. a sémákra Tolcsvai Nagy 2017: 319–320, a szemantikai szerepekre: 325–327) – azt a jellegzetességet mutatta a minta, hogy a 79 esetből 49 nem ágensi, hanem jellemzően páciensi vagy experiensi trajektort tartalmazott, az igék pedig történést, mentális folyamatot, állapotváltozást (jellemzően mediális igével, a mediális igére vö. Kemmer 1993) fejeztek ki.⁵

- (2a) Ha már ruha, akkor gyorsan elmondjuk, hogy **most** nyáron két hozd-vidd ruhabolt *nyílt* a fővárosban, az egyik a Tűzraktérben, a másik pedig a Corvintetón.
- (2b) Na, **most** legalább *meztudtuk*, hogy nemcsak az öndicséret, hanem a bizalom is lehet bűdös...

A (2a)-ban a *nyílik* ige elsődleges figurája a ruhabolt, amely végpont szerepű, passzív, az igével jelölt folyamat végrehajtását elszenvedí, és ezzel egy adott állapotba kerül. A *most* a beszédidőhöz közeli múltra utalva a múlt idejű igealakokkal együtt azt jelzi, hogy a trajektor állapota (meg van nyitva) a megnyilatkozás létrejöttékor is fennáll, a jelenben egyfajta eredményként reprezentálódik. A (2b) igéje a mentális folyamatot egyrészt az igekötővel befejezett aspektusúvá teszi (*meztud*), a *most*-tal múlt időben konstruálva pedig közvetlenül a beszédidő elé helyezi a mentális folyamat végpontját, profilálva, hogy a tudás állapota a jelenben is fennáll, ugyancsak eredményként reprezentálva. További példák a mediális igés konstruálásra, amelyben

⁵ Ezzel a kérdéskörrel érdemes és fontos lesz a későbbiekben, egy újabb tanulmány keretében, kifejtettebben is foglalkozni.

előtérbe kerül a beszédidő előtt közvetlenül lezáródó igei folyamat révén bekövetkező, eredményként profilált állapotiság megléte:

- (2c) Ez a túlzott névváltoztatás, ami **most kialakult**, egyrészt a hagyományos magyar szokásokban fennálló gyakorlat
- (2d) A Közbeszerzési Hivatal már tavaly kimondta a szabálysértést, az Állami Számvevőszék vizsgálata azonban csak **most zárult le**.
- (2e) Senki nincs a pályán. Az ellenőrző körét mindenki megtette, **most átmeneti csend borult** a pályára.

A (2c–e) igei konstrukciói (*vmi kialakul*, *vmi lezárul*, illetve a *csend borul* *vmire* metaforizálódott frazéma) mediális használatúak, a trajektoruk nem élő entitás, végpont szerepű, az igével jelölt esemény eredménye pedig fennálló állapotként jelenik meg. Mindhárom példában a múlt időben lehorgonyzott igei konstrukciók befejezett aspektusúak.

A további 30 példa élő, ágens szerepű trajektort tartalmazott nagyobbrészt cselekvő igével konstruálva, amelyek között változatos eseményszerkezetű megvalósulások szerepeltek.

- (3a) hatalmas nagy emberi katasztrófák fognak létrejönni, nagy társadalmi robbanások fognak bekövetkezni, amelyért a felelősséget Kuncze Gábornak is, aki **most elhagyta a termet**, vállalnia kell
- (3b) Simor András, az MNB elnöke az Indexnek adott interjújában a jogszabálytervezetet újabb és **most** már totális hatalomátvételnak nevezte a kormány részéről.
- (3c) Ramsauer logikusnak tűnő állítását a rengeteg baleseti jegyzőkönyv mellett immár egy kutatás is alátámasztja, amelynek eredményét **most hozta nyilvánosságra** a német Munka- és Egészségügyi Intézet (IAG).
- (3d) A Jókai utca Szántó Kovács János utcai torkolatánál most a korábbi egyenesen haladó sávból juthatnak tovább mindhárom irányba, **most** a belső sávot **zárták le** a forgalom elől.

A (3a) és a (3b) egyes szám harmadik személyű ágenssel rendelkezik, az eseményt az első esetben perfektív mozgásigei konstrukció (*elhagyta a termet*), a második esetben rövid időtartamú mondásige (*nevezte*) jelöli, tehát a trajektor saját akaratából, saját energiaforrásából hajtja végre a folyamatot az időben. A *most* + múlt idejű igei konstrukció ezekben az esetekben is

azt profilálja, hogy az igével jelölt esemény a beszédidő előtt lezáródott, ám következményeként a jelenben, a beszédesemény idején a lezáródott folyamat eredményeként fennáll egy adott állapot. A (3a) példában az, hogy az ágens már nincs jelen a megnyilatkozás elhangzásakor, a (3b)-ben pedig, hogy egy adott jelenség olyan elnevezést kapott, amely a beszédesemény idején is érvényes rá. A (3c) és a (3d) esetében az ágens szerepű elsődleges figura válik érdekessé: a (3c) metonimikusan, intézménynévvel jeleníti meg az élő, emberi cselekvőt (*német Munka- és Egészségügyi Intézet*), amely nagyon jellegzetes konstruálási forma a sajtónyelvi regiszterben, a mintában 19-szer adatolható.⁶ A (3d) példa pedig a többes szám harmadik személyű, alany nélküli szerkesztést mutatja, az úgynevezett határozatlan alanyt, amely a passzív igei szerkezet egyfajta megfelelője a magyarban, a figyelemirányítás szempontjából a tárgyi pozíciójú, páciens szemantikai szerepű elem kerül a középpontba: a belső sáv le van zárva, és ez megfeleltethető a (2) példák szemantikai mintázatának. A (3c–d) példák igei konstrukciói is alapvetően befejezett aspektusúak (*nyilvánosságra hoz, lezár*).

A korpuszminta vizsgálata tehát az eddigiekben azt mutatja, hogy a *most* + múlt idejű igei konstrukció a *most* elem metonimikus kiterjesztését illetően jellemzően a következő sémát profilálja: a közeli múltban, a beszédesemény ideje előtt lezáródó folyamat eredményeképpen bekövetkező állapot a beszédidő jelenében is fennáll, érvényes. A *most* metonimikus kiterjesztése a közeli múltra referenciapontként szolgál a perfektív igei konstrukció végpontjának profilálásához. Sokkal ritkábban jelenik meg az a séma, amikor a beszédesemény ideje előtt lezáródó folyamat nem profilálja a következményként fennálló állapotot, sokkal inkább az igével jelzett folyamat végpontjának és a beszédidőnek a kifejezett, nagyon közeli egymásra következését jelzi. A mintában ez a séma mindössze négyszer fordul elő.

- (4a) Magyarul, ha egy termék kereslete az adó miatt nő, akkor a kínálat iránta csökken, de az alapvető élelmiszereknél, a fontos élelmiszereknél ez nem állja meg a helyét. Köszönöm, hogy **most nem kellett vitatkoznunk**, mint a múltkor. Örülök, hogy tíz percben elméleti oldalról is megközelítette ezt a témát. Köszönöm.
- (4b) A jegybankárok tegnap is szentesítették a január óta változatlan, hat százalékos alapkamatot, amely még így is többszöröse a főbb

⁶ Ennek a számbeli adatnak vélhetően az is az oka, hogy az MNSZ2-ben a sajtónyelvi alkorpusz meglehetősen felülreprezentált több másik alkorpuszhoz képest.

devizakénak. A Magyar Nemzeti Bank **most** is úgy *viselkedett*, mint a pénzügyi stabilitás óre.

- (4c) Az év közben számtalanszor a versenybírák elé idézett 2008-as világbajnok **most** éppen nem egy másik versenyzővel *akadt össze*, ezúttal figyelmen kívül hagyta a sárga zászlós jelzést, és sebességcsökkentés nélkül száguldott a pályán.

A (4a) példában a parlamenti hozzászólás valójában az igével jelzett esemény elmaradását jelzi a *kellett volna* segédigés konstrukcióval, mindezt úgy, hogy a vitakozás potencialitását a beszédidőhöz egészen közeli eseményként profilálja, így a vitakozás mint folyamat eredménye nem értelmeződik a beszédesemény jelenében, a *most* tágabb időintervallumként az ülés teljes idejére vonatkozik, amely tartalmazza a lehetséges vitát és a beszédidőt egyaránt. A (4b)-ben a viselkedés folyamata mint lezárt esemény a *most* specifikálatlan, tágabb, a beszédeseményt is magába foglaló intervallumában a beszédidő előtt záródott le. Mindkét példa tartalmaz olyan időhatározói elemet, amely pragmatikai kontextualizáló szerepben van (lásd később is), a (4a)-ban a *most* + múlt idejű igei konstrukciót követően adja meg a viszonyítási pontot: *múltkor*, a (4b)-ben pedig a korábbi tematikus kontextusban: *január óta*. A (4c)-ben ugyancsak lezáródott az esemény a beszédidő előtt, amelyre a nyelvileg megkonstruált perfektuált folyamat eredményként nem érvényes, a *most* deiktikusan az autóversenyek sorozatában a beszédidőhöz a múltban a legközelebbit jelöli pragmatikai kontextualizáló elem nélkül, amely időben, hírszöveg, beszámoló lévén, közvetlenül megelőzi a beszédeseményt, a *most* + múlt idejű igei konstrukció pedig ezt profilálja. Ebben a példában érzékelhető a befejezett jelent kifejező funkció és az idődeiktikus kivetítés egyidejű működése, ám az időbeli közvetlen egymásutániság kerül előtérbe, így a példát a konstrukció aspektust kifejező szerepéhez soroltam.

Mínthogy a *most* + múlt idejű igei konstrukcióban az igével jelölt folyamat a beszédidő előtt végbemegy, így a konstrukció perfektív, vagyis befejezett aspektusú, amelyet a *most* elem és a múlt időben lehorgonyzott igealak időbelisége alapoz meg, a lexikális ige aspektuális tartalmát a mondatban az ige-idő episztemikus lehorgonyzással kidolgozza (Tolcsvai Nagy 2017: 441). Az igeaspektusban – ahogy már szó volt róla – az ige időszerkezete és eseményszerkezete a meghatározó, az időtartam és az intenzitás mellett elsősorban az, hogy az igével kifejezett időtartam kezdő- vagy végpontja válik profiláltta metonimikus figyelemirányulással, úgy, hogy a kezdő- vagy a végszakasz

viszonyítási pontként, referenciapontként funkcionál (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 334–335). A *most* + múlt idejű igei konstrukció esetében tehát a végpont profilálódik referenciapontként, amely már egészként konstruálja meg az időbeli folyamatot: a *most* deiktikus jelenre utalásának és az ige múlt idejű lehorgonyzásának az összjátékaként. Továbbá a korpuszminta azt mutatja, hogy a konstrukcióban szereplő igék és igei szerkezetek nagy része (54 esetben a 75-ből) lexikálisan is perfektív megvalósulású: 42 ige például perfektíváló funkciójú igekötőt tartalmaz, amelyek közül kiemelkedik a *meg* és az *el* (lásd (5a, b) példa), továbbá 12 esetben igei frazémát találtunk, amelyek ugyancsak befejezett aspektusúak az idő- és eseményszerkezetük folytán (lásd (5c, d) példa).

- (5a) De hiszen meghalt már... éppen **most** *halt meg*...
- (5b) A cég **most** pedig azt *jelentette be*, hogy a fejlesztői környezet kiadásával egy időben részt vesz a Game Developers Conference nevű rendezvényen is.
- (5c) Az Irányelv érvénytelenségének megállapítására irányuló keresetet 2009. február 10. napján elutasították, azonban **most** ismét *napi-rendre került* a téma.
- (5d) ez nem célzás Rád, **most** jó néhány büntudattól szorongó ismerős, rokon *jutott eszembe*.

Az igékre továbbá jellemző, hogy jellegzetesen rövid időbeli folyamatot jelölnek, ahogy (6a–c)-ben:

- (6a) elnézést, hogy csak most válaszolok, de **most** *jutottam* végre gépemhez
- (6b) Szerettem volna kiutazni, **most** *nem sikerült*, de remélem, jövőre is ott lehetek a csapatnál.
- (6c) Valahogy úgy fogalmazott, hogy ezzel hosszú időre talán a jegybanktörvénnyel kapcsolatos törvényi szabályozás nyugvópontra kerülhet, hiszen **most** biz’ isten, *módosították* a betérjesztéssel ezt a törvényt, és hosszú ideig nem kell ehhez érdemben hozzáányúlni.

A *jut valahova*, a *sikerül valami* és a *módosít valamit* igei konstrukciók a folyamat időszerkezetét tekintve kifejezetten rövid lefolyásúak, a rövidség-hosszúság skálán tehát rövidnek tekinthető igékről van szó, amelyekben a végpont profilált.

A *most* korpuszalapú vizsgálatát elvégző Imrényi et al. 2024-es tanulmány szerint a *most* elem összes megjelenését tekintve jellegzetesen gyakran áll együtt a *már*, a *még* és az *éppen* partikulákkal. A befejezett jelen idejű *most*-konstrukciókat tekintve azonban a minta szerint ezek az együttállások nem jellemzőek. A 100 adatból mindössze egyszer szerepelt a *még + most* (*még most sem adtam fel*), egyszer a *még csak + most* (*én még csak most jöttem*), és kétszer a *most + már* (*most már hozzászoktam az itteni stílushoz; most már totális hatalomátvételnak nevezte*). Az *éppen* + *most* adódott gyakoribbnak 7 előfordulással, szemben az összes *most*-előfordulásban talált *most éppen*(en) adat dominanciájával (vö. Imrényi et al. 2024). Mindegyik esetben az *éppen*(en) a *most* elem úgynevezett felülíró funkcióját (vö. Imrényi mondatdimenziós modellje: 2017) profilálja (az ige előtt, a tagmondat élén, hangsúlyos helyzetben: éppen 'most és nem máskor).

- (7a) **Épp most** kapcsolódott be a meghatározó jegybankok sorába az Európai Központi Bank is azzal, hogy fegyvertárból már hajlandó a kevésbé ortodox monetáris eszközöket is felhasználni
- (7b) Szeretném felhívni a miniszterelnök úr figyelmét arra, hogy **épp most** mondott le a pénzügyminisztere.
- (7c) A Brüsszeli Bizottság **épp most** határozta el, hogy 12 százalékkal csökkentjük az Európai Unió Oroszországból érkező acélimportját és szeretnénk tárgyalni további rendezetlen kérdésekről is Oroszországgal.

A (7a–c) példákban jellemző a felülírásra jellemző szórendi konstruálás, az igekötő hátravetett helyzete, valamint az *épp*(en) *most* konstrukció ige előtti pozíciója. A szórendi pozicionálás szempontjából a *most* jellegzetesen a múlt időben lehorgonyzott ige előtt áll akkor is, ha nem felülíró szerepkörben van. A (8) példában elsőként a *most* úgynevezett lehorgonyzott („anchoring”) kontextualizáló funkcióban áll, a második esetben pedig felülírásként.

- (8) A hagyományos ipar egyik központja Mandzsuria legnagyobb városa Senjang, ahol **most** bezártak egy gyárat környezetszennyezés miatt. Kínában **most** először zártak be egy nagy állami kombinátot környezetszennyezés miatt.

A lehorgonyzó kontextualizáló elemek a mondatban a figyelem előterébe helyezett információk feldolgozását és/vagy szándékolt értelmezését segítik elő.

Általában a tagmondat perifériáján helyezkednek el, főként tagmondatkezdő helyzetben, és proszódiaileg kisebb hangsúlyt kapnak, mint maga a kontextualizált rész, amelyre főhangsúly esik (lásd Imrényi 2022). A példában az első *most* alapvető funkciója kontextualizáló lehorgonyzásként, hogy időben elhelyezze a profilált múltbeli folyamatot, azaz megadja azt az időkeretet, amelyhez kiindulópontként viszonyítva az ezt követő esemény érvényes lesz. Az ilyen lehorgonyzó kontextualizálóakra jellemző, hogy sokszor kontrasztív értelmezést hordoznak.

(9) Ön tiszta lelkű, de **most** alaposan *megzavarták* az események...

A (9)-ben a *megzavarták az események* állítás bekövetkezte a közeli múltra érvényes, a beszédidő jelenében eredményként fennáll a zavartság állapota, ám az is implikálódik a *most* lehorgonyzó kontextualizációja által, hogy máskor ez az állapot nem szükségszerűen következik be. A *most* lehorgonyzó kontextualizáló elemként ritkábban ige utáni helyzetben is megjelenik (a korpuszmintában 7 példa volt adatolható).

(10) Csányi Sándor a tavalyi kötvénypakettet *dobta most* piacra, amit az értékesített mennyiség is alátámaszt

A korpuszminta azt mutatja, hogy a *most* + múlt idejű igei konstrukciót tartalmazó tagmondatok esetében gyakran jelennek meg úgynevezett pragmatikai kontextualizáló elemek (vö. Imrényi et. al. 2024), amelyek egyfajta járulékos kontrasztként funkcionálnak. Ezek az időre vonatkozó szerkezetek megjelenhetnek a *most*-ot tartalmazó tagmondaton belül vagy kívül, a *most* elem előtti és utáni helyzetben is.

(11a) A februárban elszánt reformokat hirdető bukaresti vezetés **most** mintha *megettorpant volna*

(11b) A Közbeszerzési Hivatal már tavaly kimondta a szabálysértést, az Állami Számvevőszék vizsgálata azonban **csak most zárult le**.

(11c) Szerettem volna kiutazni, **most nem sikerült**, de remélem, jövőre is ott lehetek a csapatnál.

(11d) egy 1996-ban benyújtott kérelmet **most**, kilenc év múlva, 2005-ben *utasított el* a földhivatal

(11e) Sohasem beszélt róla a nyugalmazott pilóta, ám **most** a Reggeliben 25 év után mégis *megettette*

A (11a)-ban a tagmondaton belül a *most* elem előtt szerepel a *februárban* időhatározó, amely a bukaresti vezetés múltbeli reformtörekvéseinek időpontját határozza meg deiktikusan (ebben a formában az adott év februárjáról van szó), és ezzel áll kontrasztban a lehorgonyzó kontextualizáló funkciójú *most* és a múlt időben és feltételes módban lehorgonyzott igealak. A (11b)-ben a megelőző tagmondat *tavaly* időhatározója és a múlt idejű *kimondta* ige kontextualizálja a felülrő helyzetű, *csak* partikulával összekapcsolódó *most* elemet, a két tagmondat ráadásul az *azonban* kötőszóval jelölve ellentétes viszonyban áll. A (11c) példában a kontextualizáló időhatározó a rákövetkező tagmondatban szerepel, és a kontraszt a fenti két példával ellentétben nem a múlttal, hanem a jövővel kapcsolatos (*jövőre is ott lehetek*), a tagmondatok között ugyancsak ellentétes kötőszóval megjelenítve. A (11d)-ben a *most*-ot megelőzi az 1996 évszám, amely a kérelem benyújtásának abszolút idővonalon jelölt ideje, illetőleg értelmezőszerűen követi a *9 év múlva, 2005-ben* konstrukció, amely a *most* deiktikus elem abszolút idővonalon történő pontositása a megelőző dátummal kontrasztban. A (11e)-ben szintén két kontextualizáló időhatározói elem szerepel, a *sohasem* a megelőző tagmondatban, a *25 év után* a *most*-ot tartalmazó tagmondatban, a konstruálás ebben az esetben is ellentétes kötőszóval történik (*ám*) a két tagmondat között.

2.2. A *most* deiktikus kivetítése

A *most* + múlt idejű igei konstrukció másik releváns megvalósulása az idő-deiktikus kivetítés jelensége. A deixis művelete alapvetően nem önkényesen szerveződik, hanem a megismerés kettős, fiziológiai és diszkurzív meghatározottságából következő egocentrizmus és szociocentrizmus együttesen jellemzi, ez tehát azt jelenti, hogy alapesetben a megnyilatkozó a tájékozódási rendszer központja. Ezt a tájékozódási centrumot azonban részlegesen vagy teljesen át is lehet helyezni a beszédesemény másik szereplőjére, a befogadóra vagy a befogadókra, de át lehet helyezni a diskurzusban már említett más személyre vagy személyekre, ritkábban tárgyi entitás(ok)ra. A referenciális központ áthelyezését és az ennek alapján megkonstruált nyelvi reprezentációt nevezzük deiktikus kivetítésnek (lásd Lyons 1977: 579; Fillmore 1975; Levinson 1983: 63–64; Sanders–Spooren 1997; Tátrai 2005, 2010, 2017: 976–980; Laczkó 2021). A részleges áthelyeződés lényege, hogy a referenciális jelenet létrehozáskor a megnyilatkozó csak bizonyos nyelvi megvalósulások esetében alkalmazza a nézőpont eltolását, míg a teljes áthelyeződés alapvetően az egyenes idézés jellemzője, amikor a megnyilatkozó minden elemében

úgy hozza létre a referenciális jelenetet, hogy abban egy másik személy, egy külső szereplő nézőpontja érvényesül teljes egészében.

A deiktikus kivetítés érinti a térbeli, az időbeli és a társas tájékozódás lehetőségét egyaránt. A megnyilatkozótól eltérő kiindulópontok érvényesítése azért lehetséges, mert a nyelvi tevékenységet végző emberek képesek arra, hogy behelyezkedjenek mások helyzetébe, és felvegyék mások kiindulópontját (vö. Tomasello 2002: 103–143), így képessé váljanak arra, hogy a referenciális jelenet tér-, időbeli és társas viszonyait ne a sajátjukból kiindulva konstruálják meg. Az idődeixis nyelvi elemeinek kivetítésében a leginkább adatható megvalósulás az, amikor a referenciális értelmezésük átkerül a megnyilatkozás idejéről a referenciális jelenet idejére. A következő három példa azt a jelenséget illusztrálja, amikor a *most* a referenciális jelenet szereplőjének a jelenére vonatkozik, ám a deiktikus kivetítés az időjelölő nyelvi elemre korlátozódik, az igék temporális lehorgonyzása ugyanis a megnyilatkozási kiindulópont szerint, a beszédesemény idejéhez képest a múltba lesz érvényes, vagyis a *most + múlt* idejű igei konstrukciónak van szó.

- (12a) A tigris a legrövidebb utat választotta, téglatörmeléken, száraz maltercsomókon botladoztak. **Most** már *nem csodálkozott* rajta, hogy nem találtak senkivel, pedig képtelenségnek tűnt, hogy ilyen rövid idő alatt mindenkit értesítettek, hogy az utcán van a tigrissel. De még csak látni se láttak senkit.
- (12b) azért ne feledkezzunk meg például a francia hugenottok kiirtásáról/uldozásáról, és az európai történelem egyéb zafos fejezeteiről, addigra előtérbe került a nemzet fogalom, nemzeti szuverenitás, szoval a zsidóságot **most** mint nepet („fajt”) *lehetett kipecezn*.
- (12c) A gyerekekre nézett, aki lendületes karcsapásokkal vágta a vizet, megismételte magában a sokszor végiggondolt érvet: meg kell hoznia azt az áldozatot a gyerek érdekében, hogy itt marad ebben a gyűlölt faluban, egy ellenszenves férfi mellett, de **most** az elhatározását *nem követte* a megszokott, beletörődő megkönnyebbülés.

A (12a–c) példák tehát ugyanazt a jelenséget szemléltetik. A (12a)-ban a *most* deiktikus elem részlegesen a szereplő jelenére utal, vagyis a *most* a részletben nem jelölt szereplő nézőpontjából profilálja a referenciális jelenet idejét, amelyben minden igealak múlt időben van lehorgonyozva a fiktív narratívának megfelelően. A múlt idő ebben az esetben nem a beszédesemény idejéhez viszonyítottan jelenik meg, nem a beszédeseményhez viszonyított múltbeli

eseményekre vonatkozik, csupán eltávolító funkciója van, amely a referenciális jelenetben megjelenített eseményeket a narrációhoz képest meghatározatlan időbeli távolságba helyezi (vö. Tátrai 2017: 968). A *most* + múlt idejű igei konstrukció a múlt időben lehorgonyzott igék közé illeszkedik, a *most* tehát perspektívaváltást jelöl. A (12b)-ben, amely internetes fórum diskurzusából származó szöveg, az *addigra* anaforikus névmás a megnyilatkozó beszédidejéből perspektíválódik, a hugenották üldözésének ideje jelöli ki a referenciapontját, a *most* azonban a személytelenül konstruált segédigés szerkezettel kifejezett esemény (*lehetett kipécézni*) idejét jelzi a deiktikus kivetítéssel. A (12c) példában a *most* a női szereplő kiindulópontját érvényesíti, azaz a szereplő jelenére utal, amelyet a szereplő belső beszéde függő egyenes idézetszerűen is profilál (*meg kell hoznia azt az áldozatot a gyerek érdekében, hogy itt marad ebben a gyűlölt faluban*; a függő egyenes beszéd deiktikus kivetítést hordozó funkcióját az igék jelen ideje és az *itt* közelre mutató névmás jelöli), a *most*-tal konstruált ige időbeli lehorgonyzása azonban a megnyilatkozó perspektívájából, a beszédidő felől konstruálja a jelenet idejét, a (12a) példához hasonlóan meghatározatlan időbeli távolságba helyezve a fiktív eseményt.⁷

A 100-as korpuszmintában az idődeiktikus kivetítésre a *most* + múlt idejű igei konstrukcióval 22 példa volt adathozható. A befejezett jelen idejű használathoz képest az igék szemantikai szerkezetét illetően jellegzetes szemantikai mintázat nem látható sem az időbeli jelleget, sem az eseményszerkezetet, sem az igével kifejezett folyamat sematikus figuráit tekintve. Ugyancsak nem tapasztalható a konstrukcióhoz köthető mintázat az adatok alapján a *most* partikulával való együttállását, szórendi mintázatát vagy az időhatározói kontextualizáló elemeket illetően. Ez következik abból, hogy a konstrukció ebben az esetben nem a mondat aspektustartalmának kialakításában kap szerepet, ebben a mintázatban nem játszik szerepet az igeaspektus, hanem az események perspektivizálását, az azon belüli az időbeli váltást valósítja meg, azaz az időbeli tájékozódás kivetítése történik meg. Bár a 22 adatolt példa nem elegendő általánosító következtetések levonásához, az azonban így is feltűnő, hogy a *most* deiktikus kivetítésében gyakori (a 22 példában 10 esetben), hogy a fiktív narráció történetelbeszélője egy olyan szereplő, aki egyes szám első személyben mondja el a történetet. Ez a narrátori pozíció

⁷ A deiktikus kivetítés esetén magában a perspektívaváltásban vélhetően nincs központi szerepe az igék aspektuális értékének, ám az mindenképpen megjegyzendő, hogy a (12) példákban az alapvetően imperfektív igék az episztemikus közvetlenséget eredményezik a megnyilatkozásokban (az episztemikus közvetlenségre vö. Brisard 2002, 2021).

a perspektívaváltást úgy valósítja meg, hogy nem a megnyilatkozó, az író, hanem a szereplő fiktív múltjába helyezi át saját fiktív jelenének a nézőpontját.

- (13a) Gondoltam, otthagynom, ha még a kezembe se adja. Nem mozdultam. – Na, gyere ide – mondta. S mivel *nem mozdultam most* sem, fölkel.
- (13b) A feleségem meg az arcomat ütögette, persze inkább simogatott, mindig ezt csinálta, ha reggelizni hívott, csakhogy *most délután volt*, a reggelin régen túl voltunk, az ebéden is, a vacsorának pedig még nem jött el az ideje.

A (13a)-ban a *most* + múlt idejű igei konstrukció egyes szám első személyű igealakot tartalmaz (*nem mozdultam*), amely a narrátor fiktív múltjában horgonyzódik le, a *most* pedig az elbeszélő fiktív deiktikus jelenét vetíti ki a múltba. A (13b)-ben a konstrukció egyes szám harmadik személyű igei szerkezetet tartalmaz (*délután volt*), és ugyancsak az egyes szám első személyű elbeszélő narráción belüli időbeli deiktikus kivetítését profilálja.

Ahogy a (12c) példa is mutatta, a perspektívaváltás, az időbeli deiktikus kivetítés a *most* elemmel relatíve gyakran valósul meg szabad függő beszéd-ként megjelenített kontextusban (a mintában 8 alkalommal).

- (14a) Viszont amikor fölállott a fürdőkádban, egyszerre szédület húzott át agyán, és visszatottyant a vízbe. Ajjaj! Agyszélhűdés, szívroham, mi ez? Latyagos, a gyáva fráter, **most** már komolyan *megrémült*. A felöltözést már meg sem kezdte.
- (14b) Az orvosok, az ápolók megedződtek a halál láttán. **Most** mégis lehajtott fejjel *járt* mindenki. Olyan fiatal, kedves arcú fiú volt. Olyan bizalommal hozták ide a társai. A magyar kórházba helyezték végső reményüket. **Most** talán valami csalódásféle lehet bennük.

A (14a) példában a múlt időben lehorgonyzott igékkal konstruált történetelbeszélésben az *Ajjaj! Agyszélhűdés, szívroham, mi ez?* diskurzusrész a szereplő kivetített gondolatait jeleníti meg, jelen időben, a közelre mutató *ez* névmással, a szereplői nézőpont teljes érvényesítésével, majd az ezt követő részben a *most* + múlt idejű igei konstrukció (amelyben az igekötős ige befejezett aspektusú, és epiztemikus közvetlenség nélkül jelöli a fiktív diskurzuson belül, viszonyítottan, a közeli múltat), a szereplői perspektíva részlegessé

tételével vált vissza a narratíva múltidejűségébe. A (14b) esetében az első két mondat igéje múlt időben horgonyozódik le a történetelbeszélés részeként. A perfektív *megedződtek* ige egy korábbi hosszabb folyamat végeredményét jelöli, és referenciapontként szolgál a következő mondat folyamatos aspektusú *járt* igéje és a *most* számára. A *most* deiktikus kivetítéssel az orvosok és az ápolók mint a referenciális jelenet szereplőinek a kiindulópontját a fiktív jelenet vetítve érvényesíti. A példa további része a szereplők gondolatait jeleníti meg anélkül, hogy ezt nyelviileg explicáltta tenné: a múlt idő a szereplők fiktív jelenéhez képest korábbi eseményeket jelöl: az elhunyt fiút jellemzi, és a társai tettét írja le, erős emocionális töltettel, amely így a korábbi szereplők gondolatait/beszédét reprezentálja a szabad függő beszéd egyfajta megvalósulásaként. A második *most* jelen idejű igével társul (*lehet*). Itt az időbeli kivetítés nagyobb foka valósul meg, nemcsak a *most*, hanem az ige jelen idejű lehorgonyozása is a szereplők nézőpontjából konstruálódik meg.

2.3. A *most* + múlt idejű igei konstrukció funkcióinak műfajspecifikussága

A *most* + múlt idejű igei konstrukció kétféle használata funkcióját tekintve karakteresen elkülönül, egyrészt a *most* metonimikus kivetítése a mondat aspektualitásának jelölésében kap szerepet, míg az időbeli deiktikus kivetítés a megnyilatkozó és a szereplő perpektíválásában működik közre. A kétféle használat jellegzetesen műfajspecifikus megjelenésű is: feltételeztem, hogy az időbeli deiktikus kivetítés sokkal inkább a fiktív diskurzusokhoz kötődik, azaz a szépirodalmi regiszterben adatolható nagyobb számban, a befejezett jelen konstruálásában szerepet kapó mintázat pedig dominánsan a beszélt nyelvi szövegek jellemzője. A 100-as *most* + múlt idejű igei konstrukciót tartalmazó minta 78-22 százalékos arányát a befejezett jelen idejű konstrukció javára vélhetően az okozza, hogy a mintát a regiszterek szűkítése nélkül vételeztem. Ezért 100-as mintákon további elemzéseket végeztem a kétféle használat arányát illetően. Egyrészt megnéztem, hogy a szépirodalmi regiszter kizárásával mi látható, majd minden egyes regisztert külön-külön is adatoltam. A mintákból a *most* elemet egyszerű kereséssel kértem le, a duplumokat kizártam.

A regiszterek szűkítése nélkül a 100-as minta a következő adatokat tartalmazta: a 100 *most*-előfordulásból 22 állt együtt múlt időben lehorgonyozott igével, amelyek közül 20 a perfektuáló és 2 a deiktikus kivetítés-funkciójú konstrukció. Összességében tehát a *most* + múlt idejű igei szerkezet 22

százalékos arányt mutat, amelyben jelentősen dominál a perfektuáló szerep az MNSZ2 hét különböző regiszterében. A szépirodalmi regiszter nélkül vételezett 100-as mintában összesen 30 *most* + múlt idejű konstrukció szerepelt, a funkciókat tekintve 28-2 arányban a perfektuáló szerep javára. Az idődeiktikus kivetítés mindkétszer a sajtónyelvi regiszterben beszámolóként szerepelt.

- (15) buszvégállomásánál, már sejtettük, hogy nem akármilyen Szomszédok-rajongók gyűltek össze szombat délelőtt. A Bupap (Budapesti Aszfaltprojekt) nevű csoport, amely már évek óta szervez helytörténeti sétákat Budapesten, **most** Szomszédok-túrára várta a teleregény rajongóit.

A (15) példában a *most* + múlt idejű igei konstrukciót két, a szöveg megelőző részében szereplő időhatározói elem kontextualizálja. Az *évek óta* referenciapontként szolgál a deiktikus *most* elemhez kontrasztként, így a *most* metonimikusan a közeli kiterjesztett múltra is vonatkozik, ám a *szombat délelőtt* időmegjelöléssel egyszersmind koreferens is, hiszen a deiktikus elemet ez a szövegelőzmény elhelyezi az idővonalon (a kifejezés deiktikussága abban nyilvánul meg, hogy a beszédidőhöz legközelebbi megelőző szombatról van szó), és mivel a *várta* ige folyamatként nem terjesztődik ki a jelenre eredményként, a beszámolóban foglaltak időbeli közelsége a beszédidőhöz viszonyítva háttérbe kerül a konkrétabb időmegjelöléshez képest, így a példát az időbeli deiktikus kivetítés kategóriájába soroltam.

A 100-as mintavételt elvégeztem regiszterekre bontva is ahhoz, hogy az előfordulási mintázatokat lássuk. Az alábbi táblázat tartalmazza a kapott arányokat.

1. táblázat. A *most* + múlt idejű igei konstrukció regiszterbeli előfordulási arányai 100-as MNSZ2-beli mintán⁸

Regiszter (100-as minták alapján)	Perfektuáló funkció (%)	Idődeiktikus kivetítés (%)
beszélt nyelvi	18	1
hivatalos	18	0
sajtó	19	2

⁸ Az MNSZ2 alkorpuszainak a mérete nem egyforma, a regiszterek között a szószám millió szóra megadva, százezer szóra kerekítve a következő: beszélt nyelvi: 76,2; hivatalos: 99; sajtó: 364,8; személyes összesen: 301,1; tudományos: 117,9; szépirodalom: 80,6.

Regiszter (100-as minták alapján)	Perfektuáló funkció (%)	Idődeiktikus kivetítés (%)
személyes, fórum	23	0
személyes, közösségi	20	1
tudományos	17	4
szépirodalom	8	26

Látható, hogy egy kivétellel mindegyik stílusregiszterben 17–23 százalék közötti a perfektuáló funkció jelenléte, és 0–4 százalék közötti az idődeiktikus kivetítésé. Ezek az arányok a kisebb korpuszmintán is relatíve kiegyensúlyozottnak mondhatók. Ami figyelemre méltó azonban, az a szépirodalmi regiszter, amely dominánsan fikciós narratívákat tartalmaz: itt az arány erőteljesen megfordul, és az időbeli deiktikus kivetítés 26 százalékban van jelen. Ez tehát egyértelműen azt jelenti, hogy a *most* deiktikus kivetítése a múlt idejű igei konstrukciókban jellegzetesen a fiktív történetmesélés sajátossága, vagyis a perspektíva váltás sajátossága akkor jelenik meg, amikor a történetmondás időbeli lehorgonyozása függetlenedik a beszédesemény idejétől, és a megnyilatkozáshoz képest határozatlan időbeli távolságba helyeződik át. A perfektuáló szerep 8 százalékos előfordulása pedig alapvetően az egyenes idézetekhez kötődik, azaz a szereplők szavainak egyenes idézetként történő visszaadásában jelentkezik akár narratívákban, akár a drámákban, amelyek szövegkonstruálása az egyenes idézés speciális eseteként értelmezhető.

(16a) Borsos átvette a füzeteket, és felállt a székéről: – Nekem is volna egy kérésem, szeretném, ha visszaadnád a verseimet.

– Tudod mit? Nem adom. Itt tartom zálogban, mert te **most** úgy *megsértődtél*, hogy elmégy, és soha többé nem jelentkezel.

(16b) SAMU [...] A félelem ellen volt egy találmánya, de ez mellékes. A Müller Tóni meg képviselő lett! **Most** *találkoztam* vele a Rudasban! **Most** mondd meg!

A (16a) példa egy regényrészlet, amelyben a szereplő szavait egyenes idézetként jeleníti meg a szerző. A szereplő nézőpontja érvényesül aktuális jelenként, amelyben a metonimikus kivetítés létrejön a *most* + múlt idejű igei konstrukcióval (*most megsértődtél*), a fiktív időbeliségben befejezett jelenként lehorgonyozva. Az egyenes idézet alapvetően a teljes deiktikus kivetítést mutatja (vö. az egyenes idézésről Csontos–Tátrai 2008; Csontos 2016; Tátrai

2017). A (16b) egy színpadi mű egyik szereplőjének a szavait idézi, amelyben ugyancsak a szereplő jelenéhez viszonyul, a megnyilatkozás létrejöttétől függetlenül, a konstrukció perfektiváló funkciója, a múlt és a jelen időbeli közelségét profilálva. (A második *most* elem a részletben diskurzusdeiktikus funkcióban⁹ jelenik meg a szereplő szavainak egyenes idézésekor, erősen diskurzusjelölő szerepkörben.)

Érdemes megemlíteni még a tudományos regiszterben adatolt 4 db időbeli deiktikus kivetítést a *most* + múlt idejű igei konstrukcióval kapcsolatosan, jóllehet ez a szám nem jelez túl magas reprezentáltságot, ám mindenképpen nagyobb, mint bármelyik másik regiszterben.

- (17a) Ez a mozzanat az istenek bukását jelenti: a dárda, amely egykor kettétörte a kiválasztott hős, Siegmund kardját, **most** ugyanazon a pengén erőtlennek *bizonyult*.
- (17b) A nemzeti stílustörekvésekkel összhangban, a népi építészet elemeinek a századforduló óta folyó kutatása, majd felelevenítése, illetve az urbanizációval a városi településekbe való átültetése, tudományos és művészetpolitikai célkitűzések nyomán történt. **Most** esztétikai vonatkozásai, festői megjelenése miatt *kedvelték*. A két törekvés – tudatos nacionalizmus és a festői megjelenítés szándéka – több alkotásban találkozott egymással.

A (17a) példában egy irodalmi mű tudományos elemzése történik, amelyben a szerző a mű tartalmi mozzanataira reflektál, a mű történeti narratíváját jelenítve meg alapvetően deiktikus kivetítéssel, amelyet jelen idejű lehorgonyzással érvényesít. Az első mondat *egykor* időhatározói elemével kerül a második mondat *most* eleme kontrasztba a megelőző és a későbbi eseményre vonatkozóan, a *bizonyult* ige múlt ideje azonban a beszédközeg jelenéhez képest viszonyítja a történet időbeliségét, így a *most* a deiktikus időbeli kivetítést valósítja meg. A (17b)-ben a *most* a múltban később bekövetkező eseményt jelöli, kontrasztként a korábbi eseménnyel, a jellemző perspektívaváltással. Tagmondatkezdő helyzete egyfajta diskurzusdeiktikus szerepet is kölcsönöz a *most* elemnek.

⁹ A diskurzusdeixis az a jellegzetes deixisfajta, amelyik az adott diskurzusra, illetve a diskurzus bizonyos részeire való rámutatást valósítja meg úgy, hogy magát a diskurzust, illetve annak szerveződését teszi reflexió tárgyává, így téve lehetővé a diskurzusban való tájékozódást (vö. Tátrai 2017: 974).

4. Összegzés

A tanulmány a *most* + múlt idejű igei konstrukciókat vizsgálta az MNSZ 100-as korpuszmintája alapján, és a következő két kutatási kérdésre kereste a választ: 1. A korpuszminta alapján a kétféle funkciójú *most* + múlt idejű igei konstrukció milyen jellegzetességeket mutat az igék szemantikai jellemzői mentén, különös tekintettel az aspektus és az időtartam vonatkozására? 2. A kétféle használat mutat-e jellemző műfajspecifikus jellegzetességeket? Az első feltételezésem szerint a *most* metonimikus kiterjesztése a közeli múltra, avagy az aspektuskifejező, referenciapont-szerepe összefüggést mutat az ige szemantikai jellegzetességeivel, míg az időbeli deiktikus kivetítés esetében ez a jellemző nem teljesül. A vizsgálat ezt a feltételezést teljes mértékben igazolta. A perfektuálós funkció tipikus megjelenési sémája eszerint: az igével jelölt folyamat a közeli múltban, a beszédesemény ideje előtt lezáródik, és ennek eredményeképpen egy olyan állapot következik be, amely a beszédidő jelenében is fennáll, érvényes. A múlt időben lehorgonyzódó igelakok jellegzetesen befejezett aspektusúak, és rövid időintervallumot jelölnek. Sokkal ritkábban jelenik meg az a séma, amikor a beszédesemény ideje előtt lezáródó folyamat nem profilálja a következményként fennálló állapotot, sokkal inkább az igével jelzett folyamat végpontjának és a beszédidőnek a kifejezett, nagyon közeli egymásra következését jelzi. Minthogy az időbeli deiktikus kivetítés pragmatikai alapvetésű folyamat, és a megnyilatkozó, valamint a szereplő perspektíaváltását, azaz a referenciális központ áthelyeződését fejezi ki, ennek következtében az ige jelentésszerkezeti jellemzői nem játszanak szerepet ebben a műveletben.

A második kutatási kérdésre adott válasz esetében az volt a feltételezésem, hogy a kétféle használat műfajspecifikus jellemzőket mutat. Ennek igazolására további 100-as mintákon végeztem regiszterfüggő elemzéseket. Az az előfeltevés, hogy az időbeli deiktikus kivetítés jelensége jellegzetesen a szépirodalmi stílusregiszter sajátossága, azaz a fiktív narratívákban jelenik meg dominánsan, a minták alapján teljes mértékben igazolódott. Az a feltevés azonban, hogy a befejezett jelen *most* + múlt idejű igével való konstruálása főként a beszélt nyelviséghez és a sajtónyelvhez köthető, nem teljesült, ezek a minták nem mutattak gyakoribb használatot ebben a funkcióban, mint bármelyik másik regiszter. Ennek a kérdéskörnek az árnyalásához további mintaelemzésekre lesz szükség.

Irodalom

- Brisard, Frank 2002. Introduction. The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin–New York: Moutin de Gruyter. xi–xxxiv. <https://doi.org/10.1515/9783110899801.xi>
- Brisard, F. 2021. Grounding. In: Wen Xu – J. R. Taylor (eds.): *The Routledge handbook of cognitive linguistics*. New York & London: Routledge. 344–358. <https://doi.org/10.4324/9781351034708-23>
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan & Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 395–420. <https://doi.org/10.1075/hcp.24.25cro>
- Csontos Nóra 2016. Az idézés mint újrakonstruálás. Az idéző tevékenység az egyenes idézésben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 1–19. <https://doi.org/10.14232/jeny.2016.1.1>
- Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése (Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben). In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 59–119.
- Evans, Vyvyan 2013. *Language and time. A cognitive linguistic approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fillmore, Charles J. 1975. *Santa Cruz lectures on deixis*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction*. I. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.syns>
- Imrényi, András 2022. My enemy’s enemy is my friend: similarities motivated by contrasts in Hungarian sentence structure. In: Krawczak, Karolina – Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara – Grygiel, Marcin (eds.): *Analogy and contrast in language: perspectives from cognitive linguistics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 83–114. <https://doi.org/10.1075/hcp.73.04imr>
- Imrényi András – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2024. Time reference, deixis, contextualization. The case of *most* ‘now’ in Hungarian. Megj. e.
- Imrényi András – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd megj. e. Időreferencia, deixis és kontextualizáció.
- Imrényi András 2017. Mondattan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 663–760.

- Kemmer, Suzanne 1993. *The middle voice*. Amsterdam: Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.3>
- Laczkó Krisztina 2021. A deiktikus kivetítés. *Argumentum* 17: 467–487. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2021/24>
- Laczkó Krisztina 2022. „Most mindenre fény derül” – idődeixis és temporális referenciakeret: a *most* deiktikus elem vizsgálata. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd: *Tanulmányok a deixisről*. Budapest: Eötvös József Collegium. 185–212.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin/New York: Mouton, 1–28. <https://doi.org/10.1515/9783110899801.1>
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Magyar Nemzeti Szövegtár 2. <http://corpus.nytud.hu/mnsl/>
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas, Redecker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 85–112. <https://doi.org/10.1075/cilt.151.08san>
- Takács Edit 2012. A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 136: 325–335.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 207–229.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 135: 311–332.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2020. On the perspectival nature and the metapragmatic reflectiveness of contextualization. *Studia Linguistica Hungarica* 32: 109–120.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 207–295.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2021. *Kognitív szemantika*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2022. *Az igeidő és az aspektus belső tagoltsága. Problémavázlat*. Kézirat. DiAGram Funkcionális műhely.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.

Examination of the *most* ‘now’ element and verb constructions grounded in the past tense

The aim of the study is to examine how the verbs grounded in the past tense and the deictic element *most* ‘now’ are represented in the temporal structure of the sentence scene using the referential temporal frame (cf. Brisard 2002; Evans 2013; Tolcsvai Nagy 2021). Grounding in the past tense as a deictic verb tense and the *most* ‘now’ as a prototypical time-deictic element that marks the referential starting point in time seem to contradict each other, since the past tense represents the referential scene preceding the time of the speech event, while the time of the speech event is marked by the always current ‘now’. The time markings displayed in the referential scene can be successfully interpreted in relation to the time of the utterance, so the discourse is basically characterized by temporal contiguity.

The analysis of the study is based on the MNSZ2 corpus, from which a manually compiled sample of 100 items is examined in terms of time of the speaking, aspectuality and contextualizing elements. The research assumes that the *most* ‘now’ element and the verb construction grounded in the past tense indicate two basic patterns, not independently of the type of the discourse. On the one hand, it primarily shows the realization of deictic time projection in narrative texts constructed in the past tense, and on the other hand, in real-time conversations and in the case of full-time deictic projection (direct quotation), it plays a role in perfecting, in the realization of the so-called present perfect.

Keywords: time deixis, past tense grounding, *most* ‘now’ element, aspect, deictic projection, contextualisation

Laczkó Krisztina

<https://orcid.org/0000-0001-7708-4108>

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Eperjesi Egyetem

laczko.krisztina@btk.elte.hu

DÉR CSILLA ILONA

A NEM TUDOM (ÉN) formai és funkcionális variabilitásáról a mai magyarban*

Kivonat

A tanulmány a *nem tudom* ~ *nemtom* konstrukciót vizsgálja, amely szintaktikailag független változataiban a referenciális használat mellett interperszonális és textuális funkciókat is betölthet a mai magyar nyelvhasználatban: különböző (inter)szubjektív jelentéseket hordozhat, például kifejezheti a megnyilatkozó bizonytalanságát, mitigálhat, udvariassági, arcvédő, de szóátadó szerepe is lehet. A cél a hosszabb és a rövidebb formai változat variabilitásának megragadása regiszterek, nem és kor mentén az MNSZ2 és a BEA adatbázis alapján, a diskurzusvariációs elemzés használatával. A tanulmány amellett érvel, hogy a *nemtom* variáns pragmatikalizációja az előrehaladottabb, és diskurzusjelölőként értelmezhető.

Kulcsszók: diskurzusvariációs elemzés, diskurzusjelölő, társalgás, korpuszelemzés

1. Bevezetés

A világ nyelveiben számos többszavas diskurzusjelölőt tartanak számon (például angol *I think* 'azt hiszem, úgy gondolom', *you know* 'tudod', *and so on* 'és így tovább', *and that kind of stuff* 'meg ilyenek', vö. Crible 2018; Dehé–Wichmann 2010), köztük olyanokat is, amelyek esetében nem könnyű

---

* A tanulmány az NKFIH K 129040 számú pályázat (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás*) támogatásával készült.

eldönteni, hogy igei konstrukcióról vagy pedig kategóriát váltott, pragmatikai szerepű szerkezetről van-e szó. A magyarban az évszázadok során sok főmondati értékű állítmányt tartalmazó főmondat devalválódott, módosítószóvá, kötőszóvá, partikulává vagy diskurzusjelölővé alakulva (*biztos, kérem, sajnos, látom > lám, hiszem > hiszen > hisz, taláлом > talán > tán, akar > akár, azt hiszem > asziszem > asszem*, Haader 2001; Dér 2013). Meglehetősen elterjedt pragmatikalizációs folyamatról van tehát szó (vö. Dér 2008).

Jelen tanulmány a NEM TUDOM (ÉN) esetében amellett érvel, hogy – az angol *I don't know*-hoz ('nem tudom') és alakváltozataihoz hasonlóan – mind hosszabb, mind pedig rövidebb formájában a magyarban is használatos diskurzusjelölőként. Többféle pragmatikai (interperszonális, textuális) szerepben működik a beszélt és az írott beszélt nyelvben, emellett referenciális jelentésében is él igei konstrukcióként.

2. Elméleti háttér

Az angol I DON'T KNOW-nak ('nem tudom') és variánsainak tanulmányozása már az 1990-es években megkezdődött (részletes összefoglalását adja Pichler 2013: 71–73; vö. Tsui 1991). Pichler (2007) a variációs pragmatika, azon belül a diskurzusvariációs elemzés módszerét használva vizsgálta az I DON'T KNOW különböző formái (*I divn't knaa, I dinnae ken, I dono, I dunno*) és funkcionális variánsait, amelyeknek az alábbi fő szerepeit különböztette meg (kontinuumként gondolva el a referenciálistól a pragmatikaiig tartó használatokat, Pichler 2007: 178 és kk., 2013: 82 és kk.):

- **referenciális használat:**

(1) HP: *And would you rather have a different accent or dialect?*

Ryan: ***I don't know.*** *Never really thought about it.*

'HP: És inkább más akcentust vagy dialektust szeretne?

Ryan: **Nem tudom.** *Sohasem gondolkodtam rajta.'*

(Pichler 2007: 181)

- **textuális pragmatikai szerepek:**

– **javítás:**

(2) Daniel: *No well (.) I s- I dunno. I keep saying if if it's so good where you came from, why don't you go back. That's what I say, you know.*

'Nem, hát (.) **ÉN m- nem tudom.** *Mindig azt mondom, ha ha olyan jó ott, ahonnan jöttél, akkor miért nem mész vissza. Ezért mondom, tudja.'* (Pichler 2007: 179)

– **hezitáció:**

(3) HP: *So would you consider Berwick to be in the larger north-eastern part of England or a larger borders area of Scotland?*

Albert: + (h) E::h (..) **I divn't knaa?** (..) \$ I oh I consider the (h) (..) oh I s-- I

consider Berwick to be in the larger north-eastern part of England.

'HP: Szóval Ön szerint Berwick Anglia nagyobb, északkeleti részén vagy Skócia kiterjedtebb határterületén található?

Albert: + (h) E::h (..) **Nem tom?** (..) \$ én oh szerintem a (h) (..) oh én -- Berwicket Anglia nagyobb északkeleti részéhez tartozónak tartom. (Pichler 2007: 179)

– **fordulóváltás jelölése (szó átvétele vagy átadása):**

(4) Rebecca: *So I dunno.* ((to her interview partner)) *What do you think?* 'Rebeka: Úgyhogy **nem tudom.** ((a beszélgetőpartneréhez)) Ön mit gondol?'

(Pichler 2007: 179)

– **témafejlődés jelzése (sokszor elválaszthatatlan a fordulóváltástól):**

(5) HP: *Would you say that younger people (.) older people use more non-standard grammar than younger ones?*

Gabriel: *Yeah.*

HP: *Yeah? Why do you think.*

Gabriel: **Dunno.**

'HP: Azt mondaná, hogy a fiatalabbak (.) az idősebbek több, a standardtól eltérő nyelvtant használnak, mint a fiatalabbak?

Gabriel: Igen.

HP: Igen? Miért gondolja.

Gabriel: **Nemtom.**

(G. vonakodik, illetve képtelen a témát megvitatni; Pichler 2007: 180)

- **episztemikus pragmatikai szerepek (szubjektív, interperszonális szint, a propozícióval vagy a résztvevőkkel kapcsolatos attitűdök visszaadása, ilyenkor sokszor más episztemikus jelölővel együtt áll, például *I think 'azt hiszem', maybe 'talán')*:**

– **bizonytalanság, kétely** a saját véleményt/megfogalmazást stb. illetően:

(6) Rebecca: [*Yeah.*] (h) *Because like (.) likes of the people down in London, they don't know >what's going on in Berwick [and things.]< (h) (..) And (.) they'd have to travel forever to get*

HP: [*mhm*]

Rebecca: = *here. (h) [Whereas if] <they're just at Durham,> (..) although*

HP: [mhm]

Rebecca: = *they're not gonna be here, (.) they're closer! And it's just*

HP: *mhm*

Rebecca: = *(.) I dunno? It'll be mo:re (..) <@ I dunno really? It would be better. @> [They] just (..) I dunno? >have more s:ense< of*

HP: [mhm]

Rebecca: = *what's going on (.) really, if they were in the north-east.*

'Rebeka: [Ja.] (h) Mert mint (.) mint az emberek lent, Londonban, nem tudják, mi folyik Berwickben [meg ilyenek] <(h) (..) És (.) és egy örök-kévalóságig kell utazniuk, hogy eljussanak

HP: [mhm]

Rebeka: ide. (h) [míg ha] <csak Durhamben vannak> (..) noha

HP: *mhm*

Rebeka: = *nincsenek itt, (.) de közelebb vannak! És ez*

HP: *mhm*

Rebeka: = *(.) Nemtom? Ez inkább (..) <@ Nemtom igazán? Jobb lenne. @> [Ők] csak (..) nemtom? > jobban érzékelik*

HP: [mhm]'

Rebeka: *mi folyik. igazából, ha északkeleten vannak.*

(Pichler 2013: 83)

- **egyet nem értés, állítás enyhítése** (a valós vagy tételezett interakciós konfliktus **mitigálása**, ez már interszjektív):

(7) Luke: *For the kids that are on drugs I blame the parents me. @*

HP: *Why.*

Luke: *I divn't knaa I think they're just (?) they're no looking after their kids properly or they just (.) just letting them get away wi it.*

'Luke: A drogos gyerekek esetében a szülőket hibáztatom @

HP: *Miért.*

Luke: **Nemtom.** Asszem, csak (?) csak nem vigyáznak rendesen a gyerekeikre vagy csak hagyják őket megúszni' (Pichler 2007: 179)

Az előbbi funkciók valamely **keverékei** is gyakoriak, például a referenciális és a textuális/interperszonális jelentés is összekapcsolódhat,¹ ahogyan a szjektív-textuális egyes esetei is.

¹ Mivel diskurzusjelölőségről csak a pragmatikai használat esetében beszélhetünk, a kötetlen (mellékmondat nélküli), de referenciális szerepben jelentkező I DON'T KNOW a saját értelmezésemben még igei konstrukciónak minősül, a kevert (referenciális és valamely pragmatikai) funkciójúak pedig átmeneti kategóriájúnak.

Fontos látnunk, hogy Pichler kizárólag az I DON'T KNOW **nem kötött** („unbound”), azaz a mondatstruktúrába nem integrálódott, mellékmondat nélküli használatait elemezte, hiszen a diskurzusjelölő kategóriájába való átlépés csak ezek esetében történhetett meg. Helmer és Deppermann (2017) a német ICH WEIß NICHT 'nem tudom' esetében is amellett érvelt, hogy a nem integrált, diskurzusfunkciókkal rendelkező változatok már biztosan diskurzusjelölőnek tarthatók (a diskurzusjelölőség prototipikus és periférius kritériumait lásd i. m. 150).

Ugyanakkor a referenciális (nem pragmatikai) használatot ebben az esetben is lehetségesnek tartja (lásd az (1)-es példamondatot). Lényeges az is, hogy az egyes formai variánsok (*I don't know*, *I dunno*, *I divn't knaa*, *I dono*, *I dinnae ken*) mindkét fő használatban (referenciális vs. pragmatikai) megjelenhetnek, csak eltérő arányban (Pichler 2007: 182). A szerző statisztikai elemzései azt mutatták, hogy az *I don't know* forma inkább a referenciális használatot „kedveli”, a textuálisat nem. A rövid *I dunno* viszont a szubjektív-textuális szerepekkel kapcsolható össze, a referenciálissal pedig kevésbé (de mindkét forma megjelent a nem preferált szerepkörben is).

3. Anyag és módszer

Jelen kutatás a mellékmondat nélkül álló, független (nem kötött)² NEM TUDOM (ÉN) formai, valamint funkcionális variabilitását kívánja megragadni stílusrétegek, nem és kor mentén, elsősorban a következő kérdésekre keresve a választ:

- Melyek a kétféle fő alak (*nem tudom (én)~nem tom*) jellemző funkciói a magyarban?
- A jobb vagy a bal perifériás, azaz a mondatstruktúrán kívül balra vagy jobbra eső pozíciójú (Beeching–Detges 2014; Dér 2021) megjelenést preferálják?
- Milyen diskurzusjelölőkkel kollokálódnak a formai és funkcionális variánsok?

² Csak az alárendelő összetett mondatokban megjelenő előfordulásokat vettem kötöttnek, a mellérendelőket nem, a hagyományos leíró grammatikai felfogásnak megfelelő, mellérendelő tagmondatokat kapcsoló kötőszókat ugyanis diskurzusjelölőnek tartom, mivel propozíciókat (magukban foglaló diskurzusszegmenseket) kötnek össze (vö. Fraser 1999; Furkó 2019).

Az alakok funkcióhoz rendeléséhez Pichler (2007, 2013) fentebb ismertetett rendszerezését vettem alapul.

Két adatbázis anyagát elemeztem: a Magyar Nemzeti Szövegtárét (MNSZ2, v2.0.5), valamint a Beszélt Nyelvi Adatbázis (BEA) spontán alkorpuszából származó 30 darab háromfős társalgást (három résztvevővel: A volt a fő adatközlő: 20–71 éves korúak, 15 férfi, 15 nő, T1 a kísérletvezető, T2 a további társalgópartner). A beszélgetés témái a hétköznapi élet köréből (ünnepi szokások, ajándékozás, gyerekevelés, közlekedés, nyaralás stb.) származtak. Az összesen 7 óra 44 percnyi anyagból manuálisan nyertem ki a *nem tudom ~ nemtom* független előfordulásait (a Praat szofvert használva),³ és egyenként annotáltam őket funkció szerint.

4. A NEM TUDOM (ÉN) az MNSZ2-ben

A hosszú változatra (*nem+tudom*) mindösszesen 331 darab találatot kaptam az adatbázisban, a rövid formára viszont sokkal többet: 2421 találat adott ki a kereső. Az utóbbiak között is voltak nem diskurzusjelölői, tehát mellékmondattal álló, **kötött főmondati változatok** is, *hogy* kötőszóval állók (8) és a nélküliek is (9), ezeket mind kizártam a vizsgálatból:

- (8) *Most Gilmourokat hallgatok... egy bizonyos DG and Friends nevű dolgot töltögetek... szal ott a gitár nagyon rulla... dehát... :-)) az orgona nemteccik... **nemtom hogy ismeritek-e** ... (MNSZ2, #105568812, doc#1000, magyarországi, személyes-fórum)⁴*
- (9) ***Nemtom** Ti hogy vagytok vele de semmi izzacságszagot nem érzek az itteniekben (MNSZ2, #75544984, doc#973, magyarországi, személyes-fórum)*

Az MNSZ2-ben mindkét forma esetében 250 találatos véletlen mintát kértem le, kiszűrtem belőlük az érvénytelen találatokat, majd a többi pozíció (bal vagy jobb periférián helyezkedik el, egyiken sem), funkció és diskurzusjelölőkkel való társulás (Dér 2020) szempontjából annotáltam.

³ Részletes fonetikai elemzést nem végeztem a variánsokon, de a néma és a kitöltött szüneteket egyes funkciók körülhatárolásánál (például hezitációs) figyelembe vettem.

⁴ Minden korpuszpéldát betűhűen, javítások nélkül közlök. A lekérdezéseket 2022. május 17-én végeztem.

A *nem tudom* (én) esetében csak 27 érvényes eset maradt a szűrések (duplumok, kötött változatok törlése stb.) után, amelyek **kizárólag a személyes-közösségi média alkorpuszból** származtak.

A pozíciók tekintetében elmondható, hogy a *nem tudom* több mint háromnegyede a **bal periférián** jelent meg (77,78%) (10), a többi fele-fele arányban a jobbon (11,11%) (11), illetve önállóan (11,11%) (12):

- (10) *Én a recsegűőset nem úgy értettem, hogy kattogós (mert a vidi alapján amúgy kattog a vili), hanem recseg. Hallgattam a belső részt is (azért a nyitott ablakok miatt a szél ott is beledolgozik), de igazad van, recseg. De a BVE-s videón nekem sokkal recsegősebbnek tűnik, mint a valós videón... 2013-08-23 gcs7e7 Pedig ilyen: 2013-08-23 Bzmot332 **Nem tudom**, ez nekem nagyon magasnak és recsegősnek tűnik valahogy... : / (MNSZ2, #1067985438, doc#2771, magyarországi, személyes-közösségi)*
- (11) *2013-12-09 Neela _ t 3 nap munkanap? Jobb, mint gondoltam :D 2013-12-09 atörökk @ Neela _ t: Nekem igen, másnak **nem tudom** :) (MNSZ2, #1215113070, doc#2916, pers_hu_kozmed_281_fixed.cleaned, magyarországi, személyes-közösségi)*
- (12) *2013-10-20 Edie ,Nem tört el? 2013-10-20 Asinel 75 Na ez komoly, inkább akkor a porszívózás :-)) 2013-10-20 Edie, **Nem tudom** :)) (MNSZ2, #1124625068, doc#2828, magyarországi, személyes-közösségi)*

Egyértelműen két fő funkció jelentkezett a *nem tudom* esetében: a referenciális (59,26%) (13) és a bizonytalanságot visszaadó (18,51%) (14), de egyes esetekben nem volt könnyű a kettőt egymástól szétválasztani:

- (13) *2013-11-10 = HG = Rosszul kérdeztem. Nem a játék alatt, hanem megnéztétek speedtest.net-en, hogy mennyi a pingetek, mert ha nem 10 alatt van, akkor a net miatt aprítanak halomra! 2013-11-10 Laraxior **Nem tudom**, de nekem sosem volt még 10 alatt... (MNSZ2, #1167995546, doc#2870, magyarországi, személyes-közösségi)*
- (14) *2013-09-23 leti0417 Egyértelmű h a legjobb város Los Angeles és New York!! 2013-09-23 Nina Costaninova Oké, de nem ez volt*

a kérdés mind1. Isztambul?? (...) 2013-09-23 rednail nem tudom, biztos Los Angeles? (MNSZ2, #1014978429, doc#2718, magyarországi, személyes-közösségi)

Mitigálásra kevés eset akadt csak (7,40%), lásd a (10)-es példát.

A hosszú forma az MNSZ2 vizsgált anyagában csak háromszor társult, három különböző diskurzusjelölővel (*hát, úgyhogy, szóval*), egy példa:

- (15) [Egy autós videójáték a téma] 2013-08-19 tatabike *Nem tudom, de össze vissza csetlett botlott, mindennek nekiment, állandóan nitrózott, tiszta béna volt a csávó... 2013-08-19 noble1983 **Hát nem tudom** de KELLLL (MNSZ2, #1004049780, doc#2708, magyarországi, személyes-közösségi)*

A *nem tudom* esetében a társulások csekély mértéke és a bal periféria dominanciája egyaránt a szerkezet túlnyomórészt referenciális és episztemikus funkciójával függhet össze: logikus, hogy a megnyilatkozók a közlésük elején adják meg, hogy nincs (elegendő) információjuk valamiről, vagy nem (eléggé) biztosak benne, és nem az (esetleges) indoklással indítanak. **Referenciális funkcióban kevéssé társul a hosszú forma**, ez a képesség ugyanis, úgy tűnik, a már pragmatikalizálódott diskurzusjelölőkre jellemző.

A rövid változat esetében kizárólag az egybeírt, *nemtom* formájú találatokat elemeztem most (létezik különírt verzióban is az adatbázisban, kb. ugyanannyi találattal). A 250-es véletlen mintából **59 eset** bizonyult megfelelőnek, azaz szintaktikai értelemben függetlennek.

A stílusrétegeket tekintve eltérést tapasztalunk a hosszú formához képest: bár a *nemtom* esetében is a személyes alkorpusz vezet, annak a vitafórumokat tartalmazó része dominál (52,54%), szemben a közösségi médiával (38,98%), és van 5,1%-nyi találat a sajtóból, illetve 3,4%-nyi a tudományos alkorpuszból is.

Az írott beszélt nyelvi részek (lásd személyes alkorpusz) esetében jelentkezik a leginkább az a probléma, hogy a központosítás sem feltétlenül teszi lehetővé annak eldöntését, hogy a *nemtom* melyik periférián található. A periféria ugyanis megnyilatkozáshoz kapcsolt, viszonylagos fogalom, és azon belül is több pozíció (abszolút kezdő, kezdő) létezik (vö. Dér 2021). Az ilyen „eldönthetetlen” esetek tettek ki az anyagban 8,47%-ot. A következő példa nem tartható önállóan sem, mert nem egymaga képez megnyilatkozást vagy beszédfordulót:

- (16) *ShaReRe 11/24/99 10:43:25 Köszönöm az útmutatást az Iszoldába! Berontottam és körbenéztem, már akire emlékeztem ebből és egyéb topikokból... :) Tegeyek be én is valamit magamról? Nemtom. Érdeklődőknek adok honlap címet, azon is van egy-két képem. ShaReRe, fontos a külső jelisével a kiadóba* (MNSZ2, #115041443, doc#1008, magyarországi, személyes-fórum)

A rövid forma bő kétharmada (67,80%) a bal periférián jelentkezett, például:

- (17) *2013-09-26 xcbiker Úgy néz ki a forumon hirdetettel beállok én is a tulajok sorába. A kihangosítás milyen ennél? 2013-09-26 HAL9001 Nemtom, van külön kihangosítóm.* (MNSZ2, #1103493216, doc#2805, magyarországi, személyes-közösségi)

A jobb perifériás előfordulások tették ki az összes érvényes eset csaknem egynegyedét (23,72%), és szinte mind a *vagy* diskurzusjelölővel indultak, hasonlóságot mutatva az úgynevezett diszjunktív általános kiterjesztőkkel (General Extenders, lásd Overstreet–Yule 2021). Ezek grammatikailag teljes megnyilatkozásokhoz járuló diskurzusjelölő-félék, 'vannak még más lehetőségek, amiket meg lehet említeni' jelentésben. Egy példa:

- (18) *2013-12-29 roliaaaa2000 @ Olh_Tndi jaaa...:D és nem találod fel magad semmivel? esetleg alvás, rajzolás, filmnézés, ha van tesó akkor tesó akkor beszéljeteK vagy nemtom* (MNSZ2, #1228756474, doc#2928, magyarországi, személyes-közösségi)

Önálló előfordulása a *nemtom*-nak egyáltalán nem volt (vö. a BEA-eredményekkel lentebb).

Végezetül a rövid forma funkcióit vizsgáltam meg (csak a 10% feletti gyakorisággal megjelenőkre térek ki), amelyeknél a bizonytalanságot visszaadó episztemikus típus bizonyult a leggyakoribbnak (44,06%), például:

- (19) *GanXstaZolee 10/04/99 22:16:55 Hali, urak:) Szóval, hidegindítás, nekem ez a fránya BMW pöcre indultélen is, nemtom a németek tudnak valamit :)* (MNSZ2, #96125912, doc#991, magyarországi, személyes-fórum) 'nem tudom biztosan/pontosan, hogy mit tudnak a németek, de valamit tudnak a kocsikról'

Az utóbbi funkció sokszor mitigálással kapcsolódott össze (ezeket kevert típusként külön számoltam tőle) (25,42%), ami a vitafórumok műfaját nézve érthető, hiszen a topikokban a hozzászólók sokszor álláspontokat, érveket ütköztetnek egymással. Tipikus volt a *hát nemtom, de...* felvezetés (hasonlóan az *igen, de* fordulathoz), a rövid formával tehát udvariasan tompította a hozzászóló az állítás erejét:

- (20) *eMM 02/18/99 19:43:44 Nem hiszem hogy a böngészőn múlna. Kellő türelemmel, szerintem a Cápánál is elő lehet idézni a hibát. Akinek sikerült szóljon! IE 4-el nekem most sikerült. (...) Nosferatu 02/19/99 01:15:01 **Hát nemtom**, de nekem IE-en m i n d i g előgyűn a hiba. De én úccse értek hozzá, én csak egy icipici lámácska vagyok... (MNSZ2)*

A találatok egyötöde a referenciális (19,64%) használatot példázta (csak azokat az eseteket soroltam ide, amelyek jelentése kizárólag a 'nincs róla információ/tudásom' parafrázissal volt visszaadható, ha emellett még más tartalom-visszaadás is lehetséges volt, például 'nem vagyok biztos benne, hogy jól tudom', akkor már az átmeneti csoportba került):

- (21) *11/25/99 14:43:57 Kedves hájfájók és hájendek :-), kérdésem lenne, mégpedig az, hogy a panelek akusztikai paraméterei (padlószőnyeg, ~ 20 m2) hogy viszonyulnak egy 4.5 m belmagasságú, alig bútorozott, parkettás téglalakási szoba (~ 25 m2) paramétereire. A mos-tani téglá kicsit visszhangos, remélem a panel nem lesz az. **Amúgy meg nemtom**. Mondjatok nekem erről valamit... kösz b Dr. W. Gy. (MNSZ2, #81454525, doc#978, magyarországi, személyes-fórum)*

A rövid forma az MNSZ2 mintájában négyféle diskurzusjelölővel társult, pozíciójában követve azokat, közülük ismét (és messze) a *hát* vezetett (18,64%) (22), 6,8%-ban kollokálódott a *nemtom* a *vagy*-gyal, egyszer (1,7%) a *szóval*-lal és ugyancsak egy ízben az *amúgy meg* párossal (lásd a (21)-es példát).

- (22) *Trebitsch 06/14/99 17:51:41 Várjuk meg, amíg előkerül a napirend szövege. OK? Nem tudom eldönteni, melyik verzió hitelesebb. Nekem persze életszagúbbnak tűnik a nekem kedvesebb verzió, már csak azért is, mert a másik a Fidesz végét jelentette volna.. és azért annyira nem*

hülyék. Jaccuse 06/14/99 17:51:56 **Hát nemtom.** Szerintem a polgárok értik azt, hogy itt bizony búcsút intettünk a bizottságnak. (MNSz2, #108452422, doc#1002, magyarországi, személyes-fórum)

5. A NEM TUDOM (ÉN) a BEA-ban

A BEA kb. 8 órás társalgási anyagában három formában jelentkezett a *nem tudom (én)*: *nem tudom ~ nem tuom ~ nemtom*. Mivel a *nem tuom*-ból csak két előfordulást regisztráltam (mindkétszer T1 használta), ezeket nem elemeztem, de egy példát említek rá:⁵

(23) T2: *hogy hogyha meg tudom mondjuk adni a gyeeekem- gyerekemnek a lehetőséget ak- hoogy ööo hogy még többet tanuljon akkor ő ő választhat és (de hát nem)*

T1 (*igen nem mer*) *hogyha má diplomád van akkor bizonyos állásokat már nem vállalhatsz el*

T2 *mgen*

T1 *úgyhogy ööo! **nem tuom** tehát ööo mondjuk aa például a doktori cím megszerzéséel is az aa gond hogyha neadjisten nem tudsz a ! aa szakterületen elhelyezkedni akkor bizony le kell tagadni azt hogy neked mid van* (bea020, T1, 29 éves nő, zárójel jelzi az átfedő beszédet)

A *nem tudom (én)* független változatban összesen **118-szor** fordult elő az anyagban, ebből 40-szer használták az A beszélők (33,90%), T1 50-szer (ugyanaz az egy beszélő: egy 29 éves nő), T2 pedig 28-szor (ebből 22-szer egy 27 éves nő, egyszer egy 29 éves nő és ötször egy 23 éves férfi). Az összes használatot tekintve a nemek megoszlása a következő volt: 29 esetben férfi (24,58%), 89-ben nő (75,42%) produkálta ezt a formát. A nagy nemi különbség azonban csak látszólagos: fő oka az, hogy T1 nőként igen sokszor (összesen 50-szer, ami az összes előfordulás 42,37%-a) használta ezt a variánst, ahogyan, mint majd látni fogjuk, a *nemtom* változatot is.

Az összes esetet tekintve az adatközlők életkori átlaga 31,71 év volt, mert a fiatal adatközlők, főként (és ismét) T1, elhúzták az átlagot. Így a találatok

⁵ A diskurzusjelölői használat egyéni különbségeket is mutathat, nem feltétlenül van kapcsolatban valamely nagyobb változóval (például kor, nem).

90%-át a húszas-harmincas éveikben lévők produkálták, csaknem háromnegyedét pedig a húszas korosztály.

A továbbiakban **az A beszélők** (fő adatközlők) *nem tudom* használatát elemzem (40 találat), mivel esetükben lehetséges a kor és nem alapján történő elemzés. A nemek szerinti vizsgálat azt mutatja, hogy ez a különbség minimális: 18-szor használták férfiak és 22-szer nők a *nem tudom*-ot a társalgásokban, ami csak 10%-nyi eltérés a nők javára. A kor esetében más a helyzet: a vizsgált formát alkalmazók csaknem fele (47,5%) a **harmincas** korosztályt képviseli, 30%-a az adatközlőknek az ötvenes-hatvanas éveiben jár, a maradék egynegyed pedig a húszas éveiben. Az összes, ilyen formát használó A beszélőt nézve is az életkori átlag 39,55 év.

Ami a perifériákat, azaz a *nem tudom* pozícióját illeti: 25%-ban a bal periférián jelentkezett a *nem tudom*, és 32,5%-ot tett ki a jobb perifériás esetek száma, egy-egy példa mindkettőre:

(24) T1: *és hogyhaa nem tudom mi lenne az álomnyaralása ahova legszívesebben elmenne*

A: **nem tudom** *azelőtt én nagyon sokat utaztam ööő ténylegesen munka miatt is (bea038, 57 éves férfi)*

(25) A: *lesz csak öö nem tudom valami más neve van ne-ne- nem tudom (bea037, 20 éves nő)*

20% volt a *nem* periférián, hanem belső helyzetben jelentkező *nem tudom*-ok gyakorisága (26), és ugyancsak ennyi volt a biztosan *be nem* sorolható esetek száma, tehát ahol *nem* tudtam eldönteni többszöri meghallgatás után sem, hogy az adott mondatstruktúrát követő vagy a következő tagmondatot megelőző használatról van-e szó (27):

(26) A: *lesz csak öö **nem tudom** valami más neve van ne-ne- nem tudom (bea037, 20 éves nő)*

(27) A: *igazán mmm a nővérem mmm egy ööő mmm daun-kóros kisgyereket mmm ápolt nnn mmm **nem tudom** négy-három éves koráig voltak olyan vélemények hogy mér nem adja be intézetbe (bea014, 64 éves férfi)*

Egy ízben önállóan jelentkezett a *nem tudom*, feltehetően háttéracsatorna-jelzésként működve (T1 át akarta adni a szót, de A nem vette át, így T1 folytatta a mondandóját):

- (28) T1: (...) *akkor lehetne benne tartósan ilyen ilyen huszonegy huszonkét fokot tartani hogyha éjjel nappal menne a fűtés node azt meg nem bírja kifizetni az ember úgyhogy úgyhogy*

A: **nem tudom**

T1: *végül is azt választottuk hogy (...)* (bea045, 57 éves nő)

Mindezek alapján az látszik, hogy a *nem tudom* körülbelül hasonló arányban foglalja el az egyes pozíciókat, vagyis nagyon mozgékony, viszont kevésbé jellemző rá a prototipikus diskurzusjelölőnek mondható bal perifériás megjelenés (vö. Degand 2014; Dér 2021).

A funkciókat illetően meglehetősen összetett képet látunk: a **referenciális** és a **bizonytalanságot/kételyt** visszaadó funkciók domináltak, de számos kettős (többféle pragmatikai vagy referenciális és pragmatikai) használatot is regisztráltam. A bizonytalanságot jelölő esetek aránya volt a legnagyobb (32,5%):

- (29) *mer ennek van egy ilyen kötelező része tehát most nem nagyon teheted meg haa kijön **nem tudom** aa nyolcvanéves nagymama a nagyapával kijön öö dunakeszire hozzánk (...)* (bea029, 29 éves férfi)

Az utóbbi használat sajátos esete, amikor a *nem tudom én* (tehát a személyes névmással záruló)⁶ variáns jelentkezik az előtt a kifejezés előtt, amelyre vonatkozik:

- (30) A: (...) *fontosabb tehát az hogy **nem tudom én** Pistike szívét átültették jó ez is egy nagyon fantasztikus dolog de akkor inkább erről szól vagy valami botrányról* (bea044, 31 éves nő)

Az előbbi megnyilatkozás nemcsak bizonytalanságot ad vissza: a diskurzusjelölő egy találmányra kiválasztott esetet, példát vezet fel (hasonló módon a *mit tudom én ~ mittomén* jelölőhöz). Ugyanakkor a *például* példaadó

⁶ Az *én* személyes névmással együtt összesen háromszor jelentkezett a NEM TUDOM: a rövid formát egyszer követte, a hosszú formát egyszer megelőzte, egyszer követte.

diskurzusjelölőhöz képest azzal az eltérő jelentéssel rendelkezik, hogy 'nem biztos, hogy teljesen adekvát/pontos, amit mondok, hirtelen ez jutott eszembe'. Emiatt hagytuk ebben a nagyobb kategóriában (vö. fentebb: kétely a saját megfogalmazást illetően).

A referenciális használatok tették ki az esetek egynegyedét, például:

- (31) A: (...) *de azt is el tudom képzelni hogy esetleg vannak olyan vezetők akiket ez oly mértékben korlátozza hogy á pontból bé pontba eljussanak normális körülmények között hogy ők még megzakkannak tőle **nem tudom nem tudom nem tudok** egy objektív képet alkotni* (bea039, 33 éves férfi)

Lényegesen kisebb mennyiségben (10% körül vagy az alatt) fordult elő a mitigáló szerep, általában összefonódva a (sikeres vagy sikertelen) fordulóváltás jelzésével:

- (32) A: *az valami háromezer (fölötti)*
 T1: *(háromezer)*
 A: *(csúcs nem)*
 T1: *nemtom énnekem kétezer rémlik de aztán lehet hogy neked van igazad*
 A: ***hát nem (tudom)***
 T1: *(na mindegy) az a lényeg hogy elindultunk rövidnadrágban* (bea018, 29 éves férfi)

Hezitálás a többi pragmatikai funkciótól (főként: bizonytalanság) el nem választható módon jelentkezett:

- (33) A: *tehát aaa lehet a halált sokféleképpen kezelni lehet azt mondani hogy hát mit lehet mondani ööö mmm mmm **nem tudom** hát ahol ujő vvv tényleg ilyen nagy számú ember él meg (...)* (bea014, 64 éves férfi)

A hezitálás funkciójú eseteknél a fő kapaszkodó – akárcsak Pichlernél – a legalább közepes hosszúságú néma és/vagy a kitöltött szünetek (*mm, öö*) jelenléte volt a vizsgált jelölő mellett.⁷

Végezetül a társulásokat vettem górcső alá: az esetek 52,5%-ban a *nem tudom (én)* önmagában jelentkezett, tehát az esetek **csaknem felében társult**, azaz diskurzusjelölő előzte meg vagy követte (az utóbbi két ízben fordult elő, és ötször előtte és utána is állt ilyen jelölő). A leggyakoribb társulás a *vagygyal* (20,0%) (34) és a *hát-tal* (17,5%) (35) volt megfigyelhető (egy-két esetet tett ki a *meg* és a *tényleg* jelölőkkel való előfordulás), ezek, különösen a *hát* funkciói, átfednek a *nem tudom* pragmatikai szerepeivel (javítás, hezitáció, bizonytalanság kifejezése stb.):

(34) A: *ő sportolni akar helyette vagy zenélni vagy nem tudom kirándulni mer azt se akar* (bea062, 35 éves nő)

(35) A: *hogyan amikor otthon voltam két gyerekkel az nagyon rossz volt szal pszichikailag nem nem rossz hát nem tudom pszichikailag megviselt hogy nem beszélek emberekkel* (bea015, 60 éves nő)

A rövid *nemtom* forma 62-szer fordult elő az anyagban, tehát kb. feleannyiszor, mint a hosszú variáns, 25-ször (40,32%) az A beszélő használta, T1 30-szor (48,39%, 29 éves nő), T2 pedig 7-szer (ebből ötször egy 27 éves nő és egyszer egy 23 éves férfi).

Az összes beszélőt tekintve a **nemek szerinti megoszlás a következő volt**: 17-szer (27,42%) férfi, 45-ször (72,58%) nő használta, ami csaknem azonos a hosszú változat esetében tapasztalt aránnyal, de itt is T1 produkálta az esetek csaknem felét, ugyanakkor az A beszélők egy kicsit többször alkalmazták (33% helyett 40%). Az átlagéletkor ebben az esetben 28,8 év volt, ami jóval alacsonyabb a hosszabb formánál tapasztaltnál.

Ha csak az A beszélőket vizsgáljuk (25 találat), meglehetősen nagy nemi eltérést láthatunk: 60%-uk férfi, 40%-uk nő. Korban is az előzőhöz hasonló, de a hosszú formától igen eltérő eredményt kaptunk: 29,24 év volt a rövid variánst használók átlagéletkora (a kis elemszám miatt az eredmények azonban korlátozottan értelmezhetők).

⁷ Pichler erre expliciten nem tért ki a tanulmányában, de a példából világosan kiderül ez kapcsolat a beszédtervezésben használt, időnyerésre szolgáló nyelvi egységek és a vizsgált diskurzusjelölő hezitációs funkciója között.

A perifériák tekintetében a *nemtom* esetében egyértelműen a **bal dominált** (60%) (36), csak egyetlen jobb perifériás előfordulás volt (37), belsőből (38) és átmeneti esetből (39) pedig 4-4 (16-16%):

(36) T1: (...) *kérdezték is már tőlem múltkor hogy mit mit szoktam nekik osztogatni de de*

A: ***hát nemtom*** *amikor ugye voltam tanítani akkor tanítottam kilelencedikeseket meg tizenkettedikeseket*

T1: *aha*

A: *mondjuk nekem mindkettő jó élmény volt* (bea010, 22 éves nő)

(37) A: *vagy tényleg az a szűk réteg aki egyébként is olvasnaa **vagy nemtom** kell neki valami vizsgáaaa* (bea062, 35 éves nő)

(38) A: *mi öö az csináljuk hogy hogy a termosztátot **nemtomé**n tavaly huszonkét fokra volt beállítva idén huszonegy fokra van beállítva* (bea046, 57 éves nő)

(39) A: *hát öö én ilyen bohém életet élek **nemtom** még Kapolcsra hívtak le minket az meg lesz egy jó egy hé-* (bea037, 20 éves nő)

A funkciókat tekintve azt tapasztaljuk, hogy ugyancsak a bizonytalanságot visszaadó a legerősebb (40%) (40), a referenciális használat elenyésző (8%) (41), és a hosszú formához képest kiemelkedőbb a hezitációs szerep (25%, de mindet ugyanaz a fiatal férfi beszélő produkálta) (42):

(40) A: *mondjuk én most irodalmat még nem tanítottam én ugye (latin gyakorlaton)*

T1: *(ja tényleg)*

A: *voltam magyarból majd most megyek de de **nemtom** ez lehet hogy csak egy ilyen ábránd* (bea010, 22 éves nő)

(41) A: *(ne hát va)lőszínűleg felmennek a internetre (ott vannak ilyen jó kis fordítók)*

T2: *(aha és akkor)*

T1: *(de még az se) hogy az internetre szentem én nem tudom hogy azt honnan szedték mer*

A: *de internet há interneten **nemtom** mos van a a a van egy angolos angolul tudom csak mondani van egy angol fordító (...)* (bea031, 21 éves férfi)

- (42) A: *na én most jántam arra és ööö **nemtom** tát ott elmegyünk egy éttere- ott ööö sz- Donovalyba egyetlenegy normális étterem van ahol van magyar* (bea031, 21 éves férfi)

A forduló átadási/átvételi funkció ritka, és egyéb pragmatikai szerepekkel (bizonytalanság, mitigálás) társul:

- (43) A: *azt azt mondja hogy vvv köszönöm szépen mmm most valószínű hogy én most meg fogok halni vagy (valami)*
T1: *(mhm)*
A: *mmm **nemtom** gyerekek*
T2: *(hú talán egy pap volt) aki ki ugyanígy eerendezett mindent maga körül* (bea014, 64 éves férfi)

A *nemtom* esetében az önálló előfordulások (48%), tehát ahol nem kombinálódott más jelölővel, kicsivel alatta maradtak a társulásokénak (52%), a *hát* diskurzusjelölő az esetek 28%-ában jelent meg a rövid forma előtt (44), az és követte 12%-kal (45), egy-egy előfordulást mutatott csak a *tehát* és a *de*. Az első kettőre egy-egy példa:

- (44) A: *munkamániásak vagyunk főként a férjem szerintem én is **hát nemtom** azért én ööö úgy voltam mindig vele hogy reggel nyolctól fél ötig vagy nyolctól négyig és akkor rohanás haza csinálni az összes többi dolgot amit kell* (bea015, 60 éves nő)
- (45) A: *én és Budapesten lakom és bék békávéval járok **és nemtom** va van olyan amikor tízszor kell megmutatnom a bérletemet* (bea039, 33 éves férfi)

Mivel a BEA-anyagban a férfiak és nők, illetve a fiatalabb és az idősebb (A) beszélők által produkált szószám mennyisége eltérő volt, a nemekre és korra vonatkozó eltéréseket szószámra vetítve is megvizsgáltam, hogy a kis elemszám ellenére megbízhatóbb képet kaphassunk a nemi és korosztályos

különbségekről. Az 1. és 2. táblázat eredményei alapján elmondható, hogy a vizsgált társalgásokban a hosszú formát a nők egy kicsivel többet használták, míg a *nemtom* esetében nagyobb különbség jelentkezett a férfiak javára, de a Mann-Whitney próba egyik forma esetében sem mutatott ki szignifikáns különbséget a nemek között.⁸

1. táblázat. A női és férfi (A) beszélők eredményei

	<i>nem tudom</i> /szószám	<i>nemtom</i> /szószám
nő (15 fő)	0,001101377	0,000500626
férfi (15 fő)	0,001049318	0,000874432

2. táblázat. A fiatalabb és az idősebb korcsoportok (A beszélők) eredményei

	<i>nem tudom</i> /szószám	<i>nemtom</i> /szószám
21–35 évesek (12 fő)	0,001478054	0,0007068954
51–70 évesek (11 fő)	0,000906893	0,0002267231

A korcsoportokat tekintve kijelenthető, hogy mindkét formát a fiatalok használták jóval gyakrabban, de a *nem tudom* mind a fiatalabbak, mind az idősebbek esetében frekvenciátaltabb volt, mint a rövid változat.

6. Következtetések

Az alábbiakban a két vizsgált anyagon (MNSZ2 és BEA) belül vetem össze a két variáns formai és funkcionális jellemzőit (az MNSZ2-t és a BEA-t közvetlenül összehasonlítani a korpuszok mérete és az eltérő mintavétel miatt nem lehet).

Közös volt a vizsgált mintákban, hogy a mind a hosszú, mind a rövid forma is használatos volt független, azaz mellékmondat nélküli megjelenésekben. A személyes névmással való variálódást a csekély mértékű előfordulás miatt (a két adatbázis anyagában összesen négyszer jelentkezett) külön nem elemeztem, használata alkalmi, személyhez kapcsolódó megoldásnak látszik.

⁸ *Nem tudom*: $U = 98,000$, $P > 0,05$; *nemtom*: $U = 109,000$, $p > 0,05$.

Az MNSZ2-ben mindkét formai változat a személyes alkorpuszban volt a leggyakoribb, de a hosszú forma 100%-ban a közösségi média anyagában tűnt fel, míg a *nemtom* esetében ez az arány kb. 40%-os volt, a használat megoszlott az előbbi regiszter és a vitafórumok szövegei között. Stílusértékét tekintve az informális írott beszélt nyelvre tehát igen jellemző ez a diskurzusjelölő, stílrétegbeli és műfaji kötöttsége erős.

A pozíciót tekintve nagyon hasonló jegyeket mutatnak a variánsok: háromnegyedük, bő kétharmaduk a bal perifériát kedveli. Lényeges különbség mutatkozik azonban a funkciókat illetően: bármennyire is két funkció (referenciális, bizonytalanságot jelző) a meghatározó mindkét formai variáns esetében, a *nem tudom* egyértelműen többször mutat referenciális használatot (~60%), mint a *nemtom*, amelynél ez csak kb. 20% (kb. ennyi a hosszú forma esetében a bizonytalanságjelölő használat aránya). Társulni viszont inkább a rövid variáns szokott, de csak az esetek alig egyötödében.

A BEA-társalgásokban a pozíciót tekintve mozgékonyabb volt a hosszú forma (hasonló arányban jelentkezett bal, jobb és belső helyzetben), és amíg a *nemtom* a bal perifériát kedvelte, a *nem tudom* az esetek egyharmadában a jobb periférián is megjelent. A *nem tudom* helyzetének változatosságát magyarázhatja, hogy bár bizonytalanságot hasonló mértékben fejezett ki mindkét alakváltozat, a *nem tudom* ezt többször tette belső pozícióban. A beszélő ekkor a 'nagyjából megfelelő, de nem pontos' jelentésű kifejezést vagy példát vezet fel vele (lásd fentebb is a (30)-as esetet).

Fontos különbség, hogy a konverzációkban a rövid forma csak csekély mértékben volt referenciális funkcióban használatos a hosszabb formához képest (8% vs. 25%), ez a *nemtom* – nem meglepő módon – pragmatikalizáltabb voltát tükrözi.

Társulási szempontból a két variáns rendkívül hasonló: az esetek felében valamely más diskurzusjelölőt követve kapcsolódnak ahhoz, főként a *hát* és *vagy* elemekhez.

A továbbiakban elsősorban nagyobb anyagon lenne célszerű megvizsgálni a NEM TUDOM (ÉN) fentebb elemzett jellemzőit, ezenkívül használatát más bizonytalanságkifejező (hedge) diskurzusjelölőkkel nemi, korosztályos és műfaji szempontból összevetni, mivel a még élő referenciális funkció mellett egyelőre ez tűnik a legmeghatározóbb pragmatikai szerepének.

Források

- BEA = Magyar Spontán Beszéd Adatbázis <http://www.nytud.hu/adatb/beat/index.html>
MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár 2. változat <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>

Irodalom

- Beeching, Kate – Detges, Ulrich 2014. Introduction. In: Beeching, Kate – Detges, Ulrich (eds.): *Discourse functions at the left and right periphery. Crosslinguistic investigation of language use and language change*. Leiden–Boston: Brill. 1–23. https://doi.org/10.1163/9789004274822_002
- Crible, Ludivine 2018. *Discourse markers and (dis)fluency*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/pbns.286>
- Degand, Lisbeth 2014. *So very fast very fast then*. Discourse markers at left and right periphery in spoken French. In: Beeching, Kate – Detges, Ulrich (eds.): *Discourse functions at the left and right periphery. Crosslinguistic investigation of language use and language change*. Leiden–Boston: Brill. 151–178. https://doi.org/10.1163/9789004274822_008
- Dehé, Nicole – Wichmann, Anne 2010. Sentence-initial *I think (that)* and *I believe (that)*: Prosodic evidence for uses as main clause, comment clause and discourse marker. *Studies in Language* 34(1): 36–74. <https://doi.org/10.1075/sl.34.1.02deh>
- Dér Csilla Ilona 2008. Grammatikalizáció. *Nyelvtudományi értekezések* 158. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dér, Csilla 2013. Grammatikalization: A specific type of semantic, categorical, and prosodic change. *Berliner Beiträge zur Hungarologie. Schriftenreihe des Fachgebiets für Ungarische Literatur und Kultur an der Humboldt-Universität zu Berlin* 18. Berlin–Budapest. 160–179.
- Dér Csilla Ilona 2020. *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*. Budapest: KRE – L'Harmattan.
- Dér Csilla Ilona 2021. Diskurzusjelölő a periférián? A szerintem véleményjelölő beszélt nyelvbéli pozíciójáról. *Magyar Nyelvőr* 145: 312–330. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.3.312>
- Fraser, Bruce 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31: 931–952. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(98\)00101-5](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(98)00101-5)

- Furkó Bálint Péter 2019. *Diskurzusjelölők és egyéb diskurzuspragmatikai eszközök forgatókönyvek, tankönyvek és irodalmi szövegek párbeszédeiben*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–371.
- Helmer, Henrike – Deppermann, Arnulf 2017. ICH WEIß NICHT zwischen Assertion und Diskursmarker: Verwendungsspektren eines Ausdrucks und Überlegungen zu Kriterien für Diskursmarker. In: Blühdorn, Hardarik – Deppermann, Arnulf – Helmer, Henrike – Spranz-Fogasy, Thomas (Hg.): *Diskursmarker im Deutschen. Reflexionen und Analysen*. Göttingen: Verlag für Gesprächsforschung. 131–156.
- Overstreet, Maryann – Yule, George 2021. *General extenders. The forms and function of a new linguistic category*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108938655>
- Pichler, Heike 2007. Form-function relations in discourse: The case of *I don't know*. *Newcastle Working Papers in Linguistics* 13: 174–187.
- Pichler, Heike 2013. *The structure of discourse-pragmatic variation*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/silv.13>
- Tsui, Amy B. M. 1991. The pragmatic functions of *I don't know*. *Text* 11: 607–622. <https://doi.org/10.1515/text.1.1991.11.4.607>

The formal and functional variation of the discourse marker *nem tudom~nemtom* 'I don't know' in Hungarian

The paper examines the construction *nem tudom ~ nemtom*, which in its syntactically independent versions, in addition to referential use, can also fulfill interpersonal and textual functions in today's Hungarian language use: it can express different (inter)subjective meanings (speaker's uncertainty, mitigation, face-saving) and/or function as topic-/turn-management-device. The goal is to capture the variability of the longer and shorter formal variants along registers, gender and age based on the MNSz2 and BEA databases, using discourse variation analysis. The study argues that the pragmaticalization of *nemtom* is more advanced and can be interpreted as a discourse marker.

Keywords: discourse variation analysis, discourse marker, conversation, corpus analysis

Dér Csilla Ilona

<https://orcid.org/0000-0003-2341-7741>

Károli Gáspár Református Egyetem – HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

csillader@gmail.com

Tudati folyamatok a konfliktus átéléses elbeszélésében*

Kivonat

A tanulmányban a kognitív szemantika és pragmatika, valamint a narratológia eredményeit felhasználva a konfliktus átéléses elbeszéléseiben a tudati folyamatot, azaz a verbális megnyilvánulást (mondást), illetve a mentális állapotot megjelenítő megnyilatkozásokat vizsgáljuk. Olyan konfliktuselbeszéléseket elemzünk, amelyekben a beszélő a történetben szereplővé válik. Ezeket a történetelmeséléseket mint nem fikcionális én-elbeszélést értelmezzük. E történetelmeselés sajátosságaiból kiindulva a realiztikus elbeszélés nyelvi jelölőihez kapcsolódva, a történetben megjelenő és az arra reflektáló narrátori közlésekben az igei konstrukciók által hozzáférhető tudati folyamatokat elemezzük.

Kulcsszavak: tudati folyamatok, konfliktus, átéléses elbeszélés, én-elbeszélés, reflexiók, igei konstrukciók

1. Bevezetés

A konfliktusok a társas lét természetes velejárói, amelyek az élet minden területén megjelennek (család, cég, intézmény, irodalom stb.). A konfliktusoknak egyik központi eleme az inkompatibilitás. Konfliktusok ugyanis

---

* A tanulmány elkészítését az NKFIH K 129040 számú pályázat (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás*) (CS. N., K. Á.), a KRE BTK *Az idézés szemantikai és pragmatikai vizsgálata* című kutatási projekt (témaszám: 20709B800) (CS. N.), a Bolyai János kutatási ösztöndíj (K. Á.), valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-5-ELTE-223 (K.Á.), továbbá az Innovációs és Technológiai Minisztérium ELTE TKP 2020-IKA-06 (K. Á.) pályázata támogatta.

akkor jönnek létre, amikor a társas interakcióban a résztvevők céljai, elvárásai és érdekei valamilyen mértékben összeférhetetlenek, inkompatibilisek (Boulding 1963; Deutsch 2014; Kim et al. 2016). Ez már a latin eredetű szó etimológiájában is megmutatkozik (Benkő 1970), hiszen a *confligere* 'összeütközés' szó lényegében ennek az összeférhetetlenségnek, összeecsapásnak a leképeződése metaforikusan, fizikai agresszió formájában. Ugyanakkor az „összeütközések” gyakran nem fizikálisan valósulnak meg, hanem társas-nyelvi cselekvésekben. Ezek nyelvi kifejtésében központi szerepet kapnak az igei konstrukciók.

Tanulmányunkban a konfliktus átéléses elbeszéléseiben a tudati folyamatot, azaz a verbális megnyilvánulást, illetve a mentális állapotot megjelenítő megnyilatkozásokat vizsgáljuk egészségügyi dolgozókkal készült félig strukturált interjúk alapján. Ennek témája a konfliktushelyzet, illetve a körülményeinek az elbeszélése (Csupor et al. 2017). Vizsgálatunkban olyan konfliktuselbeszéléseket elemzünk, amelyekben a beszélő a történetben szereplővé válik. Ezeket a történetelmesléseket mint nem fikcionális én-elbeszélést értelmezzük (Pozsvai 1993: 131; Tátrai 2002: 70). E történetelmeslés sajátosságaiból kiindulva a realiztikus elbeszélés nyelvi jelölő-höz kapcsolódva, a történetben megjelenő és az arra reflektáló narrátori közlésekben azokat elemezzük MAXQDA szoftverrel és kézi annotációval, amelyek megjelenítését az ige végzi el. A vizsgálat elméleti keretként a narratológia (Genette 1980, 1993; Chatman 1978; Pozsvai 1993; Tátrai 2002) mellett a kognitív szemantika (Tolcsvai Nagy 2017) és a pragmatika mint szemléletmód (Verschueren 1999; Tátrai 2017) szolgál.

A kutatás célja, hogy bemutassuk, (i) a konfliktusszituáció megjelenítésének folyamatában az aktuális beszélő a narrátor szerepét betöltve milyen módon teheti hozzáférhetővé a történetet, illetve (ii) a történet elmesélése során a perspektivizáció lehetőségét kihasználva mikor és milyen mértékben él saját és egyéb szereplői tudat érvényesítésének a lehetőségével; (iii) a közölt információkhoz való hozzáférés folyamatában az információk forrását miként teszi jelöltté, illetve (iv) ezek mely szereplőhöz köthető információkat valósítják meg, valamint (v) ezekre a beszélő milyen reflexiókat fogalmaz meg a konfliktusszituáció megjelenítése során.

A célkitűzésekhez kapcsolódóan a tanulmány felépítése a következő. Jelen bevezető rész (1.) után a konfliktust mint narratívát ismertetjük (2.) kitérve a tudati folyamatok jelentőségére (3.). Ezt követően bemutatjuk a kutatás anyagát és módszerét (4.). A 5. fejezetben az elemzés eredményeit ismertetjük először az elbeszélte történetben található tudati folyamatokra, majd

az elbeszelt történetre irányuló reflexiókra koncentrálni. Tanulmányunkat összegzéssel és kitekintéssel zárjuk (6.).

2. Konfliktus mint narratíva

A konfliktus átéléses elbeszélése során az aktuális megnyilatkozó a múltban lejajlott eseményeket felidézi, majd a saját perspektíváján keresztül hozzáférhetővé teszi mások számára. A beszélő és hallgatója közötti, a közös figyelemirányítással (Tátrai 2017) jellemezhető narratív interakció során (Becker–Quasthoff 2005) a beszélő a konceptualizáló szerepét betöltve megfigyelője és észlelője lesz a saját tapasztalásának. Ebből a pozícióból lehetséges, hogy az eseményeket értelmezze, illetve reflektáljon is azokra. Ezen a ponton kiemelkedővé válik az interpretáció folyamata, hiszen egyfelől az emlékezés által előhívott események (emlékek) reprezentációi és nem másolatai a múltnak, mivel az eseményekre különbözőképpen emlékezünk (Fivush 2011). Másfelől a beszélő ezen események elmesélése során, illetve azok hozzáférhetővé tételének módjában is a saját, szubjektív perspektíváját (narratív perspektíváját) érvényesíti, ami egyszerre fejezi ki a viszonyát a történet szereplőihez és eseményeihez.¹ Emellett arra is módja van, hogy az elbeszélésébe a konfliktus egyéb szereplőinek vagy saját múltbeli énjének közléseit, tapasztalatait, megfigyeléseit tegye hozzáférhetővé, illetve a múltbeli eseményeket értékelje, azokhoz magyarázatokat, értelmezéseket, minősítéseket fűzzön. Ezeket az anyagból vett (1)-es számú példán keresztül is szemléltetjük.

- (1) Én ezt már nem tudtam túrni, tehát azért elég volt a megaláztatásból, és mondtam, hogy ezt nem vagyok hajlandó hallgatni. Azt mondta, hogy nem vagy hajlandó hallgatni, akkor beviszlek a főorvoshoz. Bementünk a főorvos úrhoz, akiről annyit kell tudni, hogy a főorvos úrnak az életét fél évvel korábban mentettük meg [...], tehát nagyon érdekes lett volna, ha ő bármit ellenem tesz. De azért

¹ A pszichológia a narratívperspektíva-váltás szempontjából megkülönbözteti a tapasztalás alanyát (*tapasztaló én*) a *megtapasztalt önmagam*tól. A *tapasztaló én* a tudatfolyamatokból kiemelt tartalmakat, amelyek ezáltal szembeötlőek lesznek, nagyobb szalienciával rendelkeznek. A *tapasztaló én* több eltérő szubjektív pozíciót vehet fel, amelyekben a *tapasztaló én* által hozzáférhetővé tett tartalmak eltérőek. A *megtapasztalt önmagam* a reflektált tapasztalatot teszi elérhetővé (Berán–Unoka 2016: 19–20). „Van a tudatnak egy nem reflektált *tapasztaló énje* és egy reflektált tapasztalata, a *megtapasztalt önmagam*, amit tapasztalok, és ez esetben is mindkettőhöz hozzákapcsolódik az »én tapasztalatom« háttérélménye” (Berán–Unoka 2016: 20).

behívattatott oda, elkezdett ordítani velem a főorvos úr előtt, ami neki is rosszul esett és azt mondta, hogy ezzel az emberrel nem is hajlandó tovább találkozni, tehát ezzel az illetővel, aki ellenem ordított. Utána én, mivel ez eléggé rosszul esett nekem, hogy én normálisan végeztem a feladatomat, csak hát az ő hiányos ismeretei alapján nem sikerült ezt megoldani, ezért a professzor úrnak is megmondtam ezt. Mert mondom, hogy mindenkivel ezt csinálja, ordítózik, trágárul beszél, tehát azért vannak az embernek jogai, amivel nem élünk vele vissza. (D2)²

Az (1) példában látható, hogy az aktuális beszélő az elbeszélő (narrátor) pozícióját betöltve a konfliktus történetét teszi a befogadója számára hozzáférhetővé. Ebből a nézőpontból értelmezi a valós (nem fikcionális) történetet, közvetlen kapcsolatot teremtve a tapasztalati tudás kontextusával (Anderegg 1998: 46), és mindeközben a történet szereplőjévé is válik. Az elbeszélő 'én' ekképp a konfliktus eseményének kidolgozásában és elérhetővé tételében (narráció) vállal szerepet, míg az elbeszélt 'én' a konfliktus történetében tölt be centrális helyet az elbeszélés tranzaktív funkcióját kihasználva. A kulcsfontosságú felismerések ugyanis az 'én'-től hangzanak el (Rácz 2005). Ezekben a perszonális narrációkban (Genette 1999: 83), illetve én-elbeszélésekben (Pozsvai 1983; Tátrai 2002)³ kiemelkedővé válik annak elkülönítése, hogy ki beszél, illetve kinek a szemszögéből látjuk az eseményeket (Genette 1980: 185–189). Ugyanakkor az elbeszélt és az elbeszélői 'én' közötti egzisztenciális kapcsolat meghatározza az információkhoz való hozzáférést és azoknak hozzáférhetővé tételét. Hiszen ebben az esetben a történetben megjelenített 'én' közvetlen referenciális kapcsolatba hozható az elbeszélői diskurzus beszélőjével.

² A tanulmány teljes terjedelmében a nyelvi mintából származó példákkal élünk. A rövidítések feloldása D = orvossal készült interjú, N = nővérrel készült interjú, a szám az interjú számát jelöli.

³ Amikor az elbeszélő 'én' olyan történetet tesz hozzáférhetővé, amelyben önmagáról (is) beszél, a narráció perszonálissá válik. Genette (1980: 244–245) *homodiegetikus* és *heterodiegetikus* narráció között tesz különbséget attól függően, hogy a narrátor a történet egyik szereplőjévé is válik, vagy nem. Bal (1985: 22) az elbeszélő és a történet viszonyából kiindulva, *external* és *internal* elbeszélést különít el. Előbbiben az elbeszélő nem részese, utóbbiban részese az elbeszélt történetnek. Pozsvai (1993) és Tátrai (2002) ugyanezen elkülönítésre az *én-elbeszélést* és az *ő-elbeszélést* használja. Mivel a perszonális narráció a *te-elbeszéléseknek* is teret adhat, ezért célra vezető a vizsgált narratívákat *én-elbeszéléseknek* tartani. Ezért a tanulmányban ezzel a megjelöléssel élünk.

Az elbeszélői mód már önmagában olyan retrospektív álláspont, amelyben az elbeszélő a felidézés pillanatában értékeli a múltbeli történetet. Azáltal viszont, hogy a beszélő a történetnek önmaga is szereplője lesz, újra át is éli a történetet az eredeti tapasztalás szerint (Pólya 2004). Az újbóli átélés miatt tekintjük ezeket a konfliktuselbeszéléseket átéléses narratíváknak.

Az én-elbeszélésként értelmezett narratívákban a történetátadás módja szerint különbséget lehet tenni realiztikus és nem realiztikus motiváltságú elbeszélés között. „A realiztikus motiváltságú elbeszélésekben az elbeszélő úgy vállal felelősséget az elmondottakért, hogy jelzi, hogyan fért hozzá azokhoz az információkhoz, amelyek a történet alapját képezik” (Tátrai 2002: 88). Mindennek kérdését a következő fejezetben (3.) a tudati folyamatokhoz kapcsolódóan fejtjük ki.

3. A tudati folyamatok szerepe a konfliktus narratívájában

A konfliktusszituáció átéléses elbeszélése során a beszélő a saját vagy más szereplő megnyilatkozásait, tudati és érzelmi folyamatait, illetve érzékszervi tapasztalatait is felidézi. A konfliktusszituáció mint narratíva értelmezéséből kiindulva, a beszélő által felidézett tudati folyamatok a konfliktus narratívá tartalmát jelenítik meg, az eseménysor megértéséhez járulnak hozzá. Az viszont már a narráció kérdését érinti, hogy ezek közül az aktuális beszélő mit, milyen mértékben és milyen útvonalon tesz elérhetővé. Ezen közlések hozzáférhetővé tételének módja a beszélőnek a történethez és az elmondottakhoz való reflexív magatartását mutatják.

A tudati folyamatok – jelen tanulmányban igei konstrukciók általi – megjelenítései az információkhoz való hozzáférés nyelvi jelzéseinek tekinthetők, amelyekkel az elbeszélő realiztikussá tudja tenni a történetmondást. Ezen tudati folyamatok megjelenítésekor az elbeszélőnek arra is módja nyílik, hogy ne csak a közvetlen tapasztalatait, hanem a közvetetteket is megjelenítse. Utóbbi esetben lehetősége van saját perspektíváját másnak átadva utalni arra, kitől származnak az információk (például konfliktuspartner vagy más személyek). A (1)-ben például *és mondtam, hogy ezt nem vagyok hajlandó hallgatni*, illetve *azt monda, hogy nem vagy hajlandó hallgatni, akkor beviszlek a főorvoshoz* megnyilatkozásokban a *mond* lehorgonyzott alakjai (*mondtam* és [*azt*] *monda*) reprezentálják egyfelől az információkhoz való hozzáférés minőségét (mondás), de emellett annak útvonalát is jelölik: az E/1.-es igealak (*mondtam*) közvetlen, az E/3.-as igealak (*monda*) közvetett

információt jelenít meg, valamint az ígén alkalmazott inflexiók morféma annak kérdését, hogy ki tehető felelőssé a közölt tartalomért – tehát kitől származik az információ – is jelöltté teszi. A közvetett tudati folyamatokkal kapcsolatban ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy ezek nem egyforma minőségben jelenítik meg az információt.

A nyelvi minta alapján konfliktuselbeszélésekben alkalmazott, a tudati folyamatokat megjelenítő igei konstrukciókról elmondható, hogy i) a realisztikus motiváltság nyelvi jelölőinek tekinthetők; ii) eltérő minőségű hozzáféréseket tehetnek jelöltté a történet elmesélésében (a mondás mellett például tudást [*tud, hisz*], érzelmet [*bánt, fél*], perceptuális észlelést [*lát, hall*] stb.); iii) explicitté teszik a tudatosság szubjektumát, tehát azt, hogy ki tehető felelőssé a megnyilatkozások propozicionális tartalmaért, esetenként formájáért (Sanders–Spooren 1997: 87; lásd még Tátrai 2005: 221, 2017: 984; Csontos 2016: 14–15), ezzel együtt iv) jelöltté teszik a perspektivizáció tényét. Tehát azt, hogy az elmondott információk értékelése és érvényessége az aktuális beszélőtől eltérő szubjektumra korlátozódik, a tudat aktív működése az elbeszélő történet egyik szereplőjéhez köti, aki a fentiek alapján lehet az elbeszélő 'én' is (Sanders–Spooren 86–95; Kugler 2015: 25–32; Tátrai 2017: 1049–1051). Ezzel együtt a konfliktusszituáció eseményeit is lehorgonyozzák azáltal, hogy az általuk színre vitt eseményt megjelenítve annak forrását is szereplőkhöz kötik.

Az (1)-es példából az is látható, hogy amellet, hogy a konfliktusszituáció a múltban lejátszott történet eseménysorának elmeséléséből bontakozik ki, az elbeszélés során megjelenhetnek az eseményekre irányuló reflexiók is (például: *Mert mondom, hogy mindenkivel ezt csinálja, ordítózik, trágáruul beszél, tehát azért vannak az embernek jogai, amivel nem élünk vele vissza*). A konfliktusszituáció elbeszélése tehát egyaránt tartalmazza a megfigyelt és újrakonstruált eseménysort (*histoire*), illetve az arra irányuló reflexiókat (*discourse*) (Benveniste 1966: 238–250).

A történeten kívüli narrátori közlések Chatman (1978: 228–253) felosztása alapján egyrészt az elmesélt történetre irányuló magyarázatok és értelmezések (interpretációk), másrészt értékítéletek (etikai minősítések), általánosítások (a történet világának a valósággal való összevetése), illetve olyan metanarrációk lehetnek, amelyek az elbeszélőnek az elbeszélés aktusát tudatosító kijelentéseit ölelik fel. Ugyanakkor ezen kategóriák nem mindig mutatnak fel mereven elkülöníthető csoportokat. Például az (1)-ben a *Mert mondom, hogy mindenkivel ezt csinálja, ordítózik, trágáruul beszél, tehát azért vannak az embernek jogai, amivel nem élünk vele vissza* megnyilatkozás az

aktuális beszélőnek az elmondottakra irányuló reflexióit, azoknak összegző értékelését adja. Ezzel kapcsolatban viszont azt is érdemes még egyszer hangsúlyozni, hogy az ilyen, az aktuális beszélő és befogadójának diskurzusát jellemző, a történet valamely összetevőjére irányuló reflexiók a konfliktus átéléses elbeszélésének megértéséhez éppúgy hozzájárulnak, mint magának az eseménysornak az elbeszélése.

A fentiek alapján a konfliktusok elbeszélésébe ágyazódó tudati folyamatokat két szempontból elemezzük. Egyrészt azt vizsgáljuk, miként járulnak hozzá a narratív tartalom, az eseménysor, a konfliktusszituáció megjelenítéséhez, illetve az elbeszélésekben mi és hogyan válik hozzáférhetővé (5.1.). Az előbbivel a tudati folyamatnak az elbeszélt történethez való hozzájárulása, az utóbbival az aktuális beszélő konstruálási folyamata válik megfigyelhetővé. Másrészt elemezzük a reflexiókban közvetített tudati folyamatokat (5.2.).

4. Anyag és módszer

Jelen tanulmány egy nemzetközi, amerikai–svájci–magyar konfliktuskutatáshoz kapcsolódó együttműködés keretein belül (Kim et al., 2016; Bochatay et al., 2017, 2021; Csupor et al., 2017) magyar egészségügyi dolgozók konfliktusnarratíváit elemzi. A magyar anyagot 75 hangfelvétellel rögzített félig strukturált interjú adja.⁴ A kutatásban 50 orvos és 25 nővér vett részt, akik budapesti és vidéki kórházakban, klinikákon, valamint az alapellátásban láttak el gyógyító tevékenységet a kutatás idején (2015–2016). Az orvosok különböző osztályokon dolgoztak, a nővérek egy osztályról kerültek a vizsgálatba.

Az adatgyűjtés során az adatközlők nem kaptak előzetes instrukciót azzal kapcsolatban, hogy milyen konfliktusról beszéljenek, illetve maga a konfliktus definíciója, értelmezése sem lett előzetesen megadva számukra. Az instrukciók ekképp nem voltak hatással az interjúalanyok konfliktusértelmezésére és annak nyelvi megalkotására. A történetekben az interjúalany saját konfliktusértelmezése érvényesül, ami a konfliktusok átéléses elmesélését is segíti.

Egy adatközlő több szituációt is elmesélhetett, így a 75 interjúban 144 konfliktustörténetet osztottak meg a kutatásban részt vevő egészségügyi

---

⁴ Az adatgyűjtés teljes mértékben az amerikai kutatási protokollt követte, a kutatást az EPKB engedélyezte (iktatószám 2015/1.).

dolgozók, amelyek közül 91 szakmai-kollegiális konfliktus, a többi jellemzően betegekkel vagy hozzátartozókkal lezajlott konfliktus volt. Az anyag több szempontú elemzése valósult már meg, illetve van folyamatban, többek között: tartalomelemzés, metaforaelemzés, a konfliktusok típusai, forrásai, konfliktuskezelési lehetőségei, a konfliktusok hatalommal való összefüggései stb. (Kim et al. 2016; Bochatay et al. 2017, 2021; Csupor et al. 2017; Kuna et al. 2022).

Jelen esettanulmányban a korábbi elemzésekhez csatlakozva a konfliktusnarratívákban a tudati folyamatok megjelenítésének a szerepét helyezük a középpontba, ehhez kapcsolódóan az azt elérhetővé tevő igei konstrukciókat elemezzük egy 24 911 szövegszónyi mintán öt orvos és öt nővér interjújában. Az elemzett konfliktusnarratívák mind én-elbeszélések voltak, a tudati folyamatok megjelenítését a teljes konfliktusnarratívában vizsgáltuk, tehát az elbeszél történetben, illetve az arra tett narrátori reflexiókban egyaránt.

Fő kutatási kérdéseink a következők:

1. Hol válik meghatározóvá a tudati folyamat a konfliktusszituáció elmesélése során?
2. Milyen tudati folyamatok jelennek meg a történetben és a narrátori reflexiókban?
3. Milyen jellegzetességei vannak a tudati folyamatnak a konfliktus résztvevői szerepeihez kapcsolódóan?
4. Mely összetevője válik hozzáférhetővé a tudati folyamatnak?
5. Milyen igék valósítják meg a tudati folyamatokat a történetelbeszélésben?

Az adatvezérelt vizsgálat során a MAXQDA programmal kijelöltük a tudati folyamatokat megjelenítő megnyilatkozásokat (összesen 272), eközben ezeket aszerint elemeztük, hogy i) kihez köthető a megnyilatkozás; ii) a tudati folyamat mely összetevőjét jelenítik meg; iii) a konfliktus elbeszéléshoz tartoznak, vagy az arra irányuló narrátori reflexiókat valósítják meg. A kutatás adatvezérelt jellegéből adódóan nem előre kijelölt kategóriákba soroltuk tehát be a megnyilatkozásokat, hanem az elemzés során alakítottuk ki ezeket, majd ezekbe kategóriákba rögzítettük a megnyilatkozásokat. A teljes megnyilatkozás kijelölése lehetővé tette a vizsgálati szempontok kontextusban való elemezhetőségét, ami nagyban segítette a tudati folyamat alkategóriájába történő besorolását, valamint azoknak a résztvevői szerepekhez való kötését. Majd a második lépésben kézi annotálással finomítottuk

az elemzést, továbbá a tudati folyamatok kategóriáit megvalósító ígékét új szempontként vizsgáltuk. Az annotálást az elemzésben részt vevő mindkét kutató elvégezte (Cs. N., K. Á), a kérdéses eseteket közös döntési folyamatok során egységesítette. Az elemzésbe nem kerültek bele a *mond* diskurzusjelölői változatai (például *úgymond*, *mondhatni*, *mondjuk*, *mondom*). Ugyanakkor a vizsgálatba bevontuk azokat a kollokálódott szerkezeteket, amelyek igei természetűek (például *rosszul esett*, *az volt bennem*, *elnézést kér*, *tudomásul vesz*). Vizsgálatunkban elsődlegesen kvalitatív elvek érvényesültek, ezen túl, illetve ehhez kapcsolódóan azonban az egyes vizsgálati kategóriákhoz kapcsolódóan gyakorisági tendenciákra is rámutatunk.

5. Eredmények

A vizsgált mintában összesen 272 olyan megnyilatkozást különítettünk el, amelyben a tudati folyamatokat igei konstrukció fejt ki. Ennek 67,28%-a az elbeszélt történetben a szereplői tudatot jeleníti meg (2a–h), 32,72%-a pedig az arra történő reflexiókban található (3a–h). A következőkben a tudati folyamatot először a konfliktusszituáció történetének elmesélésében elemezzük (5.1.), majd a narrátor kommentárjaiban (5.2.).

5.1. Tudati folyamatok a konfliktustörténetben

5.1.1. A szereplői tudat kategóriái/tartományai

Az adatvezérlés vizsgálat során megállapítottuk azokat a kategóriákat, amelyeket az ígével kifejezett tudati folyamatok tesznek elérhetővé. Az elemzés alapján létrehozott kategóriák: a mondás (2a–c), a tudás (2d), a perceptuális észlelés (2e), az érzelmi folyamatok (2f), az egyéb mentális állapotok (2g), illetve azon cselekvések, melyek a tudati folyamatok kidolgozásához járulnak hozzá (2h).

(2a) én is **elmondtam**⁵ a magamét, az észrevételemet (N2)

(2b) akkor nekem ott **savazta** Petit⁶ (D1)

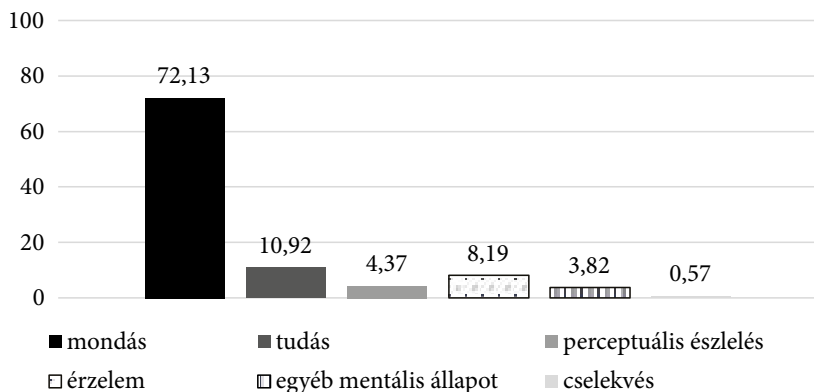
⁵ A kiemelések tőlünk származnak (Cs. N., K. Á.).

⁶ Az eredeti neveket az anonimizálási folyamatban cseréltük, azok stilisztikai jellegét azonban megtartottuk (például becenév).

- (2c) **számonkérte**, hogy bizonyos dolgot mért nem csináltam, mért abban a sorrendben kezdtem el a feladatok ellátását (D4)
- (2d) úgy **gondolták**, hogy nem volt kellő, vagy nem jól láttuk el a beteget (N1)
- (2e) **látta**, hogy én kedves vagyok mindenkivel (D1)
- (2f) mint én, én akkor úgy **éreztem**, hogy mint ahogy az összes utánam idejövő kollegát én általában mindenkit igyekeztem segíteni, felkarolni (D4)
- (2g) én ezt nagyon **akartam**, hogy működjön (D4)
- (2h) és akkor így, hát így **elhajtott**, hogy most én erre nem érek rá, és most hagyjam őt (N5)

Az annotálás során megmutatkozott, hogy az egyes kategóriák az interakciókban nem izoláltan működnek, hanem egymással szorosan összefonódva jelennek meg, ahogy ezt az (1) példa is szemlélteti. Itt a konfliktus hozzáférhetővé tétele során egyaránt működésbe lépnek az érzelmi folyamatok (*rosszul esett*), a mondás (*mondta, ellenem ordít*) és a cselekvés (*beviszlek, behívatott*) kategóriái, megfigyelhetővé téve az konfliktusszituáció összetevőit.

Az elbeszélésben megjelenő szereplői tudatokhoz kapcsolódó, a fentebb ismertetett kategóriákba (2a–h) rendezett tudati folyamat igei megjelenítései az alábbi megoszlást mutatják a vizsgált nyelvi mintában.

1. ábra. A tudati folyamat kategóriáinak előfordulási gyakorisága (%)

Ahogy az 1. ábrán is látható, a vizsgált mintában a szereplői tudat leggyakrabban mondás (72,13%) által válik hozzáférhetővé. A többi kategóriát tekintve a tudás (10,92%), illetve érzelem (8,19%) mondható meghatározónak a konfliktus történetében. Ezekhez képest jóval ritkábban jelenik meg a perceptuális észlelés (4,37%), az egyéb mentális állapot (3,82%) és a cselekvés (0,57%). Az összesített gyakoriságon túl azonban tanulságosabb az egyes beszéltői szerepekhez kötődő előfordulások vizsgálata, amely bizonyos mintázatokat is kirajzol. Erre a következő alfejezetben (5.1.2.) térünk ki.

A tudati folyamatok különböző összetevőit kidolgozó, az 1. ábra kategóriájába sorolható igék jelenlétének gyakorisága a konfliktusnarratívában egyfelől összekapcsolható azzal, hogy a konfliktus létrejötté mely tudati szinten valósul meg; másfelől azzal, hogy a narrátor mit és miért kíván színre vinni az eseménysor elmesélése során.

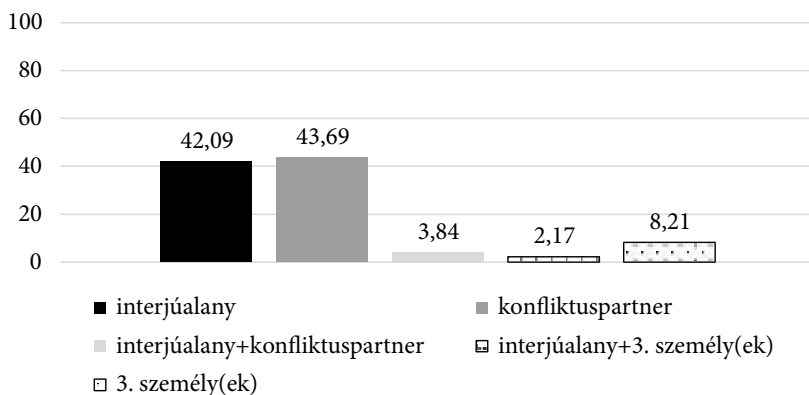
A mondás jóval gyakoribb előfordulása a konfliktus átéléses elbeszélésben azt mutathatja, hogy konfliktusszituációk elsősorban az interakciókban, verbális szinten alakulnak ki. Amíg valaki csak gondol, érez stb. valamit, de annak nem ad hangot, a konfliktus implicit marad. A szituációk elemzése arra irányíthatja rá a figyelmet, hogy a konfliktus létrejöttének folyamatában meghatározó a tudati folyamatok verbalizálása, kihangosítása. A mondás dominanciája a történetelmesélésekben másfelől azzal is magyarázható, hogy az 1. ábrán bemutatott tudati összetevők az információk hozzáférhetővé tételének folyamatában eltérő minőséget töltenek be. A mondás a többi kategóriához képest nagyobb hatékonyságot mutathat fel az információk elérhetővé tételének kidolgozásában. Az, hogy az elbeszélő elbeszélésében ezt alkalmazza a leggyakrabban, összefüggésbe hozható azzal, hogy a történetnek próbálja a „valós”, interszjektíven ellenőrizhető alapját megteremteni azáltal, hogy a konfliktus összetevőinek lehorgonyzását a mondás nyelvi tevékenységének felidézésével végzi el.

A 1. ábrán bemutatott tudati folyamatokat megjelenítő igék elemzését külön alfejezetben végezzük el (5.1.3.). A nyelvi minta alapján ugyanis az mondható el, hogy ezen igék nem a tudati folyamat kifejezésében mutattak jellegzetes eltérést, hanem a szereplői körökhöz kapcsolódóan.

5.1.2. Kihez kötődik a tudati folyamat

A kutatás során fontos elemzési szempontként jelent meg, hogy melyik résztvevői szerephez kötődnek a fentebb bemutatott tudati folyamatok (lásd 2. ábra).

2. ábra. Kihez kötődik a szereplői tudat (résztevői szerepek) (%)

A 2. ábra alapján elmondható, hogy az elbeszélte történetben kiemelkedő szerepet tölt be az interjúalany mint elbeszélte 'én' (42,09%), valamint a konfliktuspartner (43,69%). Ez a konfliktus átéléses elbeszéléséből következhet: a referenciális jelenet megalkotása során a konfliktusszituáció két központi szereplője, illetve az ő tudati folyamatainak visszaadása kerül előtérbe. E két eredmény utal tehát a kommunikáció kiemelkedő szerepeire ('én' és 'te'). Jóval kisebb arányban, de megjelent a 'mi' exkluzív és inkluzív használata is a résztvevői szerepek vizsgálatakor. Itt az konfliktuspartner előtérbe helyezése némiképp módosul: az interjúalany + konfliktuspartnerre kevesebb (3,84%), az interjúalany + 3. személy/személyekre vonatkozóan (8,21%) több megnyilatkozás utalt a nyelvi mintában. Ezen túlmenően további, az elbeszélte történet résztvevői, megfigyelő szereplői is megjelentek: harmadik személy(ek)hez 2,17%-ban is kötődhet tudati folyamat az interjúban.

Nem várt eredményt hozott az, hogy a konfliktuspartnerhez köthető megnyilatkozások nagyobb előfordulást mutattak az interjúalanyhoz képest. Ez azt mutathatja, hogy a konfliktusszituáció centrumába az elbeszélte nem önmagát, hanem a konfliktuspartnert helyezi. Ennek részletesebb elemzéséhez érdemes a szerepkörökhöz való kötést a tudati folyamatok szemantikai kategóriái szerint vizsgálni. Ezt jelen elemzési mintára vonatkozóan részleteiben az 1. táblázat ábrázolja.

1. táblázat. A tudati folyamat kategóriái és a résztvevői szerepek gyakorisági összefüggései (%)

	mon- dás	tudás	per- cep- tuális észle- lés	érze- lem	egyéb men- tális állapot	cselek- vés	össze- sen
interjúalany	25,68%	5,46%	2,73%	5,46%	2,19%	0,57%	42,09%
konflik- tuspartner	37,15%	2,74%	1,64%	2,16%	–	–	43,69%
interjúalany + konflik- tuspartner	2,75%	1,09%	–	–	–	–	3,84%
interjúalany + 3. sze- mély(ek)	1,09%	0,54%	–	–	0,54%	–	2,17%
3. sze- mély(ek)	5,46%	1,09%	–	0,57%	1,09%	–	8,21%
összesen	72,13%	10,92%	4,37%	8,19%	3,82%	0,57%	100%

Az 1. táblázat a tudati folyamatok kategóriáinak a szerepkörökkel korreláló százalékos megoszlását mutatja a nyelvi mintában. Ebből az látható, hogy a konfliktuspartner tudati folyamatai közül a mondás válik az elemzett történetekben leginkább kidolgozottá (37,15%), tehát az információk hozzáférhetővé tételének legexplicittebb és leghatásosabb formája (lásd 3.). A fentebbiekkel összekapcsolva, ezt azzal lehet magyarázni, hogy a konfliktusszituáció centrumában nem az elbeszél 'én' áll, ő nem elindítója, hanem bevont „elszenvedője” a konfliktusnak. A konfliktus továbbá elsősorban az interakció szintjén valósul meg. Hiszen amíg valaki valamit gondol, érez, akar, de ezt nem fejezi ki verbálisan (esetleg fizikálisan egyéb cselekvésekben), addig nem alakul ki a konfliktus. Ebből kiindulva az is felvethető, hogy a konfliktusszituáció megvalósulása szempontjából a kiindulópont a 'te' (konfliktuspartner), ő áll az előtérben, mivel ő a konfliktusszituáció elindítója, origója. A konfliktusszituáció kialakulásakor hozzá viszonyítva válik szereplővé az 'én', aki csupán az elbeszélés folyamatában veszi fel az 'én' szerepkörét.

A többi kategóriát tekintve az elbeszél 'én'-hez köthető megnyilatkozások száma a magasabb. A konfliktus átéléses elbeszélésből ugyanis az következik,

hogy amikor az 'én' belép a konfliktus szituációjába felvállalva az 'én' szerepkörét, a befogadójával úgy kívánja megosztani a konfliktus történetét, hogy abban jelzi, hogyan fért hozzá azokhoz az információkhoz, amelyek a konfliktust eredményezték, amelyben ő részese, de nem elindítója a történet összetevőinek. Emiatt a tudás, a perceptuális észlelés, az érzelem, egyéb mentális állapot és a cselekvés megjelenítése elsősorban az elbeszél 'én'-hez köthetők, mivel a beszélő a saját tudati folyamatairól is be kíván számolni, hiszen ezek a konfliktus jobb megértéséhez járulnak hozzá, annak tranzaktív funkcióját kielégítve.

5.1.3. A tudati folyamatokat megjelenítő igék

A nyelvi mintában a legáltalánosabb hatókörű, mondást kifejező ige a *mond*, a tudás legtöbbször a *tud*-dal érhető el, az érzelmeknél az *érez*-zel, a perceptuális észlelés leginkább a látáshoz kötődik (*lát*), az egyéb mentális állapot leggyakoribb eleme pedig az *akar*. Mint ebből is látható, a teljes vizsgált mintát tekintve a tudati folyamat tartományai leggyakrabban neutrális igékkel valósulnak meg. Ugyanakkor a mintában megfigyelhető, hogy e folyamatok specifikált(abb) igékkel is elérhetővé válnak (például: *fenyegetőzik*, *ordibál*, *felbosszant*, *kiakad*, *csicskázgat* stb.).

A konfliktus átélés elbeszélése során az aktuális megnyilatkozónak a tudati folyamatokhoz való reflexív viszonyulása is explicitté válhat. Ezt egyfelől a szereplői tudatot megjelenítését elvégző ige teheti explicitté. Ennek eredményeképpen a vizsgált mintában szereplő igék egy skálán helyezhetők el, amelynek egyik végpontját azon nyelvi eszközök képezik, amelyek az aktuális megnyilatkozó nézőpontjából neutrálisan vagy neutrálisabban adják vissza a tudati folyamatokat (például *mond*). A másik végponton pedig azok találhatóak, amelyek az aktuális megnyilatkozónak a konfliktusszituáció értékeléséből és értelemezéséből adódóan, specifikus(abb)nak tekinthetők (például *savaz*, *számunkér*). Az elemzés arra is rávilágított, hogy a neutrális és a specifikus igék a konfliktusok narratíváiban egymáshoz való viszonyukban értelmezhetők, és az egyes résztvevői szerepekre váltak jellemzővé (lásd 3. és 4. ábra).

Az interjúalanyhoz köthető közlés beszédcselekvését kidolgozó igéket és előfordulási gyakoriságukat a 3. ábra foglalja össze, kiemelve a 10 leggyakoribb előfordulást. Ezekon túl – ahogy a szófelnő is mutatja – további neutrális (például *érzékel*, *beszél*, *kérdez*), valamint szemantikailag specifikusabb igék is megjelentek (például *meglepődik*, *letilt*, *kiordít*, *csalódik*, *elkeseredik*, *felbosszant*). A szemantikailag specifikusabb igék előfordulása ugyanakkor viszonylag alacsonynak tekinthető a neutrálisokhoz képest.

Első tíz találat:

mond (47)
tud (27)
gondol (15)
érez (8)
lát (8)
akar (7)
hisz (7)
szól (7)
elmond (6)
beszél (5)

3. ábra. A szereplői tudatot kifejező igék az interjúalanyra vonatkozóan⁷

Különbség mutatkozik az interjúalanyhoz és a konfliktuspartnerhez köthető beszédcselekvést megvalósító igék szemantikai jellemzői között (lásd 4. ábra).

Első tíz találat:

mond (14)
tud (5)
érez (3)
hisz (3)
állít (2)
gondol (2)
rájön (2)
reklamál (2)
savaz (2)
szíd (2)

4. ábra. A szereplői tudatot kifejező igék a konfliktuspartnerre vonatkozóan⁸

A 4. ábra megmutatja a tíz leggyakoribb igét, amely a konfliktuspartner közléseihez kötődik. Ugyanakkor a szófelhőből az is leolvasható, hogy ezek mellett jóval nagyobb számban jelennek meg az erősen specifikált, gyakran negatív attitűdöt megjelenítő igék (például *fenyegetőzik*, *pletykál*, *ordít*, *ordíbal*, *utasítgat*, *kigúnyol*, *pofázik*, *elhajt*, *nyal*, *csicskázgat*, *vádol*).

Mindezeket összekapcsolva az előző részekkel az mondható el, hogy a konfliktusszituáció elmesélése során azáltal, hogy az elbeszélő a konfliktus-

⁷ A szófelhőn a betűméret nem mutatja egy-egy ige gyakoriságát a nyelvi mintában.

⁸ A szófelhőn a betűméret nem mutatja egy-egy ige gyakoriságát a nyelvi mintában.

tuspartnerének tudati folyamatait elsősorban a mondás hozzáférhetővé tételére fókuszálva valósítja meg, a szituáció hitelességét, illetve annak érzetét az objektív megjelenítéssel éri el. Ugyanakkor e megnyilatkozások, továbbá az egyéb, tudati folyamatok visszaadása során a tudatot elérhetővé tevő igék alkalmazásával saját, szubjektív viszonyulását tudja kifejezni az elmondottakhoz (Tolcsvai Nagy 2017: 307–308). A konfliktuspartnerhez köthető szemantikailag specifikáltabb igék alkalmazásával az elbeszélő a konfliktuspartner tudati folyamatait reflexió tárgyává teszi. Ezen, az elbeszélő perspektíváját megjelenítő reflexiókat a tudat leképezését elvégző igék alkalmazásával viszi színre, ezen igék tehát a szubjektívizáció eszközévé válnak (Tolcsvai Nagy 2017: 306–309).

5.2. Reflexiók

A konfliktus mint narratíva című részben (2.) amellet érveltünk, hogy a konfliktus átéléses elbeszélése nem szakad meg a konfliktustörténet elbeszélésével: a beszélő a történet különböző összetevőiehez jelen idejéből reflexiókat fogalmazhat meg (3a–h). Ezen reflexiók ugyan nem képezik a történet részét, de annak megértéséhez hozzájárulnak.

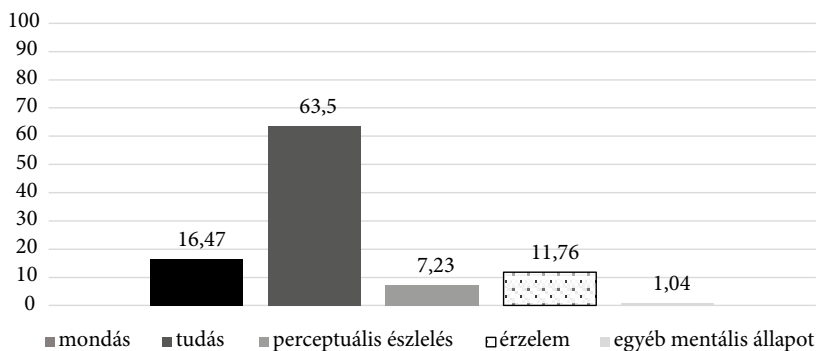
- (3a) azt **hiszem**, hogy senki nem ágált az ellen, hogy akkor küldjük el a kollegát (N3)
- (3b) És már **látom**, hogy ennek a gyümölcsét sem élvezem emiatt, mert rettegve megyek be, hogy mi az, amit még ki fognak találni ellenünk (D2)
- (3c) én úgy **érezem**, hogy ebben a helyzetben a nem kimondásával föl kell vállalnom azt is, hogy a beteggel konfrontálódok többet, mintsem magammal vagy akár amiatt, mert kimerülök, a kollegáimmal (D5)
- (3d) akkor **szólok**, hogy „most elég már, ne morogjál, mert elmegyek világgá, vagy itt hagylak”⁹ (N1).
- (3e) **tudja**, hogy mi a helyzet, mennyit kell dolgozni egy ilyen betegnél (N2)
- (3f) ez az ember még mindig azt **hiszi**, hogy neki van igaza, és mindig azt hiszi, hogy neki van igaza (D2)
- (3g) nem azt **mondja**, hogy mit csináljak, hanem hogy más felé (D3)

⁹ Az idézőjel a lejegyzőtől származik.

(3h) azt **hiszik**, majd megváltják a világot, vagy másképp fog működni a dolog (N4).

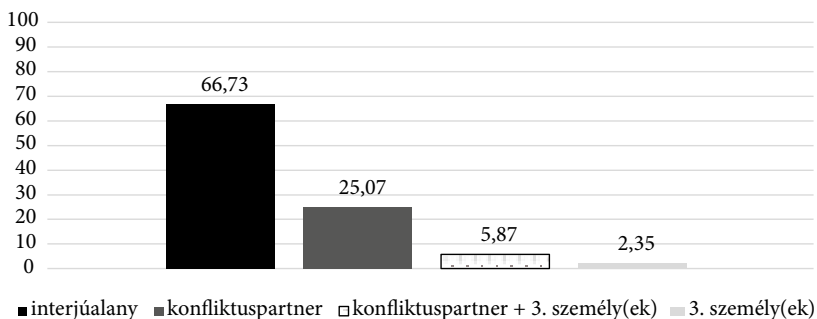
A (3a–h) alapján látható, hogy a reflexiók között is megjelennek azok a tudati folyamatok, amelyek az elbeszélte történetet jellemzik (lásd 5.1.). A továbbiakban e reflexiók elemző bemutatását végezzük el. Az elemzés során élünk azzal a lehetőséggel, hogy a reflexiókat az elbeszélte történetben megjelenített adatokhoz való viszonyukban (5.1.) ismertessük.

Mint az 5. ábrából látható, a történetre irányuló reflexiók – az elbeszélte eseménysor viszonyszámaihoz képest – a tudati folyamatok lehetséges kategóriái közül (lásd 5.1.1.) elsősorban a tudást jelenítik meg (63,5%). Ez összefüggésbe hozható azzal, hogy e nyelvi műveletek során a beszélőnek arra van lehetősége, hogy a konfliktustörténetben megjelenített eseményeket kívülről szemlélje, és azokkal kapcsolatban gondolatokat, következtetéseket fogalmazzon meg.

5. ábra. A tudati folyamat kategóriáinak előfordulási gyakorisága a reflexiókban (%)

Az 5. ábra adatai árnyaltabbá válhatnak, ha megnézzük, kihez kötődnek ezen, elsősorban a tudást megjelenítő reflexiók (lásd 6. ábra)

6. ábra. Kihez kötődik a reflexió (%)

Mint az a 6. ábrán látható, a történet szerepkörei közül (2. ábra) itt nem jelenik meg a 'mi' inkluzív és exkluzív használata, helyettük viszont az 'ők' kiegészül a konfliktuspartner + 3. személy(ek) megjelenítésével (3h). A beszélő a reflexióiban tehát a konfliktuspartnerhez kötött problémának kiterjesztésével él az elbeszélte történetben, általában az azonos pozícióban levő személyekre nézve végzi ezt el.

Az elbeszélte történetre irányuló reflexiók leginkább az interjúalanyhoz köthetők (66,73%). Ehhez képest jóval alacsonyabb számban, de a konfliktuspartnerhez köthető tudati folyamatok (26,07%), illetve a konfliktuspartner és 3. személy(ek)hez, valamint 3. személy(ek)hez köthető tudati folyamatok is (5,87% és 2,35%) megjelentek.¹⁰

Itt is árnyaltabbá válhat az elemzés, ha az elbeszélte történetre irányuló reflexiókat a tudati folyamat kategóriáihoz és a szerepkörökhöz is kötjük.

2. táblázat. A tudati folyamat kategóriái és a résztvevői szerepek gyakorisági összefüggései a reflexiókban (%)

	mondás	tudás	perceptuális észlelés	érzelem	egyéb mentális állapot	összesen
interjúalany	7,88%	45,87%	2,53%	9,41%	1,04%	66,73%
konfliktuspartner	8,59%	11,76%	2,35%	2,35%	–	25,07%

¹⁰ A példák szerepkörhöz való kötését a kontextusban történő vizsgálat tette lehetővé.

	mondás	tudás	percep- tuális észlelés	érzelem	egyéb mentális állapot	összesen
interjúalany + konfliktuspartner	-	-	-	-	-	-
interjú- alany + 3. személy- (ek)	-	-	-	-	-	-
konfliktus- partner + 3. személyek	-	3,52%	2,35%	-	-	5,87%
3. személy- (ek)	-	2,35%	-	-	-	2,35%
összesen	16,47%	63,50%	7,23%	11,76%	1,04	100%

Ahogy a 2. táblázatból látható, a reflexiók elsősorban a tudás kategóriájához köthetők minden szerepkörben. Ez azzal hozható összefüggésbe, hogy itt a beszélő már nem egy, a múltban lezajlott és megtapasztalt eseménysort tesz hozzáférhetővé, amelyben a saját és egyéb szereplők tudati folyamatai válnak megfigyelhetővé, hanem elsősorban következtetésekkel, konklúziókkal, meglátásokkal él, saját és másokhoz köthető attitűdjét fejezi ki. A mondás az interjúalanytól (7,88%) és a konfliktuspartnernél (8,59%) jelenik meg. Itt ismét a konfliktuspartnerhez köthető nyelvi tevékenység jelenik meg nagyobb gyakorisággal. Ez a konfliktusos szituáció „utóéletével” magyarázható: a beszélő a konfliktuspartner megnyilatkozásait abból a célból idézi, hogy szemléltesse, miként változtak a konfliktusszituáció óta a konfliktuspartner megnyilatkozásai. Mindezzel együtt azt is reprezentálja, hogy a konfliktusszituáció a jelenben is zajlik vagy megoldódott.

A reflexiók elemzésében meghatározó vált az is, hogy azokat a megnyilatkozásokat, amelyek általánosabb konfliktushelyzeteket vagy belső konfliktusokat tettek hozzáférhetővé, a beszélő nem szereplő(k)höz kapcsolódva jeleníti meg, hanem általános tapasztalatként válnak elérhetővé. Ez jellemzően személytelenítéssel, általánosítással és egyfajta eltávolítással, a személyes tér „kitágításával” is együtt jár, ahogy ezt a (4)-es példa is mutatja.

- (4) ugye, hogy az ember egyre többet gondolkodik rajta, egyre több dolog idéződik fel benne és a vége az lenne, hogy egész napot itt tudnánk tölteni arról beszélve, hogy mit lehetne, vagy mit kéne és, hogy... és az én meglátásom az, hogy itt mindenki inkább próbálja magába fojtani a dolgokat és kerülni a konfliktust és épp azért, mert túl sok időt vagyunk együtt és együtt kell dolgozni akkor is (N4)

6. Összegzés

A konfliktus átéléses elbeszélése során az aktuális megnyilatkozó saját és más szereplők megnyilatkozásait, tudását, érzelmeit, perceptuális észleléseit és egyéb mentális állapotát felhasználva teszi hozzáférhetővé a konfliktus szituációját. A tudati folyamatokat megvalósító igei konstrukciók egyfelől a történet megjelenítését végzik el, másfelől a konfliktusban részt vevők perspektíváját működésbe hozva, a konfliktus jobb megértéséhez járulnak hozzá. A tudati folyamatok megjelenítését az elbeszélésben meghatározza, hogy az aktuális megnyilatkozó mely szereplőhöz kapcsolódóan mit, milyen mértékben és milyen módon kíván hozzáférhetővé tenni.

A vizsgált mintában a tudati folyamatok az elbeszélte történetben leggyakrabban a mondás vagy a tudás által válnak hozzáférhetővé. A mondás leginkább a konfliktuspartnerhez köthető, ez összefüggésbe hozható egyfelől azzal, hogy a konfliktus centrumában ő áll, illetve másfelől azzal, hogy a konfliktus alapvetően verbális természetű: az „összeütközés” verbális szinten valósul meg. A tudás leginkább az elbeszélte ’én’-hez kapcsolódik: a beszélő saját múltbeli énjének következtetési folyamatait helyezi előtérbe. Az interjúalany közel azonos arányban teszi hozzáférhetővé saját múltbeli megnyilatkozásait, valamint tudati folyamatait, emellett őt jellemzi az érzelmi folyamatok kifejezése is. A konfliktuspartner tudásának és érzelmi folyamatainak megjelenítése jóval kisebb arányú. A beszélő tehát a konfliktusszituáció közvetett információinak hozzáférhetővé tételét elsősorban a nagyobb hitelességgel jellemezhető mondásra koncentrálva valósítja meg.

A nyelvi minta vizsgálata során az is fontos szemponttá vált, hogy a történet újrakonstruálásakor az aktuális megnyilatkozó miként adja vissza a közlés beszédcselekvését. A beszélő perspektívája és a konfliktusszituációhoz fűződő reflexív attitűdje mutatkozhat meg abban, hogy a közlés beszédcselekvését neutrális vagy specifikált(abb) igékkel reprezentálja. Ezen igék alkalmazása a konfliktus résztvevőire jellemzővé vált. Ezekkel kapcsolatban

az mondható el, hogy a beszélő saját tudati folyamatait inkább neutrális(abb) igékkel jeleníti meg, míg a konfliktuspartnerét nagyobb számban jellemzik a specifikált, illetve erősen specifikált, negatív attitűdöt megjelenítő igék. Ezen igék alkalmazása összekapcsolható az arc munkával (Goffman 1955) is: inkább az aktuális megnyilatkozóra jellemzővé váló neutrális igék arcvédezt, a konfliktuspartnerre jellemző negatív attitűdöt megjelenítő igék arcfenyegetést valósíthatnak meg. Ezen kettősség a konfliktusos helyzet elbeszéléséből is adódhat.

A történetre reflektáló közlések tudati folyamataiban az interjúalany szerepe a meghatározó. Egyedül a mondás tekintetében vált meghatározóvá a konfliktuspartner. Új szereplőként jelent meg az 'ők' egy lehetséges megvalósulása: a konfliktuspartner + 3. személy(ek). Ezekben a konstrukcióban a beszélő a problémát már nem egy személyre (konfliktuspartner) koncentrálna, hanem kiterjesztve fogalmazza meg. A reflexiók vizsgálata során meghatározóvá vált a személytelen, illetve általános személyt alkalmazó konstrukciók alkalmazása (például: *az emberek, mindenki* stb.). Ezen esetek elsősorban a belső konfliktusok megélésére reflektáló megnyilatkozásoknál megfigyelhetők, továbbá olyan konfliktushelyzeteknél, amelyek a konfliktusszituáció elmesélése során, illetve e szituációk után sem oldódtak fel/meg. E konfliktusok nem személyközi, hanem általános problémát jelenítettek meg.

Az esettanulmány eredményei arra hívják fel a figyelmet, hogy a tudati folyamatok nyelvi kifejtésének nagy szerepe van a konfliktushelyzetek narratív újrakonstruálásában, ezen helyzetek megértésben; valamint új lehetőségeket nyújtanak a konfliktusmenedzselésben is.

A kutatás folytatásaként a tudati folyamatok újrakonstruálását jellemző és a konstrukciótípusokat is erősen érintő perspektivizáció működését és szerepét, annak idézéshez való viszonyát kívánjuk elemezni. Továbbá az eredményeket egy készülő konfliktuskezelő tréning anyagába is beépítjük.

Irodalom

- Anderegg, Johannes 1998. Fikcionalitás és esztétikum. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*. Budapest: Kijarat Kiadó. 43–60.
- Bal, Mieke 1985. *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press.

- Becker, Tabea – Quasthoff, M. Uta 2005. Introduction: Different dimensions in the field of narrative interaction. In: Quasthoff, M. Uta – Becker, Tabea (eds.): *Narrative Interaction*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 1–13. <https://doi.org/10.1075/sin.5.01bec>
- Benkő Loránd (főszerk.) 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benveniste, Émile 1966. *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Gallimard.
- Berán Eszter – Unoka Zsolt 2016. Élettörténetek a pszichoterápiában. Budapest: Oriold és Társai Kiadó.
- Bochatay, Naïke – Bajwa Nadia M. – Cullati, Stéphane – Muller-Juge, Virginia – Blondin, Katherine S. – Perron, Noëlle Junod – Maitre, Fabienne – Chopard, Pierre – Vu, Nu Viet – Kim, Sara – Savoldelli, Georges L. – Hudelson, Patricia – Nendaz, Mathieu R. 2017. A Multilevel analysis of professional conflicts in health care teams: Insight for future training. *Academic Medicine* 92(11): 84–92. <https://doi.org/10.1097/ACM.0000000000001912>
- Bochatay, Naïke – Kuna, Ágnes – Csupor, Éva – Pintér, Judit Nóra – Muller-Juge, Virginie – Hudelson, Patricia – Nendaz, Mathieu R. – Csabai, Márta – Bajwa, Nadia M. – & Kim, Sara 2021. The role of power in health care conflict: Recommendations for shifting toward constructive approaches. *Academic Medicine* 96(1): 134–141. <https://doi.org/10.1097/acm.0000000000003604>
- Boulding, Kenneth Ewart 1963. *Conflict and defense: A general theory*. New York: Harper & Row.
- Chatman Seymour 1978. *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film*. Ithaca–London: Cornell University Press.
- Csontos Nóra 2016. Az idézés mint újrakonstruálás. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 1–19. <http://www.jeny.szte.hu/jeny-2016-csontosn> <https://doi.org/10.14232/jeny.2016.1.1>
- Csupor Éva – Kuna Ágnes – Pintér Judit Nóra – Kaló Zsuzsa – Csabai Márta 2017. Konfliktustípusok és konfliktuskezelés magyar egészségügyi dolgozók körében. *Orvosi Hetilap* 158(16): 625–633. <https://doi.org/10.1556/650.2017.30736>
- Deutsch, Morton 2014. Cooperation, competition and conflict. In: Deutsch, Morton – Coleman, Peter T. – Marcus, Eric C. (eds.): *The handbook of conflict resolution: Theory and practice* San Francisco: Jossey-Bass. 3–28.
- Fivush, Robyn 2011. The development of autobiographical memory. *Annual Review of Psychology* 62: 559–589. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.121208.131702>

- Genette, Gérard 1999. A fikció aktusai. *Literatura* 25(1): 81–94.
- Genette, Gérard 1996. Az elbeszélő diskurzus. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I.* Pécs: Jelenkor–JPTE. 61–99.
- Goffman, Erving 1955. On face-work: an analysis of ritual elements in social interaction. *Psychiatry: Journal for the Study of Interpersonal Processes* 18: 213–231. <https://doi.org/10.1080/00332747.1955.11023008>
- Kim, Sara – Buttrick, Elizabeth – Bohannon, Isaac – Fehr, Ryan – Frans, Elise – Shannon, Sarah E. 2016. Conflict narratives from the health care frontline: A conceptual model. *Conflict Resolution Quarterly* 33(3): 255–277. <https://doi.org/10.1002/crq.21155>
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kuna, Ágnes – Bochatay, Naïke – Kim, Sara – Csabai, Márta 2022. Being in the same boat, in two ways: Conflict metaphors in health care. In: Brdar, Mario – Brdar-Szabó, Rita (eds.): *Figurative Thought and Language in Action.* John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 259–283. <https://doi.org/10.1075/ftl.16.11kun>
- Pólya Tibor 2004. A narratív perspektíva hatása az elbeszélő személy észlelésére. In: Erős Ferenc (szerk.): *Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 89–107. <https://doi.org/10.1556/mpszle.59.2004.3.6>
- Pozsvai Györgyi 1993. Nézőpont és közlésmód. *Literatura* 19(2): 130–148.
- Rácz József 2005. A „függőségtől a szabadulásig”. *Drogos önéletírások. Budapesti Könyvszemle* 17: 49–57.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas, Redeker, Gisela, Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics.* Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 85–112. <https://doi.org/10.1075/cilt.151.08san>
- Tátrai Szilárd 2002. *Az 'ÉN' az elbeszélésben. A perszonális narráció szöveg-tani megközelítése.* Budapest: Argumentum Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 207–229.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 207–502.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics.* London–New York–Sydney–Auckland: Arnold.

Mental processes in conflict narratives

Building on the results of cognitive semantics and pragmatics as well as narratology, the paper uses experiential narratives of conflict to explore utterances profiling processes of consciousness including verbal expression (diction) and mental states. We analyse experiential narratives in which the speaker is involved in the story as a character, and interpret these accounts as non-fictional I-narratives. Focusing on the features of this type of narratives, the paper explores mental processes evoked by verbal constructions as a function of linguistic markers of realistic storytelling. The relevant constructions appear in utterances by the narrator either forming part of the story or reflecting upon it from an external perspective.

Keywords: mental processes, conflict, experiential narrative, I-narrative, reflection, verbal constructions

Csontos Nóra

<https://orcid.org/0000-0002-4067-331X>

Károli Gáspár Református Egyetem

csontos.nora@kre.hu

Kuna Ágnes

<https://orcid.org/0000-0001-9447-6285>

Eötvös Loránd Tudományegyetem

kuna.agnes@btk.elte.hu

